

Toimetuselt

Kahelikümne viies ehk veerandsajajas Tuna on lihtsalt järjekordne number juba üha pikenevas ja harjumuspäraseks saanud ajakirjanumbrite reas. Erinevus eelnevaist numbreist on vahest see, et toimetus üritab ühtaegu koos ajakirja uue numbriga välja anda ka bibliograafiat, hõlbustamaks huvipakkuvate artiklite ülesleidmist juba poole-raamaturiuli-pikkuses reas. Ka tähistab kahekümne viienda numbri ilmumine uue tava sündi. Selle aasta kaalukamate kirjatööde hulgast valitakse Tuna parim artikkel.

Kakskümmend viis on kippunud ikka tähistama numbrit, millega lõpeb üks oluline ajajärk, et anda ruumi millelegi uuemale. Kestis ju Vene kroonuski kunagi teenistus 25 aastat ja Stalini ajal oli “lemmikaristus” 25+5. Viimased viis tähendasid asumist. Tõsi küll, päris kahtkümmend viit ei istunud keegi – kes suri enne, kes lasti poliitiliste olude muutudes varem lahti.

Tuna jaoks võiks järgmine ajastu tähistada aga suuremat stabiilsust, indekseerimisest ja teadusajakirjaks tunnustamisest tulenevat kõrge-
nenud vastutustunnet ja tõsidust. Samas jätkab Tuna ajalookultuuri ajakirjana, mille puhul sõna “kultuur” pole pelk täiend. Selle numbri kaalukaimaks looks võib pidada maailma kultuuriajaloo ühe juhtiva teoreetiku Peter Burke´i tõlke avaldamist kultuuriajaloo ühtsusest ja mitmekesisusest, aga ka Mart Kivimäe sel aastal manalateele läinud Vene suurvaimu Sergei Averintsevi mõtteist inspireeritud esseed.

Burke´i artiklist võib leida õigustuse Tuna jätkuvusele, kui ta ütleb, et “kuigi minevik ei muutu, tuleb ajalugu põlvest põlve ümber kirjutada selleks, et minevik jääks muutuvale olevikule mõistetavaks”.

Ajakirjanumbris leiavad kajastamist ka Magnus Ilmjärve kirgi üles kütnud kirjatööd, seda nii Kalervo Hovi kui ka Jaak Valge retsensioonides.

Selles numbris on palju jätkuvaid lugusid – ärkamisaegsest tegelasest Martin Varese, baltisaksa filosoofist Keyserlingist, Eesti teisitimõtlejatest kuni Taani arhivaari Vello Helgi meie ajale lähenevate mälestusteni välja.

Ajaliselt hõlmab seekordne Tuna tuhatkonda aastat – alates 8.–10. sajandi Rõuge linnamäest kuni arhivaaride sel sügisel peetud Viini kongressini.

Sisukord

	Toimetuselt	1
ESSEE		
Mart Kivimäe:	Dialogiküsimus – poliitilise kultuuri aspektist	4
KÄSITLUSED		
Ivar Leimus, Mauri Kiudsoo:	Koprad ja hõbe	31
Väino Sirk:	Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust	48
DOKUMENT JA KOMMENTAAR		
Henning von Wistinghausen:	Krahv Hermann Keyserlingi konflikt eestimaalastest rahvuskaaslastega 1917–1918 II	66
Valdur Ohmann:	55 aastat legendaarse Pargase viimasest aktsioonist	82
Jaak Pihlau:	Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985 III	87
Eesti Filmiarhiiv:	Asjad Eesti elus	95
AJALOOTEORIA		
Peter Burke:	Kultuuriajaloo ühtsus ja mitmekesisus	102
Marek Tamm:	Peter Burke ja uus kultuuriajalugu	118

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Martin Vares:	Katkendeid minu mälestustest II	123
Vello Paatsi:	Pastor Holsti tulistamine ja Märt Varese edasine elu	137

MÄLESTUSED

Vello Helk:	Pagulastudengist Taani arhivaariks X	141
-------------	--------------------------------------	-----

ARVUSTUSED

Indrek Jürjo:	Esinduslik teos Baltimaade kultuuriloost varasel uusajal	151
Enn Küng:	Magistritöö Pakri rootslaste kaebustest Karl XI-le	155
Kalervo Hovi:	Palju uut teavet, kuid mitte selgitusi Baltikumi saatuse kohta	157
Jaak Valge:	Idast tõusev punane koit	160

VARIA

Peep Pillak:	Dietrich André Loeber <i>in memoriam</i>	165
Indrek Kuuben:	Arhiivikongress Viinis	167
Pearu Kuusk:	Ajalookonverents "Balti Apelliga Europarlamenti" Tartu Linnamuuseumis	169
Olaf Kuuli:	Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alwin Salm	171
	Summary	173

Dialoogiküsimus – poliitilise kultuuri aspektist

Mart Kivimäe

Sergei Averintsevi (10.12.1937 – 21.2.2004)
mälestuseks

1. Eristamised dialogismi käsitlemisel¹

Dialoogi võib tänapäeval vaadelda, eritleda ja määratleda üsna mitmeti ning mitmel tasandil: *algupärasuse* järgi kultuuris (nt. dialoogi ajaloolised juured juutlik-kristlikus usundis või vanakreeka mõtlemises); *valdkondsuse* järgi praktikas (nt. filosoofiline, pedagoogiline, kirjanduslik dialoog või juriidiline, meditsiiniline, poliitiline dialoog); *suhestatuse* järgi põhitunnustega (nt. dialektilisuse ja polüfoonilisuse tunnusega) või olemusvormidega (nt. vahelisuse/ühisuse ja kesestamatuse järgi). Lähtudes aga dialoogi pidajaist võib kõne alla tulla dialoogivaatlus eri subjektide ajendatuse ning valmiduse järgi teatavas sotsiaalse, usundilise, keelelise vms. distantsi olukorras (nt. autsaiderlik väljaspoolsus või individuaalne marginaalsus). Omaette kompleksteema oleks seejuures ka monoloogi, dialoogi ja polüloogi suhtelisuse probleem, küsimus dialoogilise mõistmise ulatusest ja selle vahekorra muude inimkultuuris kirjeldatud mõistmisviisidega (intuitiivse adumisega, kirkastusega jms.). Niisamuti rakendusliku iseloomuga küsimus: dialoogist kui “perspektiivi meetodist” (nt. võrdlev-ajaloolises uurimises), aga ka kui vahendist tulla efektiivsemalt toime tekstide “hermeneutilise diferentsiga” või rahvaste “semiootilise individuaalsusega”. Lõpuks, dialoogisfääri näib kuuluvat huvi nii *loomuliku* kui ka *tehnilise* kommunikatsiooni õnnestumise ja/või nurjumise tingimuste vastu (nt. meedia-ajastul), küsimus *oma* ja *võõra* asümmeetriast, “identiteetide võitlusest” eri kultuuride vahel ja ka “kultuurilisest pluraalsusest” sama kultuuri piires. Küsimusega dialoogi piiridest käib tänapäeval nagu varjuna kaasas sotsioloogiliselt teemaks võetav (nt. interaktsioon ja ühiskond) moderniseerumise probleem: dialoogi ühiskondliku saatuse küsimus.

¹ Käesolev tekst on algselt kirjutatud 2003. a. novembris-detsembris tööpaberina, s.t. TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi riigiteaduse osakonnas selle juhataja Raivo Vetiku eestvõttel korraldatud teoreetiliste seminaride tarbeks, ning ei olnud sel kujul trüki avaldamiseks mõeldud. Teksti koostamisele eelnes seminariettekannet (4. novembril 2003), kus ma püüdsin kaardistada dialoogilisust poliitilise kultuuri probleemina: põhiliselt oli see katse anda omapoolne tõlgendav kommentaar mõnele M. Bahtini ja B. Waldenfelsi olulisele ideele, mis puudutavad meie mõistmisvõimet, eriti selle ulatust, astmeid ja piire suhtes võõraga (kõne all olid seega dialoogilise mõistmise teooria elemendid; praegusest tekstist on selles ettekandes käsitletu välja jäetud). Käesolev tekst, mis aasta möödudes vajaks kahtlemata sisulist töötlemist ja kontseptuaalsel suunal täiendamist, kuid on paraku ainult koos mõnede lisandustega viidete-märkuste osale põgusalt üle vaadatud, kujutab endast teise, laiendatud seminari (16. jaanuaril 2004) raamteksti (selle teljeks oli peaaesjalikult dialoogilise orientatsiooni määratlus võrdluses antidialoogilisega).

² “Dialoogi kahevahelisuse” kohta alustrajavalt vt. B. Waldenfels. Dialog und Diskurse (1986). – *Id.*, Der Stachel des Fremden. (3. Aufl.) Frankfurt a. M., 1998, lk. 43–56, siin eriti 43–45; vrd. ka: B. Waldenfels. Der zerstreute Dialog (1993). – *Id.*, Deutsch-Französische Gedankengänge. Frankfurt a. M., 1995, lk. 424–438. – Waldenfelsi kirjutistest lähtuvalt on arendanud oma käsitus dialogismist (ka poliitilises suhtes) tuntud ameerika politoloog Fred Dallmayr, vt. näiteks: F. Dallmayr. Dezentrierter Dialog. Waldenfels an vielfachen Diskursüberkreuzungen. – M. Fischer, H.-D. Gondek u. B. Liebsch (Hg.). Vernunft im Zeichen des Fremden. Zur Philosophie von Bernhard Waldenfels. Frankfurt a. M., 2001, lk. 130–156.

Eristada tuleb seega, peale tasandite jaotuse, päris üldiselt kahte situatsiooni: (1) dialoogisituatsiooni ja (2) dialoogi sotsiaalset situatsiooni. Dialoogisituatsioonile on kohaldatav selle käsitlemine vastastikuste protsesside (jagunemise ja koondumise) mõttelise ruumina, dia-loogina: *dia* viitab teatud vahepealse regiooni tekkimisele, kus *logos* – ‘sõna, kõne, mõte’ – liigub siia-sinna; see regioon sisaldab siis ühekorruga väitlemist ja nõustumist, selles toimuva eesmärk võib olla suuremat lahknevust või hajuvust välistava kooskõla leidmine.² Imselt on aga vaja osutada veel ühele alale, dialoogiregiooni eelregioonile, millest otsekuul alles jõutakse sõnaväljendusse: “elus, kunstis, mõtlemises on olnud kõik sõnast, mis asub väljaõeldava piiril, vallutab kas või vaksa jagu maad väljaõeldamatu territooriumist väljajätmisele tagasi”.³ Dialogismi üks põhiprobleeme on seega *õeldavuspiiri* probleem.

Poliitilise kultuuri teooria aspektist on loomulik dialoog ühtlasi historiseeritav ja aktua-liseeritav suurus. Dialoog eksisteerib eri põlvkondade vaitaaretuorilises ja eri ühiskondade sotsiaalpoliitilises toimeseoses, seetõttu on oluline määratleda dialoogi formaalset *eripärasust* ka tema suhtes inimestevahelise avaldumisviisidega (nt. kompromissi ja koöperatsiooniga) ning veel enam, dialoogi *põhjanevat* tähendust “suhtluskogukonna” malli järgi toimiva kommunikatiivse ühiskonna ideele. Võib ka kahelda, kas poliitilisuse kõikjal tungivus laseb üldse piirata poliitilist dialoogisust konsensus-dissensus probleemiga, sest nii teaduses kui ka poliitikas on dogmatismi paariliseks revisionism, mitte dialogism (dialoogisust kui tegevus ja sündmus on sfäärina tunduvalt hõlmavam kui “küsiv mõte”). Arvestades dialoogiteoreetikute varasemat kriitikat sõbra ja vaenlase mudelile rajatud poliitilisuse-käsitustele, mis nii 1930-ndate kui ka 1990-ndate selle mõttemudeli autoriteeti vähendavast kriitikast hoolimata ei ole veel kaotanud lummat külgetõmmet, on vaja ajaloolis-poliitilises kultuuriuurimises analüüsida, mida kujutab endast radikaalne konfliktus dialoogika seisukohalt.

Dialoog kui potentsiaal oleks vaid abstraktne loosung poliitikamaastikul, kui sellest ei saaks tuletada kantiaanlikus mõttes *regulatiivseid* ideid, millel võiks olla tähtsust poliitilis-praktilisele humanismile. Humanismi all võime siin mõista kõike seda, mida kultuur oma suhtes ajaga, oma intentsioonis “kestvusele muutuvuses”, s.t. suunatuses püsimisele ja vaheldumisele kultuuri-loominguks, on suuteline inimesele andma. Vaatest, mille raames kultuur on või ka toimib meie bioloogilise kaduvuse ületamiseks ja ajaloolise enesemääratluse leidmiseks maailmas, järeldub, et kultuurile sisemiselt omane dünaamilisus, millel on psüühilisi avaldusvorme (nt. rahulolematuse olemasolevaga), jõuaks dialoogimeetodit välistades minevikupärandi hävitamiseni.

Ülimuslike organisatsioonide poliitiline kultuur on olnud ka autoritarismis ja totalitarismis, kuid see on olnud barbaarset, küünilist või lakeilikku poliitikakäsitust sisaldanud kultuur, mis reeglina ei soodusta poliitiliselt tegutsejate “kultuuristumist”. Poliitilises “filosoofias” võib kultuuristamine seisneda selleski, et püüeldakse “aru vabaduse” (Kant) edendamisele “süsteemide” üle debateerides. Et poliitilisuse sfääre ei samastata ühe poliitikavõimaluse printsiibiga (nt. totaalse parteide-poliitikaga ja sellele vastava parteilise “diskussiooni” võtetega), millest lähtudes “lahendatakse” siis poliitilisi konflikte selle printsiibiga “otsustatult”, sellele omase propagandakeelega “õigustatult”, selle keeles-tandardiga “selgitatult” jne. Dialoogi iseloomustusse kuulub fundamentaalse karakteristikuna see, et ta on (asja, sõna, isiksuse) “väljumine endaga-sama-olemisest”.⁴ Sellisena on ta (mõtteleoliselt) ka mitteidentsuse kategooria, mis teostub maitsekust ja inimlikku viisakust eeldavas “rahulikus kes-kustelus”, niisuguses “huvitatud ülekuulamises”, kus ei ole kohtunikke ega süüdlasi ning hoidutakse sellest, et teiselt “järsult sõna ära võtta”.⁵ Muistne ettekujutus surmajärgsest elust allilmas, nagu seda jagas üks nn. dialoogi-inimese ajalooline prototüüp Sokrates, on arvestanud jätkuva dialoogivõimalusega. “Oletades elu jätkumist Hadeses, rõõmustas Sokrates mõte, et võib seal küsitleda mineviku suuri mehi, Hesiodost ja Homerost ja nende kangelas, saada teavet nende ideede kohta

³ S. Averincev. Popõtki objasnit ´sja. Besedõ o kul ´ture. Moskva, 1988, lk. 5.

⁴ S. Averincev. Ličnost ´ i talant učenogo. – Literaturnoe Obozrenie 1976, nr. 10, lk. 60.

⁵ G. Calogero. Einleitung zur Geschichte der antiken Logik. – Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur, Bd. XX. Tübingen, 1931, lk. 422.

ning uurida, kes neist oli targem, nii nagu ta oli juba maa peal teinud oma aja väikeste inimestega...”⁶ Sokratese arvustajal ja ühtaegu austajal Nietzschele esineb samuti dialoogimotiiv “vaimudevastluse” kujul, oma ajas tuntavast vaimsest üksindusest tingitud kõnelusena surnud mõtlejatega (nt. prantsuse moralistidega), kes temale olid saksa kaasaegseid palju elavamad.

Poliitilise kultuuri negatiivne mudel seostub tagasivaates sellesama kreeka mõtleja kujuga. Dialoogi ajalooline traditsioon mitte üksnes ei toeta ideepagasi mõttes politoloogia tänaseid otsinguid poliitilise dialoogi vallas, vaid ka hoiatab poliitika kui sfääri eest. Juba dialoogi praktiseerimise algusaegadel Ateena demokraatias tekkis seal küsimus indiviidi poliitilise osalemise määra ja mõttekusest, see on riigikodaniku probleem, mille vahendasid järelepõlvedele Sokratese enese suu läbi tema õpilased. Kui veel kord meenutada Platoni teostest tema eelviidatud “Sokratese apoloogia” (sõna *apologia* tähendab siin ‘kaitsekõne’), siis võiks just nagu öelda, et euroopalik mõttelugu algab dialoogi rakendamise mõtlemise ja vaba kõnelemise kaitseks. “Apoloogia” on aga Platoni teoste hulgas ainuke, mis ei ole kirjutatud dialoogivormis, sellest hoolimata on see nn. Atika kohtukõne vormis teos täis dialoogilist pinget. Üks selle haripunkte kõidab mõtteloolaste tähelepanu erilisel: see on Sokratese väide avalikust poliitikast hoidumise kohta, et mitte lasta end poliitilisele “tegelikkusele” ohvraks tuua.

2. Traditsiooni osised dialogismis

Dialoogi tõi “kreeka dialoogi” nime all kultuuriajaloo suurde seosesse XIX sajandi teisel poolel kõigepealt Jacob Burckhardt oma alates 1869/70 järguti ette valmistatud “Kreeka kultuuriloos”. Muu hulgas ka “praktilise dialektika” õpetamisega seonduv dialoog, millele midagi sarnast “Aasia rahvail” ta arvas nägevat üksnes Hiibi raamatu struktuuris, oli talle loomulik osa “vanaaja vaimust”. Burckhardti dialoogikäsitluses kõlab ühtlasi ajaloolase kultuurikriitiline noot: “Oma põhjus, et meie aeg, pärast seda kui veel renessanss teda innukalt viljeles, on temast (dialoogist) kõrvale kaldunud, võib olla selles, et üldse enam nii meelsasti ei kuulata, nagu kuulati inimesi aegade eest.”⁷ Esimene suurem teaduslik uurimus (kirjandusliku) dialoogi kohta avaldati juba 1895. aastal, autoriks klassikaline filoloog Rudolf Hirzel, omal ajal tuntud kirjastaja ja Goethe-uurija poeg. Nagu historismile tüüpiline, sugenes ka dialoogiteadlikkus alguste ja lähete pitsriga tekkeloolisest käsitlusviisist. Historismi objektivistliku kuju varase kriitikuna Nietzsche eel käinud filosoofiline antropoloog Ludwig Feuerbach andis juba ühes oma 1838. aastal kirjutatud arvustuses dialoogile (teadusliku) meetodi tähenduse. Kuid see ideealge ununes omal ajal koos noorhegeliaanide kadumisega aktuaalse mõtte areenilt ja autori tõmbumisega erakuellu. Dialoog kui poliitiline idee, mis aeg-ajalt on moodsa läinud, pole samuti tänase päeva sünnitaja, ent koos suurte muutustega ühiskonnas, teaduses ja kultuuris on muutunud ka pilt dialoogist, tema olemusest, ülesehitusest ning funktsioonidest. Dialoog kui teaduslik probleem on XX sajandil olnud väärtuselt esindatud mitmes uurimissuunas, mitte ainult kirjanduslikus, vaid ka teoloogilises hermeneutikas, nii filosoofilises kui ka ajaloolises antropoloogias, kultuurisemiootikas ja sotsiaalfenomenoloogias. Seda, kui kitsapiirilisel käsitlusalal eesti kultuuris dialoogi veel umbes pool sajandit tagasi, nähes selles ainult vormitunnust, millega eristada dramaatikat eepikast ja lüürikast, selgub Bernard Söödi 1959. aasta “Kirjandusteooria lühikursusest”. Viimase sajandi jooksul on järk-järgult üha enam maad võtnud arusaam, et dialoogiline ei ole ainult kirjanduslik ja teaduslik tegevus, vaid kogu sotsiaalne eksistents. Dialoog on mõtlejate olendite elu märk, ja et see elu on kultuuriline, siis pole dialoogilises kultuuriteoorias isoleeritav. Ralf Konersmanni 2003. aasta propedeutiline “Kultuurifilosoofia sissejuhatuses” esitab peamiselt Ernst Cassirerile toetudes kultuurifakti (*fait culturel*) uue teooria, käsitledes inimese poolt tehtut kui teost, mis on olemuselt dialoogiline: “See on arvatute hääle, käeulatuste ning pilkude kogunemis- ja läbimispunkt.”⁸

⁶ *Ibid.*

⁷ J. Burckhardt. Griechische Kulturgeschichte, 2. Bd.: Künste und Forschung, Hrsg. v. R. Marx. Stuttgart, 1940, lk. 439.

⁸ R. Konersmann. Kulturphilosophie zur Einführung. Hamburg, 2003, lk. 121.

XX sajandi vaimuajaloos on ephhiloovaid mõtlejaid, nagu Martin Buber ja Mihhail Bahtin, kelle kohta võib liialdamata öelda, et dialoog on faktiliselt olnudki kogu nende mõtlemise teljeks. Nende retseptsioon, mille siirdeid võib nüüd märgata paljudes teadmisharudes, on seetõttu ka omamoodi liikumapanev jõud moodsa dialoogikäsituse evolutsioonis. On oluline märkida, et oma dialogismi ühe põhikategooria (*das Zwischenmenschliche*) võttis Bahtinist põlvkonna võrra vanem Buber kasutusele juba 1905. aastal sotsiaalpsühholoogia uurimustesarja “Ühiskond” väljaandjana. Poliitika, s.h. ofitsiaalne teaduspoliitika, ei jätnud neist küll kummalegi demonstreerimata oma totalitaarset iseloomu ja antidialogismi. Ometi ei ole poliitika nende mõlema elu ja loominguga seotud üksnes teadusvälise mõjutajana või sekkujana, sellest tunnistavad probleemteemad (Buber ja “sionistlik liikumine”; Bahtin kui “stalinlik nähtus”), mis on aeg-ajalt nende interpreteerijate ette kerkinud. Rahvuslik kultuuriline ja poliitiline taust on olemas ka küsimustel Buberi müstitsismist ja Bahtini nihilismist.

Uemas mõtteleos on samuti *omateelisi* dialogismi suundi, niisuguseid, mis on arenenud muul alusel, olemata mainitud autorite tekstidega kontaktis, nende töid kasutamata. Eksistentsifilosoofiline antropoloogia, mida esindavad nii Karl Jaspersi kommunikatsioonifilosoofia kui mõneti ka Karl Löwithi “kaasinimsuse” struktuuride ja Rudolf Bultmanni “ligimesearmastuse” mõiste analüüs, pani dialoogile suurt rõhku, sama rõhuasetus kehtib aegamisi sajandifilosoofiks tõusnud Hans-Georg Gadameri universaalhermeneutilise dialogismi kohta. Kui tuua veel paar meie lokaalkultuuris võib-olla mitte nii üldtuntud näidet, siis saksa keeleruumis sai läinud sajandi viimasel veerandil tähiseks osalt Buberi dialoogikale tugineva sotsiaalontoloogia retseptsioon Michael Theunisseni arenduses, prantsuse vaimu alal seevastu Francis Jacques’i keelefilosoofiline dialoogianalüüs. Eesti pinnal löid dialoogi käsitlemisel taseme vene kultuuriuuringud, ning siin võib n.-ö. teadusaega arvestada ühe valemiga – enne ja pärast Lotmanit. Pärast Juri Lotmanit on temaga kaasaskäijad või tema järelkäijad viimase aja töödes arendanud uuel kontseptuaalsel alusel iseseisvat ajaloolist (Boriss Jegorov) ja semiootilist (Peeter Torop) dialoogiteadust. Eraldi tuleb esile tõsta Jegorovi olulisi vaateid Bahtini ja Lotmani dialoogikäsituse omavahelise suhte (erinevuste-sarnasuste, läheduse-kauguse) probleemile ning Toropi suurt panust nn. dostojevskiliku dialoogi ja võõra sõna poetikasse. Hetkel väärivad tähelepanu ka teised, ajas järele kasvanud ja viimasel aastakümnel osalt koolkondlikeks arenenud võimalused. Nagu ennekõike saksa-prantsuse mõttekontaktidest ammutava Bernhard Waldenfelsi responsiivse dialoogi kontseptsioon ja üldse kogu tema originaalse profiiliga fenomenoloogiline dialoogifilosoofia, Vene suunal aga peamiselt oma hilises eksperimentaalfilosoofias puuetega inimeste kommunikatsiooni süüvinud, riigimarksismi surutises varasurnud Evald Iljenkovi pärand. Ühtse dialoogilise mõtte traditsiooni asemel on meil kui just mitte igati, siis ometi küllalt põhjust rääkida selle sisemistest hargnevustest, vahest isegi dialoogi tõlgendamise maailmadest. Poliitilisele kultuuriuurimisele, muu hulgas, on need tõlgendusmaailmad tähtsad selle poolest, et nad kujutavad endast ka inimese dialoogivõimelisuse läbivalgustust vastavas distsipliinis või mõttepohhis.

Dialoogilise mõtelaadi ning sellele vastava inimesekäsituse moodsad alused rajati 1920. aastail saksa- ja venekeelses kultuuris. Seda aluserajamist võib nimetada ka varasema filosoofilis-religioosse ideedemaailma ja kirjandusliku (sõnakunstilise) traditsiooni *ümbermõtestamiseks*. Niisugused tööd nagu näiteks K. Löwithi “Indiviid kaasinimese rollis” (1928) ja M. Bahtini “Dostojevski loomingu probleemid” (1929) kätkevad endas palju järelemõtlemisväärset ka tänasele ajavaimule.⁹ Eesti keeles pole teadust ümbritsevas ja isegi teadusse tungivas demagoogilises kõnema-neris sugugi harvad need kõnejuhud, kus “dialoog” on *slogan* – kord demokraatia sotsiaalseks

⁹ Vt. K. Löwith. *Das Individuum in der Rolle des Mitmenschen.* (2., unveränd. reprograf. Nachdruck der Ausgabe München 1928.) Darmstadt, 1969 [IX + 180 lk.]; M. M. Baxtin. *Problemi tvorčestva Dostojevskogo.* [1929. a. Leningradi väljaande kommenteeritud uustrukk.] – *Id.*, *Sobranie sočinenij*, t. 2. Moskva, 2000, lk. 5–174. – Löwithi teos pärineb n.-ö. Heideggeri keskkonnast (vrd. ka: K. Löwith. *Curriculum vitae* (1959). – *Tuna* 2000, nr. 1, lk. 98; Löwithi teose tähtsuse kohta vt. näiteks: H.-G. Gadamer. *Philosophische Lehrjahre. Eine Rückschau.* 2. Aufl. Frankfurt a. M., 1995, lk. 233 jj.); Bahtin on 1962 kirjutanud (vt. viidatud teos, lk. 693), et Heidegger olevat jäänud tema “filosoofiliste sümpaatiate” alalt “kuidagi peaaegu täiesti välja”: “Heideggeri ennast ma kahjuks tunnen vähe.”

ornamendiks sobiv loosungsõna, kord avalik poliitiline sõnakõlks, millele omistatakse lihtsaim probleemitu tähendus. Sloganlik “dialoogi”-tarbimine, mis toitub muu hulgas populaarkirjanduses nii tavalistest stampidest, provotseerib omakorda radikaalsema hoiakuga inimesi dialoogimõistet üldse eitama. Uurimuslik dialoogikäsitlus, vastupidi, pöördub alati oma lätete ja allikate poole, ta esitleb ja eritleb neid, mõtleb neid uuesti läbi ja ka muudab nende asetust, sest ta on juba oma olemuselt *probleemilooline* käsitlus. Probleemne dialogismi käsitlus peab XXI sajandi algul uuesti n.-õ. katsuma järele oma senise *teadmise* dialoogist, sest mida rohkem eri teadusharud dialoogilise probleemiga tegelevad, seda peenema struktuuriga on dialoogipilt ja seda ebatõenäolisem on, et see pilt võiks olla klassikaliste arusaamadega lõpetatud.

Meie nn. postmodernisel kultuurikriitilisel ajal leidub ka monoloogi, dialoogi ja polioloogi suhteid vaagivat dialoogikriitikat viljelevaid teoreetikke.¹⁰ Seda tendentsi pole käesolevas tekstis eraldi luubi alla võetud, aga samuti pole siinkohal teadlikult tahetud sekkuda koolkonna-politikasse. Olen enam-vähem veendunud, et dialoogiprintsiip on teaduspoliitikast universaalsem, sest dialoog ei kasuta ainult teaduse keelt. Nõnda lubab väita ka pilk dialoogilise mõtte uemale ajaloole, kus dialoogi on modelleeritud kunsti varal (nt. Bahtin, Gadamer, Lotman), ja ideedele, mida teadus on omandanud neilt, keda ta ise on väärkohelnud. Esimese dialoogika “märtrina” meenub Ferdinand Ebner, kellega akadeemiline maailm käitus 80 aastat tagasi väga ülbelt. Jäägu ühtlasi lahtiseks, kas dialoogi üle on kultuuriteadustes mõtet spekuloida samamoodi, nagu seda veel aastate eest tehti traditsiooniga, väites, et just tema üha laienev teaduslik uurimine näitavat, kui väga on temast puudu reaalses elus. Avalikkuses ja ka eesti ajakirjanduses on praegu raske leida teist nii populaarset sõna kui “dialoog”. Käesolev tekst seab sel taustal oma ülesandeks lisada mõiste populaarsusele, millel vähemalt poliitika vallas näib olevat teatav erakondlik omandiväärtus, mõne koha pealt juurde asjaomast interpretatsiooni ja seeläbi ka problemaatilisust. Probleemid tulevad osalt ka sellest, et poliitilise orientatsiooni järgi “võetakse aluseks” mingi üks autoriteetne käsitlus “dialoogist ja koostööst”, mida siis esitatakse demokraatia eeskujumudelina. Midagi sellist on nii meil kui ka mujal juhtunud näiteks Jürgen Habermasi teoreetilise pretensiooni erapooliku järgimisega. Võib-olla tasub meil võtta eeskujuna ka tema mitte vähem tuntud kriitikust Bernhard Waldenfelsist ja mõelda dialoogilisusest kõigepealt kui “puutepindade eikellegi maast”.

3. Märkused dialoogilise orientatsiooni kohta

Käsitlus dialoogist ei ole arenenud lineaarse mudeli järgi, nii et vähemast dialogismist saab arenguprotsessi tulemusel üha rohkem dialogismi, vaid pigem teda ületada püüdvat antidialogismi hoovustest ümbritsetud lainete moodi. Dialoogi idee võib sumbuda niihästi massiideoloogiates ja võitlusprogrammides, mis teeb inimestest ebaisikulise löögirusika, kui ka üksikute isikute ja rühmituste positsioonitaolustes. Niisiis pole ka need dialoogiteooriad, mis dialoogi täielikult personaliseerivad, vastandades teda alati kollektiivsuse ideele, sugugi adekvaatsed. Enne kui pidada dialoogi vormiks, milles *toimub* kommunikatsioon ja teadmismäärse informatsiooni vahetus, tuleks temas näha suhtlemise meetodit, mille pinnal *tekib* kontakt. Väidet, et dialoog on hädavajalik kui kontaktipind, toetab dialoogide ühiskondlik reeglendamise kultuuris, kuid seda väidet peab täpsustama mõnede joontega dialoogisuhte spetsiifikast.

Erinevad kõnetavad väljendid osutavad tahtmise, suunitletuse esmatahtsusele, et otsene kommunikatsioon algaks ja toimuks. Martin Buber lähtus ilmselt seetõttu “kommunikatsioonitahte” ja mitte kommunikatsiooni enese mõistest dialoogilisuse mõtestamisel, see tahe realiseerub teineteise poole pöördumises.¹¹ Mihhail Bahtinil tuleneb inimese dostojevskilik määratlemine pöördumissubjektina (enese)teadvuse dialogiseeritusest: “Temast ei saa kõnelda – võib üksnes tema poole pöörduda.”¹²

¹⁰ Vt. näiteks: M. Murray. *Against Dialogue. – Reinterpreting the Political. Continental Philosophy and Political Theory.* Ed. by L. Langsdorf and St. H. Watson with K. A. Smith. (Selected Studies in Phenomenology and Existential Philosophy, 20.) Albany, N. Y., 1998, lk. 183–195.

¹¹ Vt. M. Buber. *Das Wort, das gesprochen wird* (1960). – *Id.*, Logos. Zwei Reden. Heidelberg, 1962, lk. 9.

¹² M. M. Baxtin. *Sobranie sočinenii*, t. 2, lk. 156.

Teadvuse dialoogiline aktiivsus avaldub selles, et ta on *mina* ja *teise* “kohtumisväli”, “kontaktitsoon”, “sulandumiseta” vastastikune “läbitungivus”, võiks lühidalt öelda: kahepoolsus iseolemises.

Üldiselt käsitatakse kommunikatsiooni mõiste all kõiki protsesse inimeste, loomade ja ka masinate vahel, milles igat laadi märkide abil ning vahendusel käib üksteise teavitamine või teineteisele sõnumite edastamine. Dialoog kui loomulik sõnaline kommunikatsioon inimeste vahel eristub monoloogist ja polüloogist, ühesest ja mitmesest kõnest oma “reljeefi” poolest. See on isikuline suhtlus *teisega*, milles pole olemas kas ainult ühe või siis ükskõik kelle sõna, vaid alati on tuvastatav, et on *keegi*, kellest sõna lähtub ja kellele sõna annab *tema* näo. Inimene saab muutujana pidada dialoogi ka iseendaga (sisemiselt), näiteks juhul, kui ta on ealiselt muutunud niivõrd teiseks, võrreldes sellega, mis ta oli kunagi varem. Oma noorpõlvapäevikut lugev vanainimene peab sisuliselt endaga dialoogi, olemuselt dialoogiline on ka ühe inimese autokommunikatsioon. Dialoogi järele tekib vajadus faktiliselt kõikjal, kus on olemas teiseks muutumine/teisena olemine, alati teatud sotsiaalvõrgustikus, mis ise samuti muutub või paljuneb, sest elu jooksul me seda ka vahetame.

Juhtumid, kus kommunikatsiooniks ei piisa üksnes meie subjektiivselt tahtest, näitavad, et suhtluse tingimuseks iseendaga, aga niisamuti teistega, on ka objektiivne protsess: enesemuutus ajakulus. Veelgi enam, me tajume enda muutumist teiste varal, see ilmneb vanemate suhtluses oma lastega, täiskasvanute sõbrasuhetes üle pikkade ajavahemike, elavate suhtumises nendesse, kes on juba surnud, nagu ka nendesse, kelle sünni mõne aja pärast oodatakse. Nende kaalutluste põhjal võiksime öelda, et dialoog on *koosluse* kategooria, mis tarvitab selle koosluse hoidmisel mitmesuguseid märke, millest üks olulisemaid on meie jaoks *sõna*. Dialoog ei seisa nii-öelda omal jalal, ta pole ka tingimata “mina” ja “sina” (teise mina) dialoog, nagu see tundus veel Ludwig Feuerbachi loodud “tõelise dialektika” mudeli kohaselt.¹³ Pigem moodustab dialoog, erinevalt dualistlike mõttemudelite sisendatud kujutlusest, lüli kolmikahelas: dialoog (kõnelus) – identiteet (minusus) – alteriteet (teistsus). Lisaks enesemuutusele ajakulus pole dialoogilise suhte vajalikuks eelduseks selle osaliste retooriline sobivus, vaid nende individuaalne äratuntavus, mis võimaldab konkreetse tõlgenduse.

Teadmata, kes dialoogis sõna kasutab (enda sõnasse paneb), meile apelleerib, väidab ja kõneleb, ei või me ka teada, mida öeldud sõna meilt soovib, ning meie oma sõna ei saa sellega ristuda – mitte sõnastiku käibesõnana, vaid isikusõnana. Olukord, kus sõna järgi ei saa orienteeruda teise tõlgendusele, sellele, mida kõneleja *isikuna* arvab meile ütlevat või tahab meile “enda poolt” öelda, tühistab dialoogi, sest meile võib siis midagi öelda vaid teatud keelises keskkonnas olev sõna ehk sõna *üldiselt* (kõigi sõnana), sõltumata tema ütlejast. Isiklik sõna, mis jõuab “sellelt teiselt” meieni, pole enam üldine, sest ta on kõneleja poolt *ilmestatud*, andes sõnale varjundi, annab sõna ka sellele isikule endale meie silmis mingi ilme, üldisus on ilmetu.

Dialoog eeldab inimesi, kes on sõna järgi äratuntavad ja tõlgendatavad, omadusteta sõna ei ole dialoogiline samas tähenduses nagu hulgakõnest tekkiv müra või lärm paljude inimeste korruga kõnelemisel ei ole neist ühegi hääl. Kõige elementaarsemalt on sellega dialoogiküsimus meile juba antud, aga mitte veel igakülgelt määratletud ja selgitatud, poliitilise kultuuri analüüsikateks.

Täpsemalt, see küsimus on esmalt antud poliitilisest sotsiokultuurist eristatava poliitilise tõlgenduskuultuuri kui “poliitilise tegelikkuse enam või vähem iseseisvunud teise taseme” analüüsi suhtes.¹⁴ Dialoogi käsitlemine peaks sellel tasemel andma uue võimaluse järele mõelda, kuidas funktsioneerib meie kaasaegne demokraatia, milles dialoogid on omamoodi kultuuri ja poliitika lõikepunkt. Meie tänane demokraatia on (a) oma *sotsiaalajaloolise koha* poolest postkommunistlik, see tähendab, et ta on kaua kestnud poliitilise diktatuuri järgne, ta võib endas sisaldada “vana aja”

¹³ Vt. L. Feuerbach. Grundsätze der Philosophie der Zukunft (1843). – *Id.*, Gesammelte Werke, Bd. 9: Kleinere Schriften II (1839–1946). Hrsg. v. W. Schuffenhauer (2., durchges. Aufl.) Berlin, 1982, lk. 339: “Tõeline dialektika pole üksildase mõtleja monoloog iseendaga, see on Mina ja Sina vaheline dialoog.” Buber asetab Feuerbachi “Sina-avastuse” tähtsusele Descartes’i “Mina-avastuse” kõrvale ja nimetas selle “koperniklikuks” sündmuseks. – Eesti keeles vt. ka probleemi käsitlust marksismi kontekstis: B. Böhhovski. Ludwig Feuerbach (Suuri mõtlejaid). [Tlk. M. Kivimäe.] Tallinn, 1977, eriti lk. 90–92 ja 131–132.

¹⁴ Vt. K. Rohe. Politische Kultur und ihre Analyse. Probleme und Perspektiven der politischen Kulturforschung. – Historische Zeitschrift 250 (1990), lk. 345.

restauratiivseid elemente ja (olles ajalooliselt “üleminek”, mis kätkeb perioodilist “võrdlusaega”) jääb siirdefenomeniks kogu nende inimeste eluaja, kellel on diktatuurist kogemuslikke või meenutuslikke andmeid. Demokraatia on meie jaoks (*b*) oma *organisatsioonilise idee* poolest võimude lahutatuse printsiipi järgiv, see tähendab, et ta peab riigielus olema maksimaalselt võimujaotuslik, mitte tsentralistlik, ja esitab ka seetõttu (kogu poliitika vaimule) otsustamisniitude ühe võimu kätte haaramise püüde asemel intellektuaalse koostöövalmiduse kõrge nõude.¹⁵ Poliitilises kultuuris, kus osaleja sõna, nii isiku *avaliku* sõnana (mitte anonüümi sõnana, ehkki viimast esineb) kui ka institutsiooni või korporatsiooni *esindava* sõnana või nende vahel poleemiliselt *ristleva* sõnana, on poliitikameedium, on olemas poliitilise dialoogi probleem.

Poliitiline dialoog on tänapäeval esmajoones kitsendustevaba *poliitilise eluga* seonduv liberaalset väärtust, seda lubab meil rõhutada tõsiasi, et demokraatia, mis on ajalooliselt liberalismi loomingu ning tugevamalt seotud *valitsemise viisiga*,¹⁶ toimib läbi mitmesuguste juhtimiskorralduste. Valitsemises aktsepteeritavate korralduste ülekandmine ühiskonna poliitilise elu juhtimisele ja kontrollimisele on juba diktaatori antiliberaalne unistus “organiseeritud demokraatiast”.¹⁷ Riigielu valdkondades, kus on administreerimist, nagu ka olukondades, kus pidev diskussioon halvaks tegevuse ja on vaja käskude andmist-täitmist (militaarsfäärides, päästeteenistuses) ning ametisuhete hierarhiast vaidlusteta kinnipidamist, oleks dialoog vaid eufemism. Käsuliiniga harjunud, sõjaväelise taustaga inimeste tulek demokratiseeruvasse tegevpoliitikasse postkommunistlikes ühiskondades on näidanud, kui raske võib olla sellistel juhtudel kohanedada poliitilise elu n.-ö. dialoogilise liiniga. Poliitilised dialoogid ei pruugi hõlmata kõiki protsesse ka demokraatlikus poliitikas, aga (*c*) oma *kõnestruktuurilise aspekti* kaudu toovad nad siiski meie vaateväljale isikute demokraatiameelsuse (üldpoliitilise mentaliteedi) kui kodanikukultuuri indikaatori.

Meelsus võib konkreetse programmilise tegevuse, sihipärase parteipoliitika ja ideoloogitöö juures tunduda millegi kõrvalisena või ka allutatuna, olles tabamatu entiteet. Demokraatliku meelsuse ja demokraatlike institutsioonide kestvuse vahel on rahvaste poliitilise ajaloo näidete varal aga ometi tuvastatud kindel vastastikune seos (viimased ei suuda ilma esimeseta kauemat aega püsida). Seetõttu on osa politolooge ilmutanud kalduvust panna demokraatias poliitilise mentaliteedi ja poliitilise kultuuri mõiste vahele koguni võrdusmärk. Esimesel pilgul ei näi see olevat õigustatud, sest jätab tagaplaanile “poliitilise süsteemi” mõiste, aga muutub vastuvõtavaks siis, kui mõista mentaliteedi all ka inimeste orienteeritust poliitilisele süsteemile.¹⁸

Vajalik on meenutada neidki märkusi, mis saatsid Mihhail Bahtini dialogismi sisenemist

¹⁵ Vt. selle kohta asjalikku arutlust koos mõne juhtumi-analüüsiga nn. tegelikust poliitikast: U. Mereste. Demokraatia toimemehhanismi on kerge tunnustada, aga raske mõista. – Vikerkaar 1994, nr. 9, lk. 70–73.

¹⁶ Nii liberalismi ja demokraatia vahekorra kui ka liberaalse demokraatia kaasaege mõiste kohta vt. näiteks Gottfried Dietze ja Dietmar Herzi töid: G. Dietze. Liberalism Proper and Proper Liberalism. Baltimore/London, 1985; D. Herz. Die wohlwollene Republik. Das konstitutionelle Denken des politisch-philosophischen Liberalismus. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1999.

¹⁷ “Organiseeritud demokraatia” on mõiste Mussolini “Fašismi doktriinist”, kus see vastandub teravalt moodsale liberalismile – “liberalism on anarhismi ajalooline ja loogiline algus” (vt. G. Dietze, lk. 259). Niisuguse demokraatia ettevalmistuseks, nagu ka toimemehhanismiks on “kuulekusvalmidus”, vt. selle kohta detailanalüüsi: J. Petersen. Mussolini: Wirklichkeit und Mythos eines Diktators (1983). – K. H. Bohrer (Hg.). Mythos und Moderne. Begriff und Bild einer Rekonstruktion. Frankfurt a. M. 1989, lk. 242–260.

¹⁸ Mõistele “poliitiline kultuur” määratlust otsides on näiteks Martin ja Sylvia Greiffenhagen arutlenud järgmiselt: “Poliitiline kultuur” on uus nimetus vanale asjale. Kus iganes on teadlikult tehtud poliitikat, seal on rahvastiku teadvuses samaaegselt mõtiskletud poliitika raamtingimuste üle. Kõigis kõrgkultuurides leidub juba varakult refleksioone poliitilise järgimisvalmiduse ja rahulolematuse, ühiskondliku identiteedi allikate, kasvatusstiilide ja poliitiliste režiimide seose üle. Poliitiline kultuur seonduv poliitika subjektive mõõtmega ja tähistab teatava rahvastiku orienteeritust poliitilise süsteemi suhtes koos kõigi selle institutsioonidega.” (M. u. S. Greiffenhagen. Ein schwieriges Vaterland. Zur politischen Kultur im vereinigten Deutschland. München/Leipzig 1993, lk. 23.) – Poliitilise kultuuri mõiste tarvitamise kohta selle ajaloolistes seostes, mille – politoloogidele vähetuntud – lugu ulatub tagasi XVIII saj. lõppu ja XIX saj. algusse, vt.: C. Lipp. Politische Kultur oder das Politische und Gesellschaftliche in der Kultur. – Kulturgeschichte Heute. Hrsg. von W. Hardtwig u. H.-U. Wehler. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 16.) Göttingen, 1996, lk. 78–110, eriti lk. 79–82.

eestikeelsesse kultuuri- ja teaduskeskkonda aastaid tagasi. Need osutasid, esiteks, et “dialoogi probleemi” püstitab “sõna olemus”, ja teiseks, et sellel on laiem, õieti “igasuguse ideoloogilise taju(muse) mõtestamist” puudutav aspekt.¹⁹ Poliitilise kultuuri kontekst aktualiseerib siin – ka seoses nende märkustega, mille omal ajal tegid Juri Lotman ja Igor Černov – ühe uue probleemi, mis dialogismi retseptioonis on küll vähemalt 25 aastat vana, aga on diskuteeritav veel tänagi.²⁰ Poliitilise kultuuri analüüsi juures omandab algselt filoloogia ülesandega seotud, 1970. aastate lõpul Mihhail Gasparovi poolt teravaimalt püstitatud “sõna usaldamise” probleem (“filoloogia ei alga sõna usaldamisest, vaid umbusaldamisest”)²¹ politoloogilise lisatähenduse, see on nüüd dialoogiküsimuse vahekord ideoloogiakriitikaga. Et dialoog eeldab sõna järgi äratuntavat ja tõlgendatavat inimest, siis paistab ta ühtlasi eeldavat usaldust tema sõna vastu, kuid (nt. poliitilise ideoloogia kandja) teaduslik uurimine on kriitiline ja välistab “sõna pealt” uskumise, uurija vajab “kriitilist distantssi”. Tegelikult on Bahtin oma arvustajaid ennetanud, sest juba 1930. aastate keskel arendas ta mõtteid, mis ei piirdu filoloogia kui distsipliini tavateaduslike ülesannetega ning viivad täiesti ilmselt sealt edasi – dialoogilise sõna (kultuuri)sotsioloogia juurde.²² Gasparov näib dialoogi võtvat monoloogide rollijaotusena, tema argumentatsiooni läbib “oma” ja “võõra” kui teatud substantside vastandus, kultuuride “egotsentrismi” eeldamine, mis laieneb nii omale kui võõrale. Bahtini avastusest, mille järgi sõna on “sisemiselt dialoogne” selle tõttu, et kõneldav sõna liigub “oma” ja “võõra” vahelisel “piiril”, olles “omavõõra” kategooria mõttes hübriidne sõna (pooleldi oma, pooleldi võõras), läheb ta tegelikult mööda. Me võime kogemuse varal pigem öelda, et just parteilise ideoloogia keel, mis on järgalt oma poliitilise identiteedi keskne, kaldub kõige rohkem *fikseerima* sõnu ühel või teisel pool seda piiri, üritades otseku neutraliseerida (oma “kursi”, “liini”, “teesi” jms. abil) sõna dialoogilist olemust. Hoolimata sellest, et tõepoolest on olukordi, kus me “kõigume” (teksti, sõna, isiku) usaldamise ja umbusaldamise vahel, saame harva endale lubada nii suurejoonelist eraldumist inimmaailmast, nagu seda võib olla ainult täielik umbusaldus “teise sõna” vastu – see tähendaks *keeldumist* dialoogist. Nõnda on *nedoverije k slovu* osalt tõeline probleem (nt. vastamatuses, kui inimene “ei lülitu” dialoogisituatsiooni),²³ osalt aga mitte.

4. Dialogism ja antidialogismi probleemid

Probleemi võib aga kirjeldada ka meie rahva ajaloolist saatust poliitiliselt määranud, n.-ö. teaduslikkusele pretendeerinud marksistliku maailmapildi ning selle evolutsioonis tekkinud väga jäiga metodoloogilise antidialogismi suhestamine nende joontega, mis iseloomustavad loomuliku dialoogi praktikat.

Ajaloo muutudes uusaegselt protsessuaalseks hakkas eurooplane oma kaasaja ühiskonna küsimusi tajuma ja nimetama ajaküsimusteks. Karl Marx arendas tollase ajaloomõiste muutmise

¹⁹ Vt. J. Lotman. Kutse dialoogile. – M. Bahtin, Valitud töid. [Koost. P. Torop.] Tallinn, 1987, lk. 8; I. Černov. Bahtin ja tema romaaniuuringud. – Looming 1970, nr. 12, lk. 1914.

²⁰ Vt. näiteks: C. Emerson. The First Hundred Years of Mikhail Bakhtin. Princeton, 2000, lk. 266 jj.

²¹ M. Gasparov. Filologija kak nrvstvinnost'. – Literaturnoe Obozrenie 1979, nr. 10, lk. 27.

²² Mihhail Bahtini üheks kõige põhjanevamaks tööks dialoogiprobleemi alalt tuleb lugeda tema – Stalini ajal asumisele saadetuna kirjutatud – “Sõna romaanis”, Bahtini enda koostatud valikus oma eri aegade töödest on see uurimus samuti kesksel kohal, vt.: M. Bahtin. Slovo v romane (1934/35). – *Id.*, Voprossõ literaturo i estetiki. Issledovanija raznõx let. Moskva, 1975, lk. 72–233. Just see töö on (väljaspool kirjandusteadust) inspireerinud tõlgete kaudu ka sotsiaalfenomenoloogiat. Samal ajal on tema juba 1929/30 arendatud lausungiteoorias (vt. M. Bahtin. Valitud töid, lk. 244–251) nagu ka 1950-ndate alguse “dialoogivihikus” (M. M. Bahtin. Sobranie sočinenij, t. 5. Moskva, 1996, lk. 207–240) esitatud seisukohti, mis lubavad poliitilises kultuuriuurimises dekonstrueerida poliitikat *kui* võimu selle ideoloogilise stiilisunitluse alusel.

²³ Vt. B. Val'denfels (=Waldenfels). Granicõ ponimanija i slušanija (sposobnosti slošat') Tšužogo. – Ponimanie i suščestvovanie. Sbornik dokladov meždunarodnogo naučnogo seminara. Otv. red. T. V. Šćicova. Minsk, 2000, lk. 13.

raames küsimuste ja vastuste sotsiaalset dialektikat, pannes rõhu nn. reaalsele küsimusele, sest tõeline progressist ei uurivat “mitte vastuseid, vaid küsimusi”. XIX sajandi teisel kolmandikul, 1840. aastate algul, kirjutas ta näiteks ühes oma poleemilises arvustuses “tsentralisatsiooniküsimusest” ajaküsimuse võtmes ja seejuures väga suure üldistusjõuga. “Maailmaajalool enesel ei ole teist meetodit kui vanadele küsimustele uute küsimustega vastamine ja nii neist lahtisaamine. Iga ajastu mõistatuste sõnu on seepärast kerge leida. Need on ajaküsimused, ning kui vastustes mängivad suurt rolli üksikindiidi kavatsus ja arusaam, aga vilunud pilk oskab teha vahet, mis kuulub indiviidile ja mis ajale, siis need *küsimused* on seevastu avalikud, halastamatud, kõigist üksikindividaalsustest üle haaravad aja hääled, need on tema motod, need on ülimalt *praktilised* hüüded tema enda hingeseisundi kohta.”²⁴ Selline ajaküsimus, aja “enese” moto, võiks praegu mõistagi olla nn. integratsiooniküsimus, aga sellega kaasneb inimeste poliitilises teadvuses dialoogipraktika. Dialoog ei olnud marksismis poliitiline kategooria ka veel XX sajandi keskel, 1950. aastate lõpul, seda ei võimaldanud algmarksistlik sotsiaalutopism, maapealse “võõrandumismehhanismi” kaotamisele suunatud revolutsioonilise praktika kontseptsioon.²⁵

Praktikal, mida peame dialoogiliseks, on spetsiifilisi jooni: (1) dialoog eeldab personaalset vastussõna kõnesolevale küsimusele, mis hoiab üleval dialoogi teemat, mida vastused omakorda varieerivad; (2) dialoog vajab toimumiseks omaaega, mis karakteristikute poolest erineb loomulikust maailmaajast; (3) igasuguse tavadialoogi vältimatuks tingimuseks jääb meie keeleline ruum, milles võime siirduda ühelt keelelt teisele, kuid mille põhja moodustab emakeeles õpitu, mitte kaasasündinu;²⁶ ja lõpuks, (4) elavas dialoogis peitub sisemise määramatuse loov moment.

Marx kui autor ei ole jätnud dialoogilise teooriasse positiivset jälge, samas võib hilist, 1860. aastate lõpu Marxi pidada kooperasiiooni kui “töö vormi” suureks teoreetikuks.²⁷ Tema pikaajalise mõjuga sotsioloogiliste mõistete kujundamisele võib seostuda *dialoogilise* ja *kooperatiivse* printsiibi sage äravahetamine, mis torkab silma postsotsialistlikes tekstides. Dialoog ja kooperasiioon erinevad aga vähemasti kahe formaalse tunnuse poolest: esimene ei nõua osaliste tahte kooskõlastamist, mida teine ühiseesmärgi teostamiseks vajab; ning teine on suunatud olemasolevate inimjõudude ühendamisele, samal ajal kui esimene on ka inimeses peituva jõuallika teadvustamine ja esiletoomine, võiks öelda, tema eelharjutus teise usaldamiseks ja koos temaga tegutsemiseks. Lühidalt, dialoog on teisega suheldes samaaegselt mingil määral ka pilguheit iseendale, ta sisaldab kriitilist enesevaatlust ega ole primaarselt “hulga jõud” nagu kooperasiioon. Peale selle on nii majandus- kui poliitikasfääris kooperatiivseid tegevusi, mis üldse ei eelda vahetuid dialoogilisi suhteid, ka võidakse teha ühistööd teineteist isklikult tundmata. Ning vastupidi, just distantsi tunnetus – aga ka tundmatus on distants – võib äratada meis dialoogisoovi ja olla dialoogi ajend, tõi küll, teadmata, kas suunatus dialoogile, olles ühepoolne valik, realiseerub kohtumiseks.

Sotsiaalse tegevuse üldisest aspektist lähtudes on faktiliselt kogu meie inimlik tegevus oma dialoogisisalduse järgi liigendatav (*a*) dialoogiliselt intensiivsemaks või neutraalsemaks, kuid samal ajal (*b*) dialoogide tüübilt erinevaks. Faktor, mis teisest tegevusest hoopis rohkem näib mõjutavat dialoogide pidamise vormi, on see, et meie *pöördumine* teise poole kätkeb ühtlasi teisele *kohandumist*. Meid lahutab kõne adressaadist teatav (mõtteline või reaalne) distants, aga sõltuvalt dialoogi partnerite vahelisest (suuremast või väiksemast) distantsist muutuvad alati ka meie keelelised vahendid. Sellele faktorile osutas 1980. aastate algul Roman Jakobson, märkides, et just meie keelekoodi allkoodide rikkus lubab meil vastuvõtja ja saatjana

²⁴ K. Marx. Die Zentralisationsfrage (1842). – K. Marx/F. Engels. Werke, Bd. 40. Berlin, 1985, lk. 379.

²⁵ Vt. selle kohta industriaalühiskonna kultuurisotsioloogilise teooria ühe rajaja Hans Freyeri analüüsi: H. Freyer. Sotsiaalne tervik ja indiviidi vabadus industriaalajastul (1957). [Tlk. M. Kivimäe.] – Tuna 2002, nr. 4, lk. 4–15, eriti lk. 9–10.

²⁶ Keele omandamise või, täpsemalt öeldes, inimlapse sünnipärase keelevõime emakeelele keskendumise psühholingvistiliste argumentide kohta vt. näiteks ka resümeerivat artiklit: W. J. M. Levelt. Hochleistung in Millisekunden – Sprechen und Sprache verstehen. – Universitas. Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Literatur 1989, nr. 1, lk. 56–68.

²⁷ Vt. näiteks: K. Marx. Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika, I kd. (1867). Tallinn, 1953, lk. 282–293.

teisele kõnelejale kohanduda.²⁸ Äärmiselt tähtis on see käsitlus dialogismi ja antidialogismi ideoloogilise vastuolu lingvistilisest aspektist, nimelt ei ole antidialoogiline hoiak kui selline keeleteaduslikult õigustatav.

Joonena, mis iseloomustab dialoogilise praktika üldtingimusi, võime sellest lähtudes lisada eeltoodud neljale veel ühe nüansi: (5) dialoogi ressursid, kui nii võib öelda, on olemas meie loomulikus keeles eneses; veel enam, teatud määral töötab dialoogis keel ise meiega, et me teisest aru saaksime.

Dialogismi ja antidialogismi vastuolu meie lähiajaloo on sotsiaalpoliitilise meetodivaliku vastuoludes. Varase Bahtini dialogismi käsitluses 1990. aastate algul tehtud võrdluse järgi on Marx “antipluralismi eredaime esindaja” mainega dialektik ja polemist, kellest lähtusid poliitilised diktatuurid. “Huvitav, et radikaalsed, isegi kõige äärmuslikumad revolutsioonilised ideed, mis maailmavaatelistes meetodites justkui oleksid pidanud kinnitama erinevate süsteemide muutuvuse, üleminevuse, dialektika, dialogismi printsiipe, vastupidi, väga kiiresti kangestusid, stagneerusid, muundusid vankumatuks dogmaks, mis ei talunud ‘võõrast’ pilku.”²⁹ Probleemi on ajalooliselt õigesti nähtud: dialogismile teeb lõpu reduktsionism. Lihtsustav taandamine, viies kõik väited tagasi ühele seletuse baasile, ühte laadi analüüsile, ei mööna pluralistlikku mõtlemist teaduses ega poliitikas. Erinevuses näeb ta viga, mis tuleb kõrvaldada, sest ei tohi olla erinevaid *vaateid*, vaid peab olema ühesuguse *käsituse* puhtus. XX sajandi algupoolel, 1920. aastate dialogismi tõusuajal, propageeriti seda (antihumanitaarset) mõtteviisi “teadusliku maailmakäsituse” üldprogrammina. Marksistliku sotsialismi allüüridega uuspositivistlik “ühtsusteadus” Otto Neurathi variandis võimaldas kõiki teisi, kes selle (füüsikalistliku) programmi ideid ei jaganud, süüdistada või kahtlustada “ebateaduslikkuses”.³⁰ Ning sealhulgas mitte ainult Spenglerit, kelle kulturoloogiat arvustas – muudel põhjustel – ka Bahtin, vaid isegi üht moodsa aja kõige suuremat teadusmetodoloogiat ja teadusliku objektiivsuse eestvõitlejat – Max Weberit. Pole üldse ime, et marksistlikul surutisajal pidid dialogismi pooldajad leiutama oma käsitlusviisi õigustuseks väljendi “teisititeaduslik” (*imonautšnõi*). See väljend, mis hakkas – Sergei Averintsevi “sümboli”-käsitusest lähtudes – esinema 1970. aastate keskpaiku ka Bahtini tööde retseptisoonis, annab edasi teadusesisest demokraatliku opositsiooni vaimu ja on säilitanud tähenduse distsipliinides, kus end restaureerib antidialogism.

Positivismi näide on õpetlik, sest tema programmis ei puudunud dialogismi ja poliitilise relativismi elemendid, kuid uuspositivistlik teadusideaal oli *homo*-loogiline, mitte *dia*-loogiline. Ühetähendusliku teaduslikkuse saavutamiseks tuli dialoogilised alged neutraliseerida, viia miinimumi peale, lühidalt öeldes, “elu” tuli maksimaalselt allutada “teadusele”. Samal ajal oli uuspositivistide ettekujutus mõne distsipliini, nt. ajaloo ainek ja otstarbest üllatavalt primitiivne, jäädes kaugelt allapoole oma kaasaja teadusliku ajaloo taset. Kuid stsientistliku kultuse vastuoluline loomus oli ja on selles, et teaduskultuuri unifitseerimine ähvardab teaduse lämmatada. Olemise kirjeldusest võetakse ainult üks pool, “pealispind”, lükates kõrvale teise poole, “sügavused”,³¹ neid ei vaadelda sisemiselt kokkukuuluvate poolustena, vaid alati üksteisest teravalt lahutatuna. Nõnda võiks antidialogismi defineerida ka jäiga meetodilise

²⁸ Vt. R. Jakobson, K. Pomorska. Poesie und Grammatik: Dialoge. Frankfurt a. M., 1982, lk. 72 jj.

²⁹ B. F. Jegorov. Dialogizm M. M. Baxtina na fone naučnoj mõsli 1920-x godov (1991). – *Id.*, Ot Homjakova do Lotmana. Moskva, 2003, lk. 242. – Varase Bahtini suhtumisest marksismi vt. ka: N. J. Nikolajev. Nevel’ skaja škola filosofii i marksizm. – “Literaturovedenie kak literatura”. Sbornik v čest’ S. G. Bočarova. Otv. red. I. L. Popova. Moskva, 2004, lk. 323–330.

³⁰ Vt. näiteks: C. G. Hempel. Der Wiener Kreis und die Metamorphosen seines Empirismus. – N. Leser (Hg.). Das geistige Leben Wiens in der Zwischenkriegszeit. (Quellen und Studien zur österreichischen Geistesgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert, Bd. 1.) Wien, 1981, lk. 205–215.

³¹ Teadusliku “pealispinna” (selguse) ja mitteteaduslike “sügavuste” (tumeduse) radikaalne lahutamine, n.-ö. kultuurilise bipolaarsuse kui arengustiimuli nullistamine teaduse poolt oli uuspositivistide esmane programmiline seisukoht. Vt. R. Carnap, H. Hahn, O. Neurath. Wissenschaftliche Weltauffassung – Der Wiener Kreis (1929). – H.-M. Gerlach u. a. (Hg.), Philosophenlesebuch, Bd. 3. Berlin, 1991, lk. 527.

mõtteilmana, kus valitseb pigem kontrasti- kui siirdeprintsiiip ja tung lülitada maailmast välja see, mis on teadusele kõlbmatu, nt. loomuliku dialoogi keel.

Dialoog pole vaid demokraatliku diskussiooni ekvivalent poliitilises ajaloos, üks viis, kuidas kõik inimesed saavad teostada oma ühist õigust väljendusvabadusele ja informatsioonile: dialoog on just see *teine meetod*, mis puudub maailmaajaloonas ta üleinimlikus protsessuaalsuses Marxi kujutletud ja nagu Goya kujutatud inimesteülest võimutunnet sisendaval hiiul, “ajalool enesel”. Puudub ka just nagu oma sotsiaalsust ja ajaloolis-kultuurilist relatiivsust eitaval “teadusel kui sellisel”, ideaali järgi kõigist üksikteaduste erivaadetest puhastatud ainsal ja ühtsel teaduskäsitusel.

5. Vormiline ja sisuline dialoogikultuuris

Dialoog ja dialoogilisus on nüüdisajal teemad, milles on väga palju päevakajalisust või isegi tunderõhulisust, dialoogiküsimus on tõepoolest nn. ajastuküsimus. Mõeldes kultuurilis-poliitiliste ajastute stiilis on aga dialoog sama hästi ka ajastu vastus, meie kaasaja mitmekeelne vastus diktatuuride ajajärgule. Ajastute dialoogi malli kohaselt toimib ka ajalooline meenus, nt. me pöördume Kanti poliitilise ja õigusfilosoofia poole, kus on keskel kohal inimkonna ja maailmakodaniku ideed, “republikanismi”, “föderalism” ja “hospitaliteedi” (küllastamise, võõrustamise) mõisted.³² Viimane on “võõra õigus”, et teda “teise pinnal” ei koheldaks vaenulikult, see on Kantil tuletatud mõttest, et inimeste ühisomanduses oleval kerakujulisel Maal on piiratud ja lõplik ruum. Lõputult jaotamatu kerapind tingib sellel asuvate elanike üksteisega kohtumise ja paneb igapäevasele kohustuse sallida enda kõrval teist. Kanti selle valgustusliku ideega on tänapäeval, pärast proletariaadi diktatuuri kogemust, väitlemine niisama vajalik kui omaksvõtmine. Suured mõtlejad ei jäta sõna otseses mõttes pärandit, nagu oleme tavaliselt harjunud väljenduma, nende mõtted, tekstid ja teosed on aluseks dialoogile, mis ei lõpe. Kant ja tema eelviidatud “Igavese rahu poole”, 1790. aastate töö, esitab rahuliku kooseksisteerimise ülesande, mille lahendust *peab* püüdlema, järeldõvedele kohusena: “Sest ka *poliitika* peab olema rakenduslik eetika.”³³

Filosoofi humanismis ei ole vastaval juhul tegemist dialogismi probleemiga, vaid pigem kolonialismi kriitikaga. Kant ei püstita siin endale küsimust teise mõistmisest võõrana, ta räägib teisega suhtlemise “katsetamisest”. Hospitaliteedi õigus on talle kui valgustajale puhtmõistuslik, ratsionaalne printsiiip, mõistus ütleb kogemuse abitaagi, et inimeste kohtumise negatiivsete tagajärgede (orjastamise, piinamise) vältimiseks on “loomulik” sellest õigusest kinni pidada. Tema mõte näib olevat suunatud eeskätt väärkohtlemise ärahoidmisele seal, “maakeral”, kus ollakse millelegi inimeste jaoks lõplikule seatud ja piiratud. Rahvaste “globaalse” dialoogi algatamine, mille sisuks on tänapäeval Maa enda saatuse, või probleem, et virtuaalses maailmas ringi liikudes ei pruugi tegelikult üksteisega kohtuda, lõhub selle idee raamid. Dialoogi probleem on Kanti ideega seotud kaudselt, seeläbi, et kui ühes kohas rikutakse kellegi õigusi, siis seda “tuntakse” ka kõigis teistes kohtades maa peal. Näiteks on reaalne, et eri maade inimeste solidaarne seos (ühistunne) õiguste rikkumise küsimuses avaldub sel juhul protestina, mis käivitab juriidilise või poliitilise dialoogi.

Küsimus dialoogist, nagu ka dialoog ise, pole allutatav tsentrumile, ta asetub väga mitmele analüüsisitasandile. Esiteks vastavalt sellele, mis laadi, millisel teemal ning kelle vahel toimuva dialoogiga on tegemist, ja teiseks sellele, milline on dialoogi laadi mõjutav vahemaa. Kolmandaks (ja võib-olla ka peamiselt) aga vastavalt sellele, kuidas teostub dialoogides inimese avatus või ilmneb tema suletus – oma *teisele*.

Nii võib dialoogide vaatetasand olla indiviidide, rahvusgruppide, suguseltside ja kogukon-

³² Vt. I. Kant. Zum ewigen Frieden. (Reprint der Erstausgabe von 1795.) Berlin, 1985, eriti 3. definitiivartikkel. Järgneva kohta vt. ka: I. Kant. Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume (1768). – *Id.*, Träume eines Geistersehers. Der Unterschied der Gegenden im Raume. Unter Verwendung des Textes v. K. Vorländer mit einer Einleitung hrsg. v. K. Reich. (Philosophische Bibliothek, Bd. 286.) Hamburg, 1975, lk. 77–86.

³³ K. Vorländer. Geschichte der Philosophie, II. Bd.: Philosophie der Neuzeit. (5. Aufl.) Leipzig, 1919, lk. 244.

dade, tervete kultuuride tasand, või poliitiliste süsteemide tasand, millega on vastastiktoimes sotsiokultuuri tegurid, elukondlikud traditsioonid, professionaalsed kohustused jms. Me võime aga oma vaatetasandi seada ka ajalooliste müütide taustale ja täheldada sel moel dialoogide *ajamõõdet*, mis on ulatuslikum üksikute indiviidide vahelise dialoogi omaajast, kuid ometi puudub praktiliselt igauht. See paneb ühtlasi dialoogi mõiste nagu jaotuste skaalale, mis hõlmab vanuseliselt inimelu kõiki etappe.

Et piibelliku loomismüüdi järgi tuli kohe täiskasvanuna ilmale ainult esimene inimpaar, Aadam ja Eeva, muidu aga peavad kõik inimesed kasvama koos teistega ja teistelt õppima, sest ei neil ega ka inimkloonidel pole kaasasündinud teadmisi, siis on igas ühiskonnas üks tähtsamaid dialogiseerimise avaldusvorme, *põlvkondade dialoog*, esmaalustelt biosotsiaalne. Aadama-motiivi, pildina esisast, kelle järglased on tema suhtes alaealised ja mitte nii täiuslikud, näib olevat poliitilisse teooriasse toonud kõigepealt Locke.³⁴ Tema probleemivite, et enesejuhtimine tuleb alles mõistusega omandada, mille kommentaariks on Kanti autonoomiaidee, võib seada veel laiemasse interpretatsioonikonteksti. Nagu nähtub kirjandusest, ei armastata dialogismis sõna “kontroll”, kuid siin tundub see olevat väga kohane. Erinevate põlvkondade dialoogis võtab inimene enda peale kontrolli oma elu üle, selle pooldest erineb ta loomast. Ka eristuvad kulturooloogide pilgu all oma dialoogilisuse astme järgi ideoloogiavormid ja usundisüsteemid.³⁵ On üldtuntud tõsiasi, et inimesed peavad kultuuri õppima, sest geneetiline põhjuslikkus seda meie sisse ei pane. Võib-olla sobib meil seepärast tähistada seda, et inimene on üle mitmete põlvkondade võimeline kontrollima oma eluprotsessi dialoogiliste suhete abil, kui inimlikku *dialoogikultuuri*.

Kui võtta arvesse, et kultuuri on üldjuhul liigendatud kahel moel, objektsete või funktsionaalsete tunnuste põhjal, nt. vaimseks ja materiaalseks kultuuriks või ka instrumentaal-, sotsiaal- ja sümbolkultuuriks, siis osutab dialoogikultuuri määratlus kultuuri universaalsele toimemehhanismile tema eri tsoonides. Meil on niiviisi teatav alus väita, et kultuuri terviklik käsitlus peabki olema määratud dialoogi ideest ja et mitte üksnes kultuur, ilma milleta me faktiliselt elada ei saa, pole inimesele päriselt viimne, vaid seda on ka dialoog, milleta me kultuurilist *mina* ei omanda.

Teaduses on nüüd juba aastakümneid olemas spetsiaalne uuringute valdkond, diskursusanalüüs, mille raames arendatakse nt. dialoogi poeetikat, levinud teadusliku meetodina rakendatakse seda analüüsi humanitaar- ja sotsiaalaladel. Filosoofiale on sümptomaatiline, et erinevad mõttesuunad on asunud süvendatult tegelema dialoogi kategooriaga. Esimene eeskätt dialoogi metodoloogiale pühendatud filosoofiaajakirja rahvusvaheline erinumber ilmus juba 30 aastat tagasi.³⁶ Dialoog, peab ütlema, polnud võõras mure ka sellisele vastuolulisele XX sajandi nähtusele nagu marksism.³⁷ Aga selle mõttevoolu dogmaatiline natuur ei suutnud kunagi vabaneda antidialogismist, klassivõitluse ideoloogiast ega teistsuguse, tema enda doktriinist erineva mõtteviisi vulgariseerimisest. Näiteks, erinevalt dialoogi eetikast, mis oma olemasoluks peab säilitama tekstide interpretatsioonis alati kahepoolsuse kui tekstuaalse korrektsuse, on doktriiniline mudelhoiak nn. põhiteksti ühepoolne järelevalve.

Uuema aja sotsiaalsete liikumiste ajaloos, sh. parteistunud töölisliikumises osutub dogmatismi alaliseks kaaslaseliseks revisionism, mis kaldub õigeks tunnistanud õpetuslausetest või enamuse peajoonest kõrvale, mitte dialogism. “Revisionism” on poliitikas tavaliselt sõimusõna. Seda võidakse alati kasutada siis, kui mõni partei või muu organisatsioon (nt. ka kirik) on end sidunud suletud süsteemiga. Ainult sellel eeldusel on teooria parandus või edasiarendus – taunitav – ‘revisjon’.”³⁸

³⁴ Vt. selle kohta poliitikateaduses kuulsaks saanud käsitlust demokratiseerimise mõistest: W. Hennis. *Demokratisierung*. – M. Greiffenhagen (Hg.). *Kampf um Wörter? Politische Begriffe im Meinungsstreit*. Bonn, 1980, lk. 104–113.

³⁵ Vt. G. S. Pomerants. *Dialog*. – Kul´turologija. XX vek. Enciklopedija, t. 1. Sankt-Peterburg, 1998, lk. 171–172.

³⁶ Vt. *Dialog als Methode*. (Neue Hefte für Philosophie, H. 2/3.) Göttingen, 1972, lk. 1–171. (Autorid: Karl-Otto Apel, Reiner Wiehl, Richard R. Martin, Kuno Lorenz ning Paul K. Feyerabend.)

³⁷ Vt. näiteks: M. S. Kagan. *Mir obščeniija. Problema mezsubjektnõx otnošeniij*. Moskva, 1988.

³⁸ I. Fetscher. *Revisionismus*. – *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hrsg. v. J. Ritter u. K. Gründer. Bd. 8 (R-Sc). Basel, 1992, vg. 953.

Taunitav on “revisjon” üksnes suletud süsteemi vaatekohalt, tema jaoks on revideerija alati selle süsteemi “vastane”, samas kui revisionism on suuremat avatust taotlev hoiak, valmis laskma parandada ka ennast. Dialogismi seisukohalt on dogmatism ja revisionism kaks ideoloogilise käitumise strateegiat ühe mütsi all, neil on “ühine õpetus”, mille väidete suhtes tekib lahknevus ainult selles, mida ja mil määral on lubatav samast doktriinist küsimuse alla panna.

Poliitilise usu ideoloogia, mille leksikonis on olemas “poliitilise ketseri” kuju, see aga tähendab, et potentsiaalselt jälitatava isiku mõiste, ei sobi dialoogi olemuse ja praktikaga. Dialoogile on omane, et ideoloogiaküsimus, mille üle väideldakse, võib jääda lõpuks ka n.-ö. lahtiseks asjaks: meile ei selgu, mis on õige. Näilise otsustamatuse taga võib olla kas põhjendatud skeptitsism või teadvustatud liberalism, nagu see oli valgustussajandi autorite hoiak dialoogides usuasjade üle.

Asjade lahtiseks jäämises on aga siiski olemas tendents mõtlemise avatusele: sellega, et partnereid ei valgusta sama tõeallikas, pole neid takistatud uuendamast küsimusi. Küsimuste uuendamise oskusega, uue teist osalist siduva sõnaga on neil põhimõtteliselt alles suhtluse eeldus – võimalus katkenud dialoogi jätkata. Dialoogi mõiste juurde näib sellise asjade lahtiseks jäämisega kuuluvat aeg, millega me ise dialoogikatkestusi tekitame ja ületame: see on aja andmine teisele ja tema sõnadele, ja see on hilinemine oma sõnadega, et teise öeldule omalt poolt vastata, ning see on teise kostmise ootamine. Teisisõnu, dialoogi aeg ei ole see aeg, mis kulub nagu tund, päev või aasta, vaid ta on *suhestumise aegruum*, kella osuti asemel mõõdab seda meie endi liikuv sõna, mida üksteisega vahetame. Lähtudes sellest ei kattu dialoog poleemikaga, mida rahvasuu nimetab sõnasõjaks ja mille puhul mängib sageli kaasa vaidlusväline külg, endast mulje jätmine nn. kolmanda silmis. Dialoog on pigem edasiiviiv vastavuste otsimine, seetõttu areneb ta osaliste kõnelemise järjestikkuses, kus meie kõne peatub, jääb ootele, püüab aimata, muudab ennast – ka eksib, vaevleb ja sõneleb. Hariduse vallas, kui seda ideoloogiliselt ei politiseerita, võib neidsamu tunnuseid aktualiseeriv keskkond olla seminar, mis sel juhul on õppevormina ühtlasi dialoogimudel.

Teadusliku huvi pideva kasvuga dialoogi ja tema modelleerimise vastu pole dialoog ka viimasel ajal olnud üksnes eriteaduste või filosoofia uurimisobjekt, mis on oma elava kunstiseloomu juba täiesti minetanud. Kirjanduslik dialoog oli uusaegse teadusliku maailmapildi enese vormimise ja levitamise üks olulisemaid vahendeid. Dialoogi *teadusloolist ostarvet* kehastab näidiskult Galilei kirjanikuna, dialoog oli tema kui loodusuurija teadusliku proosa lemmikvorm.³⁹

Seda, et dialoog ei ole sõnakunsti liigina kauge minevik ning esindab kriitilise tunnetuse moodsat vormi, näitavad mitmed teosed: nii Brechti “Pagulasvestlused”, kuulsad dialoogid kunstist ja poliitikast, kui ka poola filosoofi Kolakowski “Vestlused kuradiga”, satiirilised “kaheksa diskursust” hea ja kurja üle. Poliitilist ning moraalset funktsiooni on kirjanduslik dialoog täitnud läbi aegade, ka pärast oma suuri õitseaegu humanismi- ja valgustusajastul. Dialoogil on neist ajajärkudest peale *emantsipeeriva kahekõne* taust, modernse ideedemaailma väljapaistvad kujundajad olid filosoofiliste, pedagoogiliste ja religioossete dialoogide kirjutajad. Kas pole ka muutunud eluoludes ikkagi veel aktuaalne Lessingi 1770. aastail kirjutatud “Vabamüürlaste kõnelustes” dialoogipartnerite arutatav küsimus: “Usud sa, et inimesed luuakse riikide jaoks? Või et riigid on inimeste jaoks?”⁴⁰ Kirjasõna vormina edastab dialoog mitmesuguseid poliitilisi ideid ja maailmavaateid, dialoogivorm pole vabamõtluse automaatne märk. On rahvuspoliitiliselt konservatiivseid, mitte alati liberaalse või demokraatliku sisuga dialooge, selline näide võib olla Ranke 1830. aastate “Poliitiline vestlus”, ajaloolase riigiteoreetiline manifest. Ajaga on aga dialoogi sõnaline mõte ja märgiline tähendus, kui nii võib öelda, muutunud meie silmis väärtustavaks ja positiivseks.

Kuid mis on selle arenguloolised põhjused, et dialoogilisus pole meie jaoks praegu enam neutraalne sõna, vaid samasugune väärtusmõiste nagu individuaalsus ja kultuursus, ja et sõna “dialoog” esineb

³⁹ Vt. näiteks: I. N. Goleniščev-Kutuzov. Galilej-pisatel' (1969). – *Id.* Romanskije literaturō. Stat' i i issledovanija. Moskva, 1975, lk. 287–295.

⁴⁰ G. E. Lessing. Ernst und Falk. Gespräche für Freimäurer (1778). – Lessings Werke in fünf Bänden, Bd. 2: Nathan der Weise. Theologische und philosophische Schriften. Ausgew. v. K. Balsler. (7. Aufl.) Berlin/Weimar, 1975, lk. 258.

ajakirjade nimetustes ning on laiemalt võttes üldse igasuguse demokraatliku foorumi nimemärk?

Positiivse eelisrõhuasetuse näib dialoogilisus kui teema ja probleem saanud võrdlemisi hilja, tõenäoliselt on seda rõhuasetuse protsessi oluliselt mõjutanud kogu uusaegne antropoloogiline pööre filosoofias.⁴¹ Filosoofiline pööre toimus sotsiaalses ja religiooses kontekstis, kus inimvõrd- suse idee teadvustamine aitas tegelikult kaasa oma erinevuse ja erilise, individuaalse rõhuta- misele võrdluses teiste indiviididega ja nende kollektiiviga. Sotsioloogia hakkas seda *teadvustatud kahesugusust* sajandi eest nimetama kvantitatiivseks ja kvalitatiivseks individualismiks.⁴² Tähtis on seda vahetegemist pidada silmas ka selleks, et osata eristada antiikset ja moodsat käsitust dialoogi partneritest. Inimene, kes peab teiega dialoogi, ei ole üksnes polise esindaja või siis teadusliku kogukonna liige, ta on nüüd primaarselt inimkonna liige: teistega alati võrdselt kohtlemist vääriv inimene, inimene nagu “kõik teisedki”, ainult et samas “eriline teine”, kõigist teistest omasar- nastest mõneti erinev inimene. Võime seega öelda, et ühiskonna demokratiseerumine loob uue *dialoogisituatsiooni*. Idee järgi ei kehti enam see, et meie hulgas või kõrval on keegi (nt. barbar, võõras), kellega ei saa absoluutselt kõnelda või kes on lausa “oma loomult” seda väärt, et temaga üleüldse ei kõnelda ja teda oma ühiskonda mingil tingimusel – “põhimõtteliselt” – ka vastu ei võeta. Peamiste inimlike vahedena jäävad demokraatias kehtima bioloogilise iseloomuga, ealised ja soolised tegurid, millest osa laieneb poliitilisele tegevusele, osa aga mitte. Kuid need tunnus- tegurid koos arenenud ühiskonnas üha suuremale hulgale inimestest tänapäeval avaneva võima- lusega elada lõpuni oma “keskmine eluaeg”, mis moodustab inimese “bioloogilise elukesta”,⁴³ ei puuduta inimestevahelist dialoogi kui printsiipi, need puudutavad vaid dialogiseerimise laadi ja liike, millega indiviid oma biokesta sotsiaalselt ja kultuuriliselt täidab.

Ideoloogia “bioloogiliselt determineeritud üleolekust”, mis mängis teatud rolli vanade kreek- laste suhtumises barbaritesse ja ühtlasi motiveeris nende valitsemise poliitilist kontseptsiooni,⁴⁴ ei kuulu moodsasse demokraatiasse. Küll aga paistab ka meie praeguses demokraatias, nt. kas või pensioni- ja tervisepoliitikas rolli mängivat Wilhelm Hennise poolt “Adamakadeduseks” ristitud nähtus, see tähendab, teatud vimm elu loomulike tingimuste pärast.

⁴¹ Antropoloogia kohta selle ülevaatlikus ajaloolis-filosoofilises mõtestuses vt. esmalt kahte etapilist artiklit, mida nüüd võib pidada juba klassikalisteks: J. Habermas. *Anthropologie* (1958). – A. Diemer/I. Frenzel (Hg.), *Das Fischer Lexikon*, Bd. 11: Philosophie. Mit einer Einleitung v. H. Plessner. Frankfurt a. M., 1961, lk. 18–35; O. Marquard. *Zur Geschichte des philosophischen Begriffs “Anthropologie” seit dem Ende des achtzehnten Jahrhunderts* (1965). – *Id.*, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie. Aufsätze*. (4. Aufl.) Frankfurt a. M., 1997, lk. 122–144 ja 213–248. – Antropoloogilise “dialoogika” tähtsuse, mis vaagib erinevaid positsioone inimese olemuse käsitlemisel mõtteloos ning esitab nende kõrvale oma inimene-olemuse kontseptsiooni, on: M. Buber. *Das Problem des Menschen* (1947). – *Id.*, *Werke*, 1. Bd.: *Schriften zur Philosophie*. München/Heidelberg, 1962, lk. 307–407. (1. trükk heebrea keeles: 1943.)

⁴² Prioriteet kuulub selles tähelepanekus ühele sotsioloogia aluste rajajale Georg Simmelile, vt. näiteks: G. Simmel. *Goethes Individualismus*. – *Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, Bd. III. Tübingen, 1912, lk. 251–274. – Individuaalsuse probleemi juurdumise kohta religiooses kontekstis, mida on käsitlenud historismi ajaloolane Friedrich Meinecke, vt. ka tema Schleiermacherschen Individualitätsgedankens (1939). – *Id.*, *Werke*, Bd. IV: *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Hrsg. u. eingel. v. E. Kessel. (2. Aufl.) Stuttgart, 1965, lk. 341–357. – Individualismi aspektide kohta uusaja evolutsioonis ning võrdluses antiigi ja keskajaga vt. eelkõige sotsioloogia klassiku Ferdinand Tönniesi viimast kokkuvõtlikku tööd: F. Tönnies. *Geist der Neuzeit*. Leipzig, 1935, eriti lk. 21–82. – Individualiseerumist kui moderniseerumise olemuslikku mõõdet ja vastuolulist protsessi analüüsib uudselt: H. van der Loo, W. van Reijen. *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München, 1992, eriti lk. 159–195. – Kommunitaristlikus liikumises populaarseks muutunud sotsiaalse individualismi kriitikat vt. Charles Tayloriga artikleid: Ch. Taylor. *Negative Freiheit? Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus*. Mit einem Nachwort v. A. Honneth. (3. Aufl.) Frankfurt a. M., 1999. (Nüüdisaja üks juhtivaid sotsiaalfilosoofe Axel Honneth tõstab oma järelsõnas esile Tayloriga “hermeneutiku voorusi” ja dialoogilist meetodit: “tema teooria on välja kasvanud sisemisest dialoogist kõige erinevamate filosoofilise mõtlemise kultuuridega”.)

⁴³ Vt. A. E. Imhof. *Reife des Lebens. Gedanken eines Historikers zum längeren Dasein*. München, 1988, lk. 31.

⁴⁴ Vt. R. Müller. *Hellenen und “Barbaren” in der griechischen Philosophie (1975/80)*. – *Id.*, *Menschenbild und Humanismus der Antike. Studien zur Geschichte der Literatur und Philosophie*. Leipzig, 1980, lk. 111–134.

Need jaotavad meile jõudu ebavõrdselt, aga usutavasti pole ka demokraatias peale avaliku dialoogi muud vahendit, mis aitaks väevõimuta sotsiaalselt reguleerida õigusi, mida ühiskonnas peaks omama nii laps kui ka vanur, nii haige kui ka terve. Väitele, et demokratsiseerimine on loodusevastane mässukatse, võib oponeerida kantiaanliku võrdsusideega (“Võrdsuse idee reguleerib kõike”).⁴⁵ Seda võrdsusmõistet tuleb võtta valgustusaja humanismile eriomases tähenduses, humaniseerituse ja tsiviliseerituse seoses “meeldivusega”. Kantil on hoiak, et ennast ei peeta (“alati”, *jederzeit*) teisest paremaks, ühiskondliku läbikäimise tunnuseks, sest lihtsus ja võrdsus kergendavad suhtlemist ning muudavad selle meeldivaks.

6. Dialoogiline tegevus ja selle evolutsiooni aspektid

Lähemas ajaloos on perioode, mil dialoogi teema on vullanud rahvusvahelist areeni, nagu nt. 1960. aastate “marksistide ja kristlaste dialoogi” ajal või “kultuuriliselt võõra kujutamise” puhul omamaises kirjanduses ja ajakirjanduses 1990. aastail. XX sajandi sotsiaalfilosoofia klassika tunneb – nn. Frankfurdi koolkonna traditsioonis – ka tekste, milles dialoogile on varutud koht poliitikateaduse kategooriate süsteemis.⁴⁶ Dialoogi funktsioon on sellistel juhtudel sotsiaalselt utilitaarne, dialoog on konflikti vastand, ta on suunatud kokkupõrgete reguleerimisele, nende vältimisele või lõpetamisele, aga ka ennetamisele. Ent sel utilitaarsusel on sügav sotsiaaleetiline mõte: dialoogi reguleeriv roll tähendab siin seda, et dialoogi pidades seaduvad inimesed *omanda tulevikule*. Nad mitte üksnes ei väldi konflikti vastaval hetkel, vaid omandavad dialoogis väljavaate oma olukorra parandamisele edasises asjades kulus, see väljavaade aga omandatakse tänu sellele, et nad on elavas keeles võimelised üksteisega kõnelema ning üksteisele teatama, mis on nende meelest parem või õigem. Dialoog ei kätke seega mitte ainult sõnade, fraaside ja repliikide vahetust, vaid ka *kogemuste võrdlust*.

Dialoogi fenomenile võib läheneda eri vaatenurkadest, avades nii selle aspekte kui ka dimensioone ajalooliselt ja süstemaatiliselt, nagu iga kultuuritähisa nähtuse puhul, mida eritledes kultuur teatavas mõttes tegeleb iseendaga, “mõtleb endast”. Kirjanduse sotsioloogia vaatab dialoogile hoopis teise nurga alt kui, ütleme, kultuuri teoloogia. Nii nt. tuginedes Bahtini põhiväidetele “ajastu häälte” sisaldusest tekstides, mis oma pindmises kihis (ainult selles) meenutab natuke Marxi küsimuseasetust, samastab ta dialoogilisuse intertekstuaalsusega, see tähendab kõnepaljuse avaldumisega tekstides tekstidest, mis moodustavad *teatava ajakoosluse*. Filosoofilises hermeneutikas, eriti selles variandis, mille talle andis Gadamer, asub dialoog täielikult loomuliku keele stiihias ning sarnaneb mängu ja mängimise dünaamikaga, *mänguline liikuvus* on just nagu dialoogilisuse võrdkuju inimkultuuris.

Ükskõik millisel algul mainitud tasandil dialoogi ka ei käsitletaks, saab kõiki neid tasandeid hõlmata *dialoogilise tegevuse* mõistega: see on tegevus, mis osutab, et elame, toimime ja õpime alati teatavas suhtluskooles teistega. Olgu erasfääris, nagu perekonnas, avalikkussfääris, nagu kodanike ühiskonnas, või siis klubide, ringide, seltside poolavalikus sfääris. Dialoogiline tegevus evolutsioneerub koos tsivilisatsiooni üldise arenguga, nüüdisaeg paistab muude ajaloostaste seas silma selle poolest, et enamik dialooge on *tehniliselt vahendatud*. Pedagoogika alal võib kergesti ette kujutada, kui erilaadsed oma dialoogiliselt struktuurilt ja eesmärgilt on nt. antiikaegne “sokrateslik dialoog” ja tänapäevane “telefonidialoog”, mida õpilasega peab ajapuudusel kiirustav õppejõud. Eksam kui pedagoogiline dialoogivorm, kus peaksid ühinema hariduse keel ja kasvatus (tema ‘logos’), on isegi humanitaarias järk-järgult mehhaniseerunud, nt. asendunud testidega. Seigas, et isikute vahetut kõnelust asendab distantsilt sooritatav kontroll, ei peitu üksnes tegevuse ökonoomia ja arvatav hindamise objektiivsus, selles peegeldub

⁴⁵ I. Kant. Stücke aus dem Nachlass. – *Id.*, Vermischte Schriften, neu hrsg. v. K. Vorländer. Leipzig, 1922, lk. 277.

⁴⁶ Vt. M. Horkheimer. Dialog über den Dialog. Gespräch mit H. J. Schultz (1969). – *Id.*, Gesammelte Schriften, Bd. 7: Vorträge und Aufzeichnungen 1949–1973. Hrsg. von A. Schmidt u. G. Schmid Noerr. Frankfurt a. M., 1985, lk. 300–307.

ka tehnikaajastu fakt, mis on paradoksne. Teadmise edastamine, erinevalt varasemate põlvkondade didaktilisest kultuurist, on nüüd paljudes distsipliinides üha vähem seotud *isikliku kohtumisega*.⁴⁷ Meie kaasajal tundub seepärast dialoogi mõiste esmakordselt ajaloos omandavat kultuurikriitilise alatoonid. Kuid teiselt poolt ei leidu maailmas täna enam kvaliteetset teadmist, mis poleks olemuselt interdistsiplinaarne produkt, interdistsiplinaarsus on aga dialoogilise tunnetuse vorm teaduses.

Ajastuti on olemas suulised ja kirjalikud dialoogilise käitumise mallid-tavad, on dialoogisümbolid ('sillad, mitte müürid'), on ajaloolisi dialoogistereotüüpe, aga ka stereotüüpe dialoogi kui suhtluse võimalusest. Inimesega, kelle kohta on teada, et ta on kurt, tavaliselt ei kõnelda, sest ta ei kuule meid, tema dialoogikanali kahjustumine määrab ta inimsuhetes suuremale üksindusele kui teised. Hoolivus ja tähelepanu tema vastu võib aga kaotatud vahetu dialoogisuhte taastada. "Näete, olen kurt, ja kellelgi pole kannatust minuga kõnelda, ja nii olen lõpuks kõnelemise unustanud. – Tähaksin meeleldi teada, kas te tõesti olete päris kurt. Kas tohin korra proovida? – Ta rääkis pikkamisi ja tasa mu vasakusse kõrva, ta ütles midagi ükskõikset ja vaatas siis küsivalt mulle otsa. – Jah, lausun ma ja noogutan. – Kas kuulsite tõesti? – Jah, iga sõna, arvan ma. Kust teadsite, et kuulen vasaku kõrvaga paremini? – Sest et pöörate vasaku poole ette, kui kuulatate. See torkas mulle silma. – Nüüd kõnelesime ega kirjutanud enam."⁴⁸ Dialoog kui suhtlus, nagu sotsiaalteaduslikus käsituses igasugune kommunikatsioon, põhineb tavalisel vastuvõtmise-tagasilükkamise kahendsüsteemil. Mida me seoses dialoogi ja dialoogilisuse teemaga võiksime selle tekstikoha puhul iseäranis ja kõigepealt tähele panna, kui jätta siin kõrvale väline kehakeel, poosid, hoiakud, viiped, ilmed, liigutused jms., millel on samuti märgiline väärtus, nagu seda on ka isiku kõnelemisviisil ja hääletooni? Kui osav meelitaja käitub adressaadi suhtes poliitilise sofistina, keerutab sõnu ja rikub keelelisi konventsioone, tahtes teist oma nõusse saada, siis ta ei pea teisega dialoogi, vaid pigem värbab teda. Omakasu huvist lähtuv keelediplomaatia apelleerib teises just nimelt sellele, mis ei ärata temas vastuväitlust, see ei too teist kõnelusse omasõnalisena, ta enda dialoogisuutlikkuses.

Katkend kuulsa norra kirjaniku üle viiekümne aasta tagasi jäädvustatud mälestustest osutab sellele, mis tänapäeva dialoogikäsitlustes vahetevahel kõige enam varju jääb: (1) dialoog on inimese muutumise keskkond. Ühtaegu aga sisaldab katkend ka seda, mis mõnes dialoogikäsitluses on just täna sel päeval aktuaalsem kui kunagi varem: (2) see on lähtumine "teisest" kui üks dialoogi tingimusi. Lisada võib veel osundamise enda, kirjaniku teksti poole pöördumise fakti: (3) ka tsitaat on dialoogiline suhe, ta annab teisele kõnelemise võimaluse, ja on ühtlasi siinkirjutaja "vastus" teise poolt varem kirjasõnas öeldule.

Norra kirjaniku kunst on võimeline jätkama meie jaoks õppetundi dialoogi küsimustes: kuidas näiteks pidada "dialoogi loodusega", millest tänapäeval nii palju räägitakse, või mil viisil saab meil inimestena olla dialoogisuhet loodusnähtusega, aastaajaga? "Ja selle kohta ei saa inimene midagi ütelda, ei saa asetada mingeid tüütavaid küsimusi. Mäed seisavad seal eemal oma ränkuses üsna endamisi, mets on surnud kui kivi ja täitsa külmunud, kõik vaikib kõige vastu, lumi on valge ja hea ning lebab seal, pakane on jäik ja tõrjuv ega võta inimest kuuldavakski. – Aeg möödub. Mu 'asi' kulgeb ikka veel kaugete väljavaadete suunas."⁴⁹ Mida on sel loodusseisundi kirjeldusel veel pistmist dialoogi probleemiga? Kuid kas pole loodus, nagu on täpselt märkinud Gentile, "meie loodus" just seeläbi, et tema iseloom põhineb "asendamatul

⁴⁷ "Dialoogilist kohtumist" kui mõtlemis- ja õpetamisvormi personaalsel alusel rõhutab eriti nn. vaimuteaduslik (hermeneutiline) pedagoogika, laiendades selle printsiibi ka üldisemalt teadussuhtlusele. Wilhelm Flitner, üks Diltheyst lähtuva hermeneutilise suuna juhtfigureid XX saj. pedagoogikas, on seoses sellega kirjutanud: "Õpetlaste koostöö tunnetustsoonides, mis rajanevad isiklikult tingitud mõistmisel, ei seisne univormses kooperatsioonis, vaid sõbralikus abis ja produktiivses vastastikus kriitikas, seega dialoogis." (W. Flitner. Die wissenschaftliche und didaktische Reform des 17. Jahrhunderts (1958). – *Id.*, Gesammelte Schriften, Bd. 5: Studien zur Bildungsgeschichte. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1985, lk. 246.)

⁴⁸ K. Hamsun. Rohtunud radadel. [Tlk. M. Under.] Toronto, 1952, lk. 35 jj.

⁴⁹ *Ibid.*, lk. 151.

suhtel looduse ja meie (mina) vahel”, et ta on “meie tundmuse aine”?⁵⁰ Loodus on siin inimese kaudu saanud sõna, ta on otsekui “kõnelev maastik” ise oma tõrjuvat kõnet teadvustamata. Teadmata, et ta ütleb oma olekuga inimesele midagi, mida see teab, tunneb ja läbi elab. Kõne all on Teise maailmasõja järel oma sõjaaegsete sidemete tõttu rahvussotsialismiga avalikult häbistatud ja isamaa reeturina koheldud klassik – Hamsun, paaria.

Poliitiliselt süüdistatud vana kirjanik ootab oma süüasja kohtulikku arutamist, et vabalt kõnelda, et mitte ennast kaitsta, vaid selgitada, teatada, väljendada, “et mitte kogu aeg sama tumm olla, kui olen kurt”. Looduse tumma oleku kirjeldus rõhutab käesoleval juhul olulist seika: (4) dialoog on osa humaniseeritud maailmast ja kultuurist, mis vastastikku eeldavad üksteist. Oodates kõnelemise võimalust protsessil oma “asjas”, viitab autori tekst niisama olulisele, dialoogikäsitlustes samuti mitte just alati silmas peetavale faktile: (5) dialoogid on temaatilised ja neil on ka oma reeglipärane kord, mis seab kindlad tingimused nende toimumiseks ühiskondlikes institutsioonides.

Dialoogidel on, kui nii võib öelda, teatud ulatuvus, nad ulatuvad eravestlusest avaliku kõnelemiseni, nad on kultuuriliselt reguleeritud ja samavõrd nad reguleerivad ise kultuuri. Käsitus, nagu oleks olemas dialoog kui selline (ideaalne dialoog), ei ole põhjendatud, ehkki võib rääkida dialoogi ideest selles mõttes, et dialoogilisus saab realiseeruda niihästi ajalooliselt kui ka kutsealaselt teatud laadi või tüüpi dialoogina.

Antiigi sokrateslikke dialooge on nimetatud “dramaatilisteks dialoogideks” ja tolleaegset dialoogipraktikat “otsiva sokratismi adekvaatseks vormiks”.⁵¹ Dialogismi ja sokratismi võrdsustamine on valdavalt enesetunnetusele orienteeritud filosoofilise dialoogi suur traditsioon, mis hariduses pole välja surnud tänagi.⁵² Kummati tundub, et praegusel ajal on kaaskõneleja osa taandumas n.-ö. ärarääkija (sundiva veenja) rolli ees, vastavalt meie müügiühiskonna elumudelile on dialoog või dialoogipidamine ise aga üha enam omandamas asjaajamise kõrvaltähendust. Levinud on pragmatistlik arusaam dialoogist kui “probleemide lahendamise” meediumist või vahendist, seega siis instrumentaalne käsitus, mis algupäraselt dialoogi ideesse ei kuulu või vähemalt pole olnud dialoogikäsitluses nii väga esikohal. Dialoogi algideele paistab moodsas ühiskonnas kõige lähemale jõudvat “nõustaja” roll, millisel kutsealal seda avaramas mõttes ka ette ei tuleks. Dialoogi evolutsioon tingib, et me ei saa rahulduda ainult ja üksnes dialoogide vormilise tüpologia küsimusega, vaid peame huvituma ka sellest, kui palju on neis *dialoogi vaimu*.

7. Poliitiline dialogism tänapäeval

Poliitilise dialogismina võib kõige üldisemalt määratleda dialoogipraktikat, mis leiab aset kõikjal seal, kus ühiskonnaliikmed ja riigikodanikud avavad dialoogi vahendusel poliitilise kõnetemaatika. Nad astuvad sellega elementaarsesse poliitilise suhtesse või nad taotlevad spetsiifiliselt poliitilisi eesmärke, mida loodavad teostada dialoogilise tegevuse kaudu. Kujutamaks ette, mil-

⁵⁰ G. Gentile. Der Begriff der Natur im modernen Idealismus. – Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur, Bd. XX. Tübingen, 1931, lk. 330 jj. – Giovanni Gentile oli originaalne filosoof, nn. aktuaalse idealismi ehk aktualismi looja (esines ettekannetega ka Põhjamaades, nt. Rootsis, Saksamaal algas tema retseptioon juba 1920. aastail). Oma kauaaegse sõbra ja hiljem oponendi Benedetto Croce kõrval on ta olnud üks XX saj. Itaalia filosoofilise kultuuri olulisemaid mõjutajaid. Gentile oli poliitiliselt konservatiivne liberaal ja Mussolini fašistliku režiimi aktiivne toetaja; tema tapmist itaalia partisanide poolt aprillis 1944 on nimetatud hukkamiseks, aga sama hästi võib seda nimetada poliitiliseks mõrvaks. Gentile õpilasena tema mõningaid ideid hiljem edasi arendanud Guido Calogero on minu teada üks esimesi, kes pealkirja all “Dialoogi filosoofia” (“Filosofia del dialogo”, 1962; prantsuse keeles 1973) avaldas loogikaajaloolise taustaga spetsiaalse töö dialogismist. Gentile aktualismifilosoofiat loetakse algupäraseks mõttevooluks kujunenud itaalia “positiivse eksistentsialismi” allikaks.

⁵¹ Th. Zielinski. Vana-kreeka kirjandus I: Iseseisvuse ajajärk. [Tlk. L. Metslang, redig. P. Bauman.] Tartu, 1926, lk. 163 ja 171.

⁵² “Sokraatilise paradigma” kohta nüüdisaegses pedagoogikas, mille oluliseks allikaks on Leonard Nelsoni sokratesliku õpimeetodi uskantiaanlikust taustast vabastanud ja laiemale (“grupivestluse”) alusele seadnud Gustav Heckmanni 1980. aastate algul ilmunud tööd, vt. näiteks kogumikku: Das sokratische Gespräch. Hrsg. von D. Birnbacher u. D. Krohn. Stuttgart, 2002.

liste karakteristikute poolest poliitiline dialoog erineb muudest dialoogidest, nt. meditsiinilisest dialoogist, võib luua pildi ühelt poolt valijate kohtumisest kutselise poliitikuga, teiselt poolt aga perearsti visiidist. Et aga reaalses poliitikas endas on olemas spetsiifilised teemaatikad, siis tuleb pidada ka neid poliitilise dialoogiga täidetud keskkonnaks, täpselt samuti nagu erinevaid poliitilisi institutsioone ja organisatsioone, kus poliitikat “tehakse”. On ka selge, et “poliitilise dialogismi” mõiste korreleerub suhteliselt kõrge sotsiaalse vabaduse astmega. Nii on kõige dialoogimahukam poliitilise elu vorm kahtlemata demokraatia, mis võimaldab artikuleerida ja diskuteerida suurimal hulgal inimestest. Demokraatia on ühtlasi ainus, mis täiesti sallib dialooge selle üle, kust allikast pärineb ja mida sisuliselt tähendab “poliitiline”. Lühidalt, ta lubab seega kõnelusi poliitilise üldmõiste üle ning laseb selle kaudu inimestel end poliitiliselt harida, mõistmaks, et poliitika ei ole üksnes see, mida teevad kutselised poliitikud “meie eest”. Mõned tuntud politoloogid on näinud tänases demokraatias funktsioneerimas viit erinevat poliitilise mõistet.⁵³

See esimesel pilgul võib-olla tühise seigana paistev fakt on küllalt tähtis, sest näitab, et demokraatias on dialoog ise ka *poliitilise orientatsiooni* leidmise vahend, mis piirab nt. poliitilise detsisionismi praktikak. Detsisionism on tõsine probleem,⁵⁴ ka meie päevil ja samuti eesti poliitikas. Kas ei juhtu poliitiliste otsustega, mis peavad olema “siduvad” (normatiivsed), liiga sageli nii, et õige “arutamine” (diskussioon) vallandub alles “hääletamise” (otsustamise) järel, mitte enne seda? Üks dialoogilisuse vastaseid argumente on tihti reaalspoliitiline, et dialoog “võtab aega” ja “teeb sõnu” seal, kus on vaja otsustada kohe, kasutades hetke, et juhtida sündmusi. Argument on nõrk ja kasuistlik, siis oleks kogu poliitika tunnusjooneks see, et ta on alati improviseeriv, ootamatu ja erakorraline, teisisõnu, loomult nii ebakindel, et on ühiskonnaohtlik.

Just poliitikaelu vallas, kus igast kõnelejust võib saada omatõe agitaator, on retoorika “dialoogilis-demonstratiivne” element väga tähtis, aga ka manipulatsioonist ohustatud.⁵⁵ Võib öelda, et dialoogi mõiste on tänapäeval poliitilise keele praktikas kohati üsna samasugune propagandistlik fraas, nagu seda on marksistlikul ajajärgul olnud nt. algne dialoogi sõsar dialektika. Üldkäibes on väljendid nagu “poliitiline dialoog” (riikide või parteide vahel) ning “sotsiaalne dialoog” (valitsuse ja ametiühingute või huvigruppide vahel), ka “kultuuride dialoog” (regionaalselt ja globaalselt). Kuuludes demokraatia keelde, näib sõnal “dialoog” olevat tendents muutuda lööksõnaks, seda ka ja võib-olla eriti nn. noortes demokraatias. Euroopa ühiskondadelt arengueeskuju võttes jälgendatakse paratamatult rahvusvahelistunud poliitilist sõnavara. Arvestades aga seda, et “dialoogi”-sõna tarvitatakse nii poliitikas kui ka teaduses, kehtib tema kohta sama mis muudegi sõnade (demokraatia, liberalism, rahvuslus jt.) puhul: “Sõna ei ole lööksõna, vaid teda tarvitatakse lööksõnana.”⁵⁶ Meie regioonis on seda vaja meeles pidada, sest siin on teaduses olemas “kultuuri dialoogimudeli” väljatöötusel põhinev dialoogilise kulturoloogia elav haru.

Eestis on viimasel ajal sageli kirjutatud dialoogi puudumisest sotsioloogide ja poliitikute vahel, ühiskonna analüüsijate ja võimu teostajate vahel nn. avaliku dialoogi puudumise mõttes.⁵⁷ Neil juhtudel on kasutatud “dialoogi”-sõna, kuid selle mõttelise rõhu järgi otsustades on mõeldud kas kooperatsiooni (tegevusvormi) või “poliitikute” teavitamist “ekspertide” arvamustest. Dialoogilise ja kooperatiivse tegevuse mõistete lähendamine näib olevat üldisemalt iseloomulik nn. Vahe-Euroopa sotsiaalteadusele, kuid samas on neid püütud ka eristada. Eristamise idee järgi ei ole dialoog ise veel kooperatsioon, dialoog võib avada sellele väljavaate: “dialoogi ruum”

⁵³ Poliitilise mõistete eristuste kohta vt. näiteks: O. Negt, A. Kluge. Massverhältnisse des Politischen. 15 Vorschläge zum Unterscheidungsvermögen. Frankfurt a. M. 1992, lk. 42–53.

⁵⁴ Vt. H. Lübke. Dezsionismus – eine kompromittierte politische Theorie (1976). – *Id.*, Praxis der Philosophie. Praktische Philosophie. Geschichtstheorie. Stuttgart, 1978, lk. 61–77.

⁵⁵ Vt. W. Jens. Rhetorik und Propaganda (1977). – *Id.*, Reden. Leipzig u. Weimar, 1989, lk. 117–126.

⁵⁶ W. Dieckmann. Sprache in der Politik. – M. Greiffenhagen (Hg.), Kampf um Wörter? Politische Begriffe im Meinungsstreit. Bonn, 1980, lk. 61.

⁵⁷ “Avaliku dialoogi” teemat selle pragmaatilisest aspektist käsitlevad tekstid on välja antud kogumikuna: R. Vetik (toim.). Kaks Eestit. Artiklite, ettekannete ja analüüside kogumik. Tallinn, 2002, eriti lk. 51–83.

toob meile esile “kooperatsiooni perspektiivi”.⁵⁸ Koostöö vähesust eesti ühiskonnale olulistes asjades silmas pidav hoiak ütleb järgmist: dialoogi puudumine on see, et pole omavahelist läbirääkimist ja koostegutsemist. Jääb ka mulje, et dialoogi mõiste funktsioneerib ajakirjanduslikes tekstides üldisemalt kriitika vormelina: viidates dialoogi mõistele, arvustab kodanik poliitilist stiili, mis teda ei rahulda. Dialoog on nagu rahulolematuse kujund, ootusi väljendav poliitiline metafoor, kuid pigem ühise toimimisviisi enda kui tolle “mehhanismi” kohta, mis selle käivitab. Võib oletada, et dialoogi laiatarbelist käsitust mõjutavad meil humanitaarsest traditsioonist tunduvalt rohkem kaks faktorit, need on sotsiaalne kontekst ja tehniline progress, mis hõivab inimesi. Näiteks võib siin tuua ka dialoogi arvutiseerimise lingvistide töödes, kes oma keeletehnoloogilises lähenemisviisis kasutavad eristavalt “loomuliku dialoogi” (inimvestluse) mõistet.⁵⁹ Dialoogi käsitamine ühistegevuse, partnerluse ja koostoime struktuurina on punkt, kus keeletehnoloogiline ja sotsiaaltehnoloogiline vaade kokku puutuvad.

Seoses sellega tekib aga mõningaid kahtlusi, kas dialoogilise tegevuse puhttehnoloogilisel kirjeldamisel ei jäeta midagi dialoogi olemusest tagaplaanile. Uuem tunnetuse sotsioloogia, mida esindavad näidiskult Norbert Eliase juba 1930. aastail kirjutatud, kuid alles 1990. aastail laiema teadusliku leviku saanud tööd indiviidide ühiskonnast, lubab kriitiliselt väita, et liiga tehnoloogiline vaade dialoogile haarab suhtlustegevust ühekülgsest. Nimelt jääb vajalikul määral tabamata “suhtefiguuride” sisemine dünaamika, see dialoogi loomupärane tunnus, mis osutab “enesemuutusele” suhtluses ja suhtluse kaudu.⁶⁰

Analüüsides poliitilise kultuuri leksikoni, näib olevat tähtis mitte unustada, et “dialoog” on meil (väljaspool kirjandust) *reformipoliitiline* sõna. Reformid on meie sotsiaalset olukorda muutvad ettevõtmised, mis toimuvad aja jooksul ning mida kõige adekvaatsemalt iseloomustab sõna “protsess”. Protsesside kulgemise praeguses järgus tekitab rahulolematust inimeste ebapiisav kaasahaaratus neisse, seetõttu väljendab ka sõna “dialoog” kasutamine meil *sidusustaotlust*, see on selle mõiste sotsioloogiline mõte. Et inimestevaheline sidusus võib olla ka mehhaaniline (sotsiaalse faktina), siis kerkib selle taotluse raames tunnetuslik ülesanne selgitada, milliste tunnuste alusel ja mil määral on mehhaanilist tüüpi sidususest eristatav dialoogiline sidusus. Me peame ühtlasi küsima, mis sedalaadi sidusust tekitab ja kuidas ta sellisena püsib, kui on juba tekkinud, ning kas sidusus saab põhimõtteliselt olla “dia-loogiline” ilma “eba-kõlata”, hajusaks muutumise võimaluseta.

Poliitilise keele muutumine ja “dialoogi” saamine selle üheks püsiväljendiks ei ole muidugi eesti ühiskonna ja hetkeolukorra omapära. Näiteks saksa kultuuris on elavam huvi dialoogi vastu jälgitav 1970. aastate algusest. Meie regioonis taaselustus dialoog sotsiaalpoliitilise mõistena eelkõige vene traditsioonis n.-ö. tsentralismi agoonia ehk uutmise perioodil 1980. aastate teisel poolel. Dialoog omandas siis avalikkuses politiseeritud märksõna staatuse, vastandus (sisuliselt õigesti) avaliku “logose” mõttes sotsiaalsele “dogmale”. Õpetusele, mis ei kõneta, vaid käsib, dogmaatiliselt jäigale mõttelaadile, absolutistlikus vaimus bürokraatlikule käsusüsteemile jms. on dialoogi idee ja vorm tõepoolest vastunäidustatud. Nõnda on mitte ainult poliitilises, vaid ka pedagoogilises ja teaduslikus sfääris mõne isiku omadusi silmas pidades tema kohta väidetud, et ta ei olnud “dialoogi-inimene”. Argielus väljendab meist küllap igaüks sama hoiakut siis, kui ütleb, et selle või teisega “ei saa rääkida”, või kui mõtleb, et talt oodatakse millelegi “valmis vastust”, nagu kusagil põhikooli eksamil. Kuid samal ajal on uuemas mõtteloos, umbes 1920. aastaist peale, dialoogi ja dialoogilisuse teemasid saanud püüdlused ületada nende puhul pelk päevakajalisus, uurida nende kultuurilisi allikaid ja tõsta

⁵⁸ Vt. J. Kuczynski. Practical Universalism: The Hidden Pathos of Daily Life. – Dialogue and Universalism, vol. IX, No. 1-2 (2000), lk. 43.

⁵⁹ Vt. M. Koit, H. Õim. Eestikeelse dialoogi modelleerimine. – Keel ja Kirjandus 2003, nr. 10, lk. 721–735.

⁶⁰ Vt. N. Elias. Die Gesellschaft der Individuen. Hrsg. v. M. Schröter. (4. Aufl.) Frankfurt a. M. 1999, lk. 44 jj. – Eesti keeles vt. tema kohta suurepärasest artiklit: Th. Salumets. Luule ja humanitaarteadused: teine Norbert Elias. – Keel ja Kirjandus 1999, nr. 7, lk. 466–479.

need sellisele üldisuse tasemele, mida võib tinglikult iseloomustada “üldinimlikuna”.⁶¹

Üldinimliku all tuleks sel juhul mõista eelkõige inimomast sotsiaalsust, mis võtab ajaloos erinevaid kujusid, aga mille läbivaks jooneks on (erinevate tasemetel) dialoogilised suhted: näiteks inimese ja jumala, inimese ja inimese, inimese ja looma vahel. Inimese sotsiaalsus pole kujutletav ilma keelevõimeta, mis lubab tal alustada kõnelust “teisega”, esitada sõnaline kutse või püüda esmalt pilguga ning siis jätkata sõnadega. Võib öelda, et dialoogiline mõtlemine on mõtteviis, mis rõhutab inimese saamisel täisväärtuslikuks inimeseks alati ka “teise” olendi suurt kujundavat rolli. Et peamiselt möödunud sajandil omaette suunaks formeerunud dialoogiline filosoofia on näinud sotsiaalset maailma maailmana, kus “koos-olemine” (ühisus) teostub põhiliselt dialoogilistes suhetes (me oleme “endale antud” *sina*-suhtega), siis näib selle mõtteviisi kontekstis olevat võimalik kohaldada dialoogilise ideid ka poliitilisele kultuurile ja viimase analüüsile. Kõnelemine teistega on kahtlemata meie “poliitilise” tunnuseid, enamgi, see on meie poliitiline tegevus ja ühise poliitilise elu võimalus. Tavaliselt või küllalt sageli nähakse dialoogis teed “minast meieni”, kuid just dialoog on keskkond, mis võimaldab ka vastupidist, *minast* “sina” ja “meie” kaudu oma *isenti*.

Kahtlemata ei ole ideedel enamasti täpset sünnidaatumit, mille me võiksime fikseerida kui kindla ja vaidlustamatu alguspunkti, ent siiski on kirjeldatav nn. kuldsete kahekümnendate vaimne miljöö, kus moodsalt mõeldi dialoogist poliitilises suhtes. Dialoogilise poliitilise ideena on Esimese maailmasõja järgse modernismilaine vili, sellele väitele leiab dokumentaalse kinnituse “liberaalse sotsialisti” Martin Buberi tollaste filosoofilis-teoloogilises võtmes peetud sotsiaalsete arutelude korraldajate meenutustest.⁶²

8. Dialoogistrateegiad ja kodanikeühiskond

Käsitades dialoogi sotsiaalse ja poliitilise elu struktuurina või “normaalse” ühiskonna interaktsioonivormina, on meie ettekujutused dialoogist korraga programmilised ja emfaatilised. Idealiseerides dialoogi me aga nõrgendame oma tähelepanu selle suhtes, mida dialoogis suudetakse ja mida mitte, ning mis tüüpi dialoogid ja millisel määral politiseeruvad. Hoidumaks dialoogi kui sellise idealiseerimisest, võib keeleteadlaste eeskujul võtta kasutusele kõneleja poolt dialoogis rakendatava strateegia mõiste, selle mõiste varal õnnestub kirjeldada dialoogi sotsiaalse käitumisviisi aspektist.

Paljurahvuselises ühiskonnas on näiteks olmedialoogid sageli ka rahvuslike ja rassiliste eelarvamuste levitamise kanalid ning sellistena poliitilise sisuga, seevastu teledialoogid sama segaühiskonna kutseliste poliitikute vahel omandavad mõnikord hoopis “poliitilise korrektsuse” iseloomu. Niisiis on dialoogide poliitilise hindamise juures peale nende (a) temaatilisuse olulised karakteristikud ka

⁶¹ Dialoogiliste motiivide ja teooriate tervikülevaadet antiigist ja kristlusest kuni XX saj. teise pooleni, rõhuasetusega filosoofilisele antropoloogiale, vt.: H.-H. Schrey. *Dialogisches Denken*. (Erträge der Forschung, Bd. 1.) Darmstadt, 1970 [2. trükk: 1983]. – Dialoogilisust kui kirjandusliku kommunikatsiooni probleemi käsitleb osalt Bahtini pärandiga väitlemisele orienteeritud kogumik: R. Lachmann (Hg.). *Dialogizität*. (Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste, Reihe A/Bd. 1.) München, 1982. – Keelepragmaatilise dialoogile lähenemise ja ühtlasi dialoogilingvistika kohta vt.: H. Henne, H. Rehbock. *Einführung in die Gesprächsanalyse*. 3., durchges. u. um einen bibliogr. Anhang erw. Aufl. (Sammlung Götschen, Bd. 2212.) Berlin, New York, 1995 [1. trükk: 1978]. – Tõlkeantoloogia tüüpi uuematest koguteostest, mis on pühendatud dialoogilise probleemidele eelkõige XX saj. filosoofilises mõtlemises, vt. näiteks: A. A. Mihhailov (toim.). *Ot Ja k Drugomu*. *Sbornik perevodov po problemam intersubektivnosti, kommunikacii, dialoga*. Minsk, 1997. – Buberiaana ja bahtinoloogia alalt on tänapäeval olemas tohtu hulk kirjandust, esimese puhul tuleks ära märkida koguteost: M. Friedman (Ed.). *Martin Buber and the Human Sciences*. Albany, 1996; teise puhul sellele vastavalt antoloogiat: K. G. Issupov (koost.). *M. M. Baxtin: pro et contra*. *Ličnost' i tvorčestvo M. M. Baxtina v ocenke ruskij i mirovoj gumanitarnoj mõsli*, t. 1. Sankt-Peterburg, 2001. Retseptiooni etapina väärrib eritählepanu artikkel: J. Lotman. *Nasledie Baxtina i aktual'noe problemõ semiotiki*. – *Id.*, *Istorija i tipologija ruskij kul'turõ*. Sankt-Peterburg, 2002, lk. 147–156 [1. trükk saksa keeles: 1984].

⁶² Vt. W. Flitner. *Gesammelte Schriften*, Bd. 11: *Erinnerungen 1889–1945*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1986, lk. 284; vrd. ka: M. Buber. *Reden über Erziehung*. Heidelberg, 1953, eriti lk. 11–48.

nende (b) situatiivsus ja (c) presentatiivsus. Lingvistide kasutatav dialoogistrateegia mõiste tähistab seda, kuidas kõneleja realiseerib dialoogis oma hoiakuid, nt. etniliste suhete teemadel, kui tal on vaja esile kutsuda või alal hoida enda suhtes positiivset reaktsiooni kuulajas, vältimaks kahtlusi, et ta on eelarvamuslik, natsionalistlik või rassistlik.⁶³ Järelikult on dialoogistrateegiad (sotsiaalselt tundlikel teemadel) seotud poliitilise orientatsiooniga ja seega võib väita, et dialoogi ja poliitilise kultuuri arenguastme (demokraatlikkuse) vahel on olemas *kõnestrateegiline* seos. Demokraatia on oma suunitluselt poliitiliselt avalik, kuid avalikkuse aste ei määra demokraatlikus ühiskonnas tingimata dialoogi sisu. Küll aga mõjutab avalikkus (kuuldavus-nähtavus) otsustavalt seda, kuidas sobib, tohib või tuleb millestki teatavas olukorras teistega kõnelda, see tähendab, aktualiseerib dialoogipidamise suhte *viisakusreeglitega*. Et viisakuse tuumaks on üldiselt see, mida me nimetame lugupidavaks suhtumiseks kaasinimesesse, temast hoolimiseks ja temaga arvestamiseks, siis võib eeltoodust teha järelduse avaliku dialoogi funktsiooni kohta poliitikas, pidades eriti silmas meie ühiskonna poliitilist lähiajalugu. Lühidalt, dialoog on meie olukorras poliitilise kultuuri element, mis sümboliseerib elu perspektiivsus: dialoog on teistega sotsiaalselt uuesti kõnelema õppimine.

Juba sõna “dialoog” intuiitiivse tähendussisu poolest on selge, et dialoogi kui printsiibi si-sestamine poliitikasse on positiivse väärtusega samm, kuna me kujutleme dialoogi poliitikas ka olukorrana, mis astub “konflikti” asemele. On õigesti väidetud, et demokraatiat ei tasu samastada eliitide vahetamise protseduuriga, pigem on vaja, et demokraatiast mõeldaks “kui ühiskonna-liikmete vahelisest pidevast dialoogist” ning dialoogilises aktiivsuses nähtaks “poliitilise kultuuri kesksete omaduste” kujundamise tegurit.⁶⁴ See väide seostab dialoogimõiste vahetu poliitilise osalusvõimalusega kõige laiemas ja samas kõige inimlähedasemas (kodanikeühiskonna) mõttes: demokraatlik dialoog on selle käsituse järgi inimese vaba tahte kasutamise meedium, mille kaudu teostub sootsumis midagi sellist nagu *poliitiline looming*. Dialoogilises loob tõesti sfääri, milles püsimine hoiab ära nt. ekstremistlike aktsioonide (poliitilise radikalismi) kasutamise, see tõstab konstruktiivsuse suunas poliitilise osalemise potentsiaali. Ent ei saa mööda vaadata aspektist, millel on rahvaste poliitilises ajaloo erakordne roll. Inimvabaduse fundamentaalne akt on ka öelda “ei”: oma autonoomia võimalust, oma tahte vabadust kogeb inimene siis, kui talle esitatakse kellegi teise poolt nõudmine ja ta teadvustab, et võib sellele vastata omatahtsi (jaatavalt või eitavalt).⁶⁵ Nii mõnigi poliitilise käitumise opositsiooniline vorm, nt. kodanikuallumatus,⁶⁶ võib olla riigile seetõttu otsustav märguanne partitsipatsiooni vajakajäämisel rajanevast suht-lushäirest ühiskonnaga. Tavaliste ühiskonnaliikmete negatiivne osalus poliitikas toitub sel juhul veendest, et “meid jutule ei võeta”, ja moraalist, et “meie selles ei osale”.

Esiteks on see märk sellest, et inimeste dialoog võimudega on nurjunud ja nad on valinud mittekuuletumise tee; teiseks aga sellest, et indiviide on väär käsitleda täielikult n.-ö. riigi inimestena, seades esiplaanile vaid nende lojaalsuse; ja kolmandaks sellest, et inimesi ülema-teks ja alamateks, valitsejaks (juhprintsibi teostajaks) ja valitsetavaiks jaotava “tugeva riigi” kontseptsioon on õiguslikult aegunud. Poliitilise kultuuri mõiste seostub meie ajal just selle kontseptsiooni hülgamisega. Juba 1990. aastate esimesel poolel jõudis politoloogia järelduse-le: “Kõik Lääne-Euroopa riigid on teel selle poole, mida poliitilise kultuuriuurimise isad [s.o. Almond ja Verba 1960. aastail] tähistasid kui *civic culture*, poliitilise kodanikukultuuri poole, mis on lõonud lahku ülemuslikust minevikust ega loobu partitsipatsioonilistest elementidest.”⁶⁷

⁶³ Vt. selle kohta: T. A. van Dejk [=van Dijk]. Kognitiivne i rečevõe strategii võraženija etničeskix predubeždenii (1983). – *Id.*, Jazök. Poznanie. Kommunikacija. Sbornik rabot. Sost. V. V. Petrova. Moskva, 1989, lk. 268–304.

⁶⁴ M. Lagerspetz. Kodanikeühiskonna rollid tänases Eestis. – Riigikogu Toimetised 2000, nr 2, lk. 235.

⁶⁵ Vabadusmõiste ühe kõige sügavama analüüsi inimõtte ajaloo on andnud Schelling, vt. selle kohta: W. Schulz. Die Wandlungen des Freiheitsbegriffs bei Schelling (1977). – *Id.*, Vernunft und Freiheit. Aufsätze und Vorträge. Stuttgart, 1981, lk. 49.

⁶⁶ Liberaalse poliitilise mõtte ajaloo esitavad selle kohta klassikalisi argumente Henry David Thoreau, Mahatma Gandhi ja ka Martin Luther King.

⁶⁷ M. u. S. Greiffenhagen. Ein schwieriges Vaterland. Zur politischen Kultur im vereinigten Deutschland. München, Leipzig, 1993, lk. 29.

Kogu poliitilise kultuuri diskursust, nagu on selle järgi ootuspärane, läbib üldjoontes kaks põhilist teemat või täpsemalt öeldes väärtust: need on sotsiaalne õiglus ja kodanike vabadusõigused, mida kõige laiemalt hõlmab demokratiseerimise mõiste.

Demokratiseerimine on teaduses võrdsustatud ka politiseerimisega poliitiliste vabaduste kättevõitlemise mõttes. Nende olemasolul esindusdemokraatia süsteemis tekib aga formaalselt tagatud õiguste teostamisviisi küsimus. Poliitikategelaste suhe sellesse küsimusse on juhtlause – “olgem sotsiaalselt aktiivsed” – stiilis parteisse kutsuva ütluse saatel abstraktselt instruktiivne. Partei toetusel toimuv sotsiaalne tegevus on aga partei suurust ja tugevust või mõjukust iseloomustav märk, mis samal ajal võib kõnelda demokraatia nõrkusest indiviidide suhtetasandil, kus inimene ei suuda vabalt ja omal jõul (erakondliku seljatagusega) midagi korda saata. Antiliberaalsus kui poliitiline mentaliteet on pikaajalise sotsiaalse jõuetustunde kaasnähtus, demokraatia aga vajab “vabaduse rasket koormat” kanda suutvaid inimesi, kes on valmis endale tunnistama, et nad on sattumusliku maailma kodanikud. Fakt, mis esmatasandil seob inimesi solidaarsuse sidemetega, ei ole kitsas mõttes poliitiline, see on nende teatavasse aega kokkusattumise fakt, nende enda algupärane faktilisus. Politoloogiline probleem on, mida suudab poliitikat käsitlev teadus anda faktilisusega toimetulekuks nii, et ta seda omalt poolt ei okupeeriks, vaid hoiaks poliitilise elu (demokraatliku “eluvormi”) ja teaduse vahel tasakaalu.

Teisisõnu, postkommunismis ei peaks me järele andma “Platoni kiusatusele”, nagu seda tegi näiteks veel Marcuse, arvates, et intellektuaalid peavad ette valmistama revolutsioonilise “kasvatusdiktatuuri”, mis viib inimeste “ümberkonstrueerimiseni” seestpoolt, nii et võimutung sublimeeritakse ühiskondlikult Freudi malli järgi (nagu nt. kirurg muundab lõikusel oma sadismi elupäästvaks teoks). Pigem võiks tänapäeva teadusprogressi kontekstis tekitada kõhedust tema poolt 35 aastat tagasi sõna-sõnalt väljendatud freudomarksistlik usk, et ühiskonna poliitilisi probleeme saavat edukalt lahendada selletaolise protsessi teel, mida “peaaegu” võivat nimetada “bioloogiliseks muutmiseks”.⁶⁸ Uue inimese loomise projektid kannatavad alati reduktsionismi all, nad taandavad inimese identiteedi enamasti üheleainsale, kõiki suhteid äraotsustavale ja harmoniseerivale printsiibile. Need projektid on sotsiaalse antialogismi näited, sest nad on totaalsed ning “väljaspoolust” eitavad: nad ei taha jätta endast väljapoole kedagi, kes võiks öelda midagi nende enda öeldust erinevat.

Teaduse ülesandeks on muu hulgas, et ta annab meie tunnetusele heuristilisel (küsimesi uuen-daval) teel konstruktiivse (võimalusi pakkuva) perspektiivi. Võrdlevalt ja kriitiliselt argumente tuues me ei anna nn. häid seletusi, vaid meil tekivad *kaalutluste seeriad*, mis “viivad edasi”. Niisiis, me ei otsi põhjendeid, mida tuua meie poliitilise kultuuri arendamisel selle teesi *kasuks*, vaid mõtendeid, mis viiksid selle arengutee *juurde*, et (I) dialoogilisuse kontseptsioonist võib saada toimiva osalusdemokraatia kandev teoreetiline alus. Erinevalt biologistlikust ja tehnikalistikust vaateviisist on see poliitilisest ajaloost õppust võttev humanitaarne tee. Võiksime seda laadi tõlgendust nimetada, juhul kui nimetus on märgina vajalik, dialogismi poliitikaks.

9. Võim kui fenomen ja võimu müüt

Paraku see aga ei tähenda, nagu oleks dialoog moodne võlusõna kõigi olulisemate sotsiaalsete probleemide lahendamiseks: dialoog on pigem tee selliste probleemidega asjalikuks tegelemiseks üle inimesi eraldavate ideoloogiliste rindejoonte. Dialoogi ja dialoogilisuse kui printsiibi sisestamine poliitikasse on ühtlasi tee nende probleemide teadvustamiseks, mis kerkivad meie ette siis, kui soovime rajada poliitilise kultuuri uut vundamenti. Eestis on see soov olnud aktuaalne viimased 10–15 aastat, kuid näib, et praktilise riigiehituse kõrval on ebapiisavalt pööratud tähelepanu poliitilise kultuuri teooriale. Vaatamata sellele, et meie poliitikateaduses on väljendatud seisukohta, et just *poliitiline kultuur* näitab poliitiliste

⁶⁸ H. Marcuse. Professoren als Staats-Regenten? (1967) – W. Busse (Hg.), ... wir danken Ihnen für dieses Gespräch. 24 “Spiegel”-Gespräche. München, 1970, lk. 270–284, siin lk. 279.

režiimide erinevust ning poliitilise protsessi kvaliteeti.⁶⁹ Fakt, et iga poliitilise režiimi puhul on tegemist võimu kasutamisega, ja oletus, et me ei taha naasta autoritaristliku võimukasutuse juurde, näib aktualiseerivat demokraatiast lugu pidada otsustavale ühiskonnale *dialoogilise mõistmise* probleemi poliitilistes protsessides. Koos fanatismile vastanduva tolerantsusega,⁷⁰ nagu kerge näha, moodustab dialoogilisus sotsiaalse vooruse, korraldamaks elu demokraatlikult, sest dialoogi ideesse kuulub vastuväiteid mittesalliva hoiaku puudumine.

Ometigi on nii tolerantsusel kui dialoogilisusel olemas piirid, nad tekivad seal, kus muutub küsitavaks või väheneb kriitilise punktini igasuguse tolerantsi ja dialoogi legitiimsus. Nende piiridega on aga see raskus, et neid on üldse keeruline tõmmata, veel raskem on selliseid piire maha märkida mingi kindla, meid orienteeriva tähise või hoiatusena. Kas ei piirataks siis nende piiridega ka juba ette dialoogivõimalusi: siin on piirid, nende läheduses ei tohi olla kõnet, sõnu, hääli, siin on piiritsoon ja siit algab monoloog? Ning kas poleks tähis või hoiatus märk, mida peab silmaga nägema, mitte kuulma, me kuuleme aga üle piiride ka seda, mida pole näha? Juba kreeklased teadsid, et “see, kes kuuleb, kuulvat sellega veel midagi enam, nimelt ka nähtamatut ja kõike, mida võib mõelda”.⁷¹ Tundub, et me tajume dialoogilisuse piiride tekkimist pigem vaistlikult ja reageerime vastavalt sellele mingi impulsi ajal, käitumisjoonist planeerimata, sest ei oska iga kord eristada dialoogi tõrkeid selle nurjumisest – me ei tea, mida mõelda. Võib-olla see olek (“normaalsuse” segipaisatus) näitab, et dialoogisituatsiooni on haaratud inimene tervikuna, mitte ainult oma kuulmise ja nägemisega, vaid kogu elumoraali ja “ausa mängu” reeglitega.

Poliitilise mõtte ajaloos on olemas üksikuid näiteid arvamusest, et sallimatu hoiak, isegi poliitiliselt brutaalne vastase suhtes, ei välista dialoogi temaga, toomaks asjadesse selgust. Näiteks rahvuslik-liberaalsete vaadetega Max Weber, kelle arusaam poliitikast kui võitlusest kannab (sarnaselt paljudele teistele) XIX sajandi darvinismi vaimus olelusvõitluse pitsert, oli vägivaldsete sotsialismi-eksperimentide puhul üpris ägedalt sallimatu nende pooldajate suhtes, kuid pidas dialoogi “igal juhul” vajalikuks. “Sest tema [Weberi] oleku printsipiiks oli: kõigil asjaoludel tuleks suuta üksteisega kõnelda. Juba erimeelsuste selgitamine on võimalik ainuüksi seeläbi, et üksteisega kõneldakse. Kes hoiab end avatult, laseb ennast oma väidetes ja tegudes küsitavaks pidada, sel on paremad võimalused teel tõe juurde. Kes isoleerib enda, see paneb vaimselt aluse seisukorrale, mis valmistab ette vägivaldsust.”⁷² See väga paljus õige seisukoht, eriti selles osas, mis puudutab omaenda platvormi (oma eelduste ja teeside kontrolli), pole igas aspektis siiski veenev. Moodsas ühiskonnas on täielik isolatsioon praktiliselt võimatu, samuti on kahtlane, kas piiratud eraldumine, sõltuvalt ajenditest ja ümbrusest, on kedagi ohustav sulgumine ja ettevalmistus vägivaldaks. Tähtsam on küsimus: kui realistlik on “kõnelda-suutmise” imperatiivi ühendamine dialoogitõega, hoolimata kõneluse sotsiaalpoliitilistest või ideoloogilistest tingimustest?

Kõneluse “reaalsust” iseloomustab ka see, kui avalikult ja vabalt *saab* kõnelda poliitilisel teemal, asi pole ainult selles, et iga poliitika teostajaga *tuleb* kõnelda suuta. Max Weber oli oma kuulsas ettekandes “Poliitika kui kutse” ise üks esimesi, kes rõhutas sõna kui vahendi tähtsust poliitilise avalikkuse struktuuris: “Sest tänapäeva poliitikat aetakse nüüd üha suuremal määral avalikkuse ees ning seda öeldud või kirjutatud sõna vahendusel.”⁷³ Kuid sõna ja sõnakasutuse tähtsuse avalikus poliitikas kitsendas Weber liiga sageli värbavale kõnelemisviisile, nt. “demaagilisele kõnele” (poliitilisest juhtimisest osavõtu taotlemisel), aga olmedialoogis, mis tema

⁶⁹ T. Varrak. Sissejuhatus poliitika- ja riigiteadusse. Tallinn, 2001, lk. 211.

⁷⁰ Eesti keeles vt.: I. Fetscher. Sallivus. Ühe väikese vooruse asendamatuses demokraatiast: Ajalooline tagasisivaade ja aktuaalsed probleemid. [Tlk. M. Sirkel, järels. M. Kivimäe.] – Loomingu Raamatukogu 1997, nr. 37/38.

⁷¹ H.-G. Gadamer. Über das Hören (1998). – *Id.*, Hermeneutische Entwürfe. Vorträge und Aufsätze. Tübingen, 2000, lk. 48.

⁷² K. Jaspers. Bemerkungen zu Max Webers politischem Denken (1962). – *Id.*, Max Weber. Gesammelte Schriften. Mit einer Einführung v. D. Henrich. Zusammenstellung der Texte: H. Saner. München, Zürich, 1988, lk. 123.

⁷³ M. Weber. Poliitika kui elukutse ja kutsumus (1919) [Tlk. J. Isotamm.]. – J. Lipping (koost. ja toim.). Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Tartu, 2002, lk. 19.

meelest oli “lobisemine”, nägi ta eeskätt kanalit “poliitilise mõju” levitamiseks. Ikka ja jälle on ta huvi suunatud sõna *mõjule*, sellele, kuidas ühe isiku sõna mõjutab paljusid, kes moodustavad hulga. Poliitiline sõna on Weberile kõnemehe ideoloogilis-retoorilise arsenalis ühik, mitte sotsiaalse kogukonna eeldus ja *kandja*. Piiratud arusaam sellest, mis on ja kuidas toimib “ühisust” endas kandev dialoog (millest ta teaduslikult ei huvitunud), annab Jaspersi poolt Weberile omistatud ning külmas sõjas positiivseks hinnatud – vaenutseva ideoloogiga – “kõnelda-suutmise” imperatiivile hoopis teise varjundi: see on vaid monoloogiline käsk. Endastki mõista vajab poliitiline dialogism väitlust ka weberliku käsitlusega poliitilisest võitlusest.⁷⁴

Dialoog on keskkond, mida on alati vaja kujundada vastastikku, sest ta jääb subjektide vahepeale, neid *samaaegselt* kokku ja lahku viies. Sfäärina, mis ainult ei koonda ja ainult ei lahuta osalisi, lakkab ta olemast, kui see *vastastikkus* minetab oma siduva iseloomu. Läbi antagonistliku suhte kasvab siis interaktsioon üle võitluseks. Võitlus ei ole dialoogiline tegevus sellepärast, et ta on oma loomult agressiivne. Ning see on kaaluv asjaolu: poliitiline dialogism on agressiivsuse ohjeldaja kultuuris, aga sellisena omalt poolt kultuuri vormija, mis ei anna nn. loomulikule agressioonile voli ja surub selle puhtalt väitluse raamidesse. Poliitiline dialogism, niiviisi mõistetuna, on sotsiaalse arengu tegur: dialoogi kaudu jõutakse kõrgemale *humaanse integratsiooni* tasandile, mida ei reguleeri minevikust tuntud olemusvõitluse karmid seadused. Seegi on kaaluv asjaolu, sest meie kaasaegses tehnikaühiskonnas oleks imetlev suhtumine “sõjapsühholoogiasse”, nagu seda tegi oma naturalistlikus eetikas veel John Dewey pärast Esimest maailmasõda,⁷⁵ väga riskantne, kui mitte hukatuslik. Temaga saab nõustuda aga lõppjärgelduses, et “sõja probleem” on “raske”, sest on “tõsine”, jagamata tema arvamusi “sõjainstinkti”, “sõjakuse” jms. positiivsusest. Just sõjaline võitlus, ka siis, kui see on riiklik paratamatus, on kõige suurem kontrast väitlevale dialoogile. Kõiki võitlusosalisi valdavad antidialoogilised tunded, sest võitlus ei küsi sageli vahendeist ja hirmutab oma käiguga. Dialoogi pidades inimesed ei karda ega soovi kättemaksu nagu siis, kui peetakse võitlust või ollakse selle kaotustega maha pidanud. Erinevalt võitlusväljast ei tunne dialoogisfäär rangelt võttes *ohvri* mõistet. Inimene dialoogis on elav kaaslane, teine osaleja ehk *partner*, keda saab ka valida, teda anastamata ja ühepoolset ohverdama. Üksnes religioonis on ohvri dialoogiline (osadust andev või lepitust toov) mõte, selle poolest erineb usund – printsipiilt – poliitikast. Juhul kui poliitika ei ole asendususk või ei politiseeri usundit, see tähendab, kui ta ei asenda religiooni valdkonda või ei ekspluateeri selle kategooriaid, kandes üle võimu, mis pole n.-õ. sellest maailmast, maistele võitlustele, neid võitlusi õigustades ja heroiseerides.

Dialoogi kui kõnelevat vastastikkust sisaldava keskkonna hääbumisel pole aga “süüdi” üksnes võitluse ja võitluslikkuse pidamine ilma elu sisuks. Piduri dialoogile teisega võib panna väärtushoiak, see, mis kellelegi selles maailmas *üldse* korda läheb: oma tõekspidamiste järgi lihtsalt ei taunita midagi, vaid ka keeldutakse millestki. Igas olukorras ja kõike, mida pakub sotsiaalne maailm, ei saa meist keegi sallida, oma füüsilist ja vaimset elu, keelt ja kultuuri olemine õigustatud säilitama ning kaitsma, suvalise tahte järgi ei pea me käituma ega oma õigusi loovutama, igat asja, nähtust või olendit ei suuda me ka mõista. Kui poliitilises kultuuris on

⁷⁴ Max Weber on vaatamata sellele üks tähtsamaid XX saj. alguse poliitilisi mõtlejaid, kelle mitmed seisukohad on ka nüüdisajal poliitilise kultuuri teooriale erakordselt tähtsad. Samal ajal tuleb hoiduda tema seisukohade dogmaatilisest interpretatsioonist ja panna tähele, et temalgi olid oma kinnisideed. Tänapäeval ei tasu neid seada – ka Eestis – mõõdupuuks politoloogiale. Et keskendumine Weberi-retseptioonile pole käesoleva teksti ülesanne ja, lisaks sellele, lõhuks ära sinise käsitluse proportsioonid, vaatlen mõnda neist probleemidest edaspidi mujal. Ajaloolisest vaatevinklist lähtudes peab aga mõnna, et Weberi asetamine poliitilise mõtlejana Platoni, Machiavelli ja Hobbese taoliste klassikute kõrval, nagu seda tegi nt. Jaspers, pole suurusjärgu mõttes alusetu, olgugi et seejuures mängis kaasa viimase eriline Weberi-kiindumus. – Eesti ühiskonnateaduste marksistlikku minevikku, Feuerbachi dialogismi neutraliseerimist Marxi poolt ning tänaseid Marxi ja Weberi võrdlusi arvestades vt. ka Karl Löwithi hilgavalt kirjutatud tööd: K. Löwith. Max Weber und Karl Marx (1932). – *Id.*, Gesammelte Abhandlungen. Zur Kritik der geschichtlichen Existenz. (2., durchges. Aufl.) Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1969, lk. 1–67.

⁷⁵ Vt. näiteks: J. Dewey. Die menschliche Natur. Ihr Wesen und ihr Verhalten (1922). Stuttgart, Berlin, 1931, lk. 115–119.

võetud üldisemalt omaks liberaalsete elementidega demokraatlik orientatsioon, siis muutub selles loomulikuks oma sotsiaalse vabaduse kaitsmine. Dialoogi avaliku dialoogi tähenduses ei saa ega ole mõtet püüda praktiseerida salatsemise või vaenulikkuse õhkkonnas, samuti mitte infosulustatud ühiskonnas, mida võiks nimetada dialoogitahteta ühiskonnaks. Hayek on lihtsalt, aga tabavalt osutanud, et seal, kus teavet kontrolliva võimugrupi poliitiline eesmärk on kõigi tasalülitamine ühesuunalise propagandainfoga, ei ole enam vajadust inimesi veenda “ühes või teises”.⁷⁶ See tähendab ka, et on moraalne kohus vastustada totalitaarse ambitsiooniga poliitilist organisatsiooni, kelle võim loob tingimusi, milles dialoogil kaob mõte. Erinevate suhtlemispoliitikate dekonstruktsioon, sh. teaduse sotsiaalselt olemust haavava ideoloogilise jälgimise ja mõjutamise kriitiline valgustus nõukogude repressiivorganite materjalide alusel⁷⁷ on lähiajaloolaste väärtuslik panus poliitilise kultuuriuurimisse. Nende töö tulemusel ilmneb, et näiteks “organite” poolt valvatava teaduse kui kvalifitseeritud teadmise sfääri tungiva antidialogismi kanaliks ei ole üksnes sõnausalduse problemaatikasse kuuluv desinformatsioon või ebavõrdne (“ühekülgne”) võimujaotus ühiskonnas ning selle institutsioonides. Antidialogiliste hoiakute kandjaks on ulatuslikud identiteedimanipulatsiooni protsessid, seni on neid ja nende perioodilist autoriseeritust teel okupatsioonipitseriga minevikust tänapäeva saadud uurida lünklikult.

Poliitikas näib enamiku inimeste meelest olevat kõige raskem mõista võimu ja võimusuhteid, seetõttu kujutletakse võimu vahetevahel ka peaaegu et irratsionaalse suurusena. Selle kujutluse tekkimist soodustab ühe võimustusüsteemi demoniseerimine teise (järgmise võimu) poolt, aga ka teadlikuks saamine poliitiliselt sanktsioneeritud massikuritegude ulatusest möödunud sajandil. Genotsiidi mõiste on selle tagajärjel kaotanud teo ainulaadset kuritegelikkust tähistava sisu. Vapustav ei ole see üksnes nn. tavalise inimese jaoks, kvalifitseeritud ajaloolased ja sotsioloogid on oma töödes ise tunnistanud, et võimupoliitikaga seotud hävitustöö käib neil sõna otseses mõttes üle mõistuse. Võimu mõistes, mis jaguneb üldiselt sotsiaalseks (kuulekuse nõudmine) ja poliitiliseks võimuks, kuid mille koostisosana tuleks üha enam arvestada “tehnilise võimu” kontsepti,⁷⁸ domineerib sel põhjusel antihumaanne aspekt. Aga võim on ka sümbolite võim, see reguleerib inimeste käitumist rohkem, kui me arvame, sest alati me ei teadvusta tema mõju endale. Iga võim sümboliseerib ennast võimu märkides, ta nõuab nende märkide austamist ja samas karistab nende kahjustamise eest, sest märgi kahjustamist loeb ta iseenda vastu toime pandud ründeks. Nagu hästi teada, on olnud ja on veelgi olemas poliitilisi režiime, mis küllastavad inimeste elukeskkonna võimusuhtelikkusega, nii luuakse (“korrall” vastav) poliitiline sümbolkultuur, ja selle mõju säilib ühiskonnas osalt ka režiimide kokkuvarisemise järel. Eestis on Lenini kujude mahavõtmist avalikest paikadest nimetanud “ebakultuurseks” tegevuseks needki, kes pole aktiivselt toetanud nõukogulikku võimustusüsteemi, mille “riigikultuuri” koosseisu nood sümbolkujud kuulusid. Need inimesed ei mõista, et totalitaarne sümbolkultuur ei ole avalike paikade kujunduses demokraatlikule ühiskonnale aktsepteeritav selle pärast, et ta on antidemokraatliku võimu omamüüdi visuaalne kandja. Ühiskonnale, mis austab demokraatia väärtusi, on totalitarism osa tema meenutuskultuurist, mida ta organiseerib ajaloodidaktilistel eesmärkidel spetsiaalses ajaloo retoorika kohas, nt. lähiajaloo muuseumis.

Võimu *fenomen*, võim oma fenomenalsel ehk nähtumuslikul tasandil, millest me kujundame endale pildi ajaloolise kogemuse järgi, kus ta avaldub “valitsemise ja allumise” universaalina, paistab olevat sügavalt *ambivalentne*.⁷⁹ Ühelt poolt peame võimu positiivseks ja kogunisti olemuslikuks, tähistades sellega oma võimukust, võimelisust millekski, suutlikkust midagi korda saata,

⁷⁶ Vt. F. A. Hayek. Tee orjusesse (1944). [Tlk. H. Pajula.] Tallinn, 2001, lk. 121.

⁷⁷ Vt. I. Jürjo. Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades nõukogude perioodil. – T. Noormets (koost.). Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn, 1999, lk. 173–219.

⁷⁸ Vt. näiteks: H. Lenk. Macht und Machbarkeit der Technik. Stuttgart, 1994.

⁷⁹ Üheks sügavamaks analüüsiks sel teemal tuleb endiselt pidada Paul Tillichi loenguid Saksa Poliitikaülikoolis Berliinis, vt. P. Tillich. Die Philosophie der Macht (1956). – *Id.*, Die religiöse Substanz der Kultur. Schriften zur Theologie der Kultur (Gesammelte Werke, Bd. IX). Hrsg. v. R. Albrecht. Stuttgart, 1967, lk. 205–232.

teha või luua. Teiselt poolt aga negatiivseks, sest me näeme, et võim kätkeb endas alati võimalust kedagi alla suruda, olla alistatu käskija-valdaja. Läbi kõigi meile ajaloos tuntud sotsiaalsete süsteemide on võimu institutsiooni püsivaks tunnuseks see, et ta omab ning jagab *privileege*, ja teeb privileegide saajast *lojaalsuse* kaudu, mida too nende andmise eest talle võlgneb, omakorda võimuhoova. Võimu üksnes ei teostata, võim ka toodab ennast, peale oma asemike paikneb ta ühtlasi oma igakordsetes liitlastes ja sõltlastes, võim omandab ka erineva kuju, ta kehastub ning kehastub ümber. Oma ambivalentse tõttu on võimu kategooria seosed poliitilise dialoogiga äärmiselt komplitseeritud. Ambivalentsusel, kui nii võib öelda, põhineb võimu “lisavõim”, tema väga sagedane müstifitseerimine poliitilises kultuuris, kuni selleni välja, et võimu kujutatakse täieliku saladusena. Poliitilise kultuuri teooria peab teadvustama *võimu müüdi*, analüüsima selle levikut ja levikanaleid, alahindamata selle mõjujõudu ka poliitikuile endile.

Dialoogi takistava jõuna võib peale n.-ö. võimutungi arvesse tulla selline nähtus nagu teatavate küsimuste tabustamine avalikus suhtluses. Kuid see politoloogide poolt vahel toodav näide ei kehti ühiskonnas kunagi täielikult või siis kehtib enamuse, mitte kõigi (nt. kunstnike, näitlejate, kirjanike) kohta. Poliitikas tabuks kuulutatu ületatakse kultuurilise ringimineku teel, kompositsiooni, rolli või stiili vahenditega kunstilises tekstis, mille sõnumi lugemine eeldab peale esteetilise tunde olemasolu ka mõistva tõlgenduse oskust. Juba klassikaliste “lugemiskultuuri” käsitluste põhjal võib öelda, et mõistmine kui kultuuriakt asub teadmisesest sügavamal tasandil.⁸⁰

Ideaal, mis mobiliseerib poliitikas eri rahvusest ja põlvkonnast, seega ka eri traditsioonide ja elumaailmaga inimesi sallivusele ning usaldusele, et saavutada koos üldkasulikke eesmärke, peab arvestama (a) dialoogi kui teega, mis avab kooperatiivse tegevuse väljavaate ning laseb erimeelsusi korrigeerida, ja (b) vastastikuse mõistmise piiridega reaalses dialoogivõimelistes inimestes, kes on erimeelsuste kandjad. Need aspektid näivad üksteist välistavat meile omases traditsioonilises ettekujutuses, mille järgi mõistmine ise on ratsionaalne teadmine või teadmise liik, samal ajal kui võime mõistmist vaadelda dialoogilis-hermeneutilise protsessina, milles teadmine ehitub koos “teisega” ja pole meist ühegi kätte antud operatiivselt rakendatava suurusena. Seda kaalutlust järgides peaks ühtlasi muutuma traditsiooniline vaatenurk dialoogi funktsionaalsele suutlikkusele: (c) dialoog ei ole automaatne mõistmise valdkond, ka dialogiseerimisest settib mittemõistmise jääke. Pigem võime käsitada dialoogi nii, et see on elusfäär või -valdkond, mis (d) arendab meie *intentsiooni mõistmisele* rohkem kui nt. süvenev konflikt, otsene võitlus, “teise” ülekavaldamine ja altõmbamine ning vale ja intriig poliitikas. Dialoogi struktuuris on olemas sisemine kontroll selle teise näol, kelle olemasoluta võib ühesuunaline teave muutuda tõe monopoliks, sest pole karta informatiivset korrektoori, mis seaks küsimuse seisukohale, millel ollakse ise.

Võib-olla viitab see omakorda raskeimale küsimusele dialoogilisuse teooria ja poliitilise kultuuri analüüsi ühendamisel: mida siis tähendab teist inimest (kodanikku või immigranti, rahvuslast või globalisti) poliitiliselt mõista? Kui teadmist ei saa üles ehitada mõistmiseta, siis ei saa sellisele küsimusele vastamiseta edukalt teostuda ka mitmerahvuselise ja teadmistepõhise ühiskonnaprojekti poliitika. Et mõistmine on hermeneutika põhikategooria, siis võib poliitilise kultuuri üks dialoogilisi küsimusi kõlada järgmiselt: kas sina saad aru nagu mina, kui me räägime demokraatiast, et me (mina ja sina) räägime “meie” demokraatiast? Poliitilise hermeneutika ühikuna on see küsimuse kõlamine ning võib-olla üldse küsimuse ja vastuse mudelile tuginemine siiski ebapiisav. Mõistmine võib sisaldada annuse mittemõistmist juba sel moel, et mõistmiseks ei ole – väljaspool tavapäraseid konventsioone – tagatist: (e) *mõistmise garanteerimatus* toob eos kaasa mittemõistmise võimalused. See kalkulatsioon aga ei nurja veel dialoogilisuse interpretatsiooni. Jääb küsimus: milline on dialoogiprintsiibi rakenduslik spetsiifika poliitilise kultuuri üldkontseptsioonis? Dialoog on keskkond, milles dialoogilise mõistmise eesmärk ei võrdu ühetähendusliku poliitilise arusaama jagamisega, vaid tähelepanelikkuse kasvuga astmeni, millel inimeste hermeneutiline erinevus ei muutu nende sotsiaalsest korrast välistamise kriteeriumiks.

⁸⁰ Vt. selles suhtes Grigori Vinokuri teedrajavat käsitlust: G. O. Vinokur. Kul'tura čtenija (1925/29). – *Id.*, *Sobranie trudov: Vvedenie v izučenie filologičeskix nauk*. Sost. S. I. Gindina. Moskva, 2000, lk. 81–93.

Küsimused, mis on demokraatia, mida tähendab demokraatia mulle ja sellele ühiskonnale, kus ma elan, on aga olemuselt ühtsed, järelikult (2) dialoogilises juba reedab oma elust huvitatud inimeste sotsiaalset osalusperspektiivi. Perspektiiv on esmaselt antud sellega, et indiviid kujutleb seda, mida üldiselt mõistetakse oma elu all, piiratud osana sotsiaalsest tervikust, ja saab aru, et kusagile mujale kui teda seal ootavate “teiste” määramatusse ei ole tal võimalik avaneda. Sellesse avanemisse kuulub indiviidi üritus “keelt leida” (kellegi või millegi jaoks), eluline suunatus “võimalikule keelelisusele” kui mõistmistingimusele, ja ühtlasi tema otsiva mõistmise püüd “suuta vastata” (teise kõnetusele).⁸¹ Kui vastamissuute kaudu on dialoogilisel mõistmisel otsinguiseloom, siis mõistmist vaevalt korrapealt leitakse; pigem on nii, et (enam või vähem) mõistetavaks saadakse. Osaluse mõistest ei näi olevat päriselt lahutatav ka sokrateslik dialoog kui “koosuurimise” ideed kätkev diskursiivne praktika.⁸² Mitte dialoog või kooperasiioon, mis toob mängu dialogismi ja antidialogismi vastuolu, ka mitte dialoog kui kooperasiioon, mis näiliselt tasandab mõistete erinevuse, vaid dialoogilise tegevuse sammudes endale mõistetavaks tehtava kooperasiivse suutlikkuseni – see on üks võimalik tee, mis viib dialoogiast sünergiani.

Poliitilise kultuuri aspektist dialoogilisusele apelleerides ei tohi aga kustutada seda eristusjoont, mis siiski jookseb teatud olgu või üksnes mõttelise punktiirina läbi dialogismi ja sünergismi vahelt. Sümbol või dominant, millega võiksime signeerida poliitilise kultuuri dialoogilist mõtet, on kahe-, mitme- ja paljupalgeline, olles korraka nii tülinaks kui lepitajaks, pigem vabaduse tähistajaks kui kinnistajaks – vaba sõna, mis põhimõtteliselt ei ole ühetähenduslik ning eeldab meilt sõnavahetust. Vahetatav sõna liigub alati meie “vahel”, aga ta ei hõlju ega kulge sihitult, ta käib meist ühe või teise “kohta”, seega ikka puudutab kedagi. Kõnelus teisega, dialoogikõne, on varem eesti keeles eeldanud mitte ainult kuuldavõtmist, vaid ka öeldule ruumiandmist endas (kõne “mahtumist” teisesse).⁸³ Sellega peavad vastavad keeleväljendid peale sõnade mõjuvuse silmas veel adreassaadi tähelepanelikkuse astet: seda, kui hästi või halvasti ollakse üksksteist kuulanud, kuivõrd üks inimene on läinud teis(t)ele korda.

Mart Kivimäe

(1951)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli 1975. a.; kaitsnud 2000. a. doktoriväitekirja Tallinna Pedagoogika-
ülikooli juures. Töötanud 1978–1990 toimetajana kirjastustes (“Eesti Raamat”, “Olion”), aastast 1991
Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi teadur ning perioodiliselt lektor erinevate õppeasutuste
juures. Peamised uurimissuunad: ajalookultuuri ajalugu ja üldteooria, historismi probleemajalugu
(objektiivsus- ja relativismiprobleem ajalooteaduses), baltisaksa teadustraditsioon (selle retsept-
siooni loogikad), poliitiline kultuuriuurimine (liberalismi evolutsiooni küsimused, multikulturalismi
uushistoristlikud aspektid).

⁸¹ Vt. J. Grondin. Was heisst verstehen? Von Heidegger zu Gadamer. – *Id.*, Von Heidegger zu Gadamer. Unterwegs zur Hermeneutik. Darmstadt, 2001, lk. 98.

⁸² Vt. selle kohta eelkõige Pierre Hadot’ kaalutlusi: P. Hadot. Philosophie als Lebensform. Antike und moderne Exerzitien der Weisheit (1987). Frankfurt a. M., 2002, lk. 23–29.

⁸³ Vt. F. de Sivers. Einige Überlegungen zum Problem des Raumes und seiner Terminologie im Estnischen. – Läänemeresoomlastest neenetsiteni. Uurimusi ja memuaare. Tallinn, 1985, lk. 103–108.

Koprad ja hõbe

Ivar Leimus, Mauri Kiudsoo

5000–6000 aasta vanused koprakujukesed Valma asula matusesest. Foto: J. Ratas

Hõberaha tuntakse Eestis juba üle tuhande aasta, viikingiajast peale. Seda tõendavad arvukad meie maal leitud 9.–12. sajandi mündiaarded, mis sisaldavad tuhandeid verminguid paljudest maailmalinnadest Bagdadist Londonini. Kuid kätketud aare on surnud varandus ja näitab pigem, et raha polnud igapäevaelus vaja ning sellega ei osatud peale hakata midagi targemat kui maha matta. Hoopis kõnekamat teavet raha argikasutusest annavad meile omal ajal juhuslikult kaotatud mündid, mis pudenenud taskust kodus, püha-paigas, turuplatsil vm. Mida rohkem hinnalist hõberaha kaotati, seda enam pidi seda pidevalt käepärast olema. Tõepoolest ongi leitud üksikmüntide hulk viimastel aastatel tänu metalliotsijate plahvatuslikule levikule hüppeliselt suurenenud, kuid reeglina ei satu need teadlaste vaatevälja. Paratamatult on uurijad seetõttu sunnitud lähtuma linnamägede ja muinasasulate arheoloogilistel väljakaevamistel avastatud ainesest, mis aga numismaatiku jaoks pole eriti rikkalik.

Vastupidi – Eesti muinasaegsed linnused on reeglina mündivaesed. Näiteks on Irust leitud kuus (lisaks asulast kaks),¹ Soontaganalt vähemalt kuus,² Lõhaverest seitse,³ Konuverest üks⁴ ja Otepäält kaks münti.⁵ Selles osas ei kannata need välja mingit võrdlust liivlaste Daugmalega. Sealt on välja kaevatud 190 araabia ja Lääne-Euroopa münti, neist suurem osa leitud üksikuna.⁶ Läti linnustelt on muinasaegseid münte avastatud mujalgi, näiteks Talsi linnamäel 13 eksemplari.⁷ Eesti materjali muidu kesisel taustal äratas autorite tähelepanu Rõuge linnamäelt leitud rahade suhteline rohkus: neid pärineb sealt terve kuraditosin, lisaks seitse münti linnuse alt asulast (tabelis halliga).⁸ Seejuures on valdavalt tegemist araabia hõbemüntidega, dirhemitega 8.–10. sajandist. Vaid kolm Rõugest leitud münti pärinevad 11. sajandi Saksamaalt, kuuludes juba hoopis teise ajajärku, mida siinkohal lähemalt ei käsitleta.

¹ V. Lang. Muistne Rävåla 1. Muinasaja teadus 4. Tallinn, 1996, lk. 101, 117.

² I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge of Coins of the British Isles 51. Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. Oxford – New York, 2000, lk. 49; Ajaloo Instituut, AI 2765-2766.

³ I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge, lk. 50; AI 3578, 4397.

⁴ I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge, lk. 52.

⁵ Abbassiidide kaliifi al-Muqtadiri? (908–932) lähemalt määramatu dirhem ja Emdeni 11. saj. keskpaiga denaar, AI 4036II:1023, 1121.

⁶ T. Berga. Daugmales pilskalna monētas (8.–12. gs.). Arheoloģija un etnogrāfija 17. Rīga, 1994, lk. 41–46.

⁷ T. Berga. Monetõ v arxeoloģičeskix pamjatnikax Latvii IX–XII vv. Rīga, 1988, lk. 84.

⁸ M. Aun. Arxeoloģičeskije pamjatniki vtoroj polovinõ 1-go tõsjačletija n.e. v Jugo-Vostočnoj Ėstonii. Tallinn, 1992, lk. 169. Mündid on määranud Aleksei Bõkov, Arkadi Molvõgin ja Ivar Leimus. Lisaks märgitakse kaevamiste aruandes veel kaht araabia ja üht teadmata määranguga hõbemünti asulast (tabelis nr. 18–20), mis aga on aja jooksul kaduma läinud.

Umajjaadid		[xxx]	½	Wasit		AI 4040:3867
Abbassiidid	al-Mansur	149		al-Muhammadiija	Lõiked servas	AI 4040:1231/1
Abbassiidid	al-Mahdi	169		Ifriqija	Lõiked servas	AI 4040:1231/2
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	18x		Madinat as-Salam	Lõige servas	AI 4040:1231/3
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	193		Madinat as-Salam	Lõiked servas	AI 4040:1231/4
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	1[xx]	0,25	Teadmata müntla	Lõige servas	AI 4040:3327
Abbassiidid	al-Ma'mun	2[xx]	irr. >½	[Samarkand]?	2 frg.	AI 4040:2797; 2795
Abbassiidid	?	(2)4?8	½	Teadmata müntla		AI 4040:3099
Abbassiidid	?	[2]xx		Teadmata müntla		AI 4040:2470
Tudga kubernerid	Harun ar-Rašid	[17]6	>½	Tudga	Lõiked servas	AI 4040:2744
Saksamaa	Krahv Egbert II	1068-90		Bolsward	Dbg. 527	Ai 4040:3154
Saksamaa	anonüümne	1040-70		Gittelde	Dbg. 1221	AI 4040:1652
Saksamaa	Kölni/Brüsseli järelmünt	11. saj.		Teadmata müntla	Dbg 1857	AI 4040:2882
Abbassiidid	al-Mahdi?	16x		Madinat...	lõiked servas; ümber lõigatud; läbimõõt väike	AI 4100:1834
Abbassiidid	al-Mahdi	1[xx]	<½	Teadmata müntla	lõiked servas	AI 4100:968
Abbassiidid	al-Ma'mun	[1]98	<½	Madinat as-Salam		AI 4100:1815
Samaniidid	Isma'il ibn Ahmad	[293]?	½	ash-Shash		AI 4100:2771
Teadmata araabia münt						AI 4100:55894a
Teadmata araabia münt						AI 4100:6634
Teadmata hõbemünt						AI 4100:7315

Kui üks asulast avastatud Samaniidide münt ja üks-kaks linnuselt leitud ja lähemalt määramatut Abbassiidide dirhemit välja arvata, on Rõuges tegemist varajaste Abbassiidide rahadega ajast, mis ei ulatu lähemale kaliif al-Ma'muni (813–833) valitsusajast. Seejuures leiti neli raha väga lähestikku (AI 4040:1231/1–4). Mündid asusid 79 cm sügavusel *reas, natuke*

längus, servadega üksteise peal (joon. 1). Nagu ülaltoodud tabelist ilmneb, on selle leiukese noorim münt vermitud kaliif Harun ar-Rašidi ajal aastal 193 hidžra järgi, mis vastab kristliku ajaarvamise 808.–809. aastale. Eestis polnud nii varajast mündikompleksi seni teada. Üldse on 9. saj. aardeid Eestis registreeritud kõigest paar-kolm,⁹ neist suurim ja vanim on Kohtla

⁹ Vt. T. Noonan. Pre-970 dirham hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog. – Journal for Baltic Studies, Vol. VIII, nr. 3 (1977), lk. 238–259; nr. 20, lk. 30; I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations (ilmumisel).

Joonis 1. Neli Rõugest leitud münti.

aare (tpq 837/838).¹⁰ Seetõttu võib Rõuge leidu klassifitseerida koguni Eesti kõige varasema mündiaardena.

See oli aeg, mil araabia hõbemündid alles hakkasid Euroopas levima. Kui vaadata Rõuge leidu laiemas kontekstis, siis Euroopas pole teada kuigi palju aardeid, mida võib dateerida 8. saj. lõppu – 9. saj. esimesse aastakümnesse, (joon. 2).¹¹ Paar leidu pärineb Lõuna-Venemaalt, Doni ja Dnepri vesikonnast, üks-kaks Pommerist, üks võib-olla Königsbergist, üks-kaks ehk Skånest, üks Ojamaalt, üks Põhja-Jüütimaalt. Soomest tuleks nendele lisada neli Merovingide-aegsest kalmest Laitila Vainiomäelt päevavalgele toodud dirhemi fragmenti, millest noorim löödud aastal 803–804. Ja väike grupp aardeid koonduv Loode-Venemaale. Neist kogu Euroopa vanim (tpq 786/787) on avastatud Vana-Laadogast, pisut hilisem (tpq 808/809) selle lähedalt Knjaštšinost, kolmas-neljas tulevase Novgorodi kandist Võlegist (tpq 807/808) ja Holopij Gorodokist (tpq 810/812). Mõni varajane araabia münt on saadud Irboska linnamäe kaevamistel.¹² Samasse gruppi kuulub nii

ajaliselt kui ruumiliselt ka Rõuge aardeke (tpq 808/809). Muide, teised nimetatud leiud pole samuti eriti suured. Pommeri Prerow–Darssi aardes oli 27 tervet münti ja 45 katkendit, Vana-Laadoga leius 31 dirhemit, Ojamaa Hammarsi aardes kaheksa münti, Skåne leiukestes vastavalt kaks tervet dirhemit ja kaks fragmenti, mis teeb nende leiukomplektide dateerimise tegelikult üsna küsitavaks. Vaid Knjaštšino, Võlegi ja Königsbergi aarded näivad olevat olnud kogukamad.

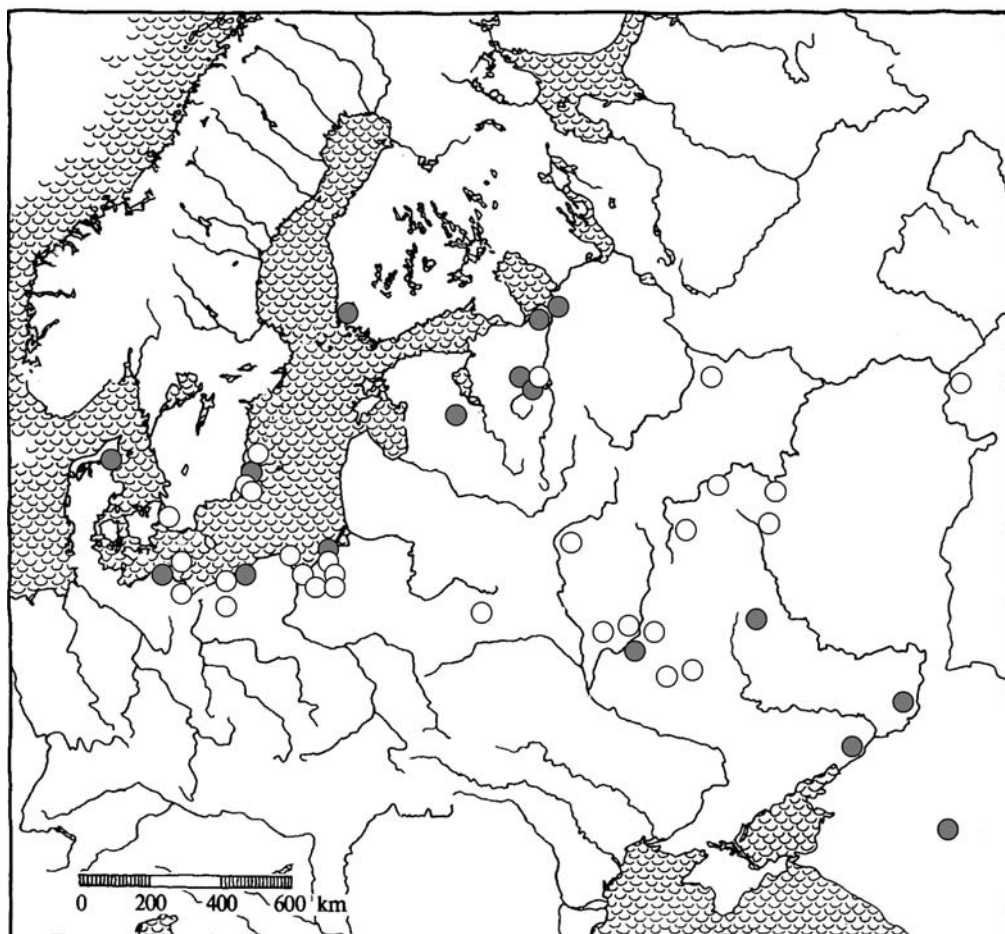
Kui minna ajas veel aastakümne võrra edasi, siis pilt küll täieneb, kuid oluliselt ei muutu. Aarded markeerivad endiselt Dnepri-Doni ja Volga veeteed, praeguse Loode-Venemaa toonaseid keskusi, aga samuti Oderi suudmela ümbruses ning Visla ja Neemeni suudmete vahel paiknenud lääneslaavi rannikukeskusi Ralswiekist Trusoni. Väärrib tähelepanu, et idamaise hõbeda lähteala, Kasaaride riik on ja jääb leiutühjaks. Meid huvitavas piirkonnas on lisandunud kolm aaret Ojamaal. Ka Skånes asunud omaaegse suure keskuse Uppåkra arvukas mündimaterjal pärineb suures osas just 8.–9. sajandi vahetusest.¹³ Siinjuures tuleb aga

¹⁰ W. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. – Acta et Commentationes Universitates Dorpatensis VII. 2. Tartu, 1926.

¹¹ Andmed pärinevad järgmistest tööddest: T. Noonan. Ninth-century dirham hoards from Northwestern Russia and the Southeastern Baltic. – Journal for Baltic Studies, Vol. XIII, nr. 3 (1982), lk. 220-244; R. Kiersnowski. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabia. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, nr. 143; T. & R. Kiersnowscy, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Warszawa–Wrocław, 1959, nr. 82; V. L. Janin. Denezno-vesovõe sistemõ russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1986, lk. 90; V. V. Kropotkin. O topografii kladov kufičeskix monet IX v. v Vostočnoj Evrope. – Drevnjaja Rus' i slavjane. Moskva, 1978, lk. 111–118; A. V. Fomin. Novõe naxodki kufičeskix monet v Severnoj Rusi. – Vserossijskaja numizmatičeskaja konferencija. Tezisõ dokladov i soobščeni. Vologda, 1993, lk. 9–10; T. Talvio. Coins and coin finds in Finland AD 800–1200. Suomen Muinaismuistoyhdistys, ISKOS 12. Helsinki, 2002, lk. 85–86, 88; C. von Heijne. Särpräglat: Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130). Stockholm, 2004, nr. 1.164, 1.111, 8.41, lk. 244, 255, 358.

¹² P. G. Gajdukov, A. V. Fomin. Monetnõe naxodki Izborska. – Kratkie soobščeniija Instituta arxeologii AN SSSR, 183. Srednevekovaja arxeologija Vostočnoj Evropõ. Moskva, 1986, lk. 103-104, 108.

¹³ U. W. Silvergren. Mynten från Uppåkra (1–2). – Svensk Numismatisk Tidskrift 3–4 (2002), lk. 52–57; 76–80.

Joonis 2. Araabia müntide leiud Ida-Euroopas (aarded ning suuremad haua- ja üksikleidude kompleksid).

- kuni 810
- 810–820

meesle pidada, et müntimise ulatus kalifaadis oli suurim just kaliifide al-Mahdi, ar-Rašidi ja al-Ma'muni valitsusajal 8. saj. lõpul – 9. saj. alguses, mistõttu selle perioodi dirhemid on valdavalt veel leidudes 9. saj. teisest poolest.¹⁴ Pealegi jääb Skandinaavia 9. sajandi algul leidude tiheduselt, aga ka nende suuruselt selgelt alla nii Loode-Venemaale kui ka lääneslaavlaste

asualale.¹⁵ Seetõttu pole hästi usutav erialakirjanduses kinnistunud tees, nagu saanuks läänslaavlased oma hõbeda Skandinaaviast.¹⁶ Pigem võiks Läänemere lõunakalda aaretes näha kaubasuhete peegeldust Vana-Laadogaga.

Kuid nii või teisiti osutavad kõik toleaeagused Läänemere piirkonna araabia müntide leiud omaaegsetele olulistele keskustele.¹⁷

¹⁴ Sellele asjaolule on erinevad uurijad korduvalt tähelepanu juhtinud, nt. T. Noonan. Ninth-century dirham hoards, lk. 232.

¹⁵ Sama täheldas juba ligi pool sajandit tagasi V. L. Janin (Denezno-vesovõe sistemõ, lk. 87–90).

¹⁶ N. P. Bauer. Deneznoj sčët Russkoj pradõ. – Vspomogatel' nõe istoričeskie disciplinõ. Moskva–Leningrad, 1937, lk. 226.

¹⁷ Näit. A. Bartzczak, M. F. Jagodziński, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. – Wiadomości Numizmatyczne 1 (177). Warszawa, 2004, lk. 21–48.

Samas on nii leide kui ka münte endid sellest ajast veel armetult vähe. See sunnib Rõugest avastatud müntidesse suhtuma senisest hoopis suurema tähelepanuga. Rõuge linnus piirneb küll ühelt poolt Loode-Vene leiupiirkonnaga, kuid teisalt asub sealsetest linnustest-aaretest üsna kaugel. Järelikult peab tegemist olema tähelepanuväärse lokaalse keskusega, mis sunnib Rõuge linnusasulat ja sealt leitud ainet vaatama hoopis teise pilguga.

Rõuge muistisekompleks koosneb väikeste mõõtmetega linnamäest (850 m²) ning selle kõrval paiknevast ulatuslikust asulakohast (7000 m²). Neemiklennuse rajamisel on ära kasutatud idast läände kulgeva moreenseljaku läänepoolset osa. Põhjust piirab seda järsk ja sügav Ööbikuorg, lõunast aga ürgorg, kus paikneb rida järvi, nende hulgas "Liinjärv" otse linnamäe jalamil. Linnus on ida poole laienevast seljakust eraldatud kraavi ja kuni kolme meetri kõrguse liivast ja kruusast kuhjatud otsavalliga. Kraavi ja madala valliga on eraldatud ka neemiku ahenev läänetipp.¹⁸

Aastatel 1951–1955 viidi linnamäel ja 1956–1959 ka asulas läbi suuremahulised arheoloogilised uuringud.¹⁹ Ilmnes, et linnuse idapoolses otsavallis saab koguni eristada kuut ehitusjärku. Ühtlasi selgus, et kõige varasemas staadiumis oli linnuse õu ida-lääne suunal kuni 9 m kitsam.²⁰ Valli sügavamast osast võetud söeproovi vanuseks osutus radiosüsiniku andmetel 1190+/-230 aastat, mille kalibreeritud keskmine annab 850–900 aastat p. Kr.²¹ Linnuse õue katab must süsine kultuurkiht, keskmise paksusega u. 40 cm.

Õue põhjaküljel, kus kultuurkiht on koguni üle ühe meetri paks, tulid nähtavale nelja-viie elamu jäänused. Mahapõlenud hoonetest olid säilinud kividest laotud leasemed, savipõrandad jäänused ja savitihendeid. Nagu linnusel, nii avastati ka asulas jälgi omaaegsetest elamutest. Asula kultuurkihti oli aga kündmisega ülemises osas tuntavalt segatud.²² Hooned ise olid tõenäoliselt nelinurksed puuehitised suurusega u. 4 x 5 m.²³ Nende põrandaid oli kohati vähemalt kahel või kolmel korral uuendatud.²⁴

Nii linnus kui ka asula on tekkinud umbes kuuendal sajandil. M. Schmiedehelmi järgi olid arheoloogilistel kaevamistel fikseeritud hooned rajatud ilmselt siiski mitte päris linnuse algstaadiumis, vaid millalgi selle kasutamise keskkel.²⁵ Linnuse stratigraafia laseb oletada, et enamik linnuse hooned ehitati VII–VIII sajandil, kõige tihedamalt oli see asustatud eelkõige VII–IX sajandil. Seevastu XI sajand on linnuses ja asulas esindatud üksikute esemetega.²⁶

Mis puutub leidudesse, siis on neist tähelepanuväärivaimad kindlasti mündid. Neljast araabia hõbemündist koosnevat aardekest me juba mainisime. Kuid mündid ei lebanud mullas üksi. Nende kõrvalt leiti kaks sarvest valmistatud ripatsit, millest üks kujutas kamm, teine lindu.²⁷ Rahad paiknesid tegelikult kultuurkihiga täidetud ida-läänesuunalises "kraavis" leaseme juures.²⁸ Neist mõnevõrra kõrgemal asunud paeplaat markeeris omal ajal nähtavasti väärisvara asukohta. Samasugune leaseme juurde viiv kraavitaoline söeseguse

¹⁸ M. X. Šmidehel' m. Gorodišče Rõuge v jugo-vostočnoj Ėstonii. – Trudõ Pribaltijskoj ob'edinennõj kompleksnoj ekspedicii. Moskva, 1959, lk. 154–185.

¹⁹ Linnus kaevati Harri Moora ja Marta Schmiedehelmi juhatusel pea täielikult läbi. Asula lääne- ja põhajosa kaevand hõlmas aga umbes ¼ kogu asulakohast.

²⁰ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 4.

²¹ A. Kiristaja. Kagu-Eesti esiajaloo kronoloogiast. – Setumaa kogumik. 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, lk.172.

²² M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 5.

²³ M. X. Šmidehel' m. Gorodišče Rõuge, lk. 158–160.

²⁴ M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 27.

²⁵ Nii savipõrandate peal kui ka all täheldati võrdselt ühepalju kultuurkihti (u. 20 cm). M. Schmiedehelmi järgi polnud kultuurkihis võimalik erinevaid ehitusjärke eristada (1959, 3p-4p).

²⁶ M. Schmiedehelm, Rõuge linnus, 20–20p. Selle vastu kõnelevad siiski kolm 11. saj. saksa münti.

²⁷ AI 4040:1258, 1105.

²⁸ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 5.

Joonis 3. Araabia müntide leiukohad Rõuge linnamäel. 1 – aare, 2 – üksikmünt. Joonis: J. Ratas (Foto: Enno Väljal)

mullaga täidetud lohk avastati ka Rõuge asulas.²⁹ Arvatavasti kuulus linnusest avastatud leease mingi hoone juurde, mida arheoloogilistel kaevamistel fikseerida ei õnnestunud. Rekonstruktsioonil kujutatud kõrvalasuv hoone on sellest leesemest igatahes hilisem. Mingi rajatis seisis tõenäoliselt ka ühe linnuse lääneosas asunud püstkoja asemel. Sellele viitavad sealse leeseme juurest avastatud kaks kuufa münti.³⁰ Ka kõik ülejäänud linnuselt päevavalgele tulnud 8. sajandi lõpu – 9. sajandi alguse araabia hõberahad paiknesid rekonstruktsioonil näidatud hoonepõhjadel (joon. 3).³¹

Eespool juba mainisime põgusalt Rõugest leitud luust ripatseid. Need pole ainsad sealt avastatud luuesemed. Kokku teame sealt praegu 130 luust või sarvest eset ning nende katket.³² Ripatsite kõrval pakub suurt huvi sarvest kamm. Ühepoolsed kokkupandud kammid olid tüüpilised Euroopa viikingiajale. Need levisid Loode-Venemaast kuni Briti saarteni. Eestist on sarnaseid kamme leitud siiski vaid viieteistkümmel juhul. Tõenäoliselt oli meil tegemist importesemetega.³³

Rõuge linnamäelt ja asulast on leitud vähemalt kolmteist ažuurse zoomorfse

²⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 6p-7.

³⁰ AI 4040: 2795, 2797.

³¹ Kuna väga piiritletud ajavahemikust pärinevad Rõuge linnusasula araabia dirhemid on avastatud enamikus omaaegsete hoonete põhjadest, võimaldaks see asjaolu täpsustada mõningate Kagu-Eestis levinud esemetüüpide võrdlemisi umbmääraseid dateeringuid. Nimelt on ka enamik luu- ja sarvesemedeid ning nende tootmisjääke seotud otseselt hoonete jäänuste ja nende lähima ümbrusega: vt. H. Luik. Bone and antler-working on the hillfort and settlement site of Rõuge (the last quarter of the 1st millennium AD), ilmumisel. Samuti on Kagu-Eesti peenkeraamika täpsem interpreteerimine siiaamaani praktiliselt võimatu. Selle dateerimisel umbes 9.–10. sajandisse lähtutakse sageli põhjendamatult Põhja-Eesti paralleelist (vrd. A. Tsvauri. Muinas-Tartu. Uurimusi Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. – Muinasaja Teadus 10. Tartu–Tallinn, 2001, lk. 92). Esemegade dateeringute täpsustamine eeldab aga kindlasti uut põhjalikku uurimistööd, millele seab paraku olulised piirangud Rõuge jt. Kagu-Eesti linnamägede arheoloogilistel kaevamistel kasutatud meetodika. Kuigi Ajaloo Instituudi arhiivis säilitatakse korralikke Rõuge kaevamisaruandeid ja -plaane, on nendes sisalduva informatsiooni järgi erinevaid elutegevuskihte, hoonete eri järke, sissekaevete algustasandeid jne. raske eristada, sest kaevatud on üksnes korraste kaupa, mitte erinevaid kihistusi arvestades. Inimtegevuse käigus ladestunud kiht jälgib siiski eelkõige pinnavorme, mitte aga arheoloogide poolt kunstlikult tekitatud horisontaale.

³² H. Luik. Bone and antler-working, lk. 1.

³³ H. Luik. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. – Muinasaja Teadus 6. Tallinn, 1998, lk. 140.

ornamendiga kammikujulist luuripatsit.³⁴ M. Auna arvates on sarvest kammripatsid valmistatud kohapeal, mida tõendavad leitud lõpetamata eksemplarid.³⁵ Kagu-Eesti linnusasulatest on selletaolisi esemeid avastatud veel Kivivare (2), Tõrva Tantsumäe (1) ning Tartu (1) leiukompleksidest.³⁶ Kammripatsid levisid põhiliselt meist idas. Neid on teada Staraja Laadogast, Novgorodi lähedalt Gorodištšest (Rjuriku linnuselt) ja Pihkva maalt (Kamno, Pihkva, Irboska).³⁷ Lisaks Rõugele on lõpetamata eksemplare leitud veel Kivivarest ja Tartust (?).³⁸ Rõuges kohapeal on tehtud arvatavasti ka linnukujutisega sarvest ripatsid, millest annab tunnistust üks leitud toorik.³⁹ Lisaks Rõugele on selliseid ripatsid Kagu-Eestis teada veel Tõrva Tantsumäelt ning Otepäält.⁴⁰ Loode-Venemaa analoogiaid on leitud Staraja Laadogast ja Kamnost linnusasula kultuurkihist. Staraja Laadoga eksemplarid on saadud 8.–9. sajandi kihistustest.⁴¹

Rida linnuse ja asula esemeid on seotud metalli töötlemisega. Valamisvormid ja tiigid, ripatsid, väike ehte valmistamisel tarvitatud haamrike jne. on märgid Rõuges toimunud käsitööst (pronksivalamisest).⁴² Valamisvormid, mis peale mõne väikese katkendi on saadud kõik linnuselt, on valmistatud peenteeralistest kiltkivilistest paeliikidest, milliseid esineb vähesel määral Lõuna-Leedu alal, rohkesti aga Böömis.⁴³ Rõugest ja teistelt

Kagu-Eesti linnusasulatel leitud ripatsitüüpe ning nende valmistamiseks kasutatud valamismorme on teada ka idapoolsetest linnusasulatel ja kääbaskalmistutelt. Näiteks Tartu asula muinaskihist Lossi tänavalt on avastatud trapetsikujuliste ripatsite valuvorm. Samalaadseid ripatsid on valatud ka Võrumaalt Loosi kääpast leitud savivormis, mis kuulub leiukonteksti põhjal I aastatuhande lõppu.⁴⁴ Ka Pihkva lähedalt Kamno linnuselt on saadud valuvorm selliste trapetsikujuliste ripatsite valamiseks, mis on dateeritud 7.–8. sajandisse. Samasuguse ripatsi valuvorm on teada ka Irboska linnuselt 8.–10. sajandi kihist. Kirjeldatavas vormis valmistatutega väga sarnaseid valatud ripatsid on avastatud veel näiteks Staraja Laadogast 810.–830. aastatese dateeritud kihist. Rõugest saadud väikesele ümmargusele naastule⁴⁵ leidub täpne vaste aga Lätist semgalite ala Tervete linnuselt. Viimati mainitud ehte valuvorm on tulnud päevavalgele aga Tartu linnuse lõunakülje kaevandist.⁴⁶

Erilist tähelepanu pälvib aga Rõuge linnuselt avastatud kopraluude erakordselt suur hulk (26,5% kõigist luudest).⁴⁷ Muu osteoloogilise materjaliga võrreldes on see karusloom kindlalt esikohal, edestades isegi põtra. Ka selle poolest ei seisa Rõuge vaadeldavas piirkonnas üksinda. Kopraluude rohkus iseloomustab kogu Kagu-Eesti ja Põhja-Läti osteoloogilist ainet

³⁴ H. Luik. Bone and antler-working.

³⁵ M. Aun. Arхеологические памятники, lk. 66–67.

³⁶ H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – Eesti Arхеология Ajakiri, 3: 2. Tallinn, 1999, lk. 131–159, siin: tab. 1.

³⁷ H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid, lk. 137–138.

³⁸ H. Luik. Bone and antler-working; A. Tvauri. Muinas-Tartu, joon. 78:1.

³⁹ H. Luik. Bone and antler-working, joon. 11:1.

⁴⁰ L. Maldre. Bone and antler artifacts from Otepää hill-fort – BAR S937 2001: Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group Budapest, 31 August – 5 September 1999. Oxford. 2001, lk. 19–30, siin: joon. 12.

⁴¹ M. Aun. Arхеологические памятники, lk. 67.

⁴² H. Moora. Muistsete linnuste uurimise tulemusi Eesti NSV-s. – Muistsete asulad ja linnused. Arхеoloogiline kogumik 1, toim. H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn, 1955, lk. 46–87.

⁴³ E. Jürgenson. Rõuge valamismormide analüüsid (Käsikiri AI arхеология arhiivis).

⁴⁴ M. Schmiedehelm, S. Laul. Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970, lk. 154–165.

⁴⁵ M. X. Šmidehel 'm. Gorodišče Rõuge, tahv. V:10.

⁴⁶ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 154.

⁴⁷ M. X. Šmidehel 'm. Gorodišče Rõuge, lk. 162.

holotseenis.⁴⁸ Ühtlasi on kopraluud väga arvukad Loode-Vene linnuste – Irboska, Kamno, Pihkva ja Staraja Laadoga – alumistes arheoloogilistes kihtides, Beloozero eelkäija Krutiku asulas, aga ka Borševo kultuuri keskustes Doni-Dnepri keskjooksul, niisiis väga laial alal.⁴⁹

Loomulikult ei saa välistada kopraliha laialdast söömist, ehkki see võib tänapäeva maiasmokkadele tunduda üpris harjumatu. Nii on Viktor Tsalkin täheldanud Läti ja Eesti kopraluude üpris kehva säilivust ja seletanud seda kobrastest toidu valmistamise ehk siis nende keetmise-küpsetamisega.⁵⁰ Kopraliha kui hereetikute toidu mõistis 1121. a. hukka õigeusklik piiskop Nikanor.⁵¹ Vepslaste kohta teab 12. saj. keskpaiku läbi slaavlaste maade Bulgarist Ungarisse reisinud Abu Hamid al-Garnati jutustada: “... Ma nägin nende salka talvel Bulgaris, punetavad, siniste silmadega, nende juuksed on valged kui lina, ja säherduse külmaga kannavad nad linaseid rõivaid. Aga mõnel neist on suurepäraresetest piibrinahkadest kasukad, nende kobraste nahk on pööratud väljapoole. Ja nad joovad odrajooki, haput nagu äädikas, see sobib neile nende iseloomu ägeduse tõttu, mille põhjuseks on, et nad söövad kopra- ja oravaliha ja mett.”⁵² Aga ehkki kopraliha kõlbas hamba alla nii siin- kui ka sealpool Peipsit, tuli midagi peale hakata ka kõhu kõrvalt üle jäänud kraami, eeskätt nahkadega. Sestap lugegem, mida kirjutab meile

10. sajandi araabia geograaf ja ajaloolane ibn Hauqal, toetudes oma õpetajale al-Istahrile: “Nende [kasaaride] maadest islamimaadesse veetavad mesi, vaha ja karusnahad tuuakse neile sisse ainult russide ja bulgarite aladelt. Nõndasamuti on lugu kogu maailma eksporditavate piibrinahkadega. Neid [kopraid] esineb ainult nendes põhjamaa jõgedes bulgarite, russide ja *krbanahhide* [või: *Kujaba*, st. Kiievi] aladel. Nood piibrinahad, mida leidub Andalusias, moodustavad vaid ühe osa *saqaliba* ala jõgede omast. Need laaditakse ülalkirjeldatud mere- lahes [st. Läänemere], mis asub *saqaliba* maal, laevadele ... Peamine osa neid nahku, tegelikult peaaegu kõik, pärinevad russide maadelt, mõned kõrgema kvaliteediga nahad saavad russide juurde Gogi ja Magogi alalt, sest nad on selle Gogi ja Magogi naabrid ja kauplevad nendega; siis müüvad nad selle bulgaritele. Nii oli see aastani 358 [965 AD], sest sel aastal hävitasid russid Bulgari ja Hazarāni linna.”⁵³

Umbes sama väidab ehk kõige olulisem, hilisematele autoritele eeskujuks olnud pärslasest õpetlane, 9. sajandi keskpaigas kirjutanud ibn Hurdadbih (u. 820–890): “Kõneldes russide kaupmeestest, aga need on üks *saqaliba* liike, siis nad toovad *saqaliba* kõige kaugemaist paigust Rooma [Musta] mere äärde kopra- ja musta rebase nahku ning mõõku. Rooma [Bütsantsi] valitseja võtab neilt kümnest. Kui nad lähevad mööda ..., ⁵⁴*saqaliba* jõge, siis sõidavad nad mööda kasaaride linnast Hamlidžist

⁴⁸ K. Paaver. Formirovanie teriofaunō i izmenčivost' mlekopitajuščix Pribaltiki v golocene. Tallinn, 1965, lk. 61–70; M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 146.

⁴⁹ V. I. Calkin. Materialō dlja istorii skotovodstva i oxotō v drevnej Rusi. – Materialō i issledovanija po arxeologii SSSR, nr. 51. Moskva, 1956, lk. 129–131, 176, 181; E. A. Rjabinin. Finno-ugorskie plemena v sostave drevnej Rusi. Sankt-Peterburg, 1997, lk. 101; Irboska kohta: M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal. – Setumaa kogumik 1. Tallinn, 2003, lk. 116.

⁵⁰ V. I. Calkin. K istorii životnovodstva i oxotō v Vostočnoj Evrope. – Materialō i issledovanija po arxeologii SSSR, nr. 107. Moskva, 1962, lk. 121.

⁵¹ V. I. Calkin. Materialō dlja istorii skotovodstva, lk. 134. Katoliiklikus Lääne-Euroopas oli kopraliha levinud paastutoit, sest kobrast loeti pooleldi kalaks.

⁵² A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati i ego putešestvie v russkie zemli v 1150–1153 gg. – Istorija SSSR 1959, nr. 1, lk. 173; tõlget on korrigeeritud väljaande järgi: O. G. Bol'šakov. Putešestvie Abu Xamida al-Garnati. Moskva, 1971 (<http://www.vostlit.narod.ru/>).

⁵³ Tsiteeritud J. Herrmann. Slaven und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker. – Wikinger und Slaven. Berlin, 1982 järgi, lk. 94–95; täpsustused: A. P. Novosel'cev. Vostočnōe istočniki o vostočnōx slavjanax i Rusi VI–IX vv. – Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie. Moskva, 1965, lk. 403–404; vrd. ka V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija o rusax. – Sočinenija II:1. Moskva, 1963, lk. 848.

⁵⁴ Uurijad on jõe nime lugemises ja tõlgendamises eri seisukohtadel, ühed peavad seda Doniks (Tanais), teised Volgaks (Itil), vt. A. P. Novosel'cev. Vostočnōe istočniki, lk. 384.

ja nonde valitseja võtab neilt kümnist. [10. sajandi maateadlane ibn al-Faqih lisab: siis lähevad merd mööda juut Samkuši juurde ja seejärel pöörduvad *saqaliba* juurde⁵⁵]. Siis lähevad nad Kaspia merele ja randuvad suvalisel kaldal. ... ja mõnikord veavad nad oma kaubad kaamelitel Džurdžanist Bagdadi, kus nende tõlkideks on *saqaliba* teenrid-eunuhhid, ja nad väidavad, et nad on kristlased ja maksavad pearaha.⁵⁶

Kopranahad olid esmajärguline ja ihaldatud kraam ka hiljem. Kirjeldades slaavlaste nahkrahasid (kulunud, karvata oravanahad), märgib araabia 12. sajandi maateadlane järgmist: “Nende eest ostetakse kõikvõimalikke kaupu – orjatare ja orje, ja kulda ja hõbedat, ja kopraid ja muid kaupu.”⁵⁷ Nagu näeme, on koprad orjade ja väärismetalli järel selles loetelus kolmandal kohal.

Niisiis olid piibrinahad kogu maailmas laialt hinnatud. Pole põhjust pidada koprasööjaid nii juhmideks, et nad väärt kauba lihtsalt prügimäele heitsid. Nagu nägime, pärinesid nahad araabia maateadlaste jutu järgi peamiselt *saqaliba* maa jõgedest. Mis maa see niisugune siis oli? Üldiselt tähendab araabiakeelne sõna *saqlabī* (mitm. *saqālība*) slaavlaste, eeskätt slaavlastest orje (vt. ülalpool – teenrid-eunuhhid islamimaades, aga nad teenisid ka Bütsantsis ja Hispaanias). Gardizi (11. saj.) kirjutab, et russid [st. viikingid] ründavad *saqalibat* 100–200-meheliste salkadega ja et seda kartes lähevad *saqaliba* tihti nonde teenistusse.⁵⁸ Ehkki teisel on nad tema jaoks üks kirgiisi hõime.⁵⁹ Seevastu Ibn-Fadlan oma 921.–922. a. toimunud reisi aruandes nimetab *saqalibaks* hoopis Volga bulgareid. Samamoodi näib *saqalibat* olevat käsitanud

ülalosundatud ibn al-Faqih. Ja anonüümne Kesk-Aasia autor kirjutab aastal 982–983 oma teoses “Hudūd al-‘ālam” (maailma piirid), võttes kokku araabia tolleaegse maateaduse seisukohad,⁶⁰ *saqaliba* kohta järgmist:

“*Saqaliba* maast. Idas temast on sisebulgarid ja osa russe, läänes osa Varjaagide merest⁶¹ ja osa Roomast [Bütsantsist]. Need inimesed elavad puude keskel ega külva midagi peale hirsu. Neil ei ole viinamarju, kuid neil on palju mett, millest nad valmistavad veini [mõdu]. Veininõud tehakse nende juures puust, ja juhtub, et üks inimene teeb aastas kuni 100 niisugust nõu. Neil on seakarjad [tõeline rüvedus muhameedlase jaoks!], mis on just nagu lambakarjad. Nad põletavad surnuid. Kui mees sureb, siis tema naine, kui ta teda armastab, tapab enda. Nad kõik kannavad saapaid ja särke üle pahkluu. Nad kõik on tulekummardajad. Neil on muhameedlastele tundmatud keelpillid, millel nad mängivad. Nende relvadeks on kilbid, viske- ja torkeodad. ... Nad veedavad talve hüttides ja muldonnides. Neil on hulgaliselt kindlusi ja linnuseid. Nende rõivad on peamiselt linased. Kuninga teenimist peavad nad oma usukohuseks. Neil on kaks linna. Esiteks *Wabnit*, ida poolt esimene linn, ja osa selle elanikke on russide sarnased. Teiseks *Hordab* – suur linn ja valitseja asupaik.”⁶²

Pikemalt teab kõnelda ibn Ruste (10. saj.): ”Nende maal on pakane nii vali, et igaüks neist kaevab endale maa sisse mingisuguse keldri, millele ehitab peale puust viilkatuse nagu kristlikul kirikul, ja katus kaetakse mullaga. Niisugustesse keldritesse kolitakse kogu perega ja, võttes puid ja kive, süüdatakse lõke ja kuumutatakse kivid tulel punaseks.

⁵⁵ A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 385, A. Garkavi tõlge.

⁵⁶ V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija, lk. 825–826, V. Roseni tõlge.

⁵⁷ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 176.

⁵⁸ V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija, lk. 822–823.

⁵⁹ V. V. Bartol'd. Izvlečenie iz sočinenija Gardizi Zajn al-axbār. – Sočinenija VIII. Moskva, 1973, lk. 28, 46.

⁶⁰ Sellest põhjalikumalt vt. B. N. Zaxoder. Kaspjiskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope, kd. II. Bulgarõ, mad' jarõ, narodõ Severa, pečenegi, rusõ, slavjane. Moskva, 1967.

⁶¹ A. P. Novosel'cev (Vostočnõe istočniki, lk. 378) eelistab siin lugeda Gruusia, s. t. Mustast merest, kuid Must meri on araabia autoritele reeglina Rooma [Bütsantsi] meri.

⁶² A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 389; V. Minorsky (tlk.). Hudud al-'Alam, London, 1937, lk. 158–159. Linnade kirjapilt ja tõlgendus on seniajani diskuteeritavad, esimest peetakse Kiieviks, teist Horvaatiaks (A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 393–394).

Kui kivid on äärmuseni hõõgvel, valatakse need veega üle, millest tekib aur, mis kütab eluaset sedavõrd, et võetakse koguni rõivad seljast. Niisugusesse eluasemesse jäävad nad kevadeni.”⁶³

Nii mõnestki tõigast (surnu põletamine, naise enesetapp, keelpillid, kuninga teenimine) võib järeldada, et tundmatu autor oli lugenud ibn Fadlani reisikirja, kuulsat kohta russi pealiku matusest.⁶⁴ Kuid algelise saunelamu kirjeldus pärineb kindlasti mõnelt muult autorilt, tõenäoliselt samalt ibn-Hurdadbihilt, kellelt laenasid teisedki araabia kirjamehed, kuuludes seega samuti juba 9. sajandisse.⁶⁵ Mõistagi ei võimalda säherdune mustlaste leilipaiga kirjeldus seostada seda ühegi konkreetse rahvaga, sest saun oli levinud kogu Ida-Euroopa metsavööndis ja mujalgi. Kuid teisalt ei luba tugeva talvekülma mainimine paigutada seda maad liiga kaugele lõunasse, põhja pool aga elas slaavlaste kõrval tollal arvukalt soomeugri hõime.

Samuti ei kõnele ibn Fadlan midagi *saqaliba* kombest tuld kummardada (kui selle all mitte mõista surnu põletamise kommet). Siinkohal meenuvad hoopis al-Idrisi maagid-tulekumardajaid, kes elasid Astlanda naabruses. Tegemist pole siiski päris muinasjutumaa rahvaga – nõnda kutsusid araablaste kõige põhjapoolsemaid, seitsmendas kliimavööndis asuvaid hõime. Nimetus pärineb piibli Gogist ja Magogist (ar. k. *al-Jadžudž* ja *al-Madžudž*, viimasest on nähtavasti tulnud arabiakeelne *al-madžus* – maag, võlur, vrd. eesti k. vastavalt Lääne-Euroopa traditsioonile Magog > maag). Mõnikord lähevad need mõisted islami maateadlastel ka segi. Mäletate, ibn Hauqali järgi saabusid russide naabrite Gogi ja Magogi maadelt (*al-Madžudž*) parimad kopranahad. Al-Idrisi järgi aga asus kaugel

põhjas, Astlanda naabruses hoopis maagide (*al-madžus*) maa.

Samas, kui lugeda üle “Hudūd al-‘ālamī” kirjeldust *saqaliba* kohta, leiame seal teatavaid sarnasusi ka al-Idrisi Astlandaga. Tuletagem veel kord meelde al-Idrisi kirjakohta: “*Anhw* on ilus, tähelepanuväärne, õitsev linn. Ta kuulub Astlanda maale. Astlanda linnade hulka kuulub ka *Qlwry*. See on väike linn, suure linnuse taoline. Selle elanikud on maaharijad ja nende sissetulek on napp, kuid neil on palju karja. *Anhw* linnast temani kagu suunas on kuus päevateekonda. Ja samuti *Anhw* linnast sellele, kes läheb rannaäärset teed mööda kuni *Bwnw* jõe suudmeni, viiskümmend miili. Aga temast *Flmwse* linnuseni eemal mere-rannast, sada miili. See on linnus, mis talviti maha jäetakse; ta elanikud jooksevad temast ära koobastesse, mis on kaugel merest, ja otsivad neis varju; nad süütavad neis lõkkes talvistel päevadel ja külmal ajal ning põletavad neid lakkamatult. Kui siis saabub suveaeg, rannikult kaovad udud ja lõpevad vihmad, pöörduvad nad tagasi oma linnusesse.”⁶⁶

Nii “Hudūd al-‘ālamī” *saqaliba* maal kui ka al-Idrisi Astlandas on elanikel palju karja, talvel elavad nad muldonnides või koobastes ja neil on kaks linna. Liati piirneb Astlanda maagide-tulekumardajate maaga. Seega langeb ka Astlanda kirjeldus paljuski kokku *saqaliba* maa iseloomustusega. Asuski ju Balti meri ibn Hauqali sõnutsi *saqaliba* maal. Vaadeldaval ajal elasid mere kaldail aga peaaegu eranditult läänemeresoome ja Skandinaavia hõimud.⁶⁷ Nagu nägime, mõistavad araabia autorid *saqaliba* all niisiis kord Volga bulgareid, kord koguni kirgiise, siis jälle slaavlaste ja lõpuks ka Läänemere-äärseid rahvaid. Seetõttu on uurijad viimasel ajal põhjendatult osutanud asjaolule, et *saqaliba*

⁶³ A. P. Novosel´cev. Vostočnõe istočniki, lk. 389.

⁶⁴ A. P. Kovalevskij. Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Xar´kov, 1956, lk. 143–146.

⁶⁵ A. P. Novosel´cev. Vostočnõe istočniki, lk. 408.

⁶⁶ Tõlge O.-J. Tallgren-Tuulio järgi “Eesti NSV ajaloo lugemikust”, Tallinn, 1960, lk. 16. Kohanimede transkriptsioon Idrisi arabiakeelsete koopiade järgi.

⁶⁷ Loode-Venemaa etnogenees on jätkuvalt teadusdispuutide teemaks. Viimane venepoolne monograafia vastava ainese kohta (E. A. Rjabibin. Finno-ugorskije plemena) toob igatahes kaalukaid tõendeid nende alade sügavalt läänemeresoomelistest juurtest.

tähenduskaala on märksa ebamäärasem ja laiem, hõlmates igasuguseid paikseid valgeihulisi inimesi.⁶⁸ Selle hüpoteesiga sobib ka Gardizi teade, mille kohaselt eelistanud *saqaliba* Volga bulgaritega kaubeldes müüa oma saadusi hõberaha, dirhemite eest.⁶⁹ Tegelesid ju kauplemisega nii varjaagid kui ka slaavlased ja ka läänemere- ning volgasoome hõimud, kelle asualadelt on leitud tuhandeid araabia münte.

12. sajandil ilmub kopraküttidest juba konkreetsemaid teateid. Eespool osundatud Abu Hamid al-Garnati vestab järgmist: "Aga sellel [Bulgaril] on maksualune piirkond, nende ja Bulgari vahel on ühe kuu pikkune teekond, seda kutsutakse *Visuks*. Ja on teine piirkond, mida kutsutakse *Aruks*. Seal kütitakse kopraid ja kärpe ja suurepäraseid oravaid. Aga päev kestab suvel seal 22 tundi. Ja neilt tulevad erakordselt head piibrinahad. Aga kobras on imeväärne loom, elab suurtes jõgedes ja ehitab maju kuivale jõe kõrvale ja teeb endale midagi kõrge lavatsi taolist, aga sellest paremal on aste naise jaoks, allpool seda lavatsit, mis tema jaoks, aga temast vasakul – tema laste jaoks. Aga selle maja alumises osas on koht tema orjadele. Ja majal on uks jõkke ja kõrgem uks kuivale. Aga ta sööb nii kasepuud kui ka kala. Nad tungivad üksteisele kallale ja võtavad üksteist vangi. Ja kaupmehed sellel maal ja Bulgaris eristavad orikobraste nahku; asi on selles, et teenerkobras närib kasepuud oma isanda jaoks ja tirib seda suuga, ja sellepärast teener, kes seda langetab, nühib seda oma külgedega ja tema karv langeb vasakult ja paremalt välja." Vastu said nad mõõgateri: "Aga need mõõgad, mida islami maadest tuuakse Bulgarisse, annavad suurt tulu. Seejärel viivad bulgarid need Visusse, kus elutsevad koprad, seejärel viivad

Visu elanikud need Jurasse [araabia geograafide Jura ehk *Jugra*, Vene allikate *ugra*, Visus 12 päevateekaugusel asunud maa arvatavasti Permi-Komi aladel] ja neid ostetakse sooblinahkade ja orjade ja orjataride eest."

Araabia õpetlaste maailmapildis on kindel koht *Visu* maal ja seda asustanud rahval, keda uurijad praegu üksmeelselt samastavad muinasvene kroonikate *ves´iga*. *Ves´* aga olid tänapäeva vepslaste esivanemad, kelle asuala hõlmas Beloozero [Valge] järve ümbrust, võibolla ka Laadogast kirdesse jäävat piirkonda ja ulatus välja Volga ülemjooksuni.⁷⁰ See oligi nende tuntuse põhjus, sest Volgal asus ka tollase Ida-Euroopa tähtsamaid kaubakeskusi Bulgar. Vepslaste keskuse, Beloozero linnusele eelnenud Krutiku asula metsloomaluudest moodustavad kobraste kondid koguni 80–97%! Vähe sellest, sama asula luutöökojast kaevati välja kaks sarvest nikerdatud koprakujukest.⁷¹ Tõsi küll, 9. sajandi mündileide on vepslaste asualalt teada vähe. Seevastu koonduvad need väga selgesti Staraja Laadogasse ning selle lähiümbrusse, kajastades nõnda viikingite ja Laadoga-äärsete tšuudide äritegevust. Krutiku asulagi tekkis alles 9. sajandi lõpus.⁷² Seetõttu ei saa välistada, et vepslased lülitasid kopraärisse mõnevõra hiljem, alles 10. sajandil. Veel Ibn Fadlan, kes külastas Bulgarit aastail 922–923, nimetab Visu ekspordiartikleina vaid soobleid ja musti rebaseid.

Ka teisel ülalnimetatud kopraküttide maal, Arus elasid soome sugu hõimud. A. L. Mongait samastab selle Vene allikate *Arskaja zemlja* ehk omaaegse udmurtide asualaga.⁷³ A. P. Novoseltsev käsitleb lähemalt al-Istahrist lähtunud traditsiooni kolmesugustest russionid (kiievlased, sloveenid ja *Arsi* asukad) ning seostab viimased Rostovi-Beloozero piirkonnaga. Tšehhi orientalist J. Hrbek näeb *Arsi* rahvas

⁶⁸ Nt. A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 174; J. Herrmann. Slawen und Wikinger, lk. 133.

⁶⁹ V. V. Bartol´d. Arabskie izvestija, lk. 822–823.

⁷⁰ Nende kohta põhjalikumalt vt. L. A. Golubeva. *Ves´* i slavjane na Belom ozere. X–XIII vv. Moskva, 1973; Laadogast kirdes asunud hõimude etniline kuuluvus on seniajani diskuteeritav. Osalt võisid need olla vepslased, osalt muud tšuudi hõimud. Vt. E. A. Rjabinin. Finno-ugorskije plemena, lk. 110–112.

⁷¹ L. A. Golubeva. *Ves´*. – Finno-ugrõ i baltõ v èpoxu srednevekov´ja. Vast. toim. V. V. Sedov. Moskva, 1987, lk. 63; tab. XX:26.

⁷² E. A. Rjabinin. Finno-ugorskije plemena, lk. 101.

⁷³ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 172.

ersamordvalasi.⁷⁴ Arvatavasti on Aru ja Arsi asukate näol tõepoolest tegemist ühe ja sama rahvaga. Nende asend vepslaste kõrval annab tuge Novoseltsevi hüpoteesile, mille kohaselt muistse Arsi all võisid ida maateadlased silmas pidada Rostovi lähedal paiknenud merjalaste tähtsaimat keskust 7.–11. sajandil, linnust Sara [Saare?] jõel. Paiga tähtsust ilmestavad kaks araabia mündiaaret 9. sajandi algusest, veel enam aga üksikult leitud dirhemid, Skandinaavia- ja baltipäraseid importesemed ning palju muud.⁷⁵ Merja ülikute kurgaanidest on leitud arvukalt savist koprakäppi, kusjuures tihtipeale koos relvade ja, mis eriti oluline, kaaludevihtidega. See näitab mingit seost kauba- ja kopraõnne vahel. Sageli leitakse merjalaste muististe uurimisel läbipuuritud kopraluid, mida kindlasti kanti amuletina.⁷⁶ Niisiis oskasid nad koprast lugu pidada ja austasid seda elukat mitte üksnes kui jõukuse allikat, vaid omistasid talle ka üleloomuliku tähenduse. Teisalt nimetab al-Istahri koolkond Arsi maa ehk al-Arsanijja viimakaupadest visalt vaid soobleid ja tina (!?) ning ka osteoloogiline materjal kõneleb eelkõige karjakasvatusest.⁷⁷ Võib-olla käis al-Garnati jutt koprajahist eeskätt vepslaste kohta, sest Bulgarile lähemal asunud merjalased tegelesid peamiselt naaberküttide saagi vahendamisega?

Oli veel kolmaski kopraid jahtinud rahvas, kelle kohta Hamid al-Garnati teab jutustada midagi niisugust, mis samahästi võiks pärineda keskaegse nõiaprotsessi protokollist: "Aga nende [*saqaliba*] ümber on rahvas, kes elutseb kesk puid ja ajab habet. Nad elavad suure jõe ääres ja kütivad sellest jõest kopraid. Mulle jutustati nendest, et iga kümne aasta tagant

on neil palju nõidust, aga neile teevad kurja nende vanad nõiamoorid. Siis võtavad nad kõik vanaeided oma maal kinni, seovad nende käedjalad kinni ja heidavad jõkke: selle vanamoori, kes põhja vajub, jätavad rahule ja teavad, et ta pole nõid, aga kes pinnale jääb, selle põletavad ära... Maksu maksavad nad bulgaritele. Ja nad ei usu jumalat, nad austavad mingit puud, mida kummardavad hardalt." Kui poleks maksusõltuvust Bulgarist, võiks toodud jutustust pidada ka mõne põhjapoolsema soome sugu rahva kohta käivaks, kuid antud juhul on arvatavasti tegemist mordvalastega.⁷⁸

Kui jätta kõrvale al-Garnati, kes kahtlemata kirjeldab omaenda reisieelamusi ning -kogemusi, ulatuvad araabia autorite teated tagasi juba 8.–9. sajandisse,⁷⁹ niisiis just Rõuge linnamäe õitseaega. Nähtavasti võisid nad mere ääres asuvate *saqaliba* koprajõgede all silmas pidada ka Eestimaa jõgesid. Seda oletust toetab tõik, et kobras oli meie esivanematele ja hõimuvelledele midagi enam kui lihtsalt üks liha- ja nahaloom. Ehk oli vähemalt sama oluline ka tema suguorganeist saadav sekreet, rauaaja viagra, mida kasutati ravimina.⁸⁰ Võib-olla just seetõttu omistati koprale koguni teatavat üleloomulikku väge. Miks muidu kanti kopraluid amuletina kaelas, täpselt samuti nagu näiteks karukihva. Kopra kannaluust ripats kuulub Kagu-Eesti linnuste tüüpiliste kultusesemete hulka, Rõugest on neid leitud tervelt viis.⁸¹ Mitu analoogset ripatsit on avastatud ka Aakre Kivivare asulast, Tartu linnuse sügavaimatest kihtidest ning Unipiha linnuselt.⁸² Vasteid Eesti ripatsitele leidub väga laial alal Ida-Euroopa metsavööndist, Ida-Lärist volgasoomlasteni.⁸³ Ahvenamaal ja Volga

⁷⁴ A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 408–419.

⁷⁵ Uusim selleteemaline monograafia (A. E. Leont'ev. Arxeologija meri. Moskva, 1996) polnud autoreile kahjuks kättesaadav.

⁷⁶ L. A. Golubeva. Merja. – Finno-ugrõ i baltõ v èpoxu srednevekov'ja. Vast. toim. V. V. Sedov. Moskva, 1987, lk. 77, tab. XXVII:2.

⁷⁷ L. A. Golubeva. Merja, lk. 80–81.

⁷⁸ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 179–180.

⁷⁹ J. Herrmann. Slaven und Wikinger, lk. 95.

⁸⁰ Latvijās Senākā Vēsture. 9. g. t. pr. Kr.–1200. g. Rīga. 2001, lk. 324.

⁸¹ H. Luik. Bone and antler-working, joon. 12: 1,2.

⁸² M. Aun. Selišče Kivivare v Valgaskom rajone. – TATÜ 1975/1, lk. 82, tahv. IX:3; A. Tvaari. Muinas-Tartu, lk. 161; M. Aun. Selišče Kivivare, joon. 6:9.

⁸³ M. Aun. Arxeoloogičeskie pamjatniki, lk. 68.

ülemjooksul vooliti isegi savist koprakäppi.⁸⁴

Seega on ülimalt tõenäoline, et Kagu-Eesti jõgede usinad tammiehitajad ei langenud ohvriks mitte ainult sealsete elanike lihahimule (kummaski tähenduses), vaid ka kogu tollase moemaailma ilujanule. Ja seega peab paika K. Paaveri ligi pool sajandit tagasi avaldatud oletus, et Rõugest leitud arvukad kopra- (ja mõned teisedki, näiteks kärbi-) luud osutavad omaaegsele karusnahakaubandusele.⁸⁵ Lisaksime, et see polnud mitte lihtsalt kohalik, vaid lausa rahvusvahelist masti äri, mis tõi rikkust suurele osale Ida-Euroopa soome sugu rahvastest ja mille tagajärjel oli idamaine hõberaha Rõuge linnusel ja külaski 9. sajandi alul igapäevane asi.

Läbikäimine lähemate ja kaugemate hõimudega ei alanud üleöö, vaid on jälgitav juba sajandeid enne viikingiaega. Mis annab meile alust seda väita? Nähtavasti toimus maaviljeluse arengu tulemusel I aastatuhande keskpaiku Kagu-Eesti elanike eluline pööre, mis peegeldus muu hulgas ka matmiskommetes. Nimelt hakati koolnuid 6.–7. sajandil põletamise ja muldasängitamise asemel matma kahesuguse kujuga, ümmargustesse ja pikkadesse, kääbastesse.⁸⁶ Kääbaste kultuur Eestis hõlmab siiski üksnes Kagu-Eesti idaosa, ulatudes sealt üle Emajõe mõnevõrra ka põhja poole, Peipsi läänerranniku aladele. Mujal oli nende levikuala palju laiem.⁸⁷ Käesoleval ajal nimetavad

vene arheoloogid kultuuri põhjaosa Pihkva ja Ilmeni järvede basseinis Pihkva-Novgorodi rühmaks (vahel ka Pihkva pikk-kääbaste kultuuriks), lõunaosa Smolenski-Polotski rühmaks (Smolenski pikk-kääbaste kultuuriks).⁸⁸ Pikk-kääbaste kultuuri tuumikuks on peetud Peipsi-Pihkva järve, Velikaja jõe ning Sebeži järvede piirkonda, kust on saadud ka kõige varasemad leiud.⁸⁹ Eesti ida- ja kaguosas leiduvaid pikki kääpäid on uurijad üsna üksmeelselt sidunudki just Pihkva-Novgorodi rühmaga.⁹⁰

Erinevalt linnuste ja asulate leiumaterjalist, kus keraamika järel on kõige arvukamalt esindatud mitmesugused töö- ja tarberistad, on põletusmatustega kääbastest saadud peale käsikeraamika rohkem just ehteide ning rõivastuse komponente.⁹¹ Valdav osa põletusmatustega kääbaste keraamikaleidudest kuulub jämekeraamika hulka. Selle poolest sarnanevad Kagu-Eesti kääpad pikk-kääbaste kultuuri ala lääneosa sama perioodi linnuste ja asulatega (Alatskivi Kalevipoja säng, Vana-Irboska, Kamno, Pihkva jt.), kuna aga Kagu-Eesti lääneosa linnuste ja asulate materjalid esineb peenkeramikat juba tunduvalt rohkem.⁹² Varem seostati kääbaste levikut otseselt Kagu-Eestisse siirdunud kriviitide (üks idaslaavi hõime) asustusrühmadega.⁹³ See ei pruugi siiski paika pidada. 1982. aastal välja antud “Eesti esiajaloo” omistatakse kääpad läänemeresoome hõi-

⁸⁴ Andres Tvauri oletab, et aladel, kus kobrast esines rohkesti, kasutati ehtsat koprakäppa (mille tunnustuseks ka Eesti muististest saadud auguga kopra kannaluud), aladel aga, kus kobras oli haruldane, tuli läbi ajada savist käpaga (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 162). H. Luik peab siiski tõenäolisemaks lihtsalt kopra kannaluu tarvitamist ripatsina. Vastasel korral oleks ju kalmistutelt leitud eksemplaridel säilinud ka käpa muid luid (H. Luik. Bone and antler-working). H. Luige seisukoha poolt räägib veel fakt, et üks Lätist Krimuldast leitud pronksripats jäljendab omakorda kopra kannaluu (H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid, lk. 149).

⁸⁵ M. X. Šmidehel’ m. Gorodišče Rõuge, lk. 162, 184.

⁸⁶ M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal. – Setumaa kogumik 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloo. Tallinn, 2003, lk. 135.

⁸⁷ V. V. Sedov. Slavjane v rannem srednevekov’ e. Moskva, 1995, joon. 60.

⁸⁸ M. Aun. Keraamika pikk-kääbaste kultuuri läänepoolse ääreala elanike matmiskombestikus I aastatuhande teisel poolel. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja Teadus, 11. Tallinn, 2002, lk. 62.

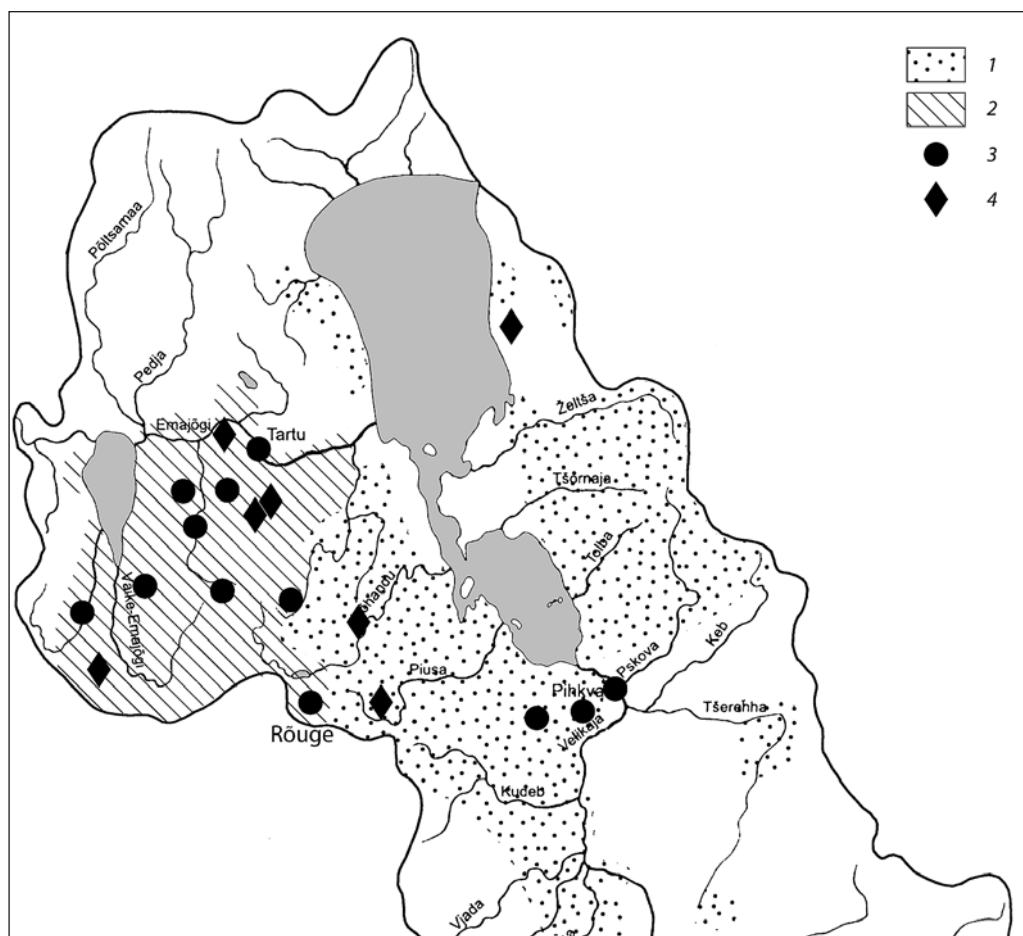
⁸⁹ V. V. Sedov. Vostočnõe slavjane v VI–XIII vv. – Arxeologija SSSR. Moskva, 1982, lk. 49.

⁹⁰ M. Aun. Keraamika, lk. 62.

⁹¹ V. V. Sedov. Dlinnõe kurganõ krivičej. SAI. Võp. E1-8. Moskva, 1974, lk. 26–35.

⁹² M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 48.

⁹³ S. A. Tarakanova. Dlinnõe i udlinennõe kurganõ. – SA XIX, Moskva, 1954, lk. 77; H. Moora. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – EREA, 1956, lk. 109.

I aastatuhande teise poole muististe levik Peipsi järve valgala keskosas. 1 – kääbaskalmistute levikuala, 2 – nn. Rõuge tüüpi keraamika levikuareaal, 3 – Rõuge muistisega sarnanevad linnus-asulad, 4 – hõbehetest koosnevad aardeleiud.
Joonis: Jaana Ratas (aluskaart Jaani & Raukas 1995 järgi)

mude idapoolsemale rühmale, kelle peamine asuala oli Pihkva ümbruskonnas ning sealt ida ja kagu pool.⁹⁴ Koguni vene arheoloogid on mõõnnud nii Irboska kui ka Pihkva ja Kamno linnuste võimalikku läänemeresoome algupära.⁹⁵ Viimasel ajal aga on Eesti arheoloogid hakanud pooldama teooriat, mille järgi ei liikunud mitte hõimud, vaid kombed ja esemed.⁹⁶ Järelikult võisid tänapäeva võrulaste esivanemad kääpakultuuri naabritelt lihtsalt üle võtta. Kuid nii või teisiti annab kääbaste

levik tunnistust tihedast idasuunalisest suhtlemisest.

Kõneldes ehtevormidest, oli Kagu-Eestis keskmise rauaaja esimesel poolel nende peamiseks lähtekohaks semgalite ala Edela-Lätis ja Lääne-Leedus. Seevastu perioodi lõpul arenesid sidemed seelide ja latgalite asaladega. Peale selle jõudsid ehted ja relvad Eestisse ka Kirde-Vidzeme kaudu.⁹⁷ Kui Lääne-Balti aladelt tulnud esemetüüpe kohtame üle kogu Eesti, siis peamiselt latgalite alalt pärit olevad

⁹⁴ Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 303.

⁹⁵ Vt. M. Aun. Esimese aastatuhande..., lk. 122, kus viited vene vastavale kirjandusele.

⁹⁶ Vt. A. Kriiska, A. Tvaari. Eesti Muinasaeg. Tallinn, 2002, lk. 160.

⁹⁷ Latvijas Senākā Vēsture, lk. 266.

mõnevõrra hilisemad esemetüübid levisid peaaugjalikult ainult lõunapoolses Eestis.⁹⁸ Nende hulka kuulub ka suurem osa Rõugest leitud metallesemeid (relvad, mõned tööriistad ja ehted).⁹⁹ Latgalite tugevast mõjust mitte ainult meile, vaid ka naabritele annavad tunnistust pikkadest kääbastest, eriti Polotski ja Smolenski rühmast välja kaevatud esemete baltipärased jooned.¹⁰⁰ Lisaks arvukatele valmisesemetele tuli lõunapoolse Baltikumi kaudu Eestisse suur osa toormaterjali – pronksi ja sellal juba rohket kasutamist leidnud tina.¹⁰¹

Ühendused lõunapoolsete balti aladega ilmnevad ka Eesti I aastatuhande keskpaiga aarete baltipärases sisus.¹⁰² Keskmisel rauaajal eristub käsitletav piirkond ülejäänud Eestist eeskätt hõbehetest moodustuvate aardeleidude levikutiheduse poolest (Kardla, Paali I ja II, Viira).¹⁰³ Mujalt Eestist pärineb ainult kaks sarnast aaret. Üks neist on avastatud koguni Eesti põhjarannikult Kuusalu kihelkonnast Kahala järve lähedalt Uurist, kuna Pilistvere kihelkonnast Villevere külast Kalme talu maalt leitud aare kuulub tegelikult peitleidude poolest üldse väga rikkasse areaali hilisema Lõhavere linnuse piirkonnas. Pole välistatud, et Villevere hõbeaarde lähedalt päevavalgele tulnud Navesti kaelavõru kuulus samuti mingisugusesse peitvarasse. Tegelikult ei jää ju Pilistvere ümb-

rus eriti kaugemale Peipsi järve valgalast ning on veeteid pidi ühenduses ka Võrtsjärvega.¹⁰⁴ Eelpoolmainitud aardeleidudest kuuluvad teistest mõnevõrra hilisemasse aega idabaltipäraseid kaelavõrusid sisaldavad Hummuli (7.–8. saj.) ja Loosi I aare (8.–9. saj.).¹⁰⁵

Keskmise rauaaja sidemed ei piirdunud lähinaabritega. Näiteks on Dnepri aladelt meile jõudnud teatavat tüüpi haagi ja aasaga suletavad hõbekaelavõrud, mida kohtab Pilistvere ja Viira aardeleius, Miškineva aardes Kagu-Lätis, Uzmina hõbeaardes Peipsi järve idakaldalt jne.¹⁰⁶ Sealtkaudu on Eestisse nähtavasti tulnud ka kaks Bütsantsi päritolu 7. sajandi hõbevaagnat, millest üks on leitud Varnjast Peipsi rannikult, teine Kriimani kivikaldest Emajõeest lõunas(?).¹⁰⁷ Tartu Ülikooli omaaegses geoloogiakabinetis tehtud keemilised analüüsid mõnest Kardla ja Villevere kaelavõrust annavad aga tunnistust sellest, et nende ehete valmistamiseks kasutatud konkreetset telluuri sisaldavat hõbedakoostist esineb üksnes Transilvaanias.¹⁰⁸

Kääbaste kõrval tekkis Kagu-Eestis 6.–7. sajandil hulk väikesi linnuseid, mille hulka kuulub ka Rõuge.¹⁰⁹ Peale selle teame vaadeldavas piirkonnas hetkel nimetada veel kaheksat linnusasulat I aastatuhande teisest poolest: Unipiha, Peedu Kerikmägi, Alt-Laari; Aakre Kivi-

⁹⁸ Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 295.

⁹⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 22p.

¹⁰⁰ M. Schmiedehelm, S. Laul. Asustusest ja etnilistest oludest, lk. 163.

¹⁰¹ Eesti esiajalugu, lk. 301.

¹⁰² E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 228.

¹⁰³ Kardla, Kambja ja tõenäoliselt ka Kriimani leiud olid peidetud kivikalmesse. Pole võimatu, et kalmesse või selle lähedusse oli peidetud ka Villevere aare. See on leitud Kabeli talu maalt, kabeli nimetus aga vihjab kalme olemasolule (Eesti esiajalugu, lk. 289).

¹⁰⁴ Kagu-Eesti lääneosaga seob Pilistvere ümbrust ka juba olemasolevatesse kivikalmetesse matmise jätkumise keskmise rauaajal algupoolel. Vanadesse kivikalmetesse matmise traditsioonid on suhteliselt hästi jälgitavad Kesk-Eesti asustuspriirkonnas, esmajoones Paide-Peetri-Pilistvere ümbruses (Eesti esiajalugu, lk. 267). Lisaks on nn. Rõuge tüüpi keraamikast saadud ju ka Võrtsjärve loodekaldalt asuvast Valma asulast, kus enamik leiumaterjali kuulub nooremale kiviaega, s. t. tunduvalt varasemasse perioodi (M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 9p).

¹⁰⁵ E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud, lk. 228, nr. 96.

¹⁰⁶ H. Moora. Hõbeaare Pilistverest. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu, 1925, lk. 113jj; V. Ürtans. Senākie depozīti Latvijā (līdz 1200. g.). Rīga, 1977, nr. 23; 5/6. saj.; G. F. Korzuxina. Russkie kladō IX–XIII vv. Moskva–Leningrad, 1954, nr. 10, lk. 82.

¹⁰⁷ E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud, lk. 228.

¹⁰⁸ M. Schmiedehelm. Keskmise rauaaja aareleide Kambjast. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX, lk. 212–226. 1934, 222.

¹⁰⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 20p.

vare, Tilleoru Kantsimägi, Tõrva Täntsumägi.¹¹⁰ Samasse loetellu kuuluvad ka Tartu ja Otepää.¹¹¹ Kõigi nende esemelisest materjalist võib leida olulisi paralleele Rõugele. Kuna aga Kagu-Eesti linnusasulate arheoloogiline uurimine on olnud seni võrdlemisi tagasihoidlik, siis on viikingiaja alguse (u. 800) intensiivsete elutegevuskihtide avastamine tulevikus üsna tõenäoline seal mujalgi. Linnusasula süsteemi tunneme ka meist ida pool, Irboskas, Kamnos, Pihkvas ning Peipsi järve idakaldal pikk-kääbaste kultuuri piirkonnas (Storozinetsi ja Goroditšše).¹¹² Ühtlasi meenutab Kagu-Eesti linnuste ja asulate arheoloogiline aines – töö- ja tarberiiad, ehted, mündid, relvad – omajagu nii Setumaa muististe kui ka Kamno ja Pihkva linnuse leiumaterjali. Ehkki selged erinevused keraamikas¹¹³ osutavad teatavatele hõimuerinevustele vaadeldud aladel.

Kõigi eelduste järgi kujutaski Rõuge 800. aasta paiku või pisut hiljem endast muistset kaubanduskeskust, *kaupangi*, nagu neid tollal tekkis nii Loode-Venemaal, Volga aladel,

Skandinaavias, Soomes kui ka lääneslaavlaste juures. Seda juhtis linnuses elanud kohalik suurnikupere, kes orienteerus eeskätt kopranahkade turustamisele ja oli liitunud samasse kaubandusvõrku mis Loode- ja miks mitte ka Kesk-Venemaa keskused. Et noid asustasid tollal veel enamasti läänemere- ja volgasoome hõimud, ei olnud raske ühist keelt leida. Laiemas plaanis võiks kõnelda lausa tšuidi maffiast, kes oli enda kätte haaranud tulusa kopraäri – kohapeal külluses leiduvad nahad haruldase kaugelt toodud hõbevalge vastu.

Rõuge esiletõusu taga pidi olema tema asend, sest nähtavasti lubasid tollased vee- või taliteed liikuda nahkade ülesostjatel üsna linnuse lähedale. Arvukad kopraluud osutavad, et samal linnamäel leidis aset ka piibrinahkade kaubanduskõlblikuks töötlemine. Arvesse võttes Rõuge linnuse väiksust (sinna mahtus maksimaalselt vaid seitse eluaset), tuleb oletada, et nahku osteti kokku ka ümberkaudsetest küladest. Arengutase linnusel näib olnud kesk-

¹¹⁰ M. Aun. Unipiha linnuse uurimise tulemustest. – TATÜ1975/4, 345–359; H. Moora. Peedu Kerikmägi. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu, 1939, lk. 101–120; A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 199; H. Moora. Aruanne kaevamistest Aru vallas Alt-Laari tl. maal oleva linnamäel 2. okt. 1927. a. (käsikiri AI arheoloogia arhiivis); M. Aun. Selišče Kivivare; X. Moora. Otčet o rezul'tatax èkspedicionnõx rabot po obsledovaniju gorodišč jugo-vostočnõx rajonov Èstonskoj SSR i zapadnoj časti Pskovskoj oblasti RSFSR 11, 13, 14, 20 i 21 avgusta 1951 g. (käsikiri AI arheoloogia arhiivis); H. Moora. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Tõrva linnamäel "Tantsumäel" 4. juulist–28. juulini 1966. a. (käsikiri Valgamaa Muuseumis), lk. 12.

¹¹¹ Viimased moodustavad mõnes mõttes erandi, kuna sealsed rauaaegsed kihistused on keskajal samale kohale piiskopilinnuse rajamisega suurel määral lõhutud. Lisaks on valdav osa Toomemäele tekkinud muinas- ja keskaegsest kultuurkihist sattunud 17.–18. sajandil rajatud bastionitesse ja teistesse muldkindlustustesse. Ka on Toomemäe muinasaegset kultuurkihti hävinud pargi kujundamise käigus 19. sajandi alguses (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 47). Toomemäe idaosa reljeefi põhjal on Vilma Trummal oletanud muinaslinnuse territooriumi suuruseks koos vallidega umbes 7000–7500 ruutmeetrit (V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 161. Tartu, 1964, lk. 36). Arvatavasti oli linnuse pindala meid huvitaval ajajärgul siiski mõnevõrra väiksem (M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 35). Linnuse kultuurkihti on uuritud ligikaudu vaid 663 m² suurusel alal, millest umbes 250 m² katsid piiskopilinnuse müürid. Nende alal oli varasem kultuurkiht lõhutud. On avaldatud arvamust, et kuna linnuselt pole leitud esemeid, mida võiks kindlalt pidada ajavahemikku 600–900 p. Kr. kuuluvaks, siis arvatavasti oli linnuse peamine kasutusaeg enne 1036. aasta vallutust just periood 900–1000 (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 171). Siinjuures juhtuksime tähelepanu aga sellele, et arheoloogiliselt uuritud alal avastatud puuehitise jäänused leiti tegelikult ju muinasaegse kihi pealmistest osadest (vt. A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 40–41). Kas polnud 8.–9. sajandi vahetuse elamutest tõendeid lihtsalt säilinud või asusid omaaegsed ehitud lihtsalt kusagil mujal? Arvestades teiste tolleageste Kagu-Eesti arheoloogiliselt uuritud linnusasulate paralleele, koondusid ehitud peamiselt linnuse õue ühte serva (nt. Rõuge, Unipiha).

¹¹² M. Aun. Keraamika, lk. 122.

¹¹³ Kuigi Rõuge keraamikale kujult ja savimassi koostiselt vastavaid nõusid esineb massiliselt ka näiteks Pihkvamaa linnuste leiumaterjalis, siis Rõuge savipottidele iseloomulikke väikesi augukeisi kohtab Pihkvamaal harva (M. Aun. Lepnaja keramika, lk. 350), Setumal vaid mõne üksiku nõu kaelaosas. Erinevalt Kagu-Eesti lääneosa linnuste peenkeramikast, kus nõud on kaunistatud lainelise ja horisontaaljoone ning nõõriva-jutustest tekitatud ornamendi kõrval sageli veel lohukestega, Setumaa selle perioodi linnuste lauanõudel lohkornameeti peaaegu ei kohta (M. Aun. Esimese aastatuhande, lk. 121). Läti ja Leedu I aastatuhande teise poole muististes on väga levinud näppornamendiga savinõukillud.

misest tunduvalt kõrgem: kaubanduse kõrval tegeldi ulatuslikult nii luunikerduse, kivitöötlamise, kangakudumise kui ka proksivalamisega. Mõnevõrra teist pilti pakub linnuse jalamil paiknenud asula, kus pühenduti peamiselt põluharimisele-karjakasvatusele ja söödi hobuse-liha. Siiski sulatati ka asulas metalli ja nikerdati luud. Ning eksis siiaigi mõni dirhem.

Varaseid araabia münte on avastatud mujalgi Eestis. Näiteks tuli kaks dirhemifragmenti päevavalgele Võrtsjärvest kagusse jääva, eespool juba põgusalt mainitud Aakre-Kivivare linnamäe juurde kuuluvast asulast. Müntide aastaarvud on kahjuks ära lõigatud, kuid mõlemad nad on vermitud kaliif Harun ar-Rašidi (786–809) valitsusajal, niisiis mitte hiljem kui 9. sajandi esimesel aastakümnel. Vähemalt üks neist leiti omaaegselt hoonepõhjast, kust saadi muu hulgas hulgaliselt ka kopra kannaluust ripatseid (*sic!*) ning üks kammikujulise ripatsi katke. Kivivare muistise puhul tuleb kindlasti mainida, et kaevatud on seal senini üksnes asulat ning sedagi vaid 180 m² ulatuses.¹¹⁴ Seetõttu ei tea me, missugused üllatused võivad oodata nii seal kui paljudel teistelgi seni arheoloogiliselt uurimata Kagu-Eesti linnustel.

Ligi poole hektari suurust Irboskat on Vene arheoloogid pidanud seal leitud kaheksa 8.–10. saj. kuufa mündi tõttu koguni aolinnaks. Samas on M. Aun õigusega osutanud asjaolule, et umbes kuus korda väiksemalt (*ca* 850 m²) Rõuge linnamäelt on münte leitud märgatavalt rohkem.¹¹⁵ Eriti kui kõnelda päris 9. sajandi algusse kuuluvatest ja tol ajal ka päralt jõudnud müntidest, mida Irboskast teame kõigest paar-kolm tükki, Rõugest aga oma kümnekond. See võiks osutada Rõuge meeste erilisele aktiivsusele tol ajal. Siinne õitseage kestis nähtavasti siiski vaid ühe inimpõlve. Edaspidi jäävad mündileiud – nagu muugi arheoloogiline leiuvaines – Rõuges harvemaks. Millega seda seletada?

II at. alguses näib Baltikumi koprakaubanduses olevat aset leidnud mingi muutus.

Sealtpeale koonduvad kopraluude leiud rohkem Daugava alamjooksule, kus liidrirolli haarab selles osas enda kätte kuulus Daugmale linnus. Tähtsusest pole nende hulk ja osakaal ka Talsi linnamäel Kuramaal.¹¹⁶ Vist pole juhus, et nagu nägime käesoleva kirjutise alguses, on just neist kahest Läti keskusest avastatud ka kõige rohkem 10.–11. sajandi münte. Oletatavasti kandus koprakaubandus Kagu-Eestist sel ajal rohkem liivlaste-kuralaste asualale. Selle põhjust pole raske taibata – nähtavasti oli just Daugava kaubatee see, mis ei lubanud Kagu-Eesti raskemini ligipääsetavatel keskustel konkurentsiks püsida. Kadus tähtis elatusvahend, surnikud vaesusid, linnused jäid kiratsema, Eesti raskuspunkt kandus mujale.

Artikkel on valminud ETF-i grant 5719 raames.

Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajalookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikaühingu auliige.

Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed araabia mündid. Tõlkinud ja publitseerinud Kelchi kroonika I osa (2004), koostanud õpiku "Numismaatika alused" (1996). Saanud 1994. a. A. Puksovi auhinna ajaloo-alaste tööde eest.

Mauri Kiudsoo

(1973)

Mauri Kiudsoo on lõpetanud Tartu Ülikooli arheoloogia erialal (2000). Hetkel Tartu Ülikooli magistrant. Töötanud alates 1997. aastast Ajaloo Instituudis numismaatikakogu fondihoidjana. Peamine uurimistöö teema: Eesti mündiaarded Liivi sõja ja Põhjasõja vahelisel perioodil. Vääringud ja nende käibeareaalid.

¹¹⁴ Autorid tänavad Mare Auna loa eest kasutada tema käsikirjalisi materjale.

¹¹⁵ M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal, lk. 120.

¹¹⁶ K. Paaver. Formirovanie teriofaunõ, lk. 62–63, 67–68.

Edasi, selg ees!

Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust

Väino Sirk

■ 1960. aastatel kirjutas Ameerika publitsist Edward Crankshaw, et Stalini suurimaks saavutuseks oli tohutu oskustöölise, tehnikute, inseneride ja teadlaste armee loomine ning täiesti uue majandusjuhtide ja administraatorite klassi kujundamine Venemaal. See olevat olnud esmatähtis, industrialiseerimine osutunud vaid eelneva tulemuseks.¹

Arutlustega uuest klassist Nõukogude ühiskonnas kogus tuntuks ka Jugoslaavia revolutsionäär ja teadlane Milovan Djilas. Ta väitis, et kasutades oma jõu allikana halastamatut industrialiseerimist, allutas uus klass endale kogu ühiskonna. Uus klass sündis partei tuumikust, samas ei olevat põhjust igat partei liiget pidada uue võimu kandjaks ja esindajaks.² Sinna ei kuulu ka kogu bürokraatia, vaid poliitiline, valitsev bürokraatia. Esialgu tundus, et uus klass kaitseb tööliste huve. Kuid see vastas tõele vaid seni, kuni uued isandad ei olnud oma võimu lõplikult kindlustanud. Aga edaspidigi suruti alla nii tööliklassi ennast kui tema nimel ka rahulolematuid ühiskonna-

grupeer, sh. näiteks loomingulist intelligentsi ja vastalisust ilmutanud õppivaid noori. Vastavalt uue klassi tugevnemisele kaotas partei oma kunagist elujõudu ja initsiatiivi, tema tähtsus vähenes. Partei muutus Stalini ajal ühenäoliseks, värvivaeseks, teatavaid eeliseid omavate inimeste massiks.

Nii Djilas kui ka Crankshaw loevad uut klassi Stalini sünnitiseks. Stalin lõi selle barbaarsete meetoditega, koheldes julmalt omaenese kätetööd. Kaua hindas uus klass generalissimust kõrgelt, kuid lõpuks muutusid viimase valitsemismeetodid juba oma jalgel püsivatele võimukandjatele koormavaks. Valitsev klikk ei soovinud enam valju ja halastamatut tagantsundimist. Ning suure juhi lahkumise järel oodati ta järglastelt nii uut valitsemisstiili kui ka sisuliselt sama poliitika jätkamist. Tänapäeva sotsiaalteadlased rõhutavad diktaatori ja hiiglasliku riigimasina looja teistki palet: Stalin kujunes tõe ainuteadjaks või ainuhoidjaks. Tema õpetus oli erakordne, tema autoriteet vaieldamatu, seda põhjendati suure juhi üliinimliku geniaalsusega. Seega oli tegemist ilmutusliku õpetusega, millele aga anti sekulariseeritud vorm.³ Lääne teadlased leiavad, et vabadust ihkas nii kõrgem võimukildkond kui ka Nõukogude intelligents, ehkki see taotlus ei küündinud enamasti lääneliku poliitilise vabaduse ideaalideni.⁴

Kõik 1953. aastal esile kerkinud juhid alates Beriast mõistsid, et oma võimu ei saa rajada terrorile.⁵ Stalini surma järel reorganiseeriti Julgeolekuministeerium (MGB) ümber Riiklikuks Julgeoleku Komiteeks (KGB). Julgeolekuorganite ülesannete rõhk asetis mõnevõrra ümber. Massiline terror ja võitlus metsavendadega raugesid. KGB tegevuse raskuspunkt nihkus põrandaalustele õpilas- ja noorsoo-organisatsioonidele ning rahvuslikult meelestatud intelligentsile, samuti pagulaste ja nende organisatsioonide jälgimisele. Ka see viimane

¹ E. Crankshaw. *Khrushchev. A Career*. The Viking Press. New York, 1966, lk. 223.

² M. Djilas. *Uus klass*. Kommunistliku süsteemi analüüs. New York [1958], lk. 41–43, 52.

³ R. Ruutsoo. *Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis*. – Kõnelev ja kõneldav inimene: Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Artiklite kogumik, koost. Viive-Riina Ruus. Tallinn, 2000, lk. 37.

⁴ J. F. Hough and M. Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed*. Harvard University Press, 1979, lk. 193.

⁵ E. Crankshaw. *Khrushchev ...*, lk. 224.

töösuund seostus eelkõige eesti intelligentsiga.⁶ 1957. aasta juulis moodustati ENSV KGB neljandas osakonnas esimene jaoskond, mille ülesanne oli intelligentsi, Eesti Vabariigi aegsete poliitikategelaste (neist mõned olid laagrites ellu jäänud ja asumiselt tagasi jõudnud) ning sionistide “töötlemine”. Agentide värbamisega intelligentsi hulgast tegeles ka KGB vastuluure osakond.⁷ “Sula” ajal ja hiljemgi ei olnud julgeoleku koostööettepanekust keeldumine enam nii kardetav kui varem. Mitmed meeleskindlad haritlased, nagu Paul Ariste, Paul Keres, Mai Levin jt. tegid seda.⁸

Partokraatia vabanes ähvardavast kirvest pea kohal, ent vastavalt sellele hakkasid esiplaanile nihkuma tema parasiitlikud jooned. Üha tugevnes vajadus sundida partei lihtliikmeid, aparaaditöotajaid ja kogu valgekraede armeed usinamalt täitma funktsioone, mis tagaksid impeeriumi püsimise ja juhtkonna muretu elu. Stalini järel võimu juurde pääsenuist ei olnud kellelgi eeldusi ega mõjuvõimu seadmaks oma nime nelja suure klassiku (Marx, Engels, Lenin, Stalin) järele või pärast viimatinimetatu degradeerimist tema asemele. Loogiliselt järeldus sellest kollektiivse teadmise, kollektiivse mõtlemise tähtsustumine. Uue võimu kindlustamiseks, legitimeerimiseks oli tarvis anda hinnang möödanikule. Sellestki johtus paratamatult teatav vaimse ruumi laiendamine, mida haritlaskond kärmelt ära kasutas.

Nikita Hruštšov andis liikumisruumi funktsionääridele (aparaaditöotajatele), võimu omavate bürokraatide ringkondadele, laiemalt intelligentsilegi. Mõõndused ühiskonnateadlastele jäid näiteks piiratumaks mõõndustest täppisteadlastele ja õnnelikul kombel ka kirjanikele, kunstnikele ja heliloojatele. Tunnetati, et haritlaskonnal on erilisi vajadusi, et temasse on vaja eriliselt suhtuda.⁹

Mõningane hingamisruumi andmine vaimses elus oli haritlaspoliitika üks oluline tahk, kuigi kontroll jäi ikkagi NLKP juhtkonnale, eesotsas esimese sekretäriaga. Valitsev kildkond mõistis, et haritlaskonna osatähtsus järjest suureneb ning tuleb pingutada selle kasvava ühiskondliku jõu hõlvamiseks.

Juhtimiseks, suunamiseks ja järelevalveks olukorras, kus terror oli esiplaanilt varju tõmbunud, tuli tagada intelligentsi ja bürokraatiaaparaadi läbipaistvus, partei kohalolek haritlaste ja ametnike-teenistujate keskel, välja töötada pehme sunnipoliitika. See oli uue haritlaspoliitika teine silmapaiste tahk.

Partei pidi väljuma oma kunagistest suhteliselt kitsastest piiridest, partei pilk pidi ulatuma iga vaimsel alal töötajani, püsima pidevalt eriti kultuuri ja ideoloogiaga tegelejatel. Ning kompenseerima riikliku julgeoleku funktsioonide piiramise ja tegevuse ohjeldamise, mis oli alanud juba märtsis 1953.

Kõige laiemalt demonstreerib seda protsessi NLKP liikmeskonna kasv: 1947 – 6 051 901; 1957 – 7 494 573; 1967 – 12 684 133.¹⁰ EKP kasvas järgmiselt: 1947 – 12 965 (9 666 liiget, 3299 liikmekandidaati); 1953 – 22 320 (18 372 liiget, 3948 liikmekandidaati); 1957 – 25 810 (23 229 liiget, 2581 liikmekandidaati); 1967 – 61 722 (58 311 liiget, 3411 liikmekandidaati).¹¹

EKP-s moodustasid “valgekraed” (statistikas teenistujad jt.) ikka kõige suurema koostisosa: (1946 – 51,0%; 1953 – 52,9%, 1957 – 52,6%; 1959 – 51,2%). Järgnevalt on see rühm küll moodustanud veidi alla poole kommunistidest (1961 – 49,8%; 1964 – 49,2%; 1968 – 49,6%; 1981 – 45,8%).¹² Seejuures tuleb arvestada, et kolhoositalurahva hulka arvati ka kolhoosides teenivad haritlased. Teenistujate jt. hulka arvatud kommunistide absoluutarvud on muljetavaldavad (1946

⁶ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996, lk. 186.

⁷ Samas, lk. 186–188.

⁸ Samas, lk. 191.

⁹ Töö haritlaste hulgas keskpunkti. – Eesti Kommunist 1961, nr. 7, lk. 9.

¹⁰ EE, kd. 7. Tallinn, 1994, lk. 6.

¹¹ Kommunistiitšeskaja partija Õestonii v cifrax 1920–1980. Sbornik statističeskix dannõx. Tallinn, 1983, lk. 88, 156.

¹² Kommunistiitšeskaja partija Õestonii, lk. 103, 175.

– 3639; 1953 – 11 819; 1957 – 13 565; 1959 – 15 633; 1961 – 18 839; 1964 – 24 526; 1968 – 32 175).¹³

1959. aasta rahvaloenduse järgi moodustasid Eesti elanikkonnast töölised 55,2%, teenistujad 23,6%, kolhoosnikud 20,6% ning üksiktalupojad ja iseseisvad kodutöölised 0,5%.¹⁴ Ehkki rahvaloenduses olid ühiskondlike gruppide juurde liidetud ka ülalpeetavad (lapsed), võib siiski järeldada, et parteis olid töölised ja eriti kolhoositalurahvas alaesindatud, teenistujad tublisti üleesindatud.

1950. aastate teisel poolel pidi maailm tunnustama Nõukogude Liidu saavutusi, eriti sõja- ja kosmosetehnika valdkonnas. USA vastas sellele tohutute jõupingutustega teaduse, tehnika ja kõrghariduse vallas.¹⁵ Läänes kõneldi ka kahe bloki lähenemisest, moes oli konvergentsiteooria, mille kohaselt kapitalistlik ja kommunistlik ühiskond pidi muutuma ühesuguste mõjurite toimel omavahel sarnaseks.

Eestile saabus pärast mõnevõrra segast, muu hulgas ka positiivsete arengute algeid näidanud üleminekuajaga tsiviliseeritum okupatsioon, mida on nimetatud nii Hruštšovi “sulaks” kui “hallaajaks”. Kõneldakse nii “kuldsetest kuuekümnendatest” kui “hirmsatest kuuekümnendatest”.¹⁶ Sellest ajast saab kirjutada nii renessansliku ilutsemise kui ka häbi ja alanduse võtmes. Haritlaskonnas ilmes uusi vastuolusid ja erimeelsusi. Paljud, kes olid oodanud Eesti vabanemist, kaotasid eriti 1956. aasta sügisest, Ungari vabadusvõitluse nurjumisest alates lootuse hoopis.

Iseloomulikud on vangistusest naasnud Rasmus Kangro-Pooli sõnad (1957): “Meil on esiletrügijatest kujunenud oma nõukogude

aristokraatia. Õilsa hingega inimesi ei ole, ja kui mõni ongi, siis istub ta laagris.”¹⁷ Raudne eesriie näis sulguvat lõplikult. Samas nägid paljud nii kätte jõudnud ajajärku kui ka tulevikku heledamana, eelkõige noored pidid looma endale uut lootust. Ja Stalini surmale järgnenud aastakümnet ongi iseloomustatud kui ajajärku, mil erinevus Venemaa ja Lääne vahel oli väiksem kui kunagi 18.–20. sajandil.¹⁸

1953. aastal leidis aset eesti haritlaskonna seisukohalt ülioluline muudatus: oluliselt piirati kõrgkooli lõpetajate töölesuunamist üle kogu Nõukogude Liidu, haritud eesti noored, sh. reaali- ja tehnikaalade asjatundjad, paigutati siitpeale valdavalt Eesti asutustesse ja ettevõtetesse.¹⁹ Sellel intelligentsipoliitilisel sammul oli positiivne mõju eesti rahva kultuurilis-majandusliku, samuti demograafilise arenemise, laiemalt eestluse seisukohalt. Kõrgharidusega intelligentsi hulgas suurenes eestlaste osakaal. Ahelreaktsioonina mõjutasid selle sammu tagajärjed eesti kõrgharidust ja teadustki.

Suvel 1953 lipsas Moskva uute võimeeste suust juba esimesi kriitilisi märkusi lõppenud ajajärgu kohta, Stalinit küll otseselt süüdistamata. Pööre leidis aset veebruaris 1956 NLKP XX kongressil, kus N. Hruštšov esitas kinnisel ööistungil ettekande Stalini isikukultusest. Selles mõisteti hukka massilist terrorit, võimu kuritarvitamist ja kontrolli kaotamist riikliku julgeoleku organite tegevuse üle. Rõhk pandi partei vastu sooritatud kuritegudele, rahvaste vastu toime pandud roimadest püüti vaikida. Verise režiimi hukkamõist jäi valikuliseks ja poolikuks, kõnelemata sellest, et poliitilise süsteemi aluseid ei kõigutatudki. Ei järgnenud süütult

¹³ Kommunističeskaja partija Ëstonii, lk. 103, 175.

¹⁴ Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 goda. Ëstonskaja SSR. Moskva, 1962, lk. 30.

¹⁵ The Oxford Companion to United States History. Editor in chief Paul S. Boyer. Oxford University Press. 2001, lk. 215.

¹⁶ Eesti haritlaskonna koostöö nõukogude võimuga. Sümpoosioni stenogramm 18. maist 2000. – <http://www.s-keskus.arhiiv.ee/next.htm> (10. mai 2004).

¹⁷ Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1957. aastal.: Ad Fontes 10. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2002, lk. 155.

¹⁸ A. V. Põžikov. Ot “diktaturõ proletariata” k “obščënarodnomu gosudarstvu”. – Voprosõ Istorii 2003, nr. 12, lk. 113.

¹⁹ E.-Ü. Siirde. Keemiateaduskond Tallinna Tehnikaülikoolis ja Tallinna Polütehnilises Instituudis. – Insenerikultuur Eestis 1. Koost. V. Mägi. TTÜ Kirjastus. 1992, lk. 153.

kannatanute kahjude õiglast hüvitamist. Isikukultuse kritiseerimine oli N. Hruštšovile vajalik eelkõige eraldusjoone tõmbamiseks tema enda ja stalinliku “vana kaardiväe” vahele ning võitluseks oma endiste kaaslaste vastu, kel samuti oli pretensioone liidri kohale.²⁰

Intelligentsipoliitika ilmet mõjutas oluliselt NLKP üldisem vaatekoht, mille kohaselt seisid maailmas vastamisi tumedad, inimkonna olemasolu ähvardavad reaktsioonijõud ning helge progressi eest võitlejad. Uus joon oli see, et Nõukogude loovintelligentsi nähti nüüd aktiivsemana selle ülemaailmsel võitlusväljal, sammumas edumeelsete jõudude eesotsas. Seegi tähendas piiride avardamist, kuigi peamiselt üheselt määratletud misjonäridele või parteisõduritele.

Eestis jäi partei esimeseks sekretäriks edasi J. Käbin, kes oli sellele ametipostile tõusnud kolme aasta eest. Möödunu avalik kritiseerimine jäi Eestis rohkem sordiini alla kui Moskvas ja mitmes teises Nõukogude Liidu keskuses, kus kerkisid üles uued tippjuhitud. Ilmselt olid vaiksed muutused Eestis ka Moskvale meelepärased. Kuid juba 1956. aasta oktoobris tuli haritlaste käärimine EKP KK III pleenumil kõne alla võtta, sest mõned intelligendid ja “kõikuma lõõnud kommunistid” püüdsid eitada kõike, mis nõukogulased olid Stalini ajal korda saatnud.²¹

Aastail 1951–1959 õpetajate, insenertehniliste ja loominguliste töötajate arv EKP-s kolmekordistus.²² 1. jaanuaril 1959 oli EKP koosseisus 30 516 kommunisti (partei liiget ja liikmekandidaati). Kõrgharidusega kommuniste oli 3436 (11,3%). Nende hulka kuulus 1097 inseneri ja arhitekti, 213 agronoomi, loomaarsti, zootehnikut jm. põllumajandusspetsialisti, 340 arsti, 150 ökonomistiplaneerijat, 733 pedagoogi, 283 juristi ja

620 teiste erialade esindajat.²³ Lõpetamata kõrgharitlasi-kommuniste oli 1675 (5,5%). Nende seas oli 516 õpetajat. Keskeriharidus oli 4479 kommunistil (14,7%). Üldharidusliku keskkooli oli lõpetanud 3090 kommunisti (10,1%). Lõpetamata keskharidusega oli 8856 (29,0%), algharidusega 8817 (28,9%) ja alghariduseta 163 kommunisti (0,5%). Kommunistide hulgas oli 10 teaduste doktorit ja 105 teaduste kandidaati. Eestlasi oli 14 493 (47,5%), venelasi 12 843 (42,0%), ukrainlasi oli 1376, juute 678, valgevenelasi 413, soomlasi 231, muud rahvused oli esindatud 1–50 kommunistiga.²⁴ Parteisisene monitooring jälgis funktsionääride haridustaset. 1960. aastal olid kõik linna- ja rajoonikomiteede sekretärid kõrgema või keskharidusega. Samal aastal valitud partei-allorganisatsioonide sekretäridest oli 60% kõrgema, lõpetamata kõrgema ja keskharidusega, järgmisel, s. o. 1961. aastal aga 72%.²⁵ 1963. aastal oli EKP parteiaparaadi vastutavatest töötajatest 86,2%-l kõrgem, lõpetamata kõrgem või keskharidus. 48,3% nendest olid tööstus- või põllumajandusspetsialistid. Kaks aastat varem olid need arvud 75% ja 38,5%.²⁶ Seega suurenes erialainimeste osatähtsus sageli väheharitud või parteikoolitusega aparaaditöötajate kõrval. Kontrollimaks intelligentsi ja selle laialdasi tegevusvälju paotas parteiaparaat oma ust ka tegelikku tootmist ja kultuuri rohkem tundvatele haritud inimestele.

Suurima rahvusrühma, mitte aga enamuse parteis moodustasid eestlased. Moskva juhtkond lubas nüüd Venemaa eestlase Leonid Lentsmani EKP teise sekretäri ametikohale (1953–1964). See oli nähtus, mis iseloomustas õieti vaid nn. sulaaega, sest alates 1970. aastast määrati sellele postile taas järjekindlalt mitte-eestlasi. EKP büroos olid kohalikud eestlased kindlalt vähemuses. Rahvusprintsii-

²⁰ A. V. Põžikov. Problema kul'ta ličnosti v godó xruštšovskoj otpepeli. – Voprosó Istorii 2003, nr. 4, lk. 56–57.

²¹ J. Jakobson. Mõningaid propagandatöö küsimusi Nõukogude Eestis. Tallinn, 1958, lk. 9.

²² Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. 2. täiendatud trükk. Tallinn, 1978, lk. 99.

²³ ERAF, f. 1, nim. 207, s. 10, l. 10.

²⁴ Samas.

²⁵ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961 (EKP ajaloo ülevaate III osa, XVIII ptk.), Tallinn, 1969, lk. 57.

²⁶ Tehtud on palju, teha veel rohkem. – Eesti Kommunist 1963, nr. 12, lk. 3 (juhtkiri).

pi täiendati päritoluprintsiibiga; rahvustegur pöörati tegelikult osavalt rahvuslikkuse vastu, rakendati impeeriumi teenistusse. Ometi ilmnas siingi muutusi. Eesti päritolu haritudad kommunistid kohanesid uutes oludes, kogusid julgust, paljud sõandasid ilmutada rahvustunnetki.

Üheks keskseks, peamiselt siiski teoreetiliseks küsimuseks tõusis üldrahvaliku riigi idee. Selle taustaks oli kommunismi ületoomine kaugest, ebamäärasest tulevikust otse Nõukogude ühiskonna reaalseks ja vahetuks eesmärgiks. Kommunism kui nõukogude inimeste kaasaegse põlvkonna perspektiiv pidi väsinud rahvast tööle virgutama olukorras, kus mitmed brutaalsed sunnivahendid olid kõrvale jäetud. Aktualiseerusid marksismi klassikute mõtisklused riigi väljasuremisest sotsialistliku revolutsiooni järgse ühiskonna arengus. Stalin oli need marksismi postulaadid hüljanud ja rõhutanud pigem vastupidist – riigi osatähtsuse jätkuvat kasvu. Selline ideeline areng erutas haritlaskonda. Üldrahvaliku riigiga seostati lootust tsentraliseerituse vähendamisele, liiduvabariikide õiguste laiendamisele, rahvuste võimaluste avardamisele. Proletariaadi diktatuurile oli Nõukogude Liidus antud šovinistlik varjund kas või sellega, et rõhutati vene töölisklassi kesket, juhtivat, päästvat osa. 1950. aastate lõpul hakati avalikult kõnelema, et proletariaadi diktatuur oli vajalik vaid kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil, et sellest tuleb lahti öelda veel enne riigi lõplikku väljasuremist, nii et oma viimasel arenguetapil eksisteeriks riik vaid üldrahvaliku organisatsioonina.²⁷ N. Hruštšov pooldas üldrahvaliku riigi ideed, kuid pidi laveerima. Paljud tema kaasvõitlejad (nagu ka Hiina kommunistid) ei tahtnud riigi osatähtsuse vähendamisest kuuldagi ja pidasid seda antileninlikuks revisjonismiks. NLKP XXII kongressil (ok-

toober 1961) kuulutati siiski üldrahvaliku riigi loomine välja. NLKP-st hakati kõnelema kui üldrahvalikust parteist.

Nõukogude intelligentsipoliitika klassipoliitiline (seisuslik) joon oli taotlus luua intelligentsi tööliste (*resp.* kolhoositalurahva) hulgast. Aastate kuldes oli üha raskem üliõpilaskandidaate kõrvale tõrjuda, viidates nende vanemate ekspluataatorlikule tegevusele. Pealegi oli eesmärk – intelligentsi arengu järjepidevuse katkestamine – suures osas juba saavutatud.²⁸

Saabus aeg intelligentsipoliitika olulise osa – kõrgkoolipoliitika – ajakohastamiseks. “Töölisnoore” mõiste mõtestati ümber sel viisil, et sellega võrdsustati Nõukogude armeest demobiliseerunud ja keskkooli järel mõnd aega töötanud noored. Vanemate tegevusala ei omanud enam nii suurt tähtsust, kui viimased ei kuulunud mõnda võimu erilise tähelepanu all olevasse rühma (näiteks vaimulikud). Demobiliseeritud või töökogemusega noored olid eelisseisundis. Seega vähendati rõhu asetamisest vanemate sotsiaalsele päritolule, mis oli sammuks edasi liberaliseerimise suunas. Ometi ilmnas siingi haritlaspoliitika kahepalgelisus. Otse keskkoolist tulnud suunati paljudes kõrgkoolides (või teaduskondades) 1. kursusel nn. tootvale tööle. Aastase sundtööga tuli lunastada pääs hariduse juurde. Soositi ka õppima suunamist töökollektiivide kaudu. Seda kõike võib võrrelda loodusrahvaste initsiatsioonikombega või meie ristimisega – teenistujate (haritlaste) hulgast pärit noor “kasteti” mõneks ajaks töökeskkonda, mille järel ta tunnustati kõlblikuks. 1959. aasta sügisel oli 25,3%, kaks aastat hiljem juba 40,2% Eesti kõrgkoolidesse vastu võetuid kaheaastane tööstaaž.²⁹

Loovharitlaste suureks võiduks oli, et kultuuri mõiste õnnestus ideoloogia mõistest mõnevõrra lahutada, kuigi tõelisest iseseisvusest

²⁷ A. V. Põžikov. Ot “diktaturō proletariata”, lk. 109.

²⁸ Nii oli 65% Eesti Teaduste Akadeemia teaduritest nooremad kui 40 aastat, 74% teaduritest oli teadus- ja teaduspedagoogilise töö staaži vähem kui 10 aastat, teaduskraadiga töötajatest oli ainult 9% saanud kraadi enne 1946. aastat, 70% aga aastail 1952–1956. G. Naan. Teaduse ülesanded ja arenguperspektiivid Nõukogude Eestis. – Eesti Kommunist 1958, nr. 1, lk. 49.

²⁹ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 18.

oli asi kaugel. Kultuuriloomingu stalinistlik ühetaolisus murenes.³⁰ Võimud suhtusid umbusklikult noortekultuuri uudetesse ilmingutesse, milles õigusega nähti kapitalistliku Lääne mõju. Ometi selgus, et kõike enam ei keelatud, teatud piirini lubati. Ja siis järgnesid katsed lubatu piire samm-sammult laiendada. Nõukogude kultuuriruumi hakkas tungima kiiri väljastpoolt. See andis tunnistust, et hegemooniline ideoloogia oli nüüd märgatavalt liigendatud, mis oli alternatiivse mõtte, mentaliteedi, tunnetuskultuuri tekkimise eelduseks.³¹ Ühiskonna ja kultuuri käsitlemisel laienes ala, kus erinevad arvamused olid vähemalt teataval määral lubatud ja valitsev ideoloogia pidi sellega kohanema. Muidugi jäi võimuideoloogiasse osa, tuum, mille suhtes mõttevahetus oli keelatud, millega mingil juhul ei tohtinud vastuollu minna, mida tuli võtta vaieldamatu ja igavese tõena. Selles osas elas Stalini pärand kõige kindlamalt edasi. Üks selliseid ideoloogilisi "talasid" oli näiteks seisukoht, et ei kunstiinimesed, teadlased ega muud haritlased tohi parteilise juhtimise printsiipi kahtluse alla panna. Ometi esines juba 1956. aastal sellestki piirist üleastumist.³²

Ametliku kultuuripoliitika ülesanne oli Nõukogude kultuuri koos hoida. Sellest seisukohast pidi eesti kultuur püsima impeeriumi kultuuri kontekstis. Ent sellegi näiliselt avarad piirid jäid otsivale vaimule kitsaks. Kirjanikud, kinematografistid jt. õppisid "tõde doseerima", julgesid kollektivismi kõrval kujutada ka isiksust ja rõhutada omaenese "mina", omandasid allteksti ja ridade vahelt mõistaandmise kunsti. Lähemalt on kunstirahva hulgas arenenud liikumisest ja selle taotlustest kirjutanud Olaf Kuuli oma monograafias.³³

Juba üsna väike võimalus arutleda ja

väljendada erinevaid seisukohti tõi paratamatult kaasa mitmete Stalini eluajal vastuvaieldamatult üheste käsusõnadena võetud mõistete muutumisi. Üks selliseid mõisteid oli "realism". Selgus, et see mõiste ei ole sugugi kindlalt piiritletud ning teadlased annavad sellele vägagi erineva sisu ja tähenduse. Väidetati koguni, et ühiskonnateaduste ajalugu ei tunne segasemat terminit kui "realism".³⁴ Loogiline järeldus oli, et kogu kirjandus- ja kunstirahvast ühtses kolonnis hoidval mõistel "sotsialistlik realism" on pude vundament. Viimane jäi endiselt obligatoorseks loomingu-meetodiks, kuid selle mõisteline sisu hakkas 1960. aastatel hajuma.³⁵

Iseloomulik oli, et järeleandmistele lisas partei vastukaaluks rõhutatud nõudlikkuse: väiklase eestkoste ja dogmatismi lõpetamisega peab kaasnema suurem isiklik, samuti kollektiivne vastutus; mõtlemise novaatorluse tunnustamisega kaasnegu kommunistlik veendumus, teadlikkus ja distsipliin; loominguiline individuaalsus pidi tingimata sisaldama politiseeritust, kommunistlikku võitlusvaimu. Väikerahva haritlastele oli aga seegi julgustav, samuti tunnistamine, et Stalini eluajal takistas kultuuri arengut muu hulgas "rahvuslik nihilism".³⁶

Ametlikus ideoloogias oli lööksõnaks "tagasi Lenini juurde!". Sellega kaasnes revolutsioonaaastate idealiseerimine ja romantiseerimine, mis stalinismist vabanemise meeololus omasidki teatavat edu, eriti nn. 1960. aastate põlvkonnale.³⁷

Paljud teadlased ja teoreetikukalduvustega kunstiinimesed hakkasid marksismi-leninismi õpetust vaatama uue, värskema pilguga: selle mõttevarast püüti leida niisugust, mida ametlik ideoloogia püüdis varjata, määras

³⁰ Novejšaja istorija otečestva. XX vek. Učebnik dlja vuzov. V dvux tomax. Tom 2. Pod. red. A. F. Kiseleva, Ė. M. Ščagina. Moskva, 1998, lk. 347.

³¹ R. Ruutsoo. Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia, lk. 29.

³² R. Parve. Seisame vankumatult oma ideelistel positsioonidel. Kirjanike ülesandeist EKP X kongressi töö valgusel (Ettekanne ENSV Kirjanike Liidu üldkoosolekul 28. veebruaril 1958). – Looming 1958, nr. 4, lk. 566.

³³ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, 168 lk.

³⁴ O. Kruus. Diskussioon realismi üle Moskvast. – Looming 1957, nr. 5, lk. 793.

³⁵ R. Veidemann. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. – Võim & kultuur. Tartu, 2003, lk. 162.

³⁶ V. Raudsepp. Suure juubeli aastal. – Looming 1957, nr. 5, lk. 760.

³⁷ Novejšaja istorija otečestva. XX vek, lk. 349.

unustusele. Ning klassikute seni ignoreeritud mõttekäändudega katsuti paratamatult püsi-asupaigaks saanud marksistlik-leninlikku eluruumi inimlikumaks kujundada. Eeskujuga võis saada Lääne- ja Kesk-Euroopa marksistidelt. Uuriti noore Marxi töid, avastati ja kasutati seda Marxi, kes veel ei olnud marksist.³⁸ Jaan Undusk on õigesti märganud, et ajalookirjanuduses tugevnes tollal marksism n.-ö. altpoolt ja loovalt, mitte ülalt poolt ja käsukorras.³⁹ Ajajärgu tunnusjooneks oli muu hulgas “rõõmus parteilisuus”, mille näiteks J. Unduski järgi oli Juhan Kahki tegevus ajaloopõllul. Juhan Smuul lõi võimsa romantilis-utoopilise kujundi: kodumaisest ahistusest pääsemiseks läheb kirjanik vanal laevalogul ookeanide avarustesse ja edasi Lõunamandri jääväljadele, kus leiab eest nõukogude inimeste õilsa töö- ja maailma avastamise riigi. Miski on aga pidevalt autori meeltes viltu. Alatasa puudu jääv pudel omandab sümboli tähenduse. Imetlus nõukogude inimese (= venelase), tema harituse ja teaduse vastu on valdav, samas ei häbene Smuul oma rahvust ja eesti keelt. Aga ometi tekib küsimus, kas midagi on viltu ja puudu Nõukogude Liidus? Kas loksuv laev, millelt alatasa lendab ookeani tühja veinitaarat ja muud rämps, on Nõukogudemaa sümbol? Tollases reisikirjelduste tulvas esile küündivat “Jäist raamatut” ootas üleliiduline kuulsus ja menu, autorit aga Lenini preemia. Muidugi esines küllalt ka lihtsameelsete igasugusest ketserlusest vaba “rõõmsat parteilisust”.

Partei juhtkonnale pani kasvav loomingulisus nii kunstis kui ka teoreetilise mõtte vallas lisakoormusi: kui marksismi-leninismi õpisunni rakendamine, nn. kodanliku natsionalismi mahasurumine ja tavaline tsenseerimine keelatud sõnu otsides oli lihtlabane ülesanne, siis ketserluse vastu võitlemine nõudis ideoloogiaalavuriteltki mõttepingutust ja sügavamaid teadmisi. Niisuguseid inimesi võis leida jällegi ainult intelligentsi hulgast.

Võimu ja ühiskonna teatav konsolideerumine väljendus ka eesti põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevuse vaibumises 1960. aastate algusest peale. Viimane poliitiline kohtuprotsess, kus nõukogudevastase tegevuse eest mõisteti vanglakaristus Eesti Rahvuslaste Liidu liikmetele, toimus 1962. aastal. Seejärel lakkas kohtulik arveteõiendamine aastateks ja alles kümnendi lõpul leidsid aset uued arreteerimised ja kohtuprotsessid.⁴⁰

Opositsioonimeeleolud ei olnud aga kadunud, vaid ainult taandunud. 1956. aasta lõpus, vähem kui aasta NLKP XX kongressist, näitas NLKP juhtkond Ungari rahva ülestõusu summutamisel taas oma tõelist palet. Sündmused Kesk-Euroopas avaldasid eesti intelligentsile kahesugust toimet: elati kaasa ja väljendati oma solidaarsust poolakate ja ungarlastega, mis võime väga ärritas ning intelligentsi ja NLKP ladviku suhteid teravdas. Peagi järgnes aga masendus, mis lootusetust tugevdas ning võimendas intelligentsis kohanemismeeleolusid. TRÜ-s, aga ka EPA-s, TPI-s jt. kõrgkoolides käärimine jätkus. See avaldus rea aastate jooksul muu hulgas nn. komsomoliopositsiooni näol. Olemuselt oli see reformaatorlik liikumine, millele avaldas mõju “inimnäolise sotsialismi” unistus ja Lääne-Euroopa kommunistlike parteide nn. eurokommunism. Küsimus oli süsteemi ajakohastamises, mitte likvideerimises. Uue ja õiglasema maailma rajamise idee innustas pärast Teist maailmasõda paljusid Euroopa noori haritlasi ja intellektuaale.⁴¹ 1950. aastate lõpu uues situatsioonis (mille arenguvõimet hindasid noored haritlased üle), avaldus Eric Hobsbawmi kirjeldatud mõtte- ja tundevool Eestiski. Vabama elu korraldamine näis siingi võimalikuna. Rahvuslik varjund ei puudunud, kuid eestluse põhiküsimus – omariikluse taastamine – nihkus mitteaktuaalsete unelmate valda. Oli neid, kelle meelest nii kallist hinda eneseteostuse võimaluse eest kehtivas süsteemis ei olnud õige maksta. A. Toynbee’st

³⁸ R. Veidemann. “Ilufilosoof” Stolovitši viljakas pensionipõlv. – Postimees, 23. juuli 2004.

³⁹ J. Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Võim & kultuur. Tartu, 2003, lk. 51.

⁴⁰ V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk. 55.

⁴¹ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, 2002, lk. 434.

lähtudes võiks öelda, et heroodeslus arenes jõudsalt, kuid ega selootluski täielikult kadunud.⁴² Kõrgkoolide komsomoliopositsiooni nähtustes põimus võitlus võimu vastu võitlusega võimu eest. Eeskuju oli olemas: tähelepandavatele ametikohtadele EKP-s hakkas jõudma noori, kes olid kõrgkooli lõpetanud Eestis pärast sõda või isegi pärast Stalini surma (Vaino Väljas, Olaf-Knut Utt). Komsomolitarjerismi algust on paigutatud just sellesse aega.⁴³

Venemaalt oli eesti keelt vabalt valdavaid noori haritlasi 1950.–1960. aastatel juba peaaegu võimatu leida, sest Stalini puhastus ja assimilatsioon olid oma töö teinud. See andis väljavaateid kohalikele noortele eesti haritlastele, kuigi nende tõus juhtkonna tippude hulka oli problemaatiline. Ometi ilmnes 1950. aastate algusest alates, pärast eesti eliidi põhjalikku hävitamist ja selle järjepidevuse likvideerimist, eesti rahvusliku haritlaskonna mitmekülgne hoogne areng, mis ehk eriti muljetavaldav oli maal. 1960. aastatest muutus põllumajandus- ja tehniline intelligents Eesti maaühiskonna märkimisväärselt arvukaks, orgaaniliseks osaks. 1960. aastal töötas põllumajanduses ligi 7000 kõrgema ja keskeriharidusega asjatundjat.⁴⁴ See tähendas, et maal omandasid suurema kaalu noored kodueestlastest haritlased – ka kohalikes võimustruktuurides ning majandite juhtkonnas. Aleksander Kaelas nimetas “Vabas Eestlases” seda nähtust noorte – kolmanda generatsiooni – võimuletulekuks, esialgu rajoonides, mida võis märgata juba 1961. aastal, ning funktsionääride koosseisu noorenemiseks.⁴⁵ Partei ei jätnud maale siirdunud suurt intellektuaalset jõudu omapead. Paralleelselt toimus selle allutamine kontrollile ja intensiivsem kasutamine partei

poliitilistel eesmärkidel. EKP X kongressil (1958) otsustati luua parteiorganisatsioonid kõigis kolhoosides ja sovhoosides ning XIII kongressil (1961) teatati otsuse täitmisest.

Eesti looduse kaitsmine seostus tuhandete inimeste meeles varjatult eestluse kaitsega. 1957. aastal võeti Eestis vastu looduskaitseadus, esimene omataoline NSV Liidus. 1966. aastal lubati asutada Eesti NSV Looduskaitse Selts ühiskondlik-teadusliku organisatsioonina, mis andis haritlastele ja õppivatele noortele uusi tegutsemisvõimalusi. 1950. aastate keskel elavnes ka kodu-uurimine.⁴⁶ Etnograafiamuseum taastas oma korrespondentide võrgu, mis 1950. aastate algul oli peaaegu täiesti lagunenud. Emakeele Selts sai võimaluse korraldada keelepäevi ja keelekonverentse. Looduse, ajaloomälestiste ja emakeele kaitse oli valdkond, mis ühendas intelligentsi erinevaid ringkondi vaimuerksa üldsusega ja sidus neid mingi mitteametliku, poolsalajase “ühiskondliku lepinguga”. Ses mõttes erines see valdkond laiemast isetegevusliikumisest. Aili Aarelaid on iseloomustanud kodu-uurimisgruppide liikumist ja looduskaitseliikumist tõeliselt kodanikualgatusel põhinevate organisatsioonidena. Nad erinesid teistest organisatsioonidest varjatud rahvusmeelsuse poolest, mis polnud siiski liiga radikaalne.⁴⁷ Intelligentsi vaba iseorganiseerumine aga välistati endiselt. Ka kodu-uurimis- ja looduskaitseliikumise puhul võis kõnelda vaid pseudo-isejuhtimisest ja nende keskorganitesse arvati esirea kommuniste (Gustav Naan, Joosep Saat, Edgar Tõnurist jt.). Mutrite lõdvemaks laskmine ja intelligentsi laienev eksploateerimine, kontroll ja parteiline juhtimine seestpoolt – kõik see kulges samaaegselt ja läbipõimuvalt.

⁴² A. Toynbee. Uurimus ajaloost. Tallinn, 2003, lk. 666–679.

⁴³ Eesti haritlaskonna koostöö nõukogude võimuga. Sümpoosiumi stenogramm 18. maist 2000. – <http://www.s-keskus.arhiiv.ee/next.htm> (10. mai 2004).

⁴⁴ E. Tõnurist. Sotsialistliku suurmajapidamise silmapaistvad võidud. – Eesti Kommunist 1960, nr. 7, lk. 23.

⁴⁵ A. Kaelas. Viimaseaegsetest muudatustest Nõukogude Eestis. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64. Projektijuht: P. Tõnus. Koost. ja toim. H. Grabbi, I. Illiste ja V. Linnuste. Tallinn, 2000, lk. 78.

⁴⁶ Vt. V. Järv. Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajaloost Eestis. Tallinn, 1977, lk. 155.

⁴⁷ A. Aarelaid. Kodanikualgatus, seltsid ja tsiviilühiskond. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. A. Aarelaid. Tallinn, 1996, lk. 35.

Noorte usk oma õigusse esitada enda tulevikunägemust demokraatlikumast, vabamast ja pluralistlikumast sotsialistlikust ühiskonnast sai külma duši osaliseks augustis 1968, mil Nõukogude Liidu, Saksa DV, Poola, Ungari ja Bulgaaria tankid lõpetasid nn. Praha kevade. Õppiva noorsoo ja intelligentsi keskel hakkasid üha enam tähelepanu võitma Nõukogude režiimi otsustavat muutmist nõudvad ideed.

Stalini järglased mõistsid, et jää sulatamine võib vallandada tulvavee, mis rabab neid endid jalust.⁴⁸ Seetõttu oli juhtkonna pidevaks probleemiks järeleandmiste limiteerimine, vaimse ruumi piiristamine. Pingelõdvustus, kooseksisteerimine ei tähendanud ideoloogilise võitluse nõrgenemist. See kõlas nagu parafrasas Stalini mõttest klassivõitluse tugevnemise kohta.

Üks intelligentsi kontrolli all hoidmise võimalusi, mida EKP laialt rakendas, oli haritlaste ulatuslikum suunamine ühiskondlikule ja, nagu juba öeldud, parteitööle. 1961. aastaks oli partei-allorganisatsioonide sekretäride hulgas 678 inseneri, tehnikut, põllumajandusspetsialisti, kooliõpetajat ja arsti – tunduvalt rohkem kui varem.⁴⁹ Ühing “Teadus” (asutamisest 1947. kuni 1963. aastani ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing) kujunes intelligentsi massiorganisatsiooniks, kuhu kuulus 7000 inimest.⁵⁰ Näiteks oli ühingu Röpina rajooni osakonnas 1956. aastal 56 lektorit, aasta hiljem juba ligi 200 (õpetajad, arstid, põllumajandusspetsialistid jt.). 1958. aastast korraldati lektorite päevi, mille üks eesmärk oli ka loengute kollektiivne retsenseerimine, s. o. järelevalve tugevdamine.⁵¹ “Teaduse” liikmeskonnas oli küll ka palju võrdlemisi passiivseid inimesi. NLKP Keskkomitee nõudis, et propagandatöös osaleks parteiline,

nõukogude, ametiühingu jm. juhtkond, et rakendataks kommuniste majandusspetsialistide, teadlaste, õpetajate, “teiste haritlaskonna esindajate ja hea ettevalmistusega tootmisesrindlaste” hulgast. Aktiivselt tuli propagandatöös rakendada ühiskonna-teadlasi.⁵² Parteisse tõmmati sellal arvukalt haritlasi. EKP KK VII pleenumil (6.–7. juuni 1961) teatas J. Käbin, et kommunistide osakaal haritlaskonnas on kasvamas ning küünib 23%-ni. Inseneritehniliste töötajate hulgas olevat parteilasi 25,6%, põllumajandusspetsialistide hulgas 27,8%, õpetajaskonnas – 17%, kirjandus- ja kunstitegelaste seas – 20,8%. Hõre olevat parteilaste kiht arstikonnas – 8% ja teadustöötajate hulgas – 11,4%.⁵³

1960. aastate algupoolel kirjutas Hellar Grabbi: “Partei on erinevatest inimestest koosnev organism. Kuigi käsud tulevad ülevalt alla, siis mõtted imuvad ka alt üles.” Ameerikast vaadates ei tundunud suur edenemine parteiladviku mõttelaadis küll tõenäoline, ent H. Grabbi meelest ei saanud seda tollal ka välistada kui täiesti võimatut.⁵⁴

Kui vaatepiiride avardamine ja julguse lisandumine, mis eriti loomingulistesse liitudesse kuulunute puhul jõudis paiguti väljakutsuva opositsioonilisuse piirimaile, oli selle ajajärgu intelligentsi elu õilistav ja ülendav külg, siis samavõrra edenes igapäevaelus haritlaste muutmine valitseva kliki jooksupoisteks ja teenriteks. Milles see seines? See hõlmas töövälisest osavõttu poliitilisest kasvatuses, kultuurielu organiseerimisest, majandusküsimuste lahendamisest, korra-kaitses (rahvamalev asutati 1961), ilmalike kombetalituste täitmisest ja ka elanikkonna üle teostatavast järelevalvest. See võis olla ka lihtsalt füüsiline töö koolimajade, kultuuri- ja

⁴⁸ E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 224–225.

⁴⁹ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961, lk. 56.

⁵⁰ Samas.

⁵¹ M. Kukk. Kuidas me organiseerime loengulist propagandat. – Eesti Kommunist 1959, nr. 5, lk. 58–59.

⁵² NLKP Keskkomitees. Propagandistide kaadri valiku ja ettevalmistamise parandamise abinõudest. – Eesti Kommunist 1961, nr. 6, lk. 41–44.

⁵³ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 38.

⁵⁴ H. Grabbi. Eesti rahva väljavaadetest maailmapoliitilise olukorra taustal. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64, lk. 138.

tervishoiuasutuste remontimisel ja ehitamisel. Ei saa aga eitada, et sellinegi areng mõjus paljudele inimestele toniseerivalt, sisendas turva- ja enese vajalikkuse tunnet. Need olid uued ajamärgid, mis ilmestasid “sula”-aegset haritlaspoliitikat stalinistliku hirmutamispoliitika ning vaenamisega võrreldes. Võim otsekui õppis intelligentsi oma huvides uut moodi kasutama ja ühtlasi intensiivsemalt ekspluateerima. Stalinistlik võõrustus vähenes, intelligentsi aktiivne hõlvamine laienes. EKP ja teiste juhtorganite ning intelligentsi suhetes toimus lisaks varasemate võitlusvahendite ja -meetodite revideerimisele muidki nihkeid. Stalini valitsemisaastail olid repressioonid suunatud peamiselt “vana” intelligentsi vastu, sest “sotsialistliku intelligentsi” kihistus oli alles üsna õhuke. Pealegi oli kogu haritlaskonna vastupanu üldiselt passiivne ja nõrk ning väljendus eeskätt enesesäilitamise püüdes. “Sula” aastail pidi võim seisma vastu pigem “uue” intelligentsi (eriti loovintelligentsi) püüdlustele, mida nimetati revisjonismiks, võitlusvaimu ja valvsuse langemiseks, väikekodanliku ja kommunistliku ideoloogia kooseksisteerimiseks, maailmavaate tähtsuse eitamiseks loomingulises töös, formalismiks, liberalismiks, modernismiks, dekadentsiks ja viimaks – traditsiooniliselt kodanlikuks natsionalismiks.⁵⁵ Leiti, et rahvusvabariigi tingimustes omandab igasugune ideoloogiline kõikumine paratamatult kodanlik-natsionalistliku vormi.⁵⁶ EKP KK VII pleenumil (juunis 1961) ütles J. Käbin, et vanema põlvkonna haritlased on juba oma enamuses kodanlikust ideoloogiast vabanenud.⁵⁷ Parteisse kuulumine ei olnud selgeks piiriks “õige liini” jälgijate ja “kõrvalekaldujate” vahel. N. Hruštšovi sõnul oli kirjanduses ja kunstis raske vahet teha parteilase ja parteitu vahel, sest parteitu kaitses tihtipeale

partei üritust suurima veenvuse ja kirega.⁵⁸ Mentaalse erinevuse kaotamine parteisse võetud ja parteitu haritlaskonna vahel oli üks haritlaspoliitika eesmärgi, ka parteitu pidi veendunult, innuga võitlema NLKP otsuste elluviimise eest.

Eesti intelligentsile mõjus konsolideerivalt ja julgustavalt rahvamajandusnõukogude süsteemi sisseviimine 1957. aastal, millega vabariigi alluvusse anti valdav osa tööstusest ja ehitustegevusest ning milles nähti rahvusvabariikide õiguste teatavat suurendamist. Sellel uuel korraldusel ei olnud aga pikka iga: juba N. Hruštšov ja tema kaastöölised kõikusid kohalike võimuorganite pädevuse suurendamise ning retsentraliseerimise vahel, tehti mõõndusi, aga ka tühistati neid. N. Hruštšovi kukutamise järel seati 1965. aastal majanduse juhtimine peagi valdavalt harukondlikule printsiibile.

1961. aastal võeti XXII kongressil vastu NLKP kolmas programm, mis oli kantud illusoorsest Nõukogude Liidu kiirarengu ideoloogiast.⁵⁹ Kuigi programmis esinesid endiselt vihjed Nõukogude Liidu rahvaste kultuuri edasisele õitsengule ja rahvuskeelte vabale arengule, andis sama dokument juhtnöörid rahvuserinevuste sihipäraseks taandamiseks. Rahvaste ühtesulamisel peeti endiselt oluliseks internatsionalistlikku kasvatustööd, kuid rõhutati ka vabariikide omavaheliste piiride tähtsuse kadumist. Kõneldi vajadusest tõmmata parteituid suuremal määral kaasa parteitööst osavõtule. Programm sai NLKP ja Nõukogude Liidu kõigi juhtorganite tegevuse aluseks; ta sobis sellisena ka L. Brežnevi stagnatsioonialjal ning selle põhjal teostati tsentraliseerimis- ja venestamispoliitikat veerandsajandi jooksul (programmi uus redaktsioon võeti vastu alles 1986. aastal XXVII kongressil). Rahvuskü-

⁵⁵ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 18.

⁵⁶ J. Jakobson. Mõningaid propagandatöö küsimusi, lk. 9.

⁵⁷ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 32.

⁵⁸ N. S. Hruštšov. Uutele saavutustele kirjanduses ja kunstis (Lühike kokkuvõte kõnedest kohtumisel Nõukogude haritlaskonna esindajatega 17. juulil 1960 ja Vene VFSV kirjanike ja heliloojate auks korraldatud vastuvõttudel). – Eesti Kommunist 1961, nr. 6, lk. 10.

⁵⁹ Parteiharidussüsteemi õppekursus “Rahvusprotsesside ja rahvussuhete arengu probleemid”. U. Sõgel. 2. teema: NLKP rahvuspoliitika teoreetilis-praktilisi põhijooni. Tallinn, 1988, lk. 28.

simustes lubati teoreetilist mõttevahetust, diskussiooni, mis muidugi sai toimuda vaid teatud piirides.⁶⁰

1954. aastal toimus teine üleliiduline kirjanike kongress (esimene – 1934), mille resolutsioonis kinnitati, et rahvusvaheline olukord nõuab tihedaimat ühtsust eesrindlike kultuurimeistrite vahel rahvastevahelise rahu, sõpruse ja üksteisemõistmise nimel. Kirjanike Liidu juhatust kohustati kaasa aitama kõigi maade parimate tänapäeva kirjanike teoste ulatuslikule tõlkimisele Nõukogude Liidu rahvaste keeltesse.⁶¹ Ehkki siin peeti silmas tõlkimist sõna tavapärases tähenduses, s. t. võõrkeelsete tekstide avaldamist omas keeles, võib juba märgata poststalinistliku kultuurilise muutuse üldisemaid tunnusoone: defensiivne ja isolatsionalistlik totalitarism oli hakanud välja arendama gigantomaanliku totalitarismi jooni. NLKP otsustas luua kodanlikule kultuurile alternatiivse kultuuri, tõlkides (siin juba piltlikult väljendudes) maailma kultuuri arengu kiiresti ka nõukogulikkude “keelde”.⁶² Selle tulemuseks oli, et piiritagust informatsiooni jõudis ühel või teisel teel varasemast oluliselt rohkem ka teadus- ja kunstiharitlaste laiemate ringkondadeni, mitte ainult partei usaldusaluste kätte.

Tauniti demokraatia printsiibi asendamist administreerimisega Kirjanike Liidu töös, juhtimise kollegiaalsuse, loomingulise diskussiooni, seltsimeheliku veenmise puudumist.⁶³ Partei nõudis 1954. aastal traditsioonilist võitlust “natsionalismi, kosmopolitismi ning muude kodanliku ideoloogia avalduste retsiidivide vastu, katsete vastu tõugata kirjandus väikekodanluse ja dekadentsi sohu”.⁶⁴

Pikemas artiklis väljendas J. Käbin 1955. aastal oma nägemust eesti kultuurist.⁶⁵ Kohaliku parteijuhhi meelest olid eesti kultuuris ka-

pitalismi igandid tugevamad kui paljude teiste vabariikide kultuuris. Puudustele, millest osa oli mineviku pärand, osa aga tulenes vähesest tööst intelligentsiga, vastandati saavutused. Puuduste loetelu osutus pikemaks: jätkuvalt on aktuaalne võitlus natsionalismi ja kosmopolitismi vastu; kirjanduses on kahju toonud konfliktituse teooria ja tüüpilise ebaõige mõistmine; Kirjanike Liit töötab noortega halvasti; satiiris ja kriitikas jääb puudu parteilisusest; Kunstnike Liidu juhatuses istuvad vanad formalistid, seetõttu kunstnikud ei leia õiget teed, kirjanikel ja heliloojatel õnnestus see kiiremini jne. Kiiduväärseks peeti, et Nõukogude Eesti kirjandus on õitsele puhkenud; eestlased taotlevad lähenemist vene kultuurile; heliloojad kasutavad rahvuslikke motiive, järgivad vene klassikute eeskujuga ja on kirjutanud häid marsilaule; suurem osa kunstnikke püüab omandada sotsialistliku realismi meetodit. Kuid ikkagi ei suuda uue ja positiivse vaip kogu negatiivset ja igandlikku katta. Seepärast peab partei koos loominguliste töötajatega jätkuvalt paljastama formalismi, individuaalne loominguline töö tuleb enne avalikkuse ette toomist allutada kollektiivsele kontrollile ja kriitikale (arutelud), kirjastused peavad vastutama oma toodangu suuna ja kvaliteedi eest, samuti tuleb tõsta autorite vastutust.

Nii rõhutas J. Käbin parteiliselt juhitud kollektiivse kontrolli ja vastutuse vajadust kunstiloomingu vallas, samuti autorite enesekontrolli ja enesetsensuuri kasvatamist. Need olid päevakohased vahendid NLKP põhiliselt vanade ja püsivate eesmärkide saavutamiseks. Kirjanike III kongressil (mais 1959) kõneles ka N. Hruštšov, et loomingu kontrollimisel ja ebasobivate teoste trükkimise keelamisel peavad kirjanikud ise osalema: neid küsimusi

⁶⁰ Vt. näiteks ajakiri: Voprosõ Istorii 1955, nr. 7; 1956 nr. 5, 7, 8, 12.

⁶¹ Teise üleliidulise nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon A. Tihhonovi aruande põhjal. – Looming 1955, nr. 1, lk. 75.

⁶² R. Ruutsoo. Sotsiaalteaduste võimalused, lk. 43.

⁶³ Teise üleliidulise nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon A. Surkovi aruande põhjal. – Looming 1955, nr. 1, lk. 73.

⁶⁴ NLKP Keskkomitee läkitus nõukogude kirjanike teisele üleliidulisele kongressile. – Looming 1955, nr. 1, lk. 6.

⁶⁵ J. Käbin. Võitluses sotsialistliku kultuuri arengu eest. – Eesti Kommunist 1955, nr. 2, lk. 17–29.

ei maksa valitsuse õlgadele veeretada, vaid need tuleb ise lahendada. Loomeinimeste sageli enesekaitseks esitatud väite, et uut otsides inimene paratamatult ka eksib, lükkas parteijuht tagasi: kirjanikul ei ole õigust vigu teha, ei tohi kirjutada halvasti, kuid eelkõige ei tohi kirjutada valesti.⁶⁶

Teaduse küsimustes oli J. Käbin konkreetsem: eesmärk on saavutada teadustöö tihe side praktikaga, kiiresti juurutada uurimistulemused rahvamajandusse.⁶⁷ Anti mõista, mida ei tohi uurida. Näiteks olevat puudunud aktuaalsus ja igasugune teaduslik väärtus teemal “Kloostrite arhitektuur XII–XIII sajandil”. Ka loodusteadusi seostati endiselt võitlusega kodanliku ideoloogia vastu. Nii ei olevat bioloogias üle saadud idealistlikest “mendelismi-morganismi retsiidiividest”.⁶⁸ Eriti tähtsaks pidas kohalik parteijuht, et EKP KK on hästi tundma õppinud Eesti ajaloolaste kaadrit.

Sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodi kultuuriline arenemine kuulutati NLKP programmis (1961) kultuurirevolutsiooni lõppetapiks.⁶⁹

Rõhutati, et tõeliselt rahvuslik kultuur on alati internatsionaalne, sest see kannab üldinimlikku. Rahvuslik ja internatsionaalne on orgaanilises seoses.⁷⁰ Järeldati, et ka eesti rahvuskultuuris peab tugevnema internatsionalistlik alus.⁷¹

Stalinism oli talunud vabariikide põhirahvuste mõningaid etnilisi tunnuseid, näiteks keelt paratamatusena, ornamentikat kui rahvalikkuse väljendust. Rein Taagepera järgi aktsepteeriti hiljem kultuurirahvuslust laialdaselt.⁷² Kultuurimaastikult kõrvaldatigi

osa tõkkepuid, kuid see ei tähendanud veel liikumis- ja loominguvabadust. Ametlikult taunitud administreerimine ei kadunud kuhugi, tsensuur tegutses edasi. Kaotati küll rajoonitsensoorid ja rajoonilehe tsensooriks sai selle toimetaja ise. Glavlit jälgis neid lehti järeלטsensuuri korras. Püüti lähendada tsensoorit ja toimetajat, taotleti isiklikku kontakti nende vahel. Kokkuvõttes tsensuuri tööpõld laienes.⁷³ Kunstiharitlastel ja humanitaarteadlastel tuli taluda endiselt ranget piiramist ja järelevalvet, kulutada palju energiat eneseõigustamisele, põhjendamisele, sageli viljatutele võitlustele skolastika ja nõmedusega.

Eesti rahvuskirjandust salliti Stalini viimastel aastatel väga valikuliselt, hinnati klassivõitluse kujutamist ja saksavastast paatost. 1954.–1955. aastast algas diskussioon eesti kultuuripärandi üle, mis erilise ühiskondliku mõju omandas 1956. aastal ajalehe Sirp ja Vasar veergudel.⁷⁴ Iseseisvusaegse kultuuri taasavastamine ja taasväärtustamine haaras laiu intelligentsi ja õppiva noorsoo kihte. EKP seisis aga iseseisvusaegse ühtse rahvuskultuuri idee vastu.

Loomeinimesed olid vastasseisus parteiga aktiivsed, isegi rünnakuvalmis. Kui Kirjanike Liidu juhatusel ja EKP KK-l tekkisid lahk-arvamused romaanivõitluse žürii otsuse puhul, viis Kirjanike Liit oma seisukoha laia auditooriumi ette. See oli varasematel aastatel mõeldamatu avalikkuse kaasamine vaimu ja võimu konfliktis. G. Naani järgi toetab avalikkus sel juhul alati nõrgemat, antud korral seega Kirjanike Liitu. EKP KK VII pleenumil (juuni 1961) naelutas J. Käbin selle eest Kirjanike Liidu juhatuse häbiposti.⁷⁵

⁶⁶ Rahva teenimine on nõukogude kirjanike kõrge kutsumus. Seltsimees N. S. Hruštšovi kõne kirjanike III kongressil 22. mail 1959. – Looming 1959, nr. 6, lk. 820–821.

⁶⁷ J. Käbin. Võitluses sotsialistliku kultuuri arengu eest, lk. 24.

⁶⁸ Samas, lk. 24–25.

⁶⁹ Filosoofia leksikon. Tallinn, 1965, lk. 220.

⁷⁰ Samas, lk. 350.

⁷¹ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961, lk. 52.

⁷² R. Taagepera. Nationalism, Collaborationism and New-Leftism. – A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR. Edited by Tõnu Parming and Elmar Järvesoo. Westview Press. Boulder, Colorado, 1978, lk. 77.

⁷³ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996, lk. 236.

⁷⁴ Vt. lähemalt: O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 74–81.

⁷⁵ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 54.

Vaimset elavnemist pidurdati tugevasti. Juba jaanuaris 1958 esitas EKP X kongress nõude: tugevdada kõigiti võitlust kodanliku ideoloogia ja selle igasuguste avaldumisvormide vastu. Taas aktualiseerus ideoloogiavallas intelligentsi “kasvatamise” teema. Neid tendentse on nimetatud ka “katseks taaselustada kamandamist suhtlemisel loominguliste töötajatega”.⁷⁶ N. Hruštšovi valitsemisaja lõpul kinnitas vene keskajakiri Kommunist, et loomingulised töötajad asuvad tänapäeval kommunistliku ja kodanliku ideoloogia vahelise terava, leppimatu võitluse eesliinil, mistõttu “mõned poliitiliselt ebaküpsed kirjanikud ja kunstnikud läksid kodanliku Lääne poolt heidetud mürgitatud õnge otsa”.⁷⁷ Mõneti meenutas see 1949.–1951. aasta intelligentsivastast sõjahüüet. Ring oli taas kord sulgunud, ehkki mitte samal tasemel. Aga mõte, et intelligents seostub vaenuliku Läänega, oli igatahes endiselt sees.

1961. aastal andis Moskva keskkomitee EKP-le üksikasjalikke juhtnõore tööks intelligentsiga. “Ebatervetest tendentsidest” vabanemist kavandati EKP KK VII pleenumil 1961. aasta juunis ja järgnevalt madalamatel tasanditel: rajooni- ja linnakomiteede pleenumitest allorganisatsioonide koosolekute ni.⁷⁸ Korraldati loominguliste töötajate ja parteiaktiivi vabariiklik nõupidamine, kutsuti kokku teatriinimesed, kirjanikud, juulis 1961 leidis aset haridustöötajate ja parteiaktiivi vabariiklik nõupidamine, kus arutati õpetajate ideelist kasvatamist. Sügisel organiseeriti muusikainimeste, noorte kunstnike ja kirjani- ke nõupidamised.⁷⁹

Analüüsimist väärrib partei keelekasutus, mis stalinlikust partei lühikursuse stiilist erineb, kuid säilitab palju olemuslikku. Stalini laadis vägivaldalla glorifitseerimist avalikel foorumitel

üldiselt ei kohta. N. Hruštšov võttis aga isikli- kult aeg-ajalt kirjanikud ja kunstnikud kitsamas ringis käsile ning korraldas skandaalseid stsee- ne kunstinäitusel või kohtumisel. 1957. aasta kevadel süüdistas ta opositsioonilisi ungari kir- janikke ülestõusu õhutamises. Ungari valitsusel ei jätkunud resoluutsust nende õigeaegseks likvideerimiseks. Temal, Hruštšovil, aga käsi ei väriseks.⁸⁰

J. Kabin keel VII pleenumil oli üldiselt enesevalitsuse kontrolli all, kuid tunda oli vaevaga tagasi hoitud ärritust, mis võis olla ka kavatsuslik. Iseloomulik oli, et tegelikult partei poolt väga kardetavaks peetud asjadest räägiti pehmentatult: need on “vead”, “teatud kõrvalekaldumised” jne. Samas manati esile mõõdaniku drastilised abinõud, mis aga heideti kõrvale. J. Kabin väitis loomeharitlaste kohta: “me ei taha tappa inimest, me tahame teda päästa”. Päästmise motiiv on korduv. Partei peab võitlust inimese eest: “Me võitleme ja valusalt kisume kõrvast, keda vaja ja tõmbame ta ... kuristikust eemale.” Sellise piltliku väljen- duse oli Kabin võtnud otse N. Hruštšovi suust (olukorras, kus viimane suutis end valitseda ega tarvitanud “välku ja müristamist”).⁸¹ Mõ- ningaid noorkirjanikke nimetas Kabin “kirjan- duslikeks lõngusteks” (“stiljagi”).⁸² Sõnum oli, et meie toetame, abistame ja päästame, kuid ühtlasi vihjati: ees on kuristik. Vägivald, terror jäeti siiski hoiatusena õhku. Eduard Einmann rõhutas, et ei saa kõnelda “kultuuri levikust” üldiselt, NSV Liidus on vaid “kultuuritöö”, s. o. sihipärane ja valiv tegevus.⁸³

Juba 1954. aastal kritiseeriti senist partei haridustöö korraldust: olevat rikutud ja riku- tavat paiguti veelgi vabatahtlikkuse printsii- pi. Nõuti poliitõppe muutmist huvitavamaks ja efektiivsemaks, ka selles osas, mis oli suunatud haritlastele. Mõisteti, et haritlased

⁷⁶ V. A. Kumanev. Sud bõ sovetsoj intelligencii (30-e godõ). – Istorija SSSR. 1990, nr. 1, lk. 37.

⁷⁷ A. Golota, B. Koroljov. Nõukogude haritlaskond kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodil. (Ajakirjast “Kommunist” nr. 10, 1963). – Eesti Kommunist 1963, nr. 8, lk. 17.

⁷⁸ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 54; vt. ka ERAF, f. 1, nim. 198, s. 55, l. 9–24.

⁷⁹ Samas, lk. 55.

⁸⁰ E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 254.

⁸¹ N. S. Hruštšov. Uutele saavutustele kirjanduses ja kunstis, lk. 1.

⁸² ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 153.

⁸³ Samas, l. 102.

vajavad tippspetsialistide loenguid, hakati korraldama intelligentsi teoreetilisi seminare. Vaimu nüristavast propagandatööst kästi välja juurida “bürokraatlikud moonutused”, “dogmatism ja tähenärimine”, marksismileninismi vulgariseerimine ja “talmudistlik” lähenemine teooriaküsimustele.⁸⁴ Peagi pärast Stalini surma ilmnes, et poliitkoolides ja -ringides käijate arv vähenes tunduvalt ja seda peamiselt “parteitu aktiivi ja intelligentsi” arvel.⁸⁵ Paljud teatasid, et nad lähevad üle “iseõppimisele”, mis tegelikult tähendas pealesunnitud ideoloogiakandami kõrvaleheitmist. Loomulikult võeti siis üles küsimus kontrolli tugevdamisest iseõppijate üle. Ohtralt asutati konkreetse ökonomika ning jooksva poliitika ringe. Selles nähti haritlaste taotlust vältida poliitkooli ja NLKP ajaloo tuupimist. Kuigi haritlased võisid subjektiivselt tajuda kergendust, ängistuse ja hirmu hajumist, jätkus intelligentsi sissepiiramine endiselt. Selles vähenes julgeoleku, muu sunniaparaadi ja kaadriosakonna repressiivne roll, tühiku arvel laiendas aga partei oma tegevusvälja.

1961. aastal intensiivistas EKP märgatavalt tööd intelligentsiga, mida iseloomustati kui “intelligentsi osatähtsuse suurendamist”. Samas oli see järjekordne aktsioon intelligentsi ekspluateerimise tõhustamiseks. Partei püüdis nüüd võimalust mööda vältida stalinistliku vägivalda kasutamist, seevastu aga oma kasvava liikmeskonna ja allorganisatsioonide tiheneva võrgustiku abil luua petlikku muljet intelligentsi koostöövalmidusest ja isejuhtimisest.

J. Kábini andmeil (kõne EKP KK VII pleenumil juunis 1961) oli Eestis viimase viie aasta jooksul parteisse võetud vaid 43 tea-

dustöötajat.⁸⁶ J. Kábin pidas sellist olukorda lubamatuks, ühtlasi hoiatas, et ei hakataks haritlasi kampaania korras parteisse värbama – see oleks läbikukkumine (“proval”).⁸⁷ Parteisse tulevat võtta need haritlased, kes on ühiskondliku töö juba täiesti omaks võtnud, sellega liitunud. Nii rõhutas J. Kábin taas intelligentsi rakendamist partei eesmärkide elluviimisel. Siin silma paistnud tuli värvata parteisse. Ühiskondlik aktiivsus oli primaarne, professionaalne tase sekundaarne. “Teadustöötaja, kes kardab ühiskondlikku tööd, on väikekodanlane,” ütles Kábin.⁸⁸ Partei pideva mureliku pilgu all oli propagandistide kaader. EKP XIII kongressil (1961) võis J. Kábin ette kanda, et 62% propagandistidest on kõrgema või lõpetamata kõrgema haridusega ja 28% keskharidusega.⁸⁹ 1955. aasta sügisel oli kõrgharidusega propagandiste vaid 20%, lõpetamata kõrgharidusega 24%. 1964. aastal teatas Eesti Kommunisti juhtkiri, et propagandatöösse on tõmmatud üle 2300 inseneri ja tehniku, 760 agronoomi ja zootehnikut, 1300 õppejõudu.⁹⁰ 1962. aastal asutati TRÜ ühiskondlike erialade teaduskond, kus sai õppida rohkem kui 20 eriala. TRÜ oli üks sellise liikumise algatajaid NSV Liidus.⁹¹

1959. aastal lubas Moskva sisse seada mittekoosseisuliste instruktorite ametikohad. Seda tehti ka EKP-s.⁹² Näiteks rajoonikomiteede koosseisulist töötajaskonda tugevdati mittekoosseisuliste instruktoritega. Nendeks olid erinevate alade spetsialistid, paljud kõrgema haridusega. Nii sai partei elukutseline tuumik end paremini kursis hoida kõigega, mis toimus asutustes, organisatsioonides ja ettevõtetes. See oli osa partei penetratsioonipoliitikast, mis võimaldas ennetada või varakult avastada etteantud

⁸⁴ Kõrgemale parteiehitustöö tase. (Juhtkiri). – Eesti Kommunist 1954, nr. 8, lk. 1–2, 5.

⁸⁵ Samas, lk. 7.

⁸⁶ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 38.

⁸⁷ Samas, l. 151.

⁸⁸ Samas.

⁸⁹ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 19.

⁹⁰ Propagandist on keskne kuju parteiharidustöös. – Eesti Kommunist 1964, nr. 11, lk. 1.

⁹¹ M. Pesti. Noorte õpetamine ja kasvatamine olgu ühtne protsess. – Eesti Kommunist 1963, nr. 9, lk. 12.

⁹² J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 62.

kursist kõrvalekaldumisi. Ei ole kahtlust, et abinõu pidas silmas eeskätt intelligentsi: tootmisettevõtete juhtkonda ja nn. ideoloogiliste asutuste (sh. haridusasutused) töötajaid. Sama taotles uus töövorm, mis seisnes selles, et ettevõtted ja asutused kontrollisid üksteist vastastikku. “Ühiskondlikul alusel” rakendati spetsialiste ka kohalike nõukogude juurde tööle. Nõukogude alalised komisjonid ümbritsesid end “ühiskondliku aktiiviga”. Sama tegid täitevkomiteed, luues ühiskondlikke osakondi, inspektsioone, komisjone. Ajakirjanduses, raadios ja televisioonis hakati kujundama ühiskondlikel alustel töötavaid osakondi, nõukogusid ja kolleegiume. 1961. aasta sügisel oli neisse haaratud üle 1300 inimese.⁹³ Väliselt vormilt vastas selline tegevus ideoloogia juhtteesile proletariaadi diktatuuri asendumisest üldrahvaliku riigiga. Kuid sigitades hulgaliselt ühiskondlikke juhtimisstruktuure, jäeti need ilma peamisest – reaalsest otsustamisõigusest.⁹⁴

Haritlaste intensiivistuvat kaasatõmbamist propaganda- ja ideoloogiatöös, nende kui spetsialistide kasvavat ekspluateerimist ühiskondlikus korras tasu maksmata, omavahelise jälgimise ja kontrolli juurutamist võiks kujundlikult nimetada haritlaste teorjuslikuks abiteoks. Kõike seda oli ühel või teisel määral esinenud ka Stalini ajal, mil niisugused nähtused kahvatusid pretседenditu tõelise orjatöö kõrval. Järgnevalt tähtsustus pehmem sunnipoliitika juba tänu repressiivsuse taandumisele. Laialt levis vabameelne mõte intelligentsist kui enim ekspluateeritavast ühiskonnakihist.⁹⁵ Koolijuhtide ja õpetajate tööd pingestas tugevasti tootmisõpetuse (polütehnilise tööõpetuse) juurutamine 1959.

aastast. Õpetajate meelest tõi see kaasa õpilaste ülekoormuse ja õppeedukuse probleemid. Haridusjuhid väitsid, et süüdi on õpetajad ise, sest osa neist ei kasuta aktiivseid õppevorme ja -meetodeid. Õpetajate pingutusi noorte kasvatamisel tunnustati, kuid leiti, et sel on “sageli valgustuslik iseloom” ja kommunistlik kasvatustöö asendatakse “pealiskaudse kultuuritsemisega”.⁹⁶ Võimudel oli pinnuks silmas ka üliõpilaste “kultuuritsemine”, mille all mõeldi huvitumist nii omariikluseaegsest rahvuskultuurist kui ka kaasaegsest Lääne kultuurist. Iseseisvalt arenevat vaimset elu püüti pärssida nii kõrg- kui ka keskkoolis. Kuid uuel “praktiliste meeste ajajärgul” (M. Djilase väljend) realiseeriti keeldu mõnikord lubamise kaudu. Nii näiteks lubati alates 1950. aastate lõpupoolest kindla kontrolli all taas avaldada keskkoolide õpilasalmanahhe.

Järgnevalt mõned näited kahe suure haritlasrühma, pedagoogide ja inseneride puhul rakendatud sisekontrolli ja mittemateriaalse sunni kohta.

1952. aasta alguseks oli õpetajate hulgas kommuniste 482. See arv ei suurenenud Stalini surma järel kuigi intensiivselt. Õpetajaskonna kontrollimiseks, politiseerimiseks ja tagantsundimiseks suurendati õpetajate-kommunistide osakaalu. Kui 1959. aasta algul oli koolides 126 partei-allorganisatsiooni 1354 kommunistiga, siis 1961. aasta keskpaiku oli allorganisatsioonide 209, liikmeid neis 2295.⁹⁷ Parteilastest õpetajad külastasid teiste õpetajate tunde ja viibisid klassivälistel üritustel. Kokkuvõtteid nähtust tegid nad lahtistel parteikoosolekutel.⁹⁸ “Koolide parteiorganisatsioonid peavad võitlema selle eest, et noori ei kasvataks apoliitilised inimesed,” sõnastas Vaino Väljas

⁹³ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 20.

⁹⁴ L. Onikov. KPSS: anatomija raspada. Vzgljad iznutri apparata. Moskva, 1996, lk. 44.

⁹⁵ G. Naan. Võim ja vaim. Bürokratia ja intelligents tänapäeva kodanlikus ühiskonnas. – Looming 1969, nr. 12, lk. 1858.

⁹⁶ Kasvatada ja õpetada noori kommunistmehitajaid. – Eesti Kommunist 1961, nr. 9, lk. 3–4. (Juhtkiri).

⁹⁷ Kommunistiüheskaja Partija Õestonii, lk. 176–177.

⁹⁸ S. Sovetnikov. Tundide parteilisusest. – Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Koost. G. Sarri. Tallinn, 1963, lk. 113.

⁹⁹ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. – Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Koost. G. Sarri. Tallinn, 1963, lk. 46.

kommunistide ülesanded.⁹⁹ Veidi rohkem kui kahe aasta jooksul (1959. aasta septembrist 1962. aasta jaanuarini) vahetus Tallinna koolides 16 direktorit, mis samuti annab tunnistust “tööst kaadritega”. V. Väljase hinnangul olid 1960. aastate algul partei allorganisatsioonid Tallinna koolides enamasti väikesearvulised ega omanud küllaldast mõju ja autoriteeti. Tööd parteitute õpetajatega pidas ta halvasti korraldatuks.¹⁰⁰

Parteilaste protsent, nagu eelpool öeldud, ei olnud õpetajaskonnas silmatorkavalt suur. See-eest ei antud pedagoogidele armu poliitõppes: parteiharidussüsteemis õppis 1961. aastal 9500 õpetajat (sh. 1500 väljaspool vabariiki).¹⁰¹ Üldhariduskoolides oli 1960. aasta sügisel 11 600 õpetajat.¹⁰²

1950. aastate teisel – 1960. aastate esimesel poolel oli insenerkonna kasv eriti kiire: 1955. aastal töötas Eesti rahvamajanduses 2800 inseneri, 1965. aastal – 9100 (1975. aastal 20 300).¹⁰³ Sidumaks tehnilist intelligenti tugevamalt parteikomitee tuumikuga, asutati 1959. aastal Tallinna Kalinini rajoonikomitee juures nõuandva organina tehnikanõukogu, kuhu alguses kuulusid peamiselt ettevõtete peainsenerid ja peatehnoloogid. Hiljem võeti juurde insenere, mõned tehnikud ja isegi töölised. 1962. aastal oli kolmekümne-liikmelises nõukogus 27 kommunisti.¹⁰⁴

1950. aastate lõpul tuli Uraali piirkonnast algatus: insenerid hakkasid ratsionaliseerijaid abistama ühiskondlikus korras, milleks loodi ühiskondlikud konstrueerimisbürood. Eestis oli Kohtla-Järve Lenini-nimeline Põlevkivitöötlemise Kombinaat esimesi ettevõtteid, kus juba 1960. aastal asutati vastav büroo tõm-

bamaks töölisi kaasa tehniliste probleemide lahendamisele. Tekkis ka teine koostöö vorm – loomingulised grupid.¹⁰⁵ Peagi tegutses kombinaadis kaksteist ühiskondlikku konstrueerimisbürood ja loomingulist gruppi 135 töölise ja insener-tehnilise töötaja osavõtul. Kui vabatahtlikke kaasalööjaid jäi väheseks, rakendati sunni. Ühiskondlike büroode liikmeid sunniti täitma ülesandeid, mis kuulusid koosseisuliste konstruktorite otseste tööülesannete hulka.¹⁰⁶ Vaimse ja füüsilise töö lähendamise ning kommunistliku töö propaganda käigus kutsuti inseneride hulgas esile veel üks liikumine, mis seisnes tööliste väljaõpetamise tasust loobumises. 1958. aastal juurutati “liikumine kommunistliku töö nime saamiseks”. Muu hulgas nägi see ette, et insener-tehnilistel töötajatel kujuneb seesmiseks vajaduseks madalama kvalifikatsiooniga kaastöötajate õpetamine ilma vastava tasuta.¹⁰⁷ Ka ratsionaliseerimistegevus kuulus planeerimise alla. Ülevaalt poolt öeldi, kui palju tuleb ettepanekuid esitada ja kui suur peab olema ökonoomia.¹⁰⁸ Loomulikult raisati sellega inseneri aega, pikendati tööpäeva ilma vastava hüvitusega. Tegelik kasu sellisest “loomingulisest tööst” oli sageli küsitav. Inseneride inertsus “kommunistliku töö liikumise” kampania suhtes oli parteis alatasa kõne all.¹⁰⁹

Tippharitlaste opositsioonist ideoloogilise surve vastu teame üsna palju. Sellest, kuidas reaharitlased reageerisid vaimse töö tasustamise ebaõiglusele ja pealesunnitud “ühiskondliku töö” kasvavale koormusele, on vähem kirjutatud. Vastupanu oli ilmselt peamiselt passiivne. Selle levinud väljenduseks oli haritlaste suur liikuvus, õpitud ameti sagedas hülgamine, noorte spetsialistide püüd

¹⁰⁰ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides, lk. 52.

¹⁰¹ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 147.

¹⁰² Narodnoe hozjajstvo Ëstonskoj SSR v 1971 godu. Statističeskij ežegodnik. Tallinn, 1972, lk. 306.

¹⁰³ Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957, lk. 178, 179; Narodnoe hozjajstvo Ëstonskoj SSR v 1971 godu. Statističeskij ežegodnik, lk. 247; Eesti NSV rahvamajandus 1983. aastal. Statistiline aasta-araamat. Tallinn, 1984, lk. 150.

¹⁰⁴ V. Konstantinov. Partei rajoonikomitee tehnikanõukogu. – Eesti Kommunist 1962, nr. 2, lk. 81.

¹⁰⁵ A. Schmidt. Tehnilise intelligenti ja tööliste loominguline koostöö. – Eesti Kommunist 1962, nr. 10, lk. 34–35.

¹⁰⁶ Samas, lk. 36–37.

¹⁰⁷ A. Schmidt. Tänapäeva võimas liikumine. – Eesti Kommunist 1963, nr. 11, lk. 21.

¹⁰⁸ J. Tomberg. Inseneri elutöö Eesti põlevkivitööstuses. Tallinn, 2002, lk. 113.

¹⁰⁹ Kuidas kasutatakse spetsialiste? – Eesti Kommunist 1962, nr. 2, lk. 103.

eirata töölesuunamist, passiivsus komsomoli või partei liikmena ning keeldumine nendesse organisatsioonidesse astumast.

Haritlaste parteisse võtmisel olid omad piirid. Samas tahtis võim kasutada haritlaste teadmisi ja mõju rohkem, kui viimaste otsene ametitöö seda nõudis. Kui 1940. aastal ja sõja järelegi tähendas haritlase silmapaistev aktiivsus poole valimist, siis “sula” ajast hakati sellesse suhtuma kui tavalisse, erilise püüdlikkuse puhul kui karjääri sillutavasse nähtusesse. Partei juhtis ja kontrollis intelligentsi nüüd senisest enam haritlaste keskel, tegi seda varasemast rohkem haritlaste endi kätega, rakendas kollektiivset järelevalvet ja vastutust.

Hirm, ebakindlus, keskendumine enesesäilitamisele asendus haritlaste massis stabiilsema elutunnetusega, millesse kuulus nii oma ametikohuste kui ka mitmesuguste “ühiskondlike ülesannete” rutiinne täitmine. Väga paljud jälgisid huvi ning põnevusega võitlust “uue” ja “vana” vahel ning seda, kuidas “uus” just oma suhetes haritlaskonnaga hakkas kiires tempos muutuma “vanaks”. Pinge haritlaskonnas püsis. Ometi ei jälgitud toimuvat nüüd enam sellise masendusega kui 1940. aastatel, seda ei nähtud enam kitsalt vägivallana eesti rahva kallal. Selgemalt tajuti, et areng suurriigi keskustes ei kanna Eesti suhtes ainult miinusmärki, vaid võib avada ka võimalusi.

Kodumaine eesti intelligents tugevnes sadade vabanenud ja tagasi pääsenud haritlastega. Viimaste naasmine oli täienduseks Eesti vaimsele potentsiaalile, samas ka haritlasi julgustav faktor. Vaatepiiri avardas loovharitlaste läbikäimise taastamine Soomega. Ühtlasi tähendas see rakendumist Nõukogude Liidu välissuhtluse vankri ette ja julgeolekuorganite huviorbiiti sattumist.

Hakkas kujunema uus vaimne atmosfäär. See avaldus esialgu küll peamiselt loovharitlaste koosolekutel, sh. loovharitlaste ja parteieliidi ühistel “nõupidamistel”. Intelligentsi ringkondades julgeti taas näidata oma isikupära, individuaalsust, oma nägemust ühiskondlikes

asjades. Vähehaaval, poolvarjus andis endast märku teine ühiskondlik arvamus, mis ei olnud ülevalt poolt organiseeritud.¹¹⁰ Viimast otseselt ja avalikult juhtida ei olnud intelligentsil kuni laulva revolutsioonini võimalik. Vaimu ja võimu vastuolu klassikalisel (normaalsel) kujul eeldab, et mõlemad pooled tunnustavad teineteise eksisteerimisõigust. Nii oli see K. Pätsi isikuvõimu ajal, kuid mitte stalinismi aastail. Järgnevalt muutus vaimu ja võimu vastuolu ametliku tunnustuseta, kuid nii võimueliidile kui ka haritlaskonnale teadaolevaks nähtuseks, mida tavaliselt endisel kombel räige sunni või inimeste kõrvaldamise abil ei likvideeritud, ideoloogilist kontrolli teostati teistmoodi.

Eesti oli Moskva jaoks ääremaa. Kuid erinevalt mitmetest teistest oli Eesti kontaktivõimeline, innovatiivne ääremaa. Eesti loominguvoimet iseloomustas mitmekülgus, silma paisteti teaduse, tehnika, põllumajanduse, kunsti, kirjanduse, olme- ja keskkonnakultuuri (keskkonnateadvuse) jm. aladel. Loomulikult ei esindanud Eesti kõigil aladel Nõukogude Liidu tiptaset. Oluline oli süntees ja elukvaliteedi terviklikkus, kultuuriline kompaktsus ning Eesti intelligentsi mitmekülgus. Avatust ja läänelikkust õpiti ametliku liiniga tasakaalustatult esitama ja suudeti nii teatud ulatuses legaliseerida. Hakkas kujunema “Nõukogude Lääne” sündroom, üheaegselt lubatud ja vaenatud, mis eesti haritlastele oli igatahes kasulik. Sellega liitus samuti mitteametlik “katsevabariigi” oreool. Eesti ja teiste Balti vabariikide prestiiž ida poolt vaadatuna tõusis. Kujundlikult väljendudes oli kuuekümnendatel aastatel kaks võimalust – kas ujuda süsteemiga kaasa, täiendada nomenklatuuri, või minna aastasadadega äraproovitud teed – jätkata kangekaelse orjana.¹¹¹ Tänapäeva vaatepunktist oli eesti haritlaskond ülekohtu ja vägivalla ohver kuni Eesti okupeerimise lõppemiseni. Kuid on loomulik ja mõistetav, et 1950.–1960. aastail tajusid asju teisiti väga paljud inimesed ja toimunud positiivseid nihkeid tähtsustati sageli üle. Rõõm muutustest

¹¹⁰ I. Apine. Zakat nomenklaturo. Po materialam arxiva kompartii Latvii. – Baltijskij arxiv. Russkaja kul´tura v Pribaltike VI. Sostavitel´ J. Abõzov. Rīga, 2000, lk. 222.

¹¹¹ O. Raun. Vaikne eestlane. Tallinn, 1998, lk. 98.

ja optimism oli selle aja reaalne tunnusjoon nagu skepsis ja vastupanugi.

1964. aastal N. Hruštšov kukutati. Tema kõrvaletõrjumist on põhjendatud järgmiselt: ta lükati kõrvale, ehkki ta ei olnud reaktionäär ega liberaal; põhjuseks oli tema ebastabiilsus, ettearvamatus, juhitamatus ja süvenev diktaatorlikkus. Ta oli mees, kes oma südames põlgas intellektuaale ja kes liikus tuleviku poole tagurpidi, selg ees.¹¹² Suurriigi juhtpositsioonile tõusis hall keskpärasus. Eesti haritlaskonnale olid aastad 1965–1968 siiski suhteliselt head. Hruštšovi rahmeldamine oli lõppenud, uus võim alles sättis end sadulasse. Seda perioodi on rahvusliku taasärkamise aastail nimetatud sõjajärgse okupatsioonaja lahedaimaks.¹¹³

1960. aastatel sai “kõigi kolme maailma” üheks ühisjooneks hariduse ja intelligentsi osatähtsuse üldine tõus, ehkki kõneldi juba hariduse ülemaailmsest kriisist. Ent sel suurel vabanemiskümnendil jäi eesti rahva seisund vastuoluliseks: siingi avanes võimalusi kultuuriliseks arenguks ja isegi elujärje normaliseerumiseks. Eesti poliitilise ja geopoliitilise enesemääramise osas näis kõik lõplikuna. Neid, kes hellitasid lootust tõhusatele reformidele, unistasid Eesti reaalsest autonoomiast, ootasid ees pettumuse aastad. Üha selgemalt hakkas kummitama sisepiirideta impeerium, senisest veelgi võikam venestuskatel.

Nõukogude ühiskond ei läinud liikvele ei Stalini surma ega Hruštšovi kuulsa XX kongressi kõne järel. Ei toimunud ühiskonna iseorganiseerumist, kodanikuühiskonna ideede võidust rääkimata. Intelligents ei mobiliseerunud. Ei toimunud midagi sellist, mida nägime 1980. aastate lõpul.

Nõukogude sotsialism ei olnud veel oma majanduslikke ja poliitilisi ressursse ammenanud. Aga kindlasti ei jäänud mõjuta ka partei illusioone loov ja osavalt intelligentsi hõlmav haritlaspoliitika, ehkki ajuti tunnistati, et partei autoriteet haritlaste keskel jättis soovida. Intelligents oli tõrges, kuid samas lasi siiski end bürokraatial vormida ja poliitilisele abiteole rakendada. Partei ei teinud

kingitusi, intelligents seoti partei poliitikaga varasemast tugevamini. Intelligentsi oli nüüd raskem vastandada parteibürokraatiale, ta oli kaastegija, kaasmängija, keda võim ikkagi ei usaldanud. Tuhandetelt oli võetud võimalus etendada kõrvalseisja või opositsionääri osa. Oli saabunud ajajärk, mil ei kerkinud esile rahvuslikke kangelasi tavapärasest mõttes. Ehk võiks sellisteks nimetada neid väheseid, kes titaanliku mõttetöoga löid tunnetuslikke alternatiive (Juri Lotman, Uku Masing). Üldreeglina silmapaistvaid intellektuaale partei ja riigiparaadi juhtkonda ei tõmmatud. Oli ju möödunud vaid mõni aasta ajast, kui vaimuinimesed (H. Kruus, N. Andresen, J. Semper jt.) kõrgetelt ametikohtadelt minema löödi, sageli vangistati. Vaimne eliit tegutses peamiselt teaduse, kunsti ja kõrghariduse valdkonnas.

Intelligentsi ja parteibürokraatia vahekorras domineeris endiselt kasutäitja–käsuandja suhe. NLKP poliitika püüdis viimast ähmasutada ja maskeerida, luua pettepildi, et intelligents – vähemalt suures osas – on aktiivne ja veendunud partei abiline. Ent võim pidi selle eest ka teatavat hinda maksma mõtte- ja väljendusruumi avardamise näol. Ehkki osa sellest oli tegelikult vaid eesti noorepoolse haritlaskonna virgunud energia kanaliseerimine parteile sobivasse voolusängi.

Väino Sirk

(1942)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1970. aastal ajaloolasena. Samast aastast töötab Ajaloo Instituudis, käesoleval ajal vanemteadurina ja ajaloo osakonna juhatajana. Ajalookandidaat 1975. aastast. Peamine uurimissuund: Eesti hariduse ajalugu (kaks monograafiat kutsehariduse ajaloost 1983, 1989) ning Eesti haritlaskonna kujunemine (kaks monograafiat koos professor Toomas Karjahärmiga 1997, 2001).

¹¹² E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 235, 270, 272.

¹¹³ O. Raun. Vaikne eestlane, lk. 83.

Krahv Hermann Keyserlingi konflikt eestimaalastest rahvuskaaslastega 1917/18

II

Henning v. Wistinghausen

Eduard von Stackelbergi poolt Keyserlingi artiklile “Vaatepunkte päevaküsimuses” koostatud vastus “Keyserlingi juhtum” pärineb aastast 1918. See järeldeb nii ühest Keyserlingi⁴⁸ enda hilisemast väitest kui ka Stackelbergi mälestustest ning ühest formuleeringust tolles Keyserlingile adresseeritud vastuses.⁴⁹ Mõlemast nähtub, et see vastus pidi olema paberile pandud enne Saksa okupatsiooni Eestimaal ja seega enne Stackelbergi vahistamist:

“Eelnevatel kohtumistel nii sugulaste-sõprade kui ka naabritega Sutlemas ja Raikkülas oli seda teemat akadeemiliselt käsitletud. Keyserlingil oli anne maailmateatri lavalaudadele ilmunud uusi tegelasi kiire pilguga haarata ning debütandi rolli täielikult sisse elada. Kord olid need jaapanlased, kord eestlased.⁵⁰

Ka Keyserling rääkis Stackelbergist hiljem kui ühest “varasemast sõbrast”.⁵¹

Seda kirjatükki on täiesti ilmvõimatu kokku võtta, sest see koosneb arvukatest eraldi seisvatest, üksteisele järgnevatest argumentidest. Seetõttu püüame sealt välja noppida aspektid, mis sisaldavad kõige otsesemaid rünnakuid Keyserlingi vastu – mida viimane ise hiljem “kallaletungiks” on nimetanud⁵² –, ning säilitada võimaluste piires Stackelbergi originaalset tooni, nii et tema tülikirja iseloom selgelt esile tuleks.

Esiteks heidab Stackelberg talle ette “rängimat, mida ühele filosoofile, aadlimehele ja sakslasele üldse ette võib heita: valelikkust, täpsemalt minimaalse teadliku eksitamise poole püüdlamise nõude rikkumist”.

Seda põhjendab Stackelberg asjaoluga, et juba järgmise kolme aasta jooksul muu-

⁴⁸ Kiri A. Heykingile 22. dets. 1921 (viide 22)

⁴⁹ “Ja Te kirjutate sellest südamerahuga ajal, mil diplomaatide salasepitsused meie tuleviku kujundamisel näivad lähtuvat sõudeklubide hinnanguist ja külavanemate arvamustest. Niisiis on ka **Teie** käsitus anneksioonist, mida Te nüüd seoses muutunud situatsiooni ja asjaolude kokkusattumisega kirglikult soovite, igal juhul oluline.” (lk. 10).

⁵⁰ Nagu viide 38.

⁵¹ Keyserlingi kiri Axel von Rothile Darmstadtist, 2. jaanuaril 1923 (Hermann-Keyserling-Nachlass 195.02) Vt. viide 36.

⁵² “Entwurf einer Antwort an den [Estländischen] Gemeinnützigen Verband” [ühingu eesistuja parun Axel Maydelli kirja peale Tallinnast 23. märtsil 1923, mille kohaselt ühingu komitee oli 15. märtsil 1923 tagasi lükanud ettepaneku “algatada uurimine ja astuda edasisi samme selles küsimuses“ (s.t. Keyserlingi ja Stackelbergi konflikti asjus); mai lõpus – juuni alguses 1923 otsustas komitee, et see juhtum on ühingu jaoks “lõplikult lahendatud” (Otto von Schulmann Keyserlingile Tallinnast 2. juunil 1923). – Hermann-Keyserling-Nachlass 196.04] Keyserling oli enne seda, 23. aprillil välja astunud “Eestimaa Põlisaadli Liidust”, mille juhatus asus Berliinis (eestseisuse liikme, asjaajaja [Modest] von Bodisco kiri 24. aprillist 1922. – Hermann-Keyserling-Nachlass 196.07)

tis Keyserling oma arvamust – ka edaspidi püüab Stackelberg teda pidevalt esitada kui oportunisti – ja üritab seda tõestada väitega, et Keyserling on “sügisel 1914 [– –] väljendanud mõtteid, mis ei luba mul teda süütaks lobamokaks pidada: kesk tookord valitsenud paanikat, hetkel, mil sakslaste tagakiusamine venelaste poolt oli kõrgeisus, läks ta kaasa ideega võtta kasutusele abinõud meie seisuse rehabiliteerimiseks Suvorini, Suchomlinoffi, Goremykini⁵³ silmis: isikud, keda ta tookord pidas germanofiilseteks, pidid järgmisest maapäevast eemale jääma, niisiis tuli nad tagakiusajate meeleheaks autult minema kihutada.”

Nüüd, talvel 1917 möönavat Keyserling, et “situatsioon” on muutunud.

“Tõepoolest. Kolme aasta eest uskusite Te, krahv, et enamus on ehk Teie poolel, nüüd kardate, et teised võivad oma odaotsa Teie poole pöörata! Olge mureta, süüalune, meie, Teie vastased, esitame küll süüdistuse ja kinnitame seda, aga me võtame arvesse, et prae-

gusel jõhkral ja äreval ajal ei saa igamehelt nõuda iseloomu, meelekindlust, kartmatust, ning ma usun, et kui Te meie keskele rohkem segadust ei külvate, oleme meie valmis alatiseks rahumeelselt lahku minema ja andma Teile võimaluse vabalt ära minna.”

Mõistagi on siin tegu ränga etteheitega, mida aga ükski teine allikas ei kinnita⁵⁴ – niisiis saab tegemist olla vaid kitsamas ringis vestluse käigus väljendatud mõttega, mis võis Stackelbergini jõuda kontekstist välja rebituna ajal, mil Eesti ühiskond hakkas jagunema “terveteks” ja “haigeteks”.

Kuigi Stackelberg käsitleb Keyserlingi artiklit “Vaatepunkte päevaküsimuses” ka hiljem korduvalt kui “etteruttavat enesekaitset” ehk “kaitsekirja”, jätkab ta süüdistust ja kirjutab:

“Alates 1914. aastast olite te igatahes vaenulikult meelestatud nii saksa loomuse kui ka sakslaste ruumitaotluste suhtes maailmas ja püüdsite meie kaasmaalasi ka vastavalt mõjutada. Ja kuna sellel, mida te ütlete või

⁵³ Aleksei Suvorin, ajakirjanik (“Novoje Vremja”); Vladimir Suhhomlinov (1848–1926), 1909–1915 sõjaminister; Ivan Goremoikin (1839–1917), 1906 ja 1916 peaminister.

⁵⁴ Ühe erandiga: 10. detsembril 1937 saatis rahvahariduse ja propaganda riigiminister dr. Goebbels kuuele riigiministrile – Preisi peaministrile Göringile, *Reichsleiter* Rosenbergile ja Bouhlerile, *Gauleiter* Bohlele ja Hesseni *Reichsstathalter* Sprengerile usaldusliku kirja, milles ta teatab, et “pärast asja veelkordset ülekontrollimist peab ta krahv Hermann Keyserlingi avalikku ülesastumist sise- ja välismaal riigipoliitiliselt ebasoovitavaks [– –] ja on andnud Keyserlingile korralduse oma uute avaldamisjärgus tööde ettenäitamiseks ning lisanud informatsiooniks “põhjaliku hinnangulise seisukoha Keyserlingi tööde ja tegemiste kohta”. Selles 13 masinakirjalehest koosnevas hinnangus “Krahv Hermann Keyserling. Persönlichkeit und Werk” leidub lisaks viitele “Hibbert Journalile”, millest tsiteeritakse lõike ja mida kommenteeritakse (“Keyserling oli selle kirjutamise ajal küll veel Vene riigi kodanik ega võinud avalikult saksa asja ajada; ent mitte keegi ei sundinud saksa päritolu aadlikke tollal Saksamaad sõimama”), üks passaaž, mille võis koostada üksnes keegi, kes oli teadlik Stackelbergi vastusest Keyserlingi kirjale, kusjuures nii asjassepuutuvaid seoseid kui ka Keyserlingi ütlusi oli tema kahjuks võltsitud (või mäletas keegi lihtsalt valesti?):

“Sõja ajal oli Keyserling ilma erilise põhjuseta esitanud Eestimaa rüütelkonnale nõudmise arvata selle saksameelsed liikmed rüütelkonnast välja. Need saksameelsed liikmed moodustasid enamuse. Keyserlingi nõudmises öeldi muu hulgas, et “rahvuslikud vastuolud on mõistetavad üksnes käsitöölise ja väikeste inimeste ringis. Väikekodanlik saksa meelelaad vastavat aristokraatsel Balti loomusele veel vähem kui vene orientatsioon, mille olevat omaks võtnud kaks kolmandikku Eestimaa aadlist. **Iga tõeline aadel olevat rahvusülene.** Baltlastel polevat mitte midagi ühist nende võõrast rassist inimestega kaitsekraavides. **Sakslased ei võlgne oma ajutist edu mitte Hindenburgile, vaid Leninile (!).**” Oma suureks kurvastuseks ei suutnud ta tookord seda nõudmist läbi suruda. Rüütelkonna liikmed teatasid ühehäälselt, et krahv Keyserlingi vaated ei sümpatiseeri neile ja nad avaldavad kahetsust, et saksa rüütelkonna liikmena on Keyserling pidanud võimalikuks ilmutada Inglise pressis sõja ajal artikli, mis sisaldab rünnakut saksluse vastu.”

Järgnevalt on juttu konflikti teisest vaatusest Eduard Stackelbergiga, “baltisakslaste juhiga” aastal 1921 (Bundesarchiv (Berlin) R 21/366 leht 9-17; teine eksemplar leidub fondis NS 15/215, leht 205-12) Vt. ka: Ute Gahlings. “An mir haben die Nazis beinahe ganze Arbeit geleistet”. Über den Umgang der Nationalsozialisten mit Hermann Graf Keyserling. – Deutsche Autoren des Ostens als Gegner und Opfer des Nationalsozialismus. Beiträge zur Widerstandsproblematik. Frank-Lothar Kroll (Hrsg.). Berlin, 2000, lk. 47–74.

kirjutate, oli teatavat kaalu, ning meie eetilise “nõnda-olemise” vundament oli juba selletagi ülemäära koormatud, tuli õigeaegselt mõelda, kuidas Teie käitumise tagajärgi Teie endi, mitte meie kaela veeretada. Te võisite meid meie ainsa päästja – Saksamaa – silmis alandada, häbistada, päästmise nurjata. Seda kartsin ma algusest peale. Et säilitada lugupidamist ja usaldust meie vastu, tulnuks nii Teid ennast kui ka Teie mõju ära nullida, seetõttu kavatsesin ma tookord teha Teie väljaheitmisplaani alusel ettepaneku alustada Teie vastu kohtuprotsessi. Ent ma jõudsin veendumusele, et see oleks küll kõige sügavamas mõttes õiglane – kuid siiski ebaotstarbekas.”

Keyserlingi hoiakus ei olewat midagi muutunud, sest: “Miks tahate Te meid veel nüüdki nende silmis, kes meie hüvanguks, meie kõrgemate ja madalamate väärtuste nimel verd valavad, näidata kui väärtusetut sugu, rahvuslikke värde, nagu Te ütlete, Teie, kes Te madalamaid saksa rahva kihte põlgate ja Saksamaal siiani – tänu jumalale – väga elujõulise idealismi maha salgate?” (Pandaugu tähele seda muutust, mille on läbi teinud Stackelbergi eespool mainitud, peaaegu kahe aastakümne taha jääv halvustav hoiak Wilhelmi-aegse Saksamaa suhtes).”Te teadsite ja teate, et igal ajal on **omad** ideaalid, me ei saa olla renessansi-inimesed ega humanistid, ristirüütlid ega rokokoo-aegsed kavalierid, vaid üksnes oma aja lapsed, aja, millel on eranditult rahvuslikud ideaalid – vanade konfessionaalsete või seisuslike ideaalide asemel. Te teadsite, [– – –] et meiega [– – –] ei suutnud olla midagi enam kui saksa parunid, et meil ei saanud olla muud kõlbelist sisu kui saksa au- ja kohusetunne ja et üksnes hirm repressioonide – nuudi – ees võiks meile kõige

sügavamas hingepõhjas ohtlikuks saada ja meid demoraliseerida. Te teadsite seda kõike, aga mätsisite kinni ja püüate nüüd iseennast ja meid eksitusse viia. *Foul play!*”

Et kogu Stackelbergi tekst pole laias laastus mitte niivõrd vaidlus Keyserlingiga kui pigem iseenda vaadete esitus, seda näitab ka järgnev, 1914. aastast saadik endas kantud, sügavat haavumist peegeldav mõttekäik, mida jagas ilmselt valdav enamik Eestimaa sakslasest, nagu kinnitavad paljud näited: “Me ei ole ära teeninud kohtlemist, mis meile sõja puhkemisel vene rahva poolt osaks sai. Ka meile, germanomaanidele, saab insinueerida vaid mõtteis patustamist ja see ei ole ju karistatav. Venemaa “vabastas end” truudusetult “tänukohustusest” ja tema teenritel jätkus “valetaja jultunud häält”.”

Nagu sellest veel küllalt poleks, jõuab Stackelberg lõpuks “peamiseni – selleni, mis kahju Te meile olete teinud” ja seega oma “tegeliku süüdistuseni”, nimelt “Hibbert Journali” artiklini. Stackelberg – vastupidiselt Keyserlingi eespool nimetatud motiividele – näeb ingliskeelses artiklis, seda üksikasjalikult lahkamata, lihtviisilist asumist “saksa kultuuri ja Saksa riigi vastasele” positsioonile, heites Keyserlingile samas ette, et tema teguviisi ei kanta mitte “tema enda arvele”, vaid et “Balti aadlimehe ja tuntud saksakeelse kirjanikuna olete häbistanud ja diskrediteerinud [– – –] meid, Balti aadlikke. Te olete ohtu seadnud ühe omanäolise kultuuri, ühe omal maal üldkasuliku aadlivabariigi edasikestmise, kerge-meelselt kõigutanud tema au ja väarikust, lammutanud tema sisemise kooskõla: kas Teie **või** meie saame nüüdsest tema juurde kuuluda – ja seda kõike inimpelguse, iseloomunõrkuse tõttu. Sellelega [– – –] ütlesite te lahti kõige

⁵⁵ E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf II (viide 7), lk. 42. Prof. dr. Wilhelm Förster (1869–1966) astus Esimese maailmasõja ajal välja Saksamaa poliitika vastu, heites talle ette süüd sõja puhkemises, ja pidi loobuma õppejõukohast Münchenis (eetika ja sotsiaalteadused); Ludwig Quidde (1858–1941), ajaloolane, Wilhelm II pihta käiva satiiri “Caligula. Eine studie über römischen Cäsarenwahnsinn” (1894), mis tõi kaasa saksa ajalooteaduse põlguse, autor; 1914–1929 Saksa Rahuühingu esimees, 1919–1920 Weimari Rahvuskogu (Deutsche Demokratische Partei) liige; 1927 Nobeli rahupreemia laureaat; mõeldud on vürst Karl Max Lichnowskyt (1860–1926), kes oli alates 1912. aastast Saksa saadik Londonis, kus ta viimse võimaluseni püüdis takistada sõja puhkemist, kirjutas “Die Schuld der deutschen Regierung am Kriege” (1918) ja heideti välja Preisi härradekojast, Saksa Demokraatliku Partei liige. Vt.: Deutsche Biographische Enzyklopädie. Bd. 3 (1996), lk. 363, Bd. 6 (1997), lk. 373 ja Bd. 8 (1998), lk. 103.

isiklikumast [– –]. Ja ega asi sellega piirdu. Edaspidi võib iga vekslivõltsija Teile toetuda: “tõde on see, mis mulle kasu toob.”

Enda mälestustes väljendas Stackelberg oma viha ka selle peale, et üks “Zürichi pat-sifistide ajakiri” – juba mainitud “Friedens-Warte” – “on sellest tunnistusest kinni haaranud ja nii kõlas Keyserlingide hea nimi koos Fr. W. Försteri, Quidde ja Felix Lichnowsky omaga”.⁵⁵

Kogu pamflett lõpeb *conclusion*’iga, mille solvavat poleemilisust on raske ületada, ent milles ei puudu teatav huumor: “Kui ma oleksin arst, kes on kutsutud ravima meie aja suurt haigust, teeksin ma Keyserlingi juhtumi kohta järgmised märkmed:

Anamnees: ebausaldusväärne.

Sümptomid: rahutus, heitlikud mõtted, sisemised vastuolud.

Diagnoos ja etioloogia: mürgistus, oletatavasti lektüürist saadud.

Prognosis: paranemine sama hästi kui välistatud.

Teraapia: meeleliigutuse vältimine, isoleerimine, *Bedlam* [sic!].

Kui ma oleksin teoloog ja peainkvisiitor, üritaksin ma kahtlasevõitu polüteismi meie keskmest välja ajada ning kui ma oleksin jurist ja prokurör – nõuaksin ma surmanuhtlust: sedä surmanuhtlust, mida ei saa tühistada sellised kaebealuse jaoks mõjukad seaduseandjad nagu Loyd [sic!] George, Lenin

ja Anvelt, surmanuhtlust, milleni kateedri kõrgustest on vaid üksainus samm ja mille viib täide peen prantsuse kirves: *le ridicule*. Ent ma ei kuulu nendesse mehi tapvatesse fakultetidesse, vaid võtan sõna üksnes kui poliitiline vastane. Selles asjas toetun ma suurtele Rooma eeskujudele: *Erupe, evade – et noli turbare circulos nostros*.”

Tookord valitsenud aumõiste kohaselt ei olnud Keyserlingil muud valikut, kui Eduard Stackelberg välja kutsuda.⁵⁶ See sai juhtuda alles 1918. aasta aprilli lõpus, pärast Stackelbergi naasmist asumisel Krasnojarskis. Aukohus Arthur Wulfi⁵⁷ eesistumisel tuli kokku 14. juunil 1918 Tartus. Aukohtunikuks valis Stackelberg Arved von Oettingeni⁵⁸ – kes nagu eesistuja Wulfki oli kunagi kuulunud “Keegliklubisse” – ja Keyserling parun Alfred Schillingi,⁵⁹ Liivimaa ja Eestimaa kaks tollast juhtivat poliitikut.

Aukohus langetas järgmise otsuse:

“Aukohus mõonab, et krahv Keyserlingki [sic!] “Vaatepunkte päevaküsimuses” andis parun Stackelbergile põhjust tunda end solvatusena, ent leiab, et parun Stackelberg väljendab end oma vastuskirjas “Keyserlingki juhtum” viisil, mis haavab krahv Keyserlingki au. Nimetatud kaalutlusel annab aukohus krahv Keyserlingkile valida kas satisfaktsiooni relvaga või vabanduse, mille parun Stackelberg peab krahv Keyserlingkile esitama järgmiste sõnadega: “Ma vabandan Teie ees terava

⁵⁶ Vrd. ka Eestimaa Põlisaadliste Kuulunute Liidu tollase aseesimehe parun Cäsar Schillingi kirja Valerio Gruenewaldtile 17. detsembril 1921 (“Vastuseks parun Stackelbergi kirjale esitas krahv Keyserling 1918. a. parun Stackelbergile väljakutse”). – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.07

⁵⁷ Arthur von Wulf (1859–1930) Viitina, Liivimaa, jurist, alates 1912 Liivimaa maanõunik (W. Lenz. Album Livonorum. Dorpat 1822–1939. Hannover-Döhren, 1958, nr. 850). Tema kohta vt. ka: G. von Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution (Göttinger Bausteine zur geschichtswissenschaft. Bd. 48). Göttingen, 1978, *passim*.

⁵⁸ Arved von Oettingen (1857–1943), Luua ja Kaarepere, Liivimaa, 1902–1912 Liivimaa maanõunik, 1920–1921 Saksamaal emigratsioonis olles Liivimaa Põlisaadli Liidu esimene esimees. Vrd. DBBL (viide 26), lk. 556 ja G.v. Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik (viide 57), *passim*.

⁵⁹ Parun Alfred Schilling (1861–1922), jurist, Padu ja Kabala, Eestimaa, 1907–1912 Duuma saadik, 1912–1912 Riiginõukogu valitud liige, alates 1912 Eestimaa maanõunik (1918–1919 presideeriv maanõunik), Vene keisrikoja kammerhärä; valitud rüütelkonna komitee poolt 15. oktoobril 1914 rüütelkonna peamehe asetäitja kohalt tagasiastunud parun Eduard Stackelbergi järeltulijaks, esindas ta 1917–1918 Eestimaa huvisid algul Stockholmis ja seejärel Berliinis (vt. viide 79). Emigratsioonis olles Eestimaa Põlisaadli Liidu esimees alates 20. aprillist 1922 kuni oma surmani. Vt. DBBL (viide 26); E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 23), *passim*; Ritterschaftsprotokoll, EAA (viide 1), f. 851, n. 2, s. 792, lk. 342; W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 248 ja A. v. Taube. Die baltisch-deutsche (viide 4), *passim*.

väljendusviisi pärast, milles on esitatud minu vastulause.”⁶⁰

Keyserlingi aukohtunik parun Schilling osutas hiljem asjaolule, et aukohus ei võtnud seisukohta kummagi kirjutise sisu suhtes ja tegeles vaid sellega, “millisest küljest auhaavamine aset leidis [– –], kusjuures tema (s.t. Stackelbergi) teguviis (kirjutise laialisaatmine reale isikutele) läks arvesse kui raskendav asjaolu”⁶¹.

Keyserling valis vabanduse, mille Stackelberg võis esitada vahetult pärast otsuse teatavaks tegemist; nimelt nägi kohtumenetlus ette, et vastased peavad olema aukohtule kättesaadavad. Teisest allikast teame muu hulgas, et Keyserling ja Stackelberg kohtusid juunis 1918 Tartus.⁶² 1918. aasta juuni lõpus lahkus Keyserling Eestimaalt ja pöördus tagasi alles oktoobris 1918.

*

Oma autobiograafias räägib Keyserling, et “kui Saksa väed Eestimaale tungisid” – niisiis 1918. aasta veebruari lõpus –, “hakkas suur osa kaasmaalastest, kes minusse varem iial

teisiti kui lugupidavalt polnud suhtunud, minu üle kohut mõistma, mind boikoteerima ja minu peale kaebama”, ning üksnes “tänu meie rüütelkonna kõrgemate instantside, eriti rüütelkonnapealiku parun Dellingshauseni energilisele väljaastumisele” ei heidetud teda “aadelkonnast” välja.⁶³

Täpsema informatsiooni selle kohta võlgname me tollasele rüütelkonna teisele sekretärile, Keyserlingiga sõbrustanud Valerio von Gruenewaldtile.⁶⁴ Ühes 1922. aasta veebruaris koostatud mälestuskirjas⁶⁵ kinnitab ta:

“Pärast sakslaste sissetulekut tuli Keyserling otsemaid Tallinnasse ja otsis kontakti okupatsioonivõimudega – teguviis, mis on risti vastu käiv parun Stackelbergi poolt pärast 2. maailmasõda, konflikti teise vaatuse käigus väljendatud oletusele, et Keyserling kartis võimude tagakiusamist. Ei saa ega tohigi maha vaikida asjaolu, et esialgu võtsid need võimud Keyserlingi vastu üsna umbusklikult, sest esimestel päevadel oli ülemjuhatus ja ohvitserid Keyserlingi ja minu eest “hoiatatud”, ja seda nii seltskondlikus plaanis kui ka ametlikult. Hoiatajate nimed on mulle teada, ent praegu ei tohi ma neid nimetada.”⁶⁶ Pärast üht pikemat

⁶⁰ Arthur von Wulfi poolt tõendatud, dateeringuga Tartus 14. juunil 1918, Copie. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 23. Juni 1918 No. 342, EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714. Otsusele on järjekorras alla kirjutatud Wulf, Oettingen, Schilling; ka sellest nähtub, et mõlemad aukohtunikud olid ühel meelel Wulfi kui esimehe suhtes. Ärakiri ühest Keyserlingile 28. jaanuaril 1922 Berliinist saadetud Schillingi kirjust. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.03. Ka Keyserling andis hiljem teada, et Schilling oli tema poolt valitud aukohtunik. – H. Keyserling. Entgegnung des Grafen Keyserling auf die besonderen Punkte der Beschwerde des Baron Stackelberg gegen ihn vom 5. Dez. 1921. Darmstadt, 16. april 1922. Keyserlingi poolt käisiti parandatud masinakirjatekst. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.01. Aukohtu otsuse sõnastus on äärmiselt oluline otsuse langetamisel Keyserlingi ja Stackelbergi vahelise konflikti (1921 jj.) teise vaatuse üle, sest see tekst polnud Saksamaal tookord kättesaadav ja asjaosalised mäletasid seda erinevalt.

⁶¹ Ärakiri Schillingi kirjust Keyserlingile Berliinist 28. jaanuaril 1922. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.03.

⁶² Denkschrift des dim.[ittierten] Ritterschaftssekretärs von Gruenewaldt über die politische Arbeit des Grafen Hermann Keyserling im Dienste der Heimat (pealkiri Keyserlingi käega kirjutatud). Dateering “München, veebruar 1922” ja allkiri V[alerio] v. Gruenewaldt, dim. Ritterschaftssekretär. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.07.

⁶³ H. Keyserling. Reise durch die Zeit I (viide 8), lk. 64.

⁶⁴ Valerio von Gruenewaldt (1888–1953), jurist, alates 1911 rüütelkonna teenistuses, telegraafiameti majandusjuht, detsembrist 1914 matriklikomisjoni liige, 1915 kuni 1. jaanuar 1920 rüütelkonna teine sekretär, 1918 ka maanõunike kolleegiumi sekretär (Album Estonorum (viide 40), nr. 1124; W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 324.

⁶⁵ Vt. viide 62.

⁶⁶ Keyserling teatab Jaan Lintropile 26. novembril 1936 Darmstadtist: “Kuni sakslaste sissemarsini ei olnud pingeid märgata. Ent vaevast said nad sisse marssida, kui enamus eestimaalastest näitas end mulle otseste vaenlastena ja rüütelkonna peamehe asetäitja Zoege von Manteuffel soovitas kindral von Seckendorffil otsesõnu algatada minu vastu süüasi. Tõepoolest nõutigi minu väljaheitmist Eestimaa rüütelkonnast. Asja ajas korda, s.t. nurjas selle nõudmise ennekõike parun Eduard Dellingshausen” (EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 1, leht 10).

ülemjuhatuses peetud jutuajamist staabiülema major Koeppeniga, kes oli lugenud ka Hibbert Journal'is 1915 ilmunud artikli originaali ega leidnud sealt mingeid saksavaenulikke tendentse, õnnestus mul osaliseltki neid eksiarvamusi ja väärkujutlusi murda ning vähemalt mõjukate ametnike umbusku mõneti hajutada. Parun Dellingshausen ütles mulle sedalaadi diskrediteerimise kohta väga teravalt, otsekohe pärast oma naasmist vangipõlvest, märtsi lõpus. Selle umbusu hajutamine on tema teene, niivõrd kui see puudutab okupatsiooni mõjukaid tegelasi. Parun Dellingshausenile ja kadunud maanõunikule v. Gruenewaldt Orrisaarele⁶⁷ kuulub kõigi nende tänu, kes said kannatada suure tagakiusamise käigus. Aga krahv Keyserling ei lahkunud Eestimaalt otsekohe pärast maa okupeerimist, mõningad okupatsioonivõimude poliitilised teod, mille kuritegelikke tagajärgi ta ette nägi ja mis hiljem ka ilmnesid, kallutasid teda pigem kohale jääma ja töötama, et anda oma panus tervete poliitiliste suhete arenguks.”

Ühes samuti 1922. aastal Keyserlingile saadetud kirjas⁶⁸ kinnitas parun Dellingshausen, et “avaldati arvamust konflikti kohta meie seltskonnas ja paljud vanemad härrad, nagu näiteks maanõunik Gruenewaldt, astusid Teie kaitseks tuliselt välja. Ka minul avanes võimalus seda teha, nimelt kohe pärast mu naasmist vangistusest, kusjuures mul iseäranis kindral Seckendorffi⁶⁹ ees väga energiliselt Teie poolele tuli asuda, et takistada teda Teist kui poliitiliselt ebakindlast isikust ette kand-

Parun Eduard Dellingshausen, St. Petersburg 1912.

mast. Kes teda selles mõttes oli mõjutanud, ei õnnestunud mul kindlaks teha.”

Ent Keyserlingi vastased ei istunud käed rüpes. 12. mail 1918 pöördusid Henry Stackelberg⁷⁰ ja viisteist Eestimaa rüütelkonna liiget,⁷¹ kellega 28. mail liitusid veel kaks,⁷² rüü-

⁶⁷ Walter von Gruenewaldt (1843–1920), Orrisaare, Eestimaa, jurist, 1895–1904 Eestimaa Põllumajandusühingu president (Krahv Leo Keyserling-Raykülli järeltulija), 1902–1918 Eestimaa maanõunik (Album Estonorum, viide 40), nr. 613 ja W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 253.

⁶⁸ Dellingshauseni kiri Keyserlingile Hannoverist 12. veebruaril 1922. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.05.

⁶⁹ Vabahärra Adolf von Seckendorff (1857–1941), 1917 Põhjakorpuse kindral ja Saaremaa kuberner (kindralleitnant), 16.3.1918–12.1.1919 *Generalkommando* 68 juhina Eestimaal paiknevate Saksa vägede ülemjuhataja, erujalaväekindral (G. Wegner. Stellenbesetzung der deutschen Heere 1815–1939, Bd. 1. Osnabrück, 1990, lk. 51, 644 ja Bd. 2. Osnabrück, 1992, lk. 162).

⁷⁰ Vabahärra Heinrich (Henry) von Stackelberg (1869–1933), Moora, Lõusa ja Laekvere, Eestimaa, 1907–1918 kreisisaadik, esindas alates jaanuarist 1918 koos parun Alfred Schillingiga (viide 59) Berliinis Eestimaa rüütelkonda (vt. viide 79), 1918–1919 vabatahtlikuna Saksa sõjaväes, oktoobrist 1918 Saksa reservleitnant, emigratsioonis 1923 Eestimaa Pärilusaadli Ühingu esimehe asetäitja (DBBL, lk. 749), (viide 26).

⁷¹ Kiri Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 22. Juni 1918, nr. 332, 12. maist 1918 Eestimaa rüütelkonna peamehele, alla kirjutanud vabahärra H. von Stackelberg, A. v. Gruenewaldt-Ottentküll, W. v. Harpe-Engdes, H. v. zur Mühlen, F. v. Mohrenschildt, W. v. Samson-Thula, Clas v. Ramm-Kloster Padis, F. v. Schubert-Wayküll, E. Ungern-Jess, B. von Nottbeck-Carrol, E. v. Rennenkampff-Borkholm, A. von Weiss-Uchten, parun Alexander Stackelberg-Oethel, parun Gustav Knorring, K. v. Maydell-Nurms, parun Ernst Stackelberg. – EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

telkonna peamehe poole. Nad olid teadlikud ingliskeelsest artiklist ja kirjutisest “Vaatepunkte päevaküsimuses” ning sedastasid:

1. Keyserling “on nende kirjutistega maha salanud oma kuuluvuse sakslaste hulka, alavääristanud baltisaksa ühiskonda terve Saksamaa silmis, kahjustanud Balti aadli, iseäranis Eestimaa rüütelkonna väärikust ja tekitanud Saksamaal oma seisukohtadega pahameelt.

2. Kirjutises “Päevaküsimusest” esitatud seisukohta, nagu oleks enamik Eestimaa rüütelkonnast meelestatud russofiilselt ja hingelt mitterahvusliku ehk kosmopoliitilise, oma eriseisundit ülehindava ja materiaalseid soodustusi esikohale seadva mõtteviisiga, ei saa vastuväideteta omaks võtta.

3. Esimene kahest kirjutisest ilmus ajal – oktoobris 1914 [*sic!*] –, mil meie, baltisakslased, kannatasime jöhkra ja sügavalt solvava tagakiusamise all Saksamaa vaenlaste poolt, nii et soov hakata vastu terves maailmas pead tõstnud rahvusvahelisele laimukampaaniale Saksamaa suhtes pidi meis olema eriti tugev; teist kirjutist levitati detsembris 1917, s. t. hetkel, mil kõik olenes sellest, kas suudetakse tõestada, et me oleme tõepoolest väärt neid ohvreid, mis tuli kodumaa vabastamiseks tuua.

4. Sellest järeldub meie jaoks, et Eestimaa rüütelkonda tuleb informeerida ja paluda tal võtta seisukoht.”

Eduard Stackelberg rõhutas hiljem, et Henry Stackelberg (“kes esindas süüdistust”⁷³) tegutses tema “kaasabitana”.⁷⁴ Eduardil olid käed tookord selletagi seotud tõenäoliselt juba alanud kohtuasjaga Keyserlingi vastu, aukohtu otsuse järel seda enam – kõike muud

oleks võidud tõlgendada häid tavaid rikkuva “tagantjärele tänitamisena”. Et paremini mõista, miks hakkas just Heinrich (ehk lühidalt Henry) Stackelberg-Mohrenhof Eduardi kõrval Keyserlingi kriitikute eestkõnelejaks, tuleb silmas pidada, et ta oli – vastupidiselt oma ülalmainitud vennale Georg Stackelberg-Kurküllile – vähemalt sama “kõiksakslane” kui Eduard. Juba juunis 1915, niisiis ajal, mil Saksa väed olid vallutamas Kuramaad ja jõudmas Daugava rindele, oli Heinrich saatnud Berliini välisministeeriumile “märgukirja, milles ta hoiatas taas jõudu kogunud Venemaa eest, soovitas Läänemere maad vallutada ning kujutas eestlaste ja lätlaste saksastamist kui midagi kergemat”.⁷⁵ 1917. aasta detsembris pakkus ta Dellingshausenile välja mõtte, et tungib läbi rinde Berliinini, mis tal 1918. aasta jaanuari algul Peterburi-Daugavpils kaudu ka õnnestus, ning esindab koos juba seal kohalviibiva parun Alfred Schillingiga Eestimaa rüütelkonda. Seoses dramaatilise olukorraga kodumaal esitasid nad koos Liivimaa rüütelkonna esindajate Heinrich von Stryki⁷⁶ ja Astaf von Transehe-Roseneckiga⁷⁷ ühise otsepalve Wilhelm II-le; see lõppes palvega, et “Teie Majesteet suvatseks võtta Liivimaa ja Eestimaa oma võimsa kaitse alla, vabastada nad rõhujatest ja ühendada Teie Majesteedi kuulsusrikka skeptri alla koos juba vallutatud alade ja sõsarprovintsi Kuramaaga, millega nad on lahutamatu seotud nii oma ajaloo kui ka traditsioonide kaudu”.

Palve jõudiski õige varsti keisrini ja viis otsuseni vabastada Eestimaa, misjärel algas 18. veebruaril pealetung.⁷⁸ 23. veebruaril kutsuti

⁷² Kiri Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 22. Juni 1918, nr. 333, Rakvere, 28. mai 1918, alla kirjutanud E. von Maydell, parun N. Korff-Waiwara. – EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

⁷³ E. v. Stackelberg. Ein leben im baltischen Kampf II (viide 7), lk. 42 jj.

⁷⁴ Eestimaa Pärilusaadli Ühingu liikmete kurssi viimine Stackelbergi nägemusega tema ja Keyserlingi vahelise konflikti arengust 31. märtsil 1922. Masinakirjas. – Bundesarchiv (Berlin) R 8100 Nr. 1, leht 111–115.

⁷⁵ A. v. Taube. Die deutsch-baltische Führungsschicht (viide 4), lk. 179.

⁷⁶ Heinrich von Stryk (1873–1938), majoraadihärra Voltveti, Liivimaa, 1917–1918 Liivimaa rüütelkonna esindaja Berliinis, andis 28. jaanuaril 1918 Venemaa asjurile Stockholmis üle Liivimaa ja Eestimaa rüütelkondade iseseisvusdeklaratsiooni (DBBL (viide 26), lk. 780). “Kreisisaadikute ülesandel otsustas rüütel- ja maiskond avaldada Liivimaa kreisisaadikule Heinrich von Stryk-Schlossile Voltvetist siirast tänu tema palavast kodumaa-armastusest kantud tegevuse eest Balti esindajana Stockholmis ja Berliinis ning unustamatute teenete eest meie kodumaa päästmisel.” (Landtagsrezess 1918 (viide 1), lk. 10).

⁷⁷ Astaf von Transehe-Roseneck (1865–1946), Dzelzava ja Kronamuiža, Liivimaa, Liivimaa rüütelkonna notar, 1918 Liivimaa rüütelkonna esindaja Berliinis, genealoog (DBBL (viide 26), lk. 809).

neli härrat Bad Homburgi Wilhelm II audient-sile, nad said keisrit ja tema armeed juba tänada kodumaa päästmise eest ja olid seejärel kutsutud keiserlikku lauda. Schilling kirjutab, et Stackelberg oli vahepeal vabatahtlikuna “astunud ratsaväerügementi ja ilmus kohale rohekashallis mundris, mis – nagu mulle tundub –, ei jätnud muljet avaldamata”,⁷⁹ eriti kui mõelda, et Henry Stackelbergil oli tookord juba 50 aastat turjal. Keisri korraldusel määrati ta Saksa vägedesse Eestimaal ja ta kuulus nende Saksa sõjaväelaste hulka, kes võtsid Dellingshauseni pärast tema vabastamist 23. märtsil 1918 Narva demarkatsioonijoonel⁸⁰ vastu. Niisiis on raske ette kujutada, millises hingeseisundis olid nii Stackelberg kui ka Dellingshausen, kui Dellingshausen Keyserlingi kohtuasja algatas.

Rüütelkonnast välja heitmise oht oli tõsine asi ja seda ei võetud kergelt. Sellest annavad tunnistust 2. juunil 1918 rüütelkonna esimese sekretäri Otto von Schulmanni⁸¹ sulest ilmunud “Mõningad juhised Keyserlingi juhtumi käsitlemiseks maakonnasaadikute *resp.* r[üütelkonna] komitee poolt”, mille rüütelkonna peamees talle ilmselt ülesandeks tegi. Need algasid sõnadega: “Keyserlingi juhtum on päevavalgele tulnud, see on väljunud sõdivate poliitiliste antipoodide töötubadest ja politiseeritud erasalongide ringist ning seisab täna otsustamiseks avaliku foorumi ees.”⁸²

Kui Schulmann on “Hibbert Journali” artikli vastavad osad napis vormis kokku võtnud, teeb ta selle tulemusena esimese järelduse, et “artikli **tendentsi**” ei ole “õigesti tabanud” ei

need, kes “heidavad Keyserlingile ette viha sakslaste vastu ja anglofiilid”, ega ka need, kes “sama veendunult rõhutavad, et autori kavatsus Saksamaad kaitsta ilmneb kirjatüki sisust nii ilmselgelt, et seda ei saa vääriti mõista”. “Minu arvates esindab autor sõnaselgelt mittenatsionaalset, s. t. kosmopoliitilist seisukohta ja üritab sellest vaatenurgast luua objektiivset pilti maailmasõja sisemistest seostest. Ma püüdsin artiklit ilma eelarvamusteta lugeda ja tulin järeldusele, et see on killuke puhast kosmopoliitilist ajaloo filosoofiat.”

Aga mis puutuvat Keyserlingi teise kirjutisse “Vaatepunkte päevaküsimuses”, “mis ei kujuta endast mitte midagi muud kui erakirjas äratoodud kokkuvõtet tervest reast arvumuseavaldustest, mis krahv omal ajal privaatses ringis oli teinud,” siis esinevat selles “ülalpool visandatud kosmopoliitilise seisukoha [– – –] teaduslikkusele pretendeeriv põhjendus. Tahtmata liialt süüvida krahvi kuulsusesse teadlasena, sõندان ma siiski väita, et “Päevaküsimused” on nõrgim asi, millega Keyserlingi sulg meid siiani on õnnistanud. Ajaloolised arutlused [– – –] väärivad meie huvi sama vähe kui huupi esitatud väide, et sõja algul oli kolm neljandikku Eestimaa aadlist russofiilne, või katse tembeldada baltlased ühe tänaseks väljasurnud üliinimesetüübi viimasteks mohikaanlasteks [– – –] Nii need kui ka teised eksiirvamused jätame me kahetseva õlakehitusega sinnapaika.” Üldse paistvat see kiri silma üsna rohkete “loogiliste libastumistega”.

Schulmanni uurimuse järgmiseks tulemuseks on tõdemus: “Olukord lausa ki-

⁷⁸ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3), lk. 240, 251 ja 322 jj.

⁷⁹ Bericht des Landrats Baron Alfred Schilling-Paddas über seine Tätigkeit in Stockholm und Berlin 25. märtsil 1918 (Ärakiri 1957 parun Erich Schillingi poolt [eksemplar autori valduses]), lk. 22 jj. “Kreisisaadikute ülesandel otsustas rüütel- ja maiskond avaldada maanõunik parun Schilling-Paddasele ja kreisisaadik parun H. Stackelberg-Mohrenhofile siirast tänu nende palavast kodumaa-armastusest kantud tegevuse eest Eestimaa esindajana Stockholmis ja Berliinis ning unustamatute teenete eest meie kodumaa päästmisel” (“Bericht an den Landtag der Estländischen Ritterschaft. Alla kirjutatud Ed. Dellingshausen, 20ster Juni 1918. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 1. Juli 1918 No. 391”). – EAA, f. 854, n. 2, s. 2714 (viide 1), lk. 9 jj).

⁸⁰ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3), lk. 263.

⁸¹ Otto von Schulmann (1888–1964), jurist, 1914–1915 rüütelkonna teine sekretär, 1915–1917 Vene armee ohvitserina Saksa sõjavangis, 1918–1920 rüütelkonna esimene sekretär, hiljem Baltisaksa Partei sekretär, Eestimaa Üldkasuliku Ühingu esimehe asetäitja ja Saksa Kultuurinõukogu liige (DBBL (viide 26), lk. 929 jj).

⁸² Einige Richtlinien zur Behandlung des Falles Keyserling durch die Kreisdeputierten *resp.* den R.[itterschaftlichen] Ausschuss. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 23 Juni 1918, nr. 341 (4 lk. suures formaadis). – EAA (viide 19), f. 854, n. 2, s. 2714.

sendab selgituste järele ja Gordioni sõlme läbiraiumine jäägu maakonnasaadikute (*resp.* rüütelkonnakomitee) asjaks, et kaitsta meid tagajärgede eest, mille ulatusest pole meil vähimatki ülevaadet.” Sest “juba esimene artikkel [---] andis põhjust arvukateks rohkem või vähem vihasteks vaidlusteks. Igaüks arvas end olevat kohustatud kaitsma ühe või teise poole seisukohti ja kahetsusväärset viisil tehti seda tihtipeale artiklit ennast nägemata, rääkimata selle lugemisest ja konteksti tundmisest. Situatsioon muutus veelgi ebameeldivamaks, kui krahvi teine kirjutis [– –] levis laiemas ringis, kui algselt kavandatud. Meeled olid üles köetud, rünnakud autorile võtsid seltskondliku põlguse kuju ja nii artiklit lugenute kui ka mittelugenute hoiak teravnes punktini, millest avaliku skandaalini jäi vaid lühike samm.”

Siis võttis rüütelkonna sekretär endale toptrolli, mis sobinuks pigem kas maakonnasaadikutele või komiteele: esiteks oli neil “kui uurival kohtuinstantsil” ülesanne kindlaks teha, kas “krahv Keyserlingi saab süüdistada milleski, mis võiks anda põhjust korporatiivseks karistuseks”. Teiseks tegi “päev-päevalt üha valjemini ja tungivamalt kõlav nõue loosse “selgust tuua” rüütelkonna juhatusele kohustuseks luua selliseks selgituseks eeldused, see tähendab, võtta “avalikult ja ühemõtteliselt seisukoht nii Keyserlingi kirjutise sisu ja tendentside kohta, piiramata seejuures iga rüütelkonnaliikme vabadust omada eriarvamust, kui ka seltskondliku põlguse kohta, mida üks grupp Eestimaa rüütelkonna aadlikest krahv Keyserlingi suhtes on ilmutanud”.

Schulmanni arvates tulnuks selle uurimuse puhul – kõrvale jättes “arvukad täiesti ebaõiglasel rünnakud”, mida tuleb käsitada “kui kibestunud poleemika vesivõsusid” – eristada kolme etteheidet, mis Keyserlingile tehti:

1. “Mõlema kirjutise mittenatsioonaalne tendents”. Küsimusele, kas sellest piisaks “korporatiivseks või seltskondlikuks menetluseks, vastab ta täie kindlusega eitavalt, sest usu-, veendumuste ja mõttevabadus kuuluvad moodsa kultuuri kõige pühamate ja puutumatu väärtuste hulka. Krahv Hermann Keyserlingi poliitilised veendumused, tema kosmopolitism ei ole maakonnasaadikute asi [---] ega oleks

seeda isegi juhul, kui krahv Keyserling esindaks äärmuslikke sotsialistlikke vaateid [---]. Aga veel üks teinegi, eetilise ja seega väga olulise tähendusega moment räägib autori [– –] kohtu alla andmise vastu. Täna sel päeval, mil avalikkuse foorum langetab otsuse Keyserlingi juhtumi üle, pole mingit mõtet mängida peitust või ajada lühinägelikku ja analinnupoliitikat. Võtkem maha silmaklapid, mis ei lase meil näha vasakule ja paremale! [---] Miks on kõik rünnakud suunatud eranditult krahv K. isiku, mitte aga kõigi nende vastu, kellele viimase nelja aasta jooksul võiks süüks panna suuremaid või väiksemaid libastumisi? [– –] On küllalt isikuid, kes on oma väljendustes palju kaugeemale läinud kui krahv Keyserling [---]. Oleks taevani kisendav ülekohus haarata üks sellest karjast, tembeldada ta patuoinaks [– –] ja katta **kõik ülejäänud juhtumid** kõikeandstava unustuse mantliga. Kas kõik või mitte keegi – see peaks olema meie printsiip. Praktikasse viiduna tähendab see aga mitte keegi!”

2. Teiseks heideti Keyserlingile ette “tervet rida lauseid ja üksikuid väljendeid”, sealhulgas ka “ägedat sõjakäiku [– –] kohusetäitjate ja germanomaanide vastu”. Aga nende lausetega pole tarvis sõdida, sest “nad ei kujuta endast midagi muud kui ühe karistamisele mittekuluvat tendentsi väljalaskeava, mida saab õigesti mõista vaid tihedas seoses selle tendentsiga.”

3. Kolmas etteheide puudutavat “esimese artikli ingliskeelses ajalehes avaldamise välist vormi”. Siin olevat tegemist “märksa keerukama juhtumiga. Avalikul arvamusel on õigus, kui ta ühemõtteliselt ja kindlalt välja ütleb, et sellises vormis, nagu see artikkel täna trükituna meie ees seisab, poleks ta mitte ial tohtinud ilmuda. Kirjutades loo alla oma täisnime [---] ja meenutades [– –] kõigele lisaks, et ta on baltlane, on ta hakkama saanud tõsise ettevaatamatusega, mis seisneb selles, et ta on oma puht isiklikud vaated toonud avalikkuse, liiatigi inglise avalikkuse ette, ja seda vormis, millest võib jääda mulje, nagu kõneleks krahv Keyserling teataval määral teatavate Eestimaa aadliringkondade heakskiidul. Muidugi pole see krahvi süü, et kõnesolev artikkel on jõudnud trükituna ka prantsuse pressi, loomulikult võltsitud kujul. Ent ta oleks võinud ja pidanud sedagi võimalust

ette nägema. Niisugust jämedat ettevaatamatust tuleb mõistagi sügavalt kahetseda”, ent see jääb siiski vaid “mõtlematuseks, mis ei kanna endas iseenesest vähimatki eetilist süüd”.

Kokkuvõttes teeb rüütelkonnasekretär ettepaneku, milline võiks välja näha maakonnasaadikute “seisukoht”:

1. Nad võtavad krahv Keyserlingi mõlemad kirjutised teadmiseks ja tõdevad, et artiklite tendents ja sisu ei ühti mitte kuidagi nende endi seisukohtadega.

2. Nad avaldavad kahetsust ingliskeelse artikli avaldamise pärast, olgugi, et see ilmus teaduslikus erialaajakirjas.

3. Nad mõnavad, et “igal Eestimaa rüütelkonna liikmel on täielik vabadus valida poliitilisi hoiakuid oma parema äranägemise ja südametunnistuse järgi, ning tõdevad, et krahv Keyserlingi vaatenurk ei anna alust korporatiivseks süüasjaks”.

4. Nad selgitavad, “et tunnustades sõnaselgelt Eestimaa rüütelkonna iga üksiku liikme õigust individuaalseks seisukohavõtuks” kahe kirjutise “ja nende autori isiku suhtes, puudub nende arusaama kohaselt alus krahv Keyserlingi seltskondlikuks põlu alla panemiseks”.

5. Nad otsustavad “tutvustada seda resolutsiooni maapäevale [– – –].

“Leebema” variandina tehakse ettepanek punkt 2 maha kriipsutada.

Kaheteistkümneliikmeline maakonnasaadikute kogu, kolm saadikut igast Eestimaa maakonnast, koos kaheteistkümnega maanõuniku moodustasid rüütelkonna peamehe

eesistumisel komitee, kes täitis iga kolme aasta tagant koos istuva maapäeva kõrgeima organi funktsioone maapäevade vahelisel ajal. Dellingshausen kirjutab, et “komitee kui niisugune ei tegelnud selle juhtumiga üldse. **Maakonnasaadikute istungile** olin kutsunud lisaks ka maanõunikud, et asi lõplikult maha mätta, mis mul ka õnnestus.”⁸³ See võiks selgitada, miks meenutab Valerio von Gruenewaldt, et ta võttis rüütelkonna sekretärina “komitees” osa “kohtuistungist” Keyserlingi üle, tegemist oli ju ühe ja sellesama isikuringiga.⁸⁴

“Meeleolud rüütelkonna komitees olid jagunenud kaheks [– – –]. Ma ei saa jätta mainimata, et Teie pooldajaid leidis nii härrade maanõunike kolleegiumis kui ka härrade maakonnasaadikute hulgas. Ent võib-olla on veelgi olulisem see, et tookordne maanõunike kolleegiumi eesistuja maanõunik v. Gruenewaldt-Orrisaar kui Teie poliitika ja filosoofia vastane astus energiliselt ja kõrvalekaldumatult välja igasuguse arutelu vastu korporatiivse foorumi ees.”⁸⁵

Rüütelkonna peamehe eesistumisel istungit pidanud maakonnasaadikud järgisid peaaesjalikult rüütelkonna esimese sekretäri ettepanekut. Nende arupidamise tulemust kokkuvõtva dokumendi⁸⁶ sissejuhatuses on öeldud:

“Kuuldused ja hinnangud rüütelkonna üksikute liikmete tegude ja väljaütlemiste, eriti aga krahv Keyserling-Raykülli isiku ja vaadete kohta, mille üks osa seltskonnast alates 1917. aasta suvest ja veel suuremal määral k. a. märtsist liikvele on lasknud, ajendasid maakonnasaadikute kogu nende kuulduste ja

⁸³ Dellingshauseni kiri Valerio von Gruenewaldtile Hannoverist 18. novembril 1921, ärakiri: Hermann-Keyserling-Nachlass 195.07.

⁸⁴ Kreisisaadikute kogu tuli tookord kokku järgmises koosseisus (kaks vaba kohta): Clas von Ramm-Kloster Padis ja Helmuth von Lilienfeld-Kechtelt (Harjumaa), parun Axel Maydell-Pastfer, vabahärra Heinrich von Stackelberg-Mohrenhof ja parun Georg Stackelberg-Kurküll (Virumaa); parun Hans Schilling-Seydell, vabahärra Ernst von Stackelberg-Kui ja parun Karl Schilling-Seinigal (Järvamaa); Johann von Wetter-Rosenthal-Pennijõggi ja vabahärra Axel von Fersen-Klosterhof (Läänemaa).

Maanõunike kolleegiumi koosseisu kuulusid tookord (lisaks kolm vaba kohta): Walter von Gruenewaldt-Orrisaar, parun Georg Rausch von Traubenberg-Tecknal, vabahärra Alfred von Rosen-Wichterpal, Hermann von Löwis of Menar-Sackhof, vabahärra Georg von Stackelberg-Kaltenbrunn, Julius von Hagemeister-Paunküll, Hermann von Mohrenschild-Soinitz, vabahärra Eduard von Stackelberg-Sutlem ja parun Alfred Schilling-Paddas. Vabad kohad kreisisaadikute ja maanõunike ridades täideti uuesti 1918. a. juulikuu maapäeval (Kalender nebst Adressbuch für Estland 1915, lk. 111; W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 243 jj. ja Landtagsrezess 1918 (viide 1).

⁸⁵ Valerio von Gruenewaldti kiri Keyserlingile, München, veebruar 1922. – Hermann-Keyserling-Nachlass 195.7.

⁸⁶ Kaheleheküljeline ilma kuupäevata käsikiri Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 1. Juli 1918, nr. 390 ning kaks teksti mustandit. – EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

hinnangute õigsust kontrollima, ühelt poolt selleks, et vastavad rüütelkonna liikmed vajadusel vastutusele võtta, teisalt selleks, et kaitsta neid õigustamata diskrediteerimise eest.”

Kirjutise kohta “Päevaküsimuses” – ja pisut kõrvale kaldudes ka Keyserlingi enda meenutuste kohta – märgitakse, et see “ei olnud määratud avalikkusele ega isegi mitte kitsamas ringis tutvustamiseks, pigem oli see võetud erakirjast. Mõeldud mitme kõneluse kokkuvõtteks, pidi see ette loetama üksnes vähestele isikutele, kellega neid kõnelusi oli peetud, ja seda ei saanud vaadelda rüütelkonna ega kaitsekirjana. Selle kirjutise teatavaks saamine laiemale ringile on kahetsusväärse arusaamatuse tagajärg.”

“Kuigi maakonnasaadikud,” öeldakse edasises, “ei olnud nõus krahv Keyserlingi poolt väljendatud seisukohtadega ja leidsid olevat kahetsusväärse, et krahv Keyserling oli valmis sõja ajal trükki andma artikli, milles ta asetab end vastamisi omaenda rahvusega, ütlesid nad pärast selle ja teiste neile teada olevate juhtumite kontrollimist otse välja, et sel suurel ajal, mil me elame [mil jumala heasoovlik õnnistus nii võimsal ja ühemõttelisel moel meie kodumaale osaks on saanud⁸⁷], tundub korporatiivne kohtuasi rüütelkonna liikmete vastu mittesoovitav, kui pole just tegemist **avalikult autute tegudega**, mis nõuavad korporatsioonist välja heitmist.”

Maakonnasaadikud jõudsid otsusele, et “nad ei saa konstateerida ühtki nende isikute ausust kahtluse alla seadvat asjaolu” ning asuvad seetõttu seisukohale “loobuda antud juhtumitel korporatiivse kohtuasja algatamisest”.

Vaid üksainus maakonnasaadik ei saanud sellega ühineda, see oli – mitte väga üllatuslikult – Henry Stackelberg ise. Tema separaathääletus,⁸⁸ dateeringuga 23. juuni 1918, kõlas järgmiselt: “Vastavalt terve rea Eestimaa rüütelkonna liikmete nõudmisele on krahv Keyserlingi kirjutiste juhtum esitatud maapäevale seisukohavõtuks. Pakun maakonnasaadikutele kaalumiseks järgmist ettepanekut: Eestimaa rüütelkonna maapäev

otsustab “Krahv Keyserlingi juhtumi” asjus: Eestimaa rüütelkond ei jaga mingil viisil krahv Keyserlingi poolt kirjutistes “Sõja mõttest” ja “Päevaküsimuses” välja öeldud arusaamu. Eestimaa rüütelkond avaldab kahetsust, et üks tema liikmetest on need arusaamad avaldanud ja kaitsnud seisukohta, mida Eestimaa rüütelkond saab vaid hukka mõista ja tagasi lükata. Olen veendunud, et üksnes sel teel saab seda olukorda rüütelkonna liikmeid rahuldaval viisil lahendada.”

Nagu rüütelkonna pealik parun Dellingshausen hiljem Keyserlingiga vaieldes rõhutas, jagas ta rüütelkonna sekretäri von Schulmanni arvamust, et maapäeva informeerimine oli “vajalik, sest meie seltskond tegeles palju Teie ja Stackelbergi vahelise konfliktiga ning rüütelkonnal oli õigus oodata oma esindajatelt asjaolude selgitamist”⁸⁹, niisiis jätkas ta oma ettekannet pärast sissejuhatuseks tsiteeritud sõnu alljärgnevalt:

“Muu hulgas tutvus maakonnasaadikute kogu ka Raikküla krahvi Hermann Keyserlingi artikliga “The meaning of the war” (“Sõja mõttest”), mis ilmus aprillis 1915 ühes inglise filosoofilises ajakirjas (“Hibbert Journal”), ning artikliga seotud erakirjaga 14. detsembrist 1917, mis oli jõudnud maakonnasaadikute käsutusse.

Kuigi maakonnasaadikute kogu ei ole nõus krahv Keyserlingi kirjutise tendentsi ja sisuga ning peab krahvi ülesastumist tollal valitsenud oludes kohatuks ning kahetsusväärseks, väljendab ta pärast materjaliga tutvumist seisukohta, et ei näe selles midagi, mis krahv H. Keyserlingi kui Eestimaa aadlikorporatsiooni liikme au kahtluse alla seaks, ning loobub selle tulemusel korporatiivse kohtuasja algatamisest.

Protokollile on lisatud ühe vastu hääletanud härra maakonnasaadiku eriarvamus, milles ta väljendab seisukohta, et saalile tuleks tutvumiseks esitada kogu materjal.

Teatades teile maakonnasaadikute arvamusel nende endi ülesandel, pean ma oma kogu-

⁸⁷ Originaalis, ilmselt kellegi teise käega, kokku klammerdatud.

⁸⁸ Käsikirjaline Separatvotum zum Fall Graf h. Keyserling, alla kirjutatud vabahärra H. von Stackelberg. Kreisisaadik. Tallinn 23.6.18. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 23 Juni 1918, nr. 340.– EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

⁸⁹ Nagu viide 68.

seks omalt poolt lisada, et ka minule tundub sel suurel ajal, mil me elame, korporatiivne kohtuasi rüütelkonna liikmete vastu mittesoovitav, kui pole just tegemist **avalikult autute tegudega**, mis nõuavad korporatsioonist väljaheitmist.

Käesoleva juhtumiga seoses tahaksin veel märkida, et kuigi igale rüütelkonna liikmele peab jääma täielik vabadus valida poliitilisi hoiakuid oma teadmiste ja südametunnistuse järgi, peab rüütelkond jätma endale õiguse igal üksikul juhul lubatavana tunduvaid piire seada.”

See informatsioon võeti maapäeva poolt vaidlusteta teadmiseks. Hiljem sellele osutunud parun Dellingshausen tegi siit järelduse, et maapäev jagas maakonnasaadikute enamuse seisukohta ega näinud mingit põhjust Keyserlingi vastu kohtuasja algatada.⁹⁰ “Rüütelkond võttis mu informatsiooni [– –] teadmiseks, laskmata materjali ette kanda, ning sellega oli asi lõpetatud.”⁹¹

Ka nüüdseks juba peaaegu sajandipikkuselt distantsilt ei saa me üle ega ümber tõdemusest, et tookordsele Eestimaa rüütelkonna juhatusel teeb see vaid au, et ta 1918. aastal, tollel rahvuslikest emotsioonidest ja sügavast tänutundest keisri ning riigi vastu tiinel “Saksa suvel” säilitas külma pea ja lahendas oma ridades tekkinud konflikti omaenda traditsioonide spetsiifiliste kriteeriumide järgi, mille hulka kuulub liberaal-konservatiivne põhihoiak. See on Eduard Stackelberg ise, kes juhib oma mälestustes tähelepanu asjaolule, et rüütelkonnas ja maapäevale eelnenud maakonnasaadikute kogus oli tookord küll “teatavaid sisemisi pingeid”, kuid mitte “kestvaid lõhenemisi” nagu Liivimaal, seda “tänu Dellingshauseni oskustele ja taktitundele”.⁹² Pärast kõike seda, mis oli

eelnenud, on tema hinnangul eriliselt suur kaal. Seda enam, et ta ei kiitnud heaks Keyserlingi juhtumile leitud lahendust, sest ingliskeelses artiklis oleks küll võinud näha “karistamisele mittekuuluvat “arvamuskuritegu””, aga sellele tulnuks teravalt vastanduda. Stackelberg oli oma maanõuniku ameti eelnevalt maha pannud, aga ta valiti maapäeva poolt tagasi ja seda võis käsitada kui usaldusavaldust.⁹³

Tänu parun Dellingshauseni mälestuste esimesele avaldamata redaktsioonile on meil ka lähemat informatsiooni pingete kohta “tervete” ja “haigete” vahel. Kui kõik neis mälestustes ka Keyserlingi juhtumiga otsest seotud ei ole, heidavad need toimunu tagapõhjale siiski rohkem valgust kui mis tahes muu allikas. Võimalik, et rüütelkonna sekretär von Schulmann mõtles sellele oma arvamusavaldust sõnastades.

Dellingshausen kirjutab seoses 1918. aasta juulikuu maapäevaga: “Kuna ma ise olin äärmiselt hõivatud ja mul polnud jutuajamisteks ühtegi vaba hetke, ei saanud ma õigeaegselt teada teatavast kihutustööst seltskonnas. See tuli päevavalgele tänu kahele seigale. Ühelt poolt ei valitud Aadliklubi istungil tagasi selle eestseisust – ka Ernst Lilienfeldi⁹⁴ mitte –, mis oli niinimetatud kristallpuhaste poolt ettevalmistatud putš, lisaks korraldasid samad härrad aktsiooni, mis pidi sundima maanõunik Hagemestrit⁹⁵ oma maanõuniku ameti maha panema. Teisalt agiteeriti Virumaal Henry Stackelbergi maakonnasaadikuks tagasivalimise vastu, ja kui ta oli aktsiooni käigus alla kirjutanud Hagemestri vastu suunatud üleskutsele ning end sellega kompromiteerinud, oodati, et ta ei osutu valituks. Hagemestri-le heideti põ-

⁹⁰ Samas.

⁹¹ Dellingshausen Gruenewaldtile 18. novembril 1921 (viide 83).

⁹² E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf II (viide 7), lk.42.

⁹³ Nagu viide 92. Vt. ka parun Caesar Schillingi, Eestimaa Pärlusaadli Ühingu esimehe asetäitja kirja Valerio von Gruenewaldtile Berliinist 17. dets 1921: “Oma maanõuniku ameti mahapanekuga pakkus Stackelberg rüütelkonnale võimalust võtta seisukoht tema käitumise suhtes tookordses konfliktis Keyserlingiga. Parun Stackelbergi tagasivalimine maanõunike kolleegiumi liikmeks selsamal maapäeval [– –] annab tunnistust sellest, et rüütelkond ei keelanud parun Stackelbergile oma usaldust.” (Hermann-Keyserling-Nachlass 195.07).

⁹⁴ Ernst von Lilienfeld (1864–1920). Ühe Tallinna kindlustuseltsi direktor. 1918 koos Dellingshauseni Petrogradis vahistatud (Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. – Görlitz, 1929 j., Bd. 2, lk. 115).

⁹⁵ Julius von Hagemester (1857–1920), Paunküla, Pirgu ja Triigi, Eestimaa, 1902–1919 Eestimaa Mõisnikkude Maakrediitseltsi kassadevalitsuse president, 1907–1918 Eestimaa maanõunik. Vt. W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 250.

hiliselt ette tema käitumist 01.07.1917⁹⁶. Klubis korjati allkirju kirjale, milles temalt otsesõnu nõuti tagasiastumist. Hagemeister ei jäänud kirja saatmist ära ootama, vaid astus viivitamata tagasi. Komitee istungil esitas Karl Schilling⁹⁷ Henry Stackelbergile arupärimise ja Stackelberg mõõnis tõsiasi. Meeleolu oli äge ja raevukas – mul õnnestus õhkkonda pisut mahendada –, vaatamata kõikidele esitatud karistuseettepanekutele piirdus komitee konstateeringuga, et tegemist on ebakollegiaalse käitumisega, mis on vastuolus seniste traditsioonidega – ja muud sarnast. Seepeale loobus H. Stackelberg oma maakonnasaadiku mandaadist ega tulnud päev hiljem,” – 4. juulil 1918⁹⁸ – “kui leidis aset maakonna saadikute valimine, tõepoolest enam istungiruumi. Stackelberg-Kui⁹⁹, kes oli samuti kirjale alla kirjutanud, väljus ruumist sõnagi lausumata ja teatas mulle sellest alles järgmisel päeval. Lugesin talle sõna-sõnalt ette teksti, mille komitee oli heaks kiitnud, ja sellega näis asi olevat lahendatud. Ta valiti Järvemaal tagasi maakonnasaadikuks. Henry Stackelberg elas seda väga raskelt üle. – Eduard Stackelberg tegi järgmisel päeval juttu sellest, kui soovitav oleks Henry ükskõik mis moel komiteesse tagasi võita, ja pakkus välja oma maanõuniku ameti – seepeale tegi noorim maakonnasaadik

Harpe¹⁰⁰ sedasama ja me leppisime kokku jätta otsustamine Viru maakonnapäevale. – Reede õhtul pärast maapäeva istungi lõppu toimus veel Viru maakonnapäeva nõupidamine,¹⁰¹ kus Harpe pakkumine pärast paari kõnet vastu võeti ning järgmisel päeval valitigi Henry Stackelberg tagasi. – Varasematel aegadel, kui ma nende härradega isiklikult rohkem kokku puutusin, oleks seda kõike olnud kerge ennetada – aga kuna ma viibisin enamasti eemal ja käisin maapäeva ning komitee istungite ajal harva klubis, tulid need sündmused mulle ootamatult – kuid see on tõendiks, et ka maanõunikud ja maakonnasaadikud ei olnud tuumikuga piisavalt kontaktis, eriti nooremate härradega. Nii ei olnud härrad kursis ka sellega, et üleüldise saksluse poliitika, mida esindasid Stackelbergid ja Zoege ja mis komitees oli ülekaalus, ei olnud suurele osale, eriti noorematest härradest meeltnööda.”¹⁰²

Nende “nooremate härrade” hulka loeti nimelt ka Keyserlingi – ta oli tollal 38-aastane. Oma elule tagasi vaadates on Keyserling öelnud, et ta on küll alati tundnud huvi poliitika vastu, ent ikka kui “teoreetiline vaatleja või siis hilisemal ajal kui vaimse impulsi andja” ja on pidevalt ära öelnud ametikohast maakonnavalitsuses ega ole lasknud end ka duumasse valida.¹⁰³ Eraldi võttes ei mänginud tema po-

⁹⁶ Ainsa 1917. a. suvel Tallinnas kohalviibiva maanõunikuna oli Hagemeister maapäeva avamisel Poska kutsel asendanud samuti eemalviibivat rüütelkonna peameest, vaatamata sellele, et teiste hulgas ka rüütelkonnasekretär von Wetter-Rosenthal oli selle maha laintnud, kuid sõna Hagemeister ei võtnud (E. v. Dellingshausen. Beiträge (viide 5), poogen II, ei maini ka seda episoodi oma trükitud mälestustes).

⁹⁷ Parun Karl Schilling (1872–1941), Müüsleri, Eestimaa, keiserliku Vene armee mereväeohvitser, 1912–1920 kreisisaadik, 1923–1934 Saksa saadik Eesti riigikogus, Saksa Kultuurinõukogu liige (DBBL (viide 26), lk. 679).

⁹⁸ Revaler Zeitung 5. juuli 1918, nr. 94.

⁹⁹ Vabahärra Ernst von Stackelberg (1868–1941), Kuie, Eivere ja Rava, Eestimaa, 1907–1920 kreisisaadik, Tallinna linnavolikogu liige: W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), lk. 320.

¹⁰⁰ Walther von Harpe (1877–1953), Äntu, Eestimaa, 1925–1939 Eestimaa Põllumajandusühingu president (DBBL (viide 26), lk. 298 jj.).

¹⁰¹ Millest Dellingshausen kui Virumaa kinnisvaraomanik osa võttis.

¹⁰² E. v. Dellingshausen. Beiträge (viide 5), poogen XV. Eestimaa rüütelkonna historiograaf parun Wilhelm Wrangell, kelle käsutuses seda allikat polnud, kuid kes võis toetuda teiste omaaegsete tunnistajate teadetele, kujutab Henry Stackelbergi valimise episoodi nimesid nimetatamata selliselt, et Dellingshausen kutsus esmalt valitud kreisisaadikut tagasi astuma, sest ta “kartis sensatsiooni, kuna nimetatud härra [– – –] oli Homburgis keiserlikku lauda kutsutud”. (viide 21, lk. 146) Wrangelli jt. poolt väljapakutud Eestimaa poliitikute jaotus kolme gruppi ei ole siin käsitletud materjali taustal veenev.

¹⁰³ H. Keyserling. Reise durch die Zeit I (viide 8), lk. 59 ja 63. Tema andmete järgi pidi olema tegemist kolmanda Duuma valimistega oktoobris 1907, kui parun Alfred Schilling valiti Eestimaa suurmaomanike esindajaks. Tookord Keyserlingiga sõbrustanud Vene diplomaat vabahärra Rolf von Ungern-Sternberg kirjutas 10. oktoobril 1910 Konstantinoopolist Keyserlingi onupojale vabahärra Otto von Taubele, et Keyserling oli talle

liitlised vaated selles konfliktis vähemalt avalikult, nagu me nägime, mingit rolli, kui need just ei puudutanud kõiksaksluse põhimõttelist eitamist, ega ole seega ka meie käsitluse objektiks. Kui kaugele olid need tookord juba arenenud ja kuidas nad mõjutasid eelkõige Keyserlingi kaasmaalaste ettekujutusi temast, jääb meile täpsemalt teadmata. Keyserlingi eestlastega kokkuleppimisele suunatud põhihoiak, mille ta võttis küll juba üsna varakult pärast kodumaale tagasipöördumist ja isa mõisa ülevõtmist 1908. aastal, ning milles ta nägi ainsat võimalust sakslastele kodumaal, võis siiski olla sama teada-tuntud kui tema 1910. aastal Riia kõnes väljendatud seisukoht, et baltlased on “iseseisev inimtõug”.

Tagasi vaadates kinnitas Dellingshausen Keyserlingile vaid mõni aasta hiljem (1922): “Ma hoidun igasugustest hinnangutest Teie poliitilistele vaadetele minevikus, sest mulle ei meenu poliitilisi vestlusi. Just selles, et poliitikat, sõjast ja sõjakarjeist oli juttu suhteliselt vähe ja Te meid oma reisimuljetega hoopis teistele radadele juhtisite, seisneski minu jaoks see võlu ja suur nauding, mida Teie sõjaaegsed külaskäigud meile pakkusid. Mäletan vaid niipalju, et rääkisite oma headest suhetest kohalike eestlastega ja vajadusest neid suhteid kõikjal arendada, et jõuda üksteisemõistmiseni; tean ka seda, et juba tookord oli Teil oma seisukoht rahvusküsimuses.”¹⁰⁴

25. detsembril 1917 Raikkülalt Dellingshausenile saadetud pikas kirjas esitab Keyserling “mõtisklusi suurest poliitikast” ja kirjutab, et toetas “meie härrade suureks pahameeleks” juba 1915. aastal Aktsiaklubis mõtet, et “kui sakslased tulevad, peavad nad tulema Eesti lipu all”.¹⁰⁵ Selles kirjas, mis Eesti ajalookirjutuses on aidanud luua positiivset pilti Keyserlingi suhtumisest eestlastesse,¹⁰⁶ hindab ta poliitilist olukorda tagasivaates ülimalt realistlikult, lõiguti isegi prohvetlikult ja kaitseb, vastupidiselt

rüütelkonna peamehele, “avalikult liberaalset hoiakut, mis tema enda kogemuse järgi kõige paremaid vilju kannab [---]. Meie võimalused on seda paremad, mida liberaalsemaks me osutume, mida rohkem me nüüdsest peale (täies vastavuses meie parimate vanade Eestimaa traditsioonidega, erinevalt Liivimaa omadest) püüdleme uute suhete poole ja arendame neid edasi.” Samal ajal sisaldab kiri ka sääraseid väärotsustusi: “Meist võib saada Balti rahvaste üldtunnustatud ülemkiht kui niisugune, ent vaevalt midagi enam, vähemalt esialgu.” “Läänemeremaade belgiseerimise ideest”, mida Keyserlingi nimega tänaseni seostatakse, niisiis “neutraalse ja rahvusülese Balti riigi” loomisest, millest ta kirjutab oma peaaegu aasta hiljem, 27. oktoobril 1918 Dellingshausenile ikka Raikkülalt saadetud kirjas, vahetult enne seda, kui ta Eestimaalt uuesti ja seekord alatiseks lahkus¹⁰⁷ – kui välja arvata mõned hilisemad külaskäigud (1920, 1922, 1925) –, on detsembris 1917 juttu vaid põgusalt kui ühest võimalusest. Igatahes ei mänginud see idee konfliktis Stackelbergi ja tema pooldajatega tookord veel ilmselgelt mitte mingit rolli, vastupidiselt 1920-ndatele aastatele. Üldiselt ei erine Keyserlingi käsitlus “iseseisvast Balti riigist [– – –], milles baltlased võiksid meie ajaloolist rolli uuel kujul edasi mängida”,¹⁰⁸ tollest Balti ühisriigi kontseptsioonist, mille poole erinevates vormides püüdisid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa rüütelkonnad, mitte põhimõtteliselt, vaid üksnes oma internatsionaalse hoiaku ja poliitilise teostuse poolest. Ka see, et tolles riigis pidi Keyserlingi ettekujutuse järgi ka edaspidi juhtivat rolli mängima senine saksa ülemkiht, ei võinud loomulikult tekitada lahkavamusi. Nii nagu rüütelkonna ettekujutused pärast 1918. aastat, nii osutus seegi kava utopiaks, mida Keyserling oma elu lõpupoole ka tunnistas, kirjutades oma autobiograafias: “...tõenäoliselt ei olnud minu plaanid selles

teada andnud, et tahab 1913. aastal vastu võtta mandaadi Duumasse (kirja koopia autori valduses).

seisus, milles maailm paraku oli, mingil juhul teostatavad.”¹⁰⁹

Ent sügisel 1918 polnud veel midagi lõplikult ära otsustatud. Valerio von Gruenewaldt kirjutab, et kui Keyserling tookord lühikeseks ajaks Eestimaale naasis, “kogunes tema ümber kohe suur hulk nooremaid härrasid, kes polnud nõus Eestimaa senise poliitilise juhtimisega”.¹¹⁰ 28. oktoobril 1918 teatab Keyserling Dellingshausenile vastusena¹¹¹ temalt eelmisel päeval saadud kirjale:

“Komitee viimase 6 kuu poliitika, mis on mürgitanud suhteid eestlastega, on ajanud sõna otseses mõttes **keema** terve noorsoo, kes on nüüd sealmaal, et kavatseb ametlikku esindust kategooriliselt mitte tunnustada, juhul kui praeguse kriisi käigus peaks langetatama mingeid otsuseid, mis seavad saksluse baltlusest ülemaks ja salgavad maha Baltikumi kõigi kihtide ühise saatuse. Komiteele valmistatakse ette avaldust, milles valdav enamus noori ametlikult dokumenteerib oma seisukoha ja selgitab ühtlasi, et juhul kui praegune komitee teeb mingeid otsuseid Stackelbergi vaimus (*in corpore* Saksa armeesse astumine), ei tunnustada seda enam oma esindusena ja hakkavad ajama omaenda poliitikat. Kuna selline seisukoht vastab ühtlasi ainsana Saksamaa huvidele, siis võib oletada, et seekord see võidab. Üks on igatahes kindel: kui komitee ei võta sedakorda arvesse valdava enamuse noorte inimeste meelestatust, siis jõutakse arusaadavalt krahhini, mida maapäeva ajal napilt suudeti vältida. – Mind isiklikult huvitab peamiselt Saksamaa,

sest seal on mu tulevikuülesanded. Ent baltlasena saan ma mõistagi **üksnes** tunnustada nooremate generatsioonide praeguses olukorras poliitiliselt õigustatud käsitlust ja võin vaid loota, et vanem põlvkond ei võta ette midagi, mis annaks võimaluse teha kõige eelneva lõpulejõudmisest inetu sisetüli.”

Nendele ridadele järgneb selsamal 28. oktoobri õhtul veel üks kiri Dellingshausenile, milles ta viimasele teatab, et Gruenewaldt, kellega ta on kõige selle tulemusena “1915. aasta augustist saadik lähedastes sõprussuhetes”¹¹², palus teda “Georg Stackelbergi, Carl Schillingi ja Ivo Rosenthali ülesandel”¹¹³ “Eestimaale jääda ja panna minu head suhted eestlastega kodumaa poliitikat teenima”. Ent Keyserlingi otsus on kindel:

“Kui väga ma ka ei tahaks oma maad talle kriitilisel tunnil teenida, pole mul kahjuks võimalik siia jääda, sest osalen ülemaailmse konflikti lahendamises ja olen kuni rahulepingu sõlmimiseni seotud tööga Berliinis.”

Eelmise päeva kirjas rüütelkonna peamehele oli ta viimasele juba üksikasjalikult asja selgitanud ja teatanud muu hulgas: “Te teate, et ma olen hea baltlane ja teen alati kõik, mis minu võimuses, et oma kodumaale kasulik olla [– – –]. Seda enam [– – –], et meie seast üksnes minul on ametikoht Uuel Saksamaal, minu otsustustel on suur kaal, ma leian kergelt tee igäüheni. Aga igasuguse ametliku baltlase rolli lükkaksin ma neis oludes küll tagasi, sest selle tähendus on minu jaoks liiga tühine, vahendama olen ma aga valmis ka edaspidi.

¹⁰⁴ Nagu viide 68.

¹⁰⁵ Originaal (kolm lehekülge suures formaadis), EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 29.

¹⁰⁶ Vrd. Eduard Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. 1. tr. Tartu, 1936, 2. tr. Stockholm, 1964, passim.; H. Keyserling. Reise durch die Zeit I (viide 8), lk. 59; A. v. Taube. Von Brest-Litowsk bis Libau (viide 4), lk. 116 j. ja J. Undusk. Eesti kui Belgia (viide 2).

¹⁰⁷ Originaal (4 lehekülge suures formaadis), EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 29.

¹⁰⁸ H. Keyserling Jaan Lintropile Darmstadtist 5. aprillil 1937 (EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 1, leht 84).

Ainult et seejuures peaks mulle vastu tuldama. **Teie** olete seda pidevalt teinud, seepärast olen end ka alati Teie käsutusse andnud. Muus osas olen endale aga andnud lubaduse teha baltlastega tegemist vaid juhul, kui nemad astuvad esimese sammu. Kogu vaimse objektiivsuse juures on mu **tunded** viimase aasta sündmuste tagajärjel siiski endiselt riivatud. Balti aadli ühe teatud põlvkonna suhtes ei saa ma enam iialgi ilmutada siiraid-sõbralikke tundeid. Aga eks see põlvkond sureb varem või hiljem välja ning maa on surematu. **Tema** heaks töötan ma heameelega.”¹¹⁴

Need avameelsed sõnad iseloomustavad ühtaegu neid usalduslikke suhteid, mis valitsesid Keyserlingi ja Dellingshauseni vahel, keda Keyserling oma sõbraks nimetas ja kes 1917–1918 hoidis oma kaitsvat kätt tema kohal ning kellele ta võlgnes tänu “Ühe filosoofi reisipäeviku” teise, avaldamist ootava köite käsikirja päästmise eest bolševike käest. Oma “Reisis läbi aja” püstitas Keyserling talle ilusa mälestusmärgi, 1939. aastal, kui Dellingshausen suri, pühendas Keyserling talle oma liigutavas järelehüüdes sõnad täis sügavat ühtekuuluvust: “Mulle isiklikult tähendab tema surm aga selle viimase isikliku sideme läbilõikamist, mis mind Baltikumi “provintsipoliitikaga” ühendas.”¹¹⁵

Solvangud, mis Hermann Keyserlingile

konflikti tõttu oma eestimaalastest kaasmaalastega 1917–1918 ja siis uuesti Saksamaal 1920-ndatel aastatel osaks said, avaldasid talle mõju kogu eluks. Võime seda lugeda tema autobiograafiast ja mujaltki. Autor teab seda Hermannile lese, krahvinna Goedela Keyserlingi¹¹⁶ kaudu, kes jutustas talle sellest 1960-ndatel aastatel. Ent need ei suutnud iial päriselt lõhkuda Keyserlingi sisemist seotust oma kodumaa, Eestiga, mille kohta on samuti liigutavaid tõendeid.¹¹⁷

Tõlkinud
Katrin Kaugver

Henning von Wistinghausen

(1936)

astus pärast juurastuudiumi lõpetamist 1965 Saksa Liitvabariigi diplomaatilisse teenistusse, kus oli tegev kuni pensionileminekuni 2001. Aastail 1990–91 oli ta peakonsul Leningradis, 1991–1995 esimene Saksa suursaadik Eestis, seejärel suursaadik Kasahstanis ja Soomes. Oli alates 1963 Balti Ajaloo Komisjoni liige ning on avaldanud hulga töid Tallinna ja Eestimaa ajaloo teemadel.

¹⁰⁹ H. Keyserling. Reise durch die Zeit I (viide 8), lk. 72.

¹¹⁰ Nagu viide 62.

¹¹¹ Originaal EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 29.

¹¹² Nagu viide 62.

¹¹³ Johann (Ivo) von Wetter-Rosenthal (1868–1936), Penijõgi, Eestimaa, kreisisaadik, 1918 Eestimaa maanõunik (W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft (viide 21), f. 854, n. 2, s. 792, lk. 363). Vt. ka Keyserlingi teade Jaan Lintropile: “Ma suhtlesin 1914–1916 palju tollase rüütelkonnasekretäri von Wetter-Rosenthaliga seoses tema Revalsche Zeitungis ilmunud kirjutistega, mis toetasid kokkulepet eestlastega [– – –]. Rosenthali kaudu tekkisid mul siis sidemed praeguse riigivanema Pätsiga ja ühel korral võtsin ma osa kõnelustest tema ja mõnede teistega, keda ma ei mäleta.” (Kiri Darmstadtist 26. novembrist 1936, EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 1, leht 9) ning: “Lõpuks panin ma rüütelkonnasekretäri von Wetter-Rosenthali ees, kes toetas avalikult eestlastega kokkuleppimist, mängu kogu oma autoriteedi ja võtsin ise kontakti juhtivate eestlastega.” Vt. H. Keyserling. Reise durch die Zeit I. (viide 7), lk. 65.

Berend (Boris) von Wetter-Rosenthal (1874–1940), Lihula ja Sipa, Oidrema ja Karinõmme, Eestimaa, jurist, 1914–1918 rüütelkonna esimene sekretär, juuli 1918 kreisisaadik, hiljem advokaat Tallinnas ja Saksa Kultuurivalitsuse asepresident, 1923 Saksa saadik Eesti riigikogus, vt. DBBL (vt. viide 26), lk. 859 jj.

55 aastat legendaarse Pargase viimasest aktsioonist

Valdur Ohmann

Heino (Hermann)
Lipp ehk Pargas

Tänapäeval ei pruugita teada, kes oli Pargas ja milles seisnes tema legendaarsus. Ent sõjajärgses Eestis tekitas Pargase nime mainimine kommunistidele hirmujudinaid. Neil, kel jätkus usku, et kunagi taastatakse Eesti Vabariik, ajas Pargase nimi vaid meele elevile. Kes oli siis too palju kõneainet tekitav Pargas?

Auraamatus langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978 on kirjas lakoonilised andmed:

Lipp, Hermann. Eluaastad: 1910–18.11.1949. Virumaa, Mäetaguse, Arvila, Liivamae. Langes lahingus. Hüüdnimi Pargas.¹ Temale omistatud hüüdnime kohta leidub veelgi täpsemaid andmeid metsavendade koduleheküljel. Hüüdnime Pargas sai ta juba noormehena, kui kevaditi Purtse jõel palke parvetas. Ühe kihlveo peale pidi ta habeme ehk parra kasvatama ja nii sai tast parraga palgiparvetaja ehk Pargas.² Tema tütre Hildegardi andmete kohaselt oli Pargas tegelikult Härman-Karl Lipp, kes sündis 30.12.1910 Maidla vallas Unikülas. 1936. a. eestistas ta

oma eesnime Heinoks.³ Edasiste eksituste vältimiseks olgu märgitud, et Pargase ja kuulsalt sportlase Heino Lipu vanaisad olid vennad. Pargase pere koosseis oli järgnev: Heino Lipu ema Vella-Katariina (s. 1892), tema naine Emilie (s. 1907) ja tütre Hildegard (s. 1932), Laine (s. 1933) ning Eve (s. 1936). Kogu pere küüditati 1949. aasta märtsis.⁴

Märksa avarama pildi saab Pargase tegevusest, kui sirvida koguteost “Virumaa”. Metsavendluse kirjelduses on järgnev lõik: “Sellises võitluses tekkisid omad legendaarsed kangelased. Virumaal on neist kahtlemata kuulsaim Viru-Maidla Unikülast pärit **Hermann Lipp** hüüdnimega Pargas. Mart Laari käsitluses iseloomustatakse H. Lippu järgnevalt: nimi Pargas jäänud H. Lipule külge juba koolipõlves. Rahvasuu on Pargast kirjeldanud suure blondi mehena,⁵ kelle suurtest kätest üks alati taskus olnud – valmis püstolit haarama. Pargase “stiilik” oli hoiduda veretegudest, tema kavandatud operatsioonid olid väga hästi ette valmistatud ning läbi viidud

¹ Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978. Koostanud E.-N. Kross. Kleio, Tartu, 1998, lk. 62.

² <http://www.rk.ee/metsavennad/juhid/lipp.html>

³ U. Säästla. Kes oli Pargas? Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 2, juuni 1999.

⁴ Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949. 2. osa. Koostanud L. Õispuu. Tallinn, 1999, lk. 310.

⁵ Siinkohal Mart Laar eksib. H. Lipu vanema tütre Hildegardi kinnitusel polnud Pargas “suur blond mees”, vaid suur brünett lökkispäine mees. Vt.: Ma olen nõrдинud! Mälestusleht Alutaguse “Memento”, nr. 6, september 2000.

sellise jultumusega, et julgeolek neid kuidagi ette ei suutnud näha.”⁶

Temale omistab pärimus mitmeid elumurdvaid ettevõtmisi: Sonda-Tudu rongi kinnipidamist ja postivaguni läbiotsimist, Püssi elektriijaama kassa röövimist 1947. a., samuti Küttejõu kaevanduse lao tühendamist, “revisjoni” ülisalajases ning hoolikalt valvatud Sillamäe uraanikaevanduses jms.⁷ Pargase pea eest olla julgeolekuorganite poolt pakutud 25 000 rubla. Olgu märgitud, et H. Lipp astus Nõukogude okupatsiooni vastasesse võitlusse metsavennana juba 1941. aastal, kuuludes oma kälimehe Albert Nurga poolt organiseeritud Aru metsades tegutsevasse rühma.⁸

Seega on tegemist tõepoolest tähelepanuväärse mehega, kes suutis teha kohalike kommunistide elu kibedaks. Ent kui palju on sel kõigel tõepõhja all?

Virumaalt pärit isikuna sõandan väita, et Pargasest käisid jutud veel aastakümneid pärast tema surma. Teismelised poisikesed ehitasid veel 1960-ndate lõpus, 1970-ndate alul maa-aluseid punkreid Kiviõli külje all. Ahju ja soojamüüriaga, nii nagu pidi arvatavasti olema Pargase meestel. Uidati mööda metsi ja loodeti leida mõnda tõelist metsavendade punkrit.

Kuid kus on dokumentaalsed tõendid Pargase legendaarsusest? Paraku mitmesuguseid Pargasega seotud seiku ei pandud kirja või esineb neid fragmentaarselt. Seega on raske leida kinnitust, kes ühe ehk teise teo korda saatis. Ent EKP arhiivis sattus olema harukordne dokument. Kaustal nõukogudeaegne märge “lugemissaali mitte välja anda”⁹. Tegemist on teatisega Pargase metsavendade grupist.

Teatis¹⁰

Heino Juhani p. LIPU, hüüdnimega “PARGAS” bandegrupi¹¹ kohta.

Jõhvi maakonna Maidla, Mäetaguse, Iisaku ja Kohtla valdade territooriumitel tegutsesid 1944 ja 1945. aastal bandegrupid “Lendav surm”,¹² banded “Raud” ja “Jalasto”. Mainitud banded hävitati tšekistlik-sõjaliste operatsioonide käigus, kuid järelejäanud üksikbandiidid ühinesid bandegruppi, mida juhtis Heino Juhani p. LIPP, hüüdnime all “PARGAS”.

“Pargase” bande organiseerimise hetkest sooritas see terve rea terroristlike akte valdade partei- ja nõukogude aktiivi suhtes ning korraldas mitmeid riigi- ja kooperatiivi-, kolhoosivara, aga ka eraomandi riisumisi.

Bandegrupist “Pargas” on välja selgitatud järgmised bandiidid-terroristid:

LIPP, Heino /Herman/ Juhani p. hüüdnimega “Pargas”, tema on ka “Juhan”. Sündinud 1910 Jõhvi maakonna Maidla valla Unikülas. Rahvuselt eestlane. Endine aktiivne sõjalis-fašistliku organisatsiooni “Omakaitse” liige ja saksa armee teenistuja. Varjas end Nõukogude võimu eest 1944. aasta sügisest. Tema sugulased on saadetud Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse.¹³

VULP, Voldemar Johannese p. Sündinud 1927 Leningradi oblastis Gatšinas, eestlane, NSVL kodanik, parteitu, kirjaoskaja,

⁶ M. Laar. Metsavennad. Tallinn, 1993, lk. 93; U. Säästla. Kes oli Pargas? Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 2, juuni 1999.

⁷ V. Reimaa. Nõukogude võimu all. Nõukogude okupatsioon ja II maailmasõda. Nõukogude võimu taastulek. – Koguteos Virumaa. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 1996, lk. 354; M. Laar. Metsavennad. Tallinn, 1993, lk. 93.

⁸ U. Säästla. Kes oli Pargas? Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 2, juuni 1999.

⁹ 1991. aasta lõpust oli see märge kehtetu ja takistused vastavate arhivaalide väljaandmisel olid tunnistatud kehtetuks.

¹⁰ ERAF, f. 1, n. 14, s. 88, l. 40–43. (tõlge vene keelest)

¹¹ Siin ja edaspidi on kasutatud dokumendis esinevat Nõukogude terminoloogiat, kus bandegrupiks nimetati metsavendade salka, bandiidiks metsavenda, bandiit-terroristik relvastatud vastupanuvõitlejat jne.

¹² “Lendava surma” kohta vt. lähemalt: “Lendav surm”. Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 8, märts 2001; nr. 11, detsember 2001.

¹³ Käekirjas on nime juurde dokumendis märgitud “tapetud novembris 1949”.

mitte karistatud, poissmees. Varem töötas Püssi elektrijaamas autojuhina.

LULLA, Herbert Juliuse p.¹⁴ Sündinud 1923. aastal Jõhvi maakonna sama valla Iisaku külas, eestlane, NSVL kodanik, poissmees, mitte karistatud. Kuni 1945. aastani elas sünnikohas ning seejärel liitus relvastatud bandega.¹⁵

LIIVA, Elmar Karli p. Sündinud 1910 Virumaal Iisaku vallas Illuka külas, eestlane, NSVL kodanik, parteitu, kirjaoskaja, mitte karistatud. Endine aktiivne sõjalis-fašistliku organisatsiooni “Omakaitse” liige. Osaleja arreteerimistel ja mahalaskmistel. Kuni 1944. aasta sügiseni elas sünnikohas, mille järel asus illegaalsele tegevusele. Kaks korda legaliseerunud, kuid sidet bandega ei katkestanud ja asus selle liikmeks taas 1948. aastal.

Perioodil 28. veebruar 1946 kuni 26. august 1948 on ülalmainitud bandiitide poolt läbi viidud 26 bandiitlikku aktsiooni, millest:

Terroristlikke akte partei- ja nõukogude aktiivi suhtes 12, kus sai surma kokku 26 inimest.

Riigi- ja kooperatiivi-, kolhoosivara riisumisi 7.

Eraomandi riisumisi 3.

Selleks, et kindlaks teha “Pargase” bandegrupi asukoht ja tõkestada selle edasine tegevus, oli kavandatud rida operatiivseid meetmeid, mille tulemusel:

1947. aasta novembris läbi viidud operatiiv-sõjaliste operatsioonide käigus Jõhvi maakonna Maidla valla Aidu ja Ojamaa külas langes tulevahetuses “Pargase” bande terrorist

Heino Kristjani p. Virunurm. Sündinud 1917. aastal Jõhvi maakonnas Maidla vallas Aidu külas. Endine saksa armee teenistuja, varjas Nõukogude võimu eest sügisest 1947. Ülejäänud bande liikmed varjusid.

Vastavalt määratletud meetmetele toimus 1948. aasta novembris tšekistlik-sõjaline operatsioon, mille tulemusel bandegrupist “Pargas” tapeti 4 meest, kelleks olid:

VULP, Voldemar Johannese p. hüüdnimega “Volle”. Sündinud 1927. aastal Leningradi oblasti Gatšina linnas.

LULLA, Herbert Juliuse p. Sündinud 1923. aastal Jõhvi maakonnas Iisaku vallas.

RIIMAN, Valentin Andrese p. Sündinud 1900 Tallinnas.

Kindlaks määramata bandiit, ilma dokumentideta, relvastatud kahe püstoliga.

Peale selle peeti kinni kaks isikut kelleks olid:

Bandiit-terrorist – LIIVA, Elmar Karli p. Sündinud 1910 Jõhvi maakonnas Iisaku vallas Jõuga külas.

Tema naine – LIIVA, Ellen Roberti t. Sündinud 1924 Jõhvi maakonnas Mäetaguse vallas.

Viimased on arreteeritud ja süüdi mõistetud.

Pärast eelpool mainitud meetmete rakendamist jäi bande pealik LIPP, Heino Juhani p., hüüdnimega “Pargas” illegaalsesse seisundisse, kes kuni 9. augustini 1949 endast märku ei andnud.

Sellest tulenevalt kujunes arvamus, et ta on tapetud 1948. aasta novembris läbiviidud

¹⁴ Üks vähestest eluga pääsenud “Lendav surma” liikmeist – Herbert Lulla – liitus “Pargase” salgaga Maidla-Mäetagusel, saades “Pargase” üheks lähimaks kaasvõitlejaks. Vt. J. Pihlau. Herbert Lulla ja Voldemar Vulbi hukkamisest. Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 11, detsember 2001.

¹⁵ Herbert Lulla olnud mitmete Pargase mehi tundnud isikute kinnitust mööda peamine väljaastumiste plaanija ja organiseerija. Pargas olnud üllataval kombel vaid üks kolmest plaanide elluvijast. U. Säästla. Kes oli Pargas? Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 3, detsember 1999. Arvestades H. Lulla varasemat kogemust, polegi siin ehk nii palju üllatavat.

Elmar Liiva, Herbert Lulla, Voldemar Vulp. Mälestusleht. Alutaguse "Memento" nr. 5, juuni 2000.

operatsiooni käigus ja arvati olevat tapetud kui tuvastamata bandiit.

Tegelikkuses "Pargas" jäi ellu ja oli viimase ajani illegaalses seisundis. Meie andmeil oli "Pargasega" illegaalses seisundis keegi KÄLLO, Heino.¹⁶ Muid andmeid tema kohta pole.

Ajavahemikul 9. augustist 1949 kuni käesoleva ajani teostas "Pargas" koos KÄLLO Heinoga terve rea bandiitlikke aktsioone.

Nii lasti nende poolt 9. augustil 1949 Maidla valla Kulje küla talus autot "Moskvitš", ning mis laskmise tulemusel viidi rivist välja. Auto kuulus kod. SAAMAT, Rudolfile.

14. augustil 1949 tapeti "Pargase" poolt kaks naisterahvast, kes töötasid Küttejõu kaevanduses.¹⁷

17. septembril 1949 rööviti viimaste poolt Kiviõli linna posti jaoskonda, mille tulemusel saadi 192 375 rubla.

Käesoleval ajal on Jõhvi maakonna MGB loonud spetsiaalse 5-liikmelise operatiivgruppi Pargase bande jäänuste likvideerimiseks ning ette on nähtud rida operatiivmeetmeid eesmärgiga kindlaks teha bandiitide varjajakohad ning nende sidemed.

Jõhvi maakonna MGB ülem
alampolkovnik Frolov
/allkiri/

"Nõus": ENSV MGB osakonna ülema
asetäitja
alampolkovnik Matvejev
/allkiri/

20. oktoober 1949. a.
Jõhvi linn
[Dokumendi] Taitja Seletskov.

¹⁶ Arvatavasti peaks Heino Källo asemel olema Otto, kes Heino Lipu naise õe (Alma Kärbo) ütluste kohaselt oli Pargase usaldusmehi ning nende pere tagantjärele mõtlemapanevalt sage külaline. Vt. Süüdistus kogu perele: bandiitide toetajad. Mälestusleht. Alutaguse "Memento", nr. 16, märts 2003.

¹⁷ Siin võis tegu olla "Pargase" kaela aetava lahendamata juhtumiga. Üldiselt oli teada, et ta ei kasutanud nähtava põhjusega kellegi vastu tulirelva.

EKP dokumendis ei ole andmeid ühe Heino Lipu kaaslaste kohta, kes oli tema langemise tunnistajaks. Selleks oli Karl Lipp. Viimane seletanud Pargase hukkmist järgnevalt: “Sel ööl (18.11.1949), mil ööbisime Arvilas, käratas järsku Pargas: “Poiss, välja!” Pargas tormas uksest ees, mina järel. Nagu Pargas väljus, nii kargas koer talle kallale ja kõlasid lasud. Pargas langeski trepile. Ümberringi oli päevavalgus, valgustati ümbrust. Mina ei tormanud metsa, vaid tee (Arvila-Savala tee) suunas, suutsin tulistada, ilmselt vaid pikali tõugata ühe piirajaist, ja kaduda. See, et ma tee, aga mitte metsa suunas jooksin, kus meid oodati, mind päästis.”

Arvamus, et Pargas hukkus Nurme talu maja trepil, ei pea ilmselt paika, sest mitmed kinnitavad, et ta varises kokku haavatuna paarkümmend meetrit majast eemal, kus ta ilmselt ise oma elu lõpetas. Põgeneval Karl Lipul polnud võimalust selles veenduda.¹⁸

Möödunud aastal leidis Pargase juhtum kena lõpplahenduse. 16. novembril avati Arvilas kohas, kus hukkus Virumaa legendaarne metsavend Pargas, mälestuskivi, mis püstitati Kaitseliidu Alutaguse maleva Lüganuse malevkonna initsiatiivil ja toetusel ning Mäetaguse, Maidla ja Sonda valla rahadega.¹⁹

Valdur Ohmann

(1958)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal 1984. Riigiarhiivi kogude osakonna teatmetalituse arhivaar. Uurimissuunad: Eesti NSV siseministerium ja EKP stalinismi perioodil.

¹⁸ Vestlus Aser Peenemaga. Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 18. September 2003.

¹⁹ Uno Säästla. Mälestuskivi Pargase hukkmiskohas. Mälestusleht. Alutaguse “Memento”, nr. 19. Detsember 2003.

Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985

III

Jaak Pihlau

5. Uued apellid raudse eesriide taha

*Jalgadega peab inimene kasvama
oma kodumaa mulda,
kuid ta silmad peavad vaatama kogu maailma.*

George Santayana

Mõni päev pärast jõululaupäeva kohtusin Antsuga ja sain teada, mis 13. detsembril oli juhtunud. Ta andis mulle üle arreteeritud vabadusvõitlejate nimed ja palus kiiresti kirja panna pöördumise Lääne ajakirjandusele, mida oleks võimalik Läände toimetada. Paari-kolme päeva pärast oli uus apell valmis, tegin sellest koduses fotolaboris negatiivi ja andsin filmirulli otsekohe Antsule edasi. Peaaegu samal ajal sai ta “Estonia” teatri valvelauast kätte ka demokraatide jätkumemorandumi, mille sinna oli jätnud Tunne Kelam. Mõlemad dokumendid olid ingliskeelsed, hiljem said need välismaal tuntuks jätkumemorandumina (dateeritud 23. detsembriga) ja pöördumisena maailma ajakirjanduse poole (dateeritud 25. detsembriga). Mõlemad apellid jõudsid jaanuari alguses

õnnelikult Stockholmi pagulaskeskusesse.

Jätkumemorandum oli suhteliselt lühike dokument, sisaldades oma tekstis vaid nelja arreteeritu nimed ja muu hulgas järgmise kommentaari: “Vaاتماتا neile süngetele sündmustele leiame, et meie peamine eesmärk on saavutatud – iseseisvuse taastamise ja eesti rahva põhiliste inimõiguste küsimus on lõpuks ometi tõstatatud vabade rahvaste ühenduse ees. Nõukogude Eesti nukurežiimi monopol eesti rahva esindajana on lõppenud. Keegi ei saa enam väita, et eesti rahvas tervikuna oleks nõus 35-aastase okupatsiooniga ja assimileerumise perspektiiviga. Meie apelli tulemusel oli praegune režiim sunnitud paljastama oma tegelikult ebainimliku ja vägivaldse palge.”

Teine pöördumine algas tsitaadiga A. Solženitsõni suurteosest “Gulagi arhipelaag”: “Kahe haamri – teutooni ja slaavi – vahel on muistsetest aegadest peale asetunud tilluke eesti alasi. Sellele on sadanud vaheldumisi lööke nii idast kui ka läänest – lõputult – ega lõppu pole praegugi näha.” Järgnevas oli toodud lühiülevaade Eesti lähiajaloost, genotsiidist, mille käigus eesti rahvas kaotas 10 aasta jooksul enam kui veerandi oma elanikkonnast, totaalset venestamispoliitikast, mis hõlmas ka ajakirjandust, raadiot ning televisiooni. Lisasin vahepeal täpsustunud andmete le Mätiku, Juskevitši, Kiirendi ja Varato kohta veel ühe nime (Olev Meremaa) ja pöördusin otse Euroopa Julgeolekukonverentsi poole üleskutsega: “Senikaua kuni need õigused mõnes Euroopa osas eksisteerivad ainult paberil ja inimeste ning ideede vaba vahetus pole muutunud reaalsuseks, seni Euroopa Julgeolekukonverentsi deklaratsioonid on tühipaljad fraasid ning rääkimine Euroopa julgeolekust tähendab lihtsalt enesepetmist.”

Ehkki uued apellid saabusid kõigepealt Rootsi, ilmus kokkuvõte nendest esimesena 30. jaanuari New Yorgi Vaba Eesti Sõnas,⁴⁷ nädal hiljem ka Stockholmi Eesti Päevalehes. Peaaegu samaaegselt tutvustati neid Inglismaal ilmuva East-West Digesti poolt,⁴⁸ lühiülevaade

⁴⁷ Terrorilaine Eestis. Uus apell UN-i peasekretärile okup. Eestist – KGB teostanud läbiotsimisi ja arreteerimisi. VES 30.01.75; EPL 8.02.75.

⁴⁸ East-West Digest 1975, nr. 5.

“BATUN-i” bületäänis avaldati märtsis.⁴⁹ Märtsikus avaldati mõlemad apellid ka tervikuna – inglise keeles väljaannetes *Baltic Events*⁵⁰ ja *Newsletters behind the iron Curtain*⁵¹ ning eestikeelsena ajalehes *Teataja*.⁵² Veel kord täiskujul ilmusid kõik neli apelli eespoolmainitud Eesti Rahvusfondi kogumikus “*Documents from Estonia on the violation of human rights*”, millele olid lisatud ka Mätiku, Juskevitsi, Soldatovi, Kiirendi, Varato ja Meremaa fotod. Esimesed viis hankis Ants, viimane pärineb autorilt.

Läänes ilmunud publikatsioonidest ei teadnud me siis midagi, seetõttu ootasime kannatamatult, millal nendest teatatakse välisraadio lainetel. Jaanuar möödus ilma vastukajadeta, seepärast otsustasime koos Olev Meremaaga sõita Moskvasse, et teatada toimunud KGB aktsioonidest sealsetele inimõiguslastele. Professorid Igor Šafarevitš ja Valentin Turtšin kuulasid meid küll ära, lubasid ka aidata, kuid lubaduseks see jäigi. Pakutud kokkusaamisest akadeemik Sahharoviga ütlesime ära, soovimata sattuda otse KGB jälitajate tuleliinile. Et Šafarevitš oli vahepeal kirjutanud väga kriitilise artikli eestlaste separatismipüüdluste kohta, seda me sel ajal veel ei teadnud. Alles JSK märtsinumbri⁵³ ilmus tundmatu allika vigaderohke teade Tallinnas toimunud arestide kohta, näiteks olevat arreteeritud keegi Petersoni-nimeline eesti demokraat. Alles maikuu numbris (31.05.75), tõi “Kroonika” enamvähem korrektse ülevaate Tallinnas toimunud repressioonidest. Moskvas-käigu järel sai meile lõplikult selgeks, et tulevikus enam Venemaa inimõiguslaste poole pöörduda ei tasu.

Välisraadios kõlasid uued apellid kõigepealt “Radio Madridi” lainel 23. veebruaril, kuid tugeva segamise tõttu saade Tallinnas kuuldav ei olnud. KGB pealtkuulamisjaamas see muidugi salvestati ja selle võib leida ka demokraatide kohtutoimikust. Huvitaval kombel

on toodud tõlke aluseks lätikeelne saade, mida võib seletada sellega, et Põhja-Eestis lätikeelseid saateid nähtavasti ei segatud.⁵⁴ Veelgi põhjalikuma ülevaate detsembrikuu apellidest andis päev hiljem raadiojaam “*Svoboda*”. Ka selle salvestuse võib leida demokraatide juurdlustoimikust, mis iseenesest on üllatav, sest kõnesolevad apellid pärinevad ju ajast, mil kõik kaebealused olid juba arreteeritud.

Meie põrandaalune sidekeskus jätkas oma tööd ka 1975. aastal, veebruaris saatsin Läände veel ühe omakirjastusliku dokumendi – pöördumise väliseesti ajakirjanduse poole (allkirjaks “Eesti Patriootlik ja Demokraatlik Liikumine”). See täiendas andmeid Eesti inimkaotuste kohta aastatel 1940–1950, millest olin kirjutanud juba eelmise aasta kevadel, kasutades seejuures 1970. a. üleliidulise rahvaloenduse andmeid. Ilmnes, et ENSV statistikakomitee aastaraamatutes toodud andmed olid tugevasti võltsitud, venelaste mehaaniline iive oli aastakümne lõpul järsult kasvanud. Tegin ülevaate ka teisi soome-ugri hõimusi (karjalased, liivlased, mordvalased, marid, udmurdid, komid) tabanud hävinguprotsessist, tuginedes ametlikele allikatele, näiteks raamatule “*Saaremaast Sajaanideni*” (Tallinn, 1970). Mitmeid ettepanekuid ja soovitusi väliseesti organisatsioonidele kordasime veel aasta hiljem ESTO-76-le saadetud läkituses. Kiri avaldati täielikult Vaba Eesti Sõnas 17. aprillil pealkirjaga “*Murettekitav venestamise protsess okup. kodumaal*”, “*Välis-Eestis*” 28. aprillil pealkirja all “*Soome-ugri rahvad hävimas. Uus apell vabale maailmale*”⁵⁵ ja Vaba Eestlases pealkirjaga “*Soome-ugri rahvad hävimas*”.

Väliseestlased reageerisid uutele apellidele väga elavalt. Kõige rohkem tegi ära Roomas (hiljem Kanadas) resideerinud teoloogiadoktor Vello Salo, kes tõlkis kõik neli apelli itaalia keelde, trükkis ära⁵⁶ ja saatis need

⁴⁹ BATUN Newsletters, nr. 302 (25.3.75).

⁵⁰ *Baltic Events*. February-April 1975, nr. 1–2.

⁵¹ *Newsletters from the behind iron Curtain* (Eesti Infokeskuse ja Läti Rahvusfondi väljaanne). nr. 485 (March 1975).

⁵² *Teataja* 28.03.75.

⁵³ JSK, nr. 35 (31.03.75).

⁵⁴ ERAF, f. 129, s. 29079, I, l. 181–184. Raadiosaade edastati 24.02.75.

⁵⁵ Välis-Eesti oli Stockholmis 1944. aastast peale ilmuv vanim pagulaseestlaste ajaleht.

⁵⁶ *Quattro documenti provenienti dall' Estonia 1972–1974*. ELTA-Press 1975.

edasi Itaalia parlamendi saadikutele. Nagu ta mäletab, vastuseta need kirjad ei jäänud, mitmed Itaalia rahvaesindajad tänasid teda eriti sisuka informatsiooni eest.

6. Konverents Helsingis ja kohtufarss Tallinnas

Maailm koosneb poolenisti inimestest, kellel on midagi öelda, kuid puudub võimalus seda teha, ja poolenisti inimestest, kes räägivad pidevalt, kuid kellel öelda pole midagi.

Robert Frost

1975. aastat on nimetatud Helsingi-aastaks, sest sama aasta 1. augustil kirjutati Soome pealinnas alla Euroopa Julgeoleku ja Koostöönõupidamise lõppdokumendile 33 Euroopa riigi valitsusjuhi, Kanada peaministri Pierre Trudeau ja USA presidendi Gerald Fordi osavõtul. Mõistagi oli küsimus rohkemas kui pelgalt Euroopa julgeolekus. Tegelikult toimus NATO ja Varssavi pakti juhtide tippnõupidamine, kus väikesed Euroopa riigid esinesid vaid statistide rollis. Sellel kokkusaamisel kinnitati sõja järel Euroopas väljakujunenud riigipiirid, lääneriikidele lohutuseks lubati ka Idablokist austada üldisi inimõiguste põhimõtteid, mis tegelikult olid fikseeritud juba ÜRO asutamislepingus 1945. aastal. N. Liidu jaoks tähendas lõppdokumendi allakirjutamine järjekordset poliitilist võitu, sest äsja oli lõppenud Vietnami sõda ameeriklaste lüüsaamisega ja okupatsioonivägede täieliku väljaviimisega Indo-Hiinast.

Meile Baltikumis tähendas Helsingi lepe kolme Balti riigi okupeerimise ametlikku tunnustamist NATO poolt ja seetõttu otsustasime pöörduda märgukirjaga kõigi valitsusjuhtide poole, kes Helsingis konverentsil osalesid. Dokument valmis juuni keskel, dateerisime selle 17. juuniga – Läti ja Eesti Punaarmee poolt okupeerimise 35. aastapäevaga. Allakirjutanutena esinesid “Eesti ning Läti demokraatide esindajaid” Tallinnast ja Riiast,

ehkki viide lätlastele oli pigem sümboolne, kiri valmis siiski Eestis. Tõsi küll, Tunne Kelam viibis kevadel korra Riias, kohtudes mõnede läti usklikega. Selle käigu peamiseks tulemuseks oli see, et meie pörandaalune sidekanal pikenes Lätini. Sealt hakkaski saabuma oma-kirjastuslikke materjale “Läti Demokraatliku Noortekomitee”, “Läti iseseisvusliikumise” ja “Läti kristlike demokraatide” nimel, kuulsime ka eelmise aasta sügisel arreteeritud seitsmest läti baptistist, kes olid rajanud Ligatne lähedale salajase trükikoja. Sellest teatasime ka oma uues apellis, mille tekst lõppes meeldetuletusega Lääne riigijuhtidele:

“Samal ajal kui Euroopa riigipead kogunevad Helsingisse, jätkub ainult 80 km lõuna pool, Tallinnas, juba seitsmendat kuud KGB organite vaikiv terrorikampaania põhiliste inimvabaduste vastu: mitmed inimesed on arreteeritud, kümnete haritlaste ja usklike kodud läbi otsitud ja sajad mehed-naised lõpmatuseni üle kuulatud ja terroriseeritud.”

Apell jõudis Läände veel enne Helsingi julgeolekukonverentsi algust ja Eesti Rahvusfond Stockholmis saatis ta edasi 35 maa peaministrile ning presidendile. Vastused saadi Prantsuse presidendilt, Belgia, Iirimaa ja Kanada peaministrilt ning Küprose presidendilt.⁵⁷ Tervikuna ilmus märgukiri aastatel 1975–1977 Rahvusfondi eriväljaandena ning kogumikes “Sõnumid”⁵⁸ ja “Documents from Estonia on the violation of human rights”, veidi kärbitud kujul ka Teatajas, “Välis-Eestis”, väljaandes “Newsletters behind the Iron Curtain” ja BATUN-i uudisbülletäänis. Lätist tulnud saadetistest äratas kogu maailmas kõige suuremat tähelepanu siiski mitte kirjalik dokument, vaid kitsasfilmikaameraga tehtud amatöörfilm. See lühikene vieminutiline filmilõik käsitles vangilaagrit Riia eeslinnas, puudus isegi pealkiri ja autor esines varjunime “Gabriel” all. Kõigepealt linastus film detsembrikuus Prantsuse televisioonis, seejärel demonstreerisid teda paljud teised Lääne telejaamad. Filmikaadritel oli näha vangilaagri sisemust, okastraataeda,

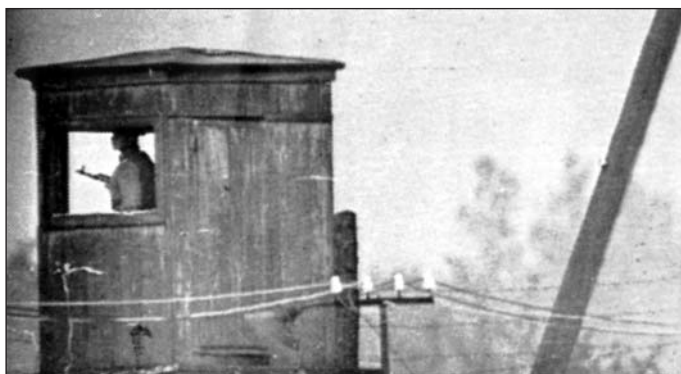
⁵⁷ Vastupanuliikumisest raudeesriide taga. – Teataja 29.05.1976.

⁵⁸ Sõnumid 1975, nr. 2 (lühidalt); 1977, nr. 1 (täielikult).

barakke, vangide vedamist traatpuurides ja hundikoortega ringiliikuvaid vangivalvureid. Õigupoolest polnud tegemist range režiimiga poliitvangide laagriga, kuid samataolist ehsat filmidokumenti pole varem ega ka hiljem N. Liidust raudse eesriide taha lähetatud.

Peatöö ingliskeelse Helsingi-läkituse koostamisel tegi ära Tunne Kelam, kuigi ta ise sel ajal elas üle raskeid aegu. Tema kodus Mustamäe teel toimus 11. veebruaril läbiotsimine KGB majori Rausi,⁵⁹ kapten Pauksoni⁶⁰ ja vanemleitnant Veinbergi⁶¹ poolt, järgnes kümnekond “audientsi” Pagari tänavale. Esimeseks ülekuulajaks oli alampolkovnik So-

kolov, siis major Aivo Ots.⁶² Viimane sai hiljem tuntuks enamiku eesti dissidentide (Kukk, Niklus, Niitsoo jt.) jälitajana, olles üks neid Tartu ülikooli õigusteaduskonna lõpetajaid, kes läks tööle julgeolekusse, kuna seal oli, nagu öeldi, “kaks korda kõrgem palk ja kolm korda vähem tööd kui miilitsas või prokuratuuris”.⁶³ Kelami läbiotsimisel osalenud Eduard Paukson, kes oli kuulunud ka Arvo Varato läbiotsimisgruppi, polnud mitte KGB uurija, vaid tehnikaspetsialist operatiivtehnilisest osakonnast. Seetõttu võib oletada, et juba varem 13. detsembriks kavandatud läbiotsimine Kelami kodus siiski toimus, kuid seda tehti salaja. Võib arvata, et

Nõukogude vangilaager Riias.
Teataja 24. jaan. 1976

⁵⁹ Viktor Raus, Stalini-aegne tšekist, 5. osakonna operatiivtöötaja. Vaata Tuna 2003, nr. 1, lk 93.

⁶⁰ Eduard Paukson (s. 1938), õppis TRÜ-s füüsikat, töötas KGB operatiivtehnilises osakonnas (OTO-s) 1960-ndatel ja 1970-ndatel aastatel. Praegu tuntud astroloogiaalaste raamatute autorina ja horoskoopide koostajana.

⁶¹ Heldur Veinberg (s. 1949 Valgas), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1972, seejärel KGB uurija, 1990 uurimis-osakonna ülema asetäitja, alampolkovnik.

⁶² Aivo Ots (s. 1940 Võrumaal Haanja vallas), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1967, KGB uurimis-osakonna töötaja 1967–1990, hilisem alampolkovnik. Kasutas tihti prokuratuuritöötajana esinedes Anto Otsa nime.

⁶³ Eesti demokraatide jälitamisega seotud TRÜ õigusteaduskonna kasvandikke- tšekiste oli muidugi palju enam: Rein Anton, Fjodor Antropov, Aso Kalk, Viktor Kozlov, Heino Kruusma, Aivo Ots, Rein Sillar, Venjamin Porõvkin, Uno Ojamaa, Heldur Veinberg ja teised.

ka Varato salajane pealtkuulamine “lutikate” abil algas kaua enne seda, kui ta tegelikult kinni võeti.

Samal päeval, 11. veebruaril tehti läbiotsimine Kelami lähituttava, muusikateadlane Helju Taugi korteris, seejärel kuulati üle veel kümnekond tema üliõpilast Tallinna Konservatooriumist. Räägitakse, et neid ülekuulamisi teostanud julgeolekuleitnant Rein Sillar (hilisem KGB esimees) olevat nii leidnud endale tulevase abikaasa.

Jaauaris-veebruaris otsiti läbi veel Mait Siivelt, eelmisel suvel surnud Tiit Siivelti vend (29. jaanuaril), lätlased Zejners ja Pastors (4. veebruaril), Pedagoogilise Instituudi fotolabori operaator Linda Kessel-Jürisalu (4. veebruaril) ja Varato tuttav Erich Kõrts (17. veebruaril). Märtsikuus jõudis järg Tartu sotsioloogide ja nende tuttavate kätte. Alustati vanast poliitvangist Erik Udami, seejärel otsiti läbi ülikooli sotsioloogialabori kahele töötajale kuuluv Tüüstre talu Tartu lähedal Vasulas ning tartlaste Peeter Einasto, Urmas Märtni, Jaanus ja Lembit Paali kodud. Labori komparteilasest juhatajal Ülo Vooglaial, Kelami heal tuttav olid olnud mitu pikemat jutuajamist keskkomitees ja julgeolekus, kuid ka tema ei teadnud midagi memorandumite koostamisest ja nende saatmisest välismaale. Nii lõpetati Kelami ülekuulamised süüdistusmaterjali puudumisel veidi enne jaanipäeva. Viimasena kimbutati suve keskel luuletaja Ott Arderit, kuid ka tema tunnistused jäid väheütlevaks.

Sel ajal vahistatud demokraatide juurdlus jätkus täie hooga. Kalju Mätik ja Sergei Soldatov keeldusid tunnistusi andmast ja nad saadeti aprillikuus psühhiaatrilisse ekspertiisi kurikuulsasse Serbski-nimelisse Psühhoneuroloogia Instituuti Moskvast. Seal jõuti paari kuu möödudes järeldusele, et mõlemad on süüdivad ja neid võib kohtu alla anda.⁶⁴

Eeluurimine lõpetati 23. juulil, mahuka süüdistuskokkuvõtte peakoostaja oli uurimisosakonna kapten Uno Ojamaa. Seda lugedes avastas Mati Kiirend, et tema tunnistusi on korduvalt kasutatud tõendusmaterjalina nii

Autor põrandaaluse peidiku juures 1975. aastal. Foto: A. Tomson

oma vangistatud kaaslaste kui ka vabaduses viibiva Peeter Einasto vastu. 28. juulil kirjutas Mati Kiirend avalduse, öeldes lahti paljudest eeluurimisel antud tunnistustest, seda kordas ta hiljem ka kohtus. Hilinenud meele muutusest oli paraku vähe kasu, Nõukogude kohtusüsteemis käisid eeluurimisel antud tunnistused täie eest.

Meie põrandaaluse grupi julgeolek enam ei küündinud, olime omaks võtnud konspiratiivtöö reeglid, millest enam ei taaganenud. Kohtusime omavahel ainult hilistel öötundidel (peamiselt Mustamäe parkmetsas või Rahumäe surnuaial), materjale hoidsime linnalähedastes peidikes, mitte kunagi oma kodus, telefonis piirdusime igapäevajutuga, avameelselt vestlesime ainult vähestetuttavatega, kelle peale võisime kindlad olla, meie lähimad omaksed ei aimanud üldse, millega tegeleme.

Ohtlike olukordi siiski sündis, eriti seoses põrandaaluse kirjanduse paljundamise ja levitamise, mille liikumist käest-kätte oli peaaegu võimatu kontrolli all hoida. Meenub juhtum, kuidas “Habe” (O. Meremaa varjunimi) sai minu käest lugemiseks “Gulagi arhipelaagi” suure vaevaga valmistatud fotokopia (üle 1000

⁶⁴ Kalju Mätik. Kuidas ma tegin sundekskursiooni Serbski-nimelisse Kohtupsüühiaatria Instituuti. 1997. Käsikiri autori valduses.

lehekülje!), ja läks nende kopeerimissooviga ühe riigiasutuses töötava neuu juurde. Õnneks neuu keeldus, eeskirjade kohaselt oleks ta pidanud sellest KGB-le ette kandma.

Kui kavandatav kohtuprotsess jõudis lähemale, hakkasime mõtlema, kuidas selleks valmistuda. Nõukogude poliitilistel protsessidel oli üldiseks tavaks, et need olid kinnised ja kõrvalisi isikuid kohtusaali ei lubatud. Kõigepealt tekkis mõte poetada istungisaali elektrooniline pealtkuulamise seade, mille olime pörandaaluse kanali kaudu välismaalt tellinud. Kahjuks selgus Pirita metsas tehtud katsetustel, et seade pole töökorras, ja sellest tuli loobuda. Nüüd jäi üle loota vaid lähimastele, kellega "Julius" (A. Tomsoni pörandaalune varjunimi) oli vahepeal tuttavaks saanud.

Kui protsess lõpuks ülemkohtu hoones Pärnu maanteel oktoobris algas, kogunes ukse taha suur hulk uudishimulikke, kes püüdsid sisse tungida. Juhtus nii, et saali pääses ka Julius, kes esines Soldatovi abikaasa Ljudmilla Grünbergi saatja ja kaaslasena. Uksel valvet pidanud major Timusk tundis teda kui baptisti kahtlemata hästi, kuid võib-olla olid tal omad kaalutlused, et Juliust saali lasta. Istungisaali ei pääsenud aga Erik Udam, kuigi ta oli oma töökohalt hankinud vastavad soovitusel.⁶⁵ Teisel kohtupäeval olin kohal ka mina, kuid katse kohtusaali pääseda lõppes ebaõnnestumisega. Erandiks oli viimase päeva hommik, kui Arvo Varato esines andekspaluva lõppsõnaga ja pealtkuulajaid peaaegu ei leidunudki.

Selle nõukoguliku kohtufarsi iseloomustamiseks olgu öeldud, et kuigi kohtualused peale Juskevitši olid kõik kas eestlased või head eesti keele oskajad, peeti kohut vene keeles, ka kohtudokumentid olid venekeelsed ja eesistujaks oli endine Punaarmee sõjatribunali liige Pavel Afanasjev.⁶⁶ Kohtualustele

olid määratud ka riiklikud kaitsjad, kuid kõik kaebealused (peale Varato) loobusid nendest ja esinesid kaitsekõnega ise.

Üldse peeti kümne päeva jooksul kaheksa kohtuistungit. Esimesest kohtupäevast (teisipäev, 21. oktoober) kulus enamik aega menetlusküsimuste lahendamisele ja ülipika süüdistusakti täielikule ettelugemisele. Kohtuprotsessi ametlikuks tõlgiks kinnitati kurikuu- lus KGB veteran, uurimisosakonna tõlk Jelena Orlova.⁶⁷ Seega ei jäänud algusest peale vähimatki kahtlust, millise ametkonna poolt kohtufarssi dikteeritakse. Kahel järgmisel päeval kuulati üle kohtualuseid, kolmapäeval esinesid Varato, Juskevitš, Kiirend ja Mätik, neljapäeval Soldatov. Samal päeval kutsuti tunnistajatena välja Inge Orumaa (1932, soojuselektriijaama plaaniosakonna juhataja, Kiirendi ja Juskevitši hea tuttav), Feliks Horn (1929, Juskevitši endine töökaaslane, oli aidanud Mätikul relvi hankida) ja Linda Jürimäe-Kessel (1941, TPEDI fotolabori endine operaator, aitas Kiirendil paljundada pörandaaluseid materjale), reedel leedu arst Sulavičius (Varato tuttav), Oskar Joost (1943, majaehituskombinaadi autojuht, Juskevitši tuttav), Peeter Kallis (1933, endine baptist), Ott Arder (1950, vabakutseline luuletaja), Peeter Einasto (1939, Tartu ülikooli sotsioloogilabori vaneminsener) ja Eduard Kõrts (1936, majaehituskombinaadi töötaja). Peeter Einasto ütles kohtus esinedes oma varasematest tunnistustest lahti, toetades nii viisi Mati Kiirendit. Esmaspäevane (27. okt.) istung jäi lühikeseks, sest osa tunnistajaid (leedu arst Algirdas Indrišiunas, endine mereväelane Aleksei Kossõrev ja filharmoonia administraator Oleg Tjutrumov) ei ilmunud arstitõendi alusel kohale. Istungiaeg kulutati peamiselt kohtulikele vaidlustele, näiteks otsustati Peeter Einasto juhtum suunata täien-

⁶⁵ Hiljem sai E. Udami töökoha, Metsandusinstituudi EKB juhtkond karistada, sektorijuhatajana töötanud Erik aga vallandati seal "omal soovil".

⁶⁶ Pavel Afanasjev (s. 1919 Narvas). Aastail 1941–1948 teenis sõjatribunali, sealhulgas Eesti Laskurkorpuse juures. Alates 1948. aastast ENSV ÜK esimehe asetäitja, vahepeal ka ENSV prokuröri asetäitja, kus juhtis uurimisosakonna tööd, oli paarikümne aasta jooksul eesistujaks kõigil tähtsamatel poliitilistel protsessidel Eesti NSV-s.

⁶⁷ Jelena Orlova (1918 Tartu – 1996 Tallinn), pärit arsti perekonnast, lõpetas 1937 Tartu vene gümnaasiumi, oli aktiivne juunikommunist, tema esimene mees hukkus 1941. a. suvel hävituspataljoni liikmena. Liitus aprillis 1944 Leningradis ENSV julgeolekuga, kus töötas 1991. aastani, osales uurimisosakonna tõlgina aktiivselt ülekuulataivate piinamisel ja psüühilisel töötlemisel. (ERAF, f. 246, n. 5, s. 185)

davale läbivaatamisele prokuratuuri (õnneks talle süüdistust hiljem ei esitatud). Teisipäeval esitas riiklik prokurör Kessler taotlused nelja mehe süüdimõistmiseks § 68/1 alusel, nõudes Mätikule 7+3, Soldatovile 6+4, Kiirendile 5 ja Juskevitšile 4 aastat. Seejärel esinesid kaitsekõnedega Varato advokaat Kon, Juskevitš ja Mätik, järgmisel päeval Kiirend ja Soldatov, samuti kuulati ära nelja kaebealuse lõppsõnad. Nagu öeldud, viimase istungipäeva hommikul esines lõppsõnaga Varato, õhtul kuulutati välja kohtuotsused.

Selgus, et prokuröri poolt nõutud karistumäärasid oli veidi muudetud – Mätik ja Soldatov said 6, Kiirend ja Juskevitš 5 aastat, kusjuures Mätiku puhul jäeti lisasüüdistus relvade omamise pärast arvesse võtmata. Varato sai 3 aastat tingimisi. See, et Juskevitšile langetatud karistusaega lõpuks pikendati, oli teatavaks üllatuseks. Võib-olla andis selleks põhjust tema erakordselt kriitiline ja ironiseeriv kaitsekõne, kui ta ütles: “Ma ei ole viibinud Austraalias ega Egiptuses, kuid tean, et Austraalias elavad kangurud ja Niiluses ujuvad krokodillid. Selleks et asjadest teadlik olla, ei pea tingimata kohapeal käima.” See oli vastuseks Afanasjevi salvavale kommentaarile, kui Juskevitš oli eelnevalt kõrvutanud Tallinna vangla ebainimlikke tingimusi läänemaade omadega.

Kohtuprotsessi käivitudes asusime viivitamata koostama selle kohta kirjalikku ülevaadet. Iga istungipäeva hilisõhtul kohtusime Juliusega Mustamäel, ta andis mulle kiire ülevaate toimunud ja kohtus räägitust, mille ma veel samal öösel mälu järgi ja väheseid märkmeid kasutades kirja panin. Nii valmis järgmise nädala jooksul esimene ülevaade kohtuprotsessist, mis saadeti viivitamatult Soome kaudu Stockholmi edasi. Mustandi vormis dokument avaldati kiiresti mitme väliseesti väljaande, eestkätt ERF-i poolt.⁶⁸ Hiljem koostas Julius koos Grünbergiga veidi pikema venekeelse ülevaate, mis saadeti Moskva dissidentide kätte ja ilmus nii JSK-

kui ka inglise keelde tõlgituna välismaal.⁶⁹ Meilt saadud kohtuprotsessi kirjeldust kasutas hiljem lähtematerjalina ka Andres Küng raadiokuuldemängus “Tõde teeb vabaks”.⁷⁰ Selle loo peakangelaseks valis Andres Küng Soldatovi, teadmata sel ajal midagi eesti rahvuslaste ja vene demokraatide omavahelistest keerukatest suhetest ega sellest, et Soldatov polnud ei ÜRO apellide ega ka hilisemate jätkumemorandumite tegelik autor.

Asjaoludest tingitult oli meie poolt koostatud kohtuprotsessi kirjeldus üsna lünklik ja pealiskaudne, kuid peab ütleva, et ka parteiarhiivis leiduv ametlik kohtutoimik ei kajasta kogu tõde. Millegipärast puudub kohtuistungite stenogramm, ära toodud on mingi hilisem kompilatsioon, kust on välja jäetud mitmeid olulisi episoodide. Näiteks Kalju Mätiku kaitsekõnest puuduvad tema nõudmine süüdistusaktis toodud kas või ühe dokumendi avalikustamiseks, viide Podgornõi kõnele, igale N. Liidu vabariigile antud põhiseaduslikust õigusest N. Liidu koosseisust välja astuda, referendum nõudest, Mätiku perekonnatuttava rahvakomissar Jõeääre represseerimisest (Afanasjev valetas jultunult, et toda polevatki arreteeritud), Mätiku kolme klassivenna arreteerimisest jne. Samasugused lüngad esinevad ka ülejäänud kaebealuste sõnavõttudes, on selgesti tunda, et KGB lemmikmeetod ei olnud mitte sirgjooneline võltsimine, vaid protokollist ebameeldivate kohtade ja ütluste teadlik väljajätmine.

Kohtuprotsessi lõppedes asusime koostama uut läkitust põrandaaluste Eesti demokraatide nimel, seekord apelli Inglise peaministrile H. Wilsonile, Rootsi peaministrile O. Palmele ja Taani peaministrile A. Jørgensenile, dateeritud 1. novembriga. Märjukirjas juhtisime tähelepanu äsjalõppenud Tallinna kohtuprotsessile, tsiteerides Wilsoni enda sõnu Helsingis, kus ta ütles: “Pole ühtegi põhjust, miks 1975. aastal ei võiks eurooplased abielluda, kellega soovivad, kuulata ja kirjutada, mida tahavad, reisida välismaale, millal

⁶⁸ Sõnumid 1976, nr. 1.

⁶⁹ Documents..., lk. 32–55; Newsletters, lk. 490–491 ja 492.

⁷⁰ Ilmunud: Rahvuslik kontakt 1978, nr. 1–3; Vikerkaar 1990, nr. 2.

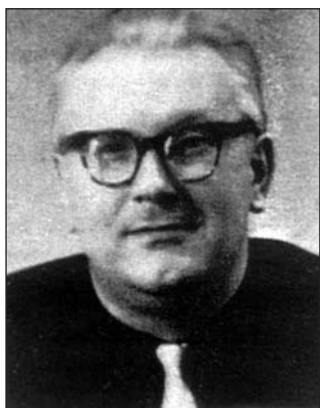
Kalju Mätik

Sergei Soldatov

Mati Kiirend

Arvo Varato

Artjom Juškevitš

Demokraatide viisik. Documents from Estonia..., lk. 55.

ja kuhu tahavad, kohtuda kellega tahavad.” Me lasime: “Pole ühtegi põhjust, miks eurooplased 1975. aastal ei võiks vabalt rääkida rahvuse enesemääramisõigusest ja nõuda vabade valimiste teostamist rahvusvahelise kontrolli all.” Kolme eelnimetatud adressaadi – Helsingi konverentsist osavõtnud riigi – valik oli tingitud sellest, et kõik nad olid omamoodi “kaasvastutajad” Eesti Vabariigi sünnis, olles Vabadussõjas meid abistanud väeüksuste ja varustusega. Dokument avaldati juba eelpool mainitud ERF-i väljaandes “Documents...”, seda kommenteeriti kohe Vabadusraadios.

Protsess demokraatide üle äratas kõigis Skandinaavia maades, eriti Rootsis, suurt tähelepanu, mitmed ajakirjanikud (nende seas ka Andres Küng) helistasid vahetult Tallinna ülemkohtusse. Rootsi suurlehed pühendasid kohtuprotsessile mitmeid juhtkirju ja rahva-

saadik P-O. Strindberg esitas Rootsi Riigipäevas järelepärimise peaminister Palmele, nõudes valitsuselt koheseid samme humaanse kohtupidamise tagamiseks. Tundub, et esimest korda pärast Teist maailmasõda lakkas Baltikum rootslaste jaoks olemast unustatud provints, mida enam ei tasu meenutada.

(järgneb)

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

Asjad Eesti elus

Vaade "Gloria" näitusepaviljonile 1927. a. Tallinnas. EFA 4-3832

Lõppenud aasta oli küllaltki tegude- ja sündmusterohke. Võib-olla sellele vastukaaluks on numברי fotonurka valitud visuaalselt staatiline teema – asjad Eesti elus 1920.–1930. aastatel. Mõni firmamärk peaks tulema praegugi tuttav ette, toodetest rääkimata.

Märkida tasub ka seda, et tootenäitused ei toimunud ainuüksi Tallinnas ja Tartus, nagu tänapäeval kombeks, vaid ka näiteks Viljandis ja Paides ning mujalgi.

Kõige varasem kajastus filmilindil on 1921. aastal Tallinnas Näituse väljakul toimunud näitus, kus olid esindatud "Tegur", "Päevaleht", "Kawe" ja alkohoolsed joogid. Ka fotonurgas kajastatud 1926. aasta näituse pildid on filmilindil olemas.

Ivi Tomingas

Vaade näitusepaviljoni Tallinnas 1926. EFA 3 4-3932

"Singeri" õmblusmasinad Tartu näitusel 1934. Foto: E. Kald. EFA 0-51561

Vaade näitusepaviljoni Tallinnas 1926. EFA 3-3922

A. Lutheri vineerivabriku korvmööbel näitusel. EFA 4-933

Eesti näitusmessil suure hõbeauraha saanud aktsiaselts "A. Kapsi ja Ko" viie lambiga raadioaparaat 1927. a. EFA 4-1116

Aktsiaseltsi "A. Kapsi ja Ko" elektrotehnika- ja raadiokaubad näitusel.

Aktsiaseltsi "A. Kapsi ja Ko" elektrotehnika- ja raadiokaubad näitusel. EFA 4-1003

Viljandi Linavabriku tooted näitusel Viljandis 1933. Foto: J. Riet. EFA 3-8690

Taimevõi Tehase "Kokk" väljapanek näitusel Paides 1930. EFA 3-7879

A. Brandmanni šokolaadi- ja kommivabriku väljapanek näitusel Viljandis 1933. Foto: J. Riet. EFA 4-5490

Viljandi veini- ja liköörihase "Alko" etikettimise ruum 1924. Foto: J. Riet. EFA 4-5215

Viljandi veini- ja liköörihase "Alko" toodangu näidised 1934. Foto: J. Riet. EFA 4-5402

Kultuuriajaloo ühtsus ja mitmekesisus

Peter Burke

Me elame ajal, mil inim- ja ühiskonna uurimise vallas on käimas nn. kultuuriline pööre. “Kultuuriuringud” [*cultural studies*] lohkavad paljudes õppeasutustes, eriti ingliskeelses maailmas.¹ Hulk teadlasi, kes kümnekond aastat tagasi oleksid end nimetanud kas kirjanduskriitikuteks, kunsti- või teadusajaloolasteks, eelistavad ennast nüüd määratleda kultuuriajaloolastena, kes uurivad “visuaalkultuuri”, “teaduskultuuri” jne. Politoloogid ja poliitikaajaloolased uurivad “poliitilist kultuuri” ning majandusteadlased ja majandusajaloolased on oma pilgud suunanud tootmiselt tarbimisele, seega kultuuri poolt vormitud soovidele ja vajadustele. Tänapäeva Suurbritannias ja mujalgi on “kultuur” saanud igapäevaseks väljendiks, mida tavalised inimesed kasutavad kõneldes oma kogukonnast või eluviisist.²

Sellelgi poolest ei ole kultuuriajalugu kindlat positsiooni saavutanud, vähemalt mitte institutsionaalses mõttes. Sealjuures polegi küsimusele “Mis on kultuur?” nii lihtne vastata. Seda mõistet on pea sama keeruline defineerida, kui ilma selleta läbi ajada. “Kultuuriajalooa” on maailma eri paigus väga erineval moel tegeldud alates 18. sajandi lõpust, mil mõiste Saksamaal esmakordselt kasutusele võeti.³ Viimastel aastatel on kultuuriajalugu veelgi enam killustunud. Ajalooteadus hargneb üha uuteks allharudeks ning enamik teadlasi eelistab anda panuse pigem mõnesse ajaloo “sektorisse”, nagu teadus, kunst, kirjandus, haridus või historiograafia ise, kui kirjutada tervikkultuuridest. Igatahes on kul-

tuurialaloo olemus või vähemalt selle määratlus üha rohkem vaidluse all.

Tundub olevat paras hetk teha inventuur ja esitada bilanss. Alustan lühikese ülevaatega traditsioonilisest kultuuriajalooost ja lähen edasi nn. uue kultuuriajaloo juurde, mis vastandub traditsioonilisele, ning lõpuks arutlen selle üle, mida teha: kas langetada valik uue kultuuriajaloo kasuks, pöörduda tagasi vana juurde või püüda neid sünteesida. Olgu siinkohal öeldud, et ma ei pea ennast asjatundjaks kogu sel uuratul “väljal”. Nagu teisedki ajaloolased, kaldun ma uurima üht kindlat perioodi (16.–17. sajandit) ja teatavat piirkonda (Lääne-Euroopat, eriti Itaaliat). Käesolevas artiklis aga kavatsen ma üle astuda neist ruumi-, aja- ja erialapiiridest ning vaadelda kultuuriajalugu (selle seesmisest jagunemisest hoolimata) kui tervikut.

Klassikaline kultuuriajalugu ja selle kriitikud

19. sajandi keskel, kui Matthew Arnold pidas loenguid teemal “Kultuur ja anarhia” ning Jacob Burckhardt kirjutas teose “Kultur der Renaissance in Italien”, tundus idee kultuurist lausa enesestmõistetav. Olukord ei erinenud suurt ka 1926. aastal, kui Johan Huizinga pidas Utrechthis oma kuulsa loengu “Kultuuriajaloo ülesanne”.

Kõigi kolme teadlase jaoks tähendas “kultuur” kunsti, kirjandust ja ideesid, “veetlust ja valgust”, nagu ütles Arnold, või siis Huizinga proosalisesmas, kuid täpsemas sõnastuses: “kujundeid, motive, teemasid, sümboleid, mõisteid, ideaale, stiile ja tundmusi”.⁴ Kogu seda kirjandust, ideesid, sümboleid, tundmusi jne. leidis peamiselt Lääne traditsioonis juba kreeklastest alates ja kooliharidusele ligi pääsenud eliidi seas. Ühesõnaga – kultuur oli midagi sellist, mida mõnel ühiskonnal (või täpsemini, mõne ühiskonna mõnel rühmal) oli ja teistel mitte.

Selline on kultuuri “ooperiteaterlik” kontseptsioon, nagu seda on nimetanud üks Ameerika antropoloog.⁵ Sellel rajaneb kultuuriajaloo

¹ S. Hall. *Cultural Studies: Two Paradigms*. – J. Storey (toim.). *What is Cultural Studies*. London, 1996, lk. 31–48; G. Turner. *British Cultural Studies*. London, 1990, 2. kd.

² G. Baumann. *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. London, 1996, lk. 4, 34.

³ Vt. mu esseed “Origins of Cultural History”. – P. Burke. *Varieties of Cultural History*. Ithaca, New York, 1997, lk. 1–22.

⁴ J. Huizinga. *The Task of Cultural History*. – J. Huizinga. *Men and Ideas*. New York, 1960, lk. 17–76; vrd. F. Gilbert. *History: Politics or Culture*. Princeton, 1990, lk. 46–80.

⁵ R. Wagner. *The Invention of Culture*. Chicago, 1975, lk. 21.

“klassikaline” variant, mis on klassikaline mõlemas tähenduses – see rõhutab suurteoste klassikat ehk kaanonit ning on samas ise aluseks mitmetele klassikalistele ajalooteostele, eelkõige Jacob Burckhardti “Itaalia renessansikultuurile” (1860) ja Johan Huizinga “Keskaja sügisele” (1919), kusjuures teine neist püüab paljuski esimest niihästi matkida kui ka ületada. Nende tööde ning kunstile, kirjandusele, filosoofiale, muusikale jne. spetsialiseerunud ajalouuurimuste erinevus seisneb esimeste üldistavas vaatenurgas, huvis kõikide kunstide ja nende omavaheliste suhete ning “ajastu vaimu” vastu.

Burckhardti ja Huizinga mainitud uurimused – rääkimata samade autorite teistest väljapaistvatest töödest – on suurte ajaloolaste suurepäraseid teoseid. Mõlemal autoril oli annet minevik ellu äratada ning samas näidata seoseid erinevate tegevusalade vahel. Ent sellegipoolest püüan ma näidata, et nende lähenemine ei saa olla ega peagi olema eeskujuks tänase kultuuriajaloo kirjutamisel, sest see ei suuda rahuldavalt toime tulla teatavate raskustega. Erinevalt oma järgijatest olid Burckhardt ja Huizinga neist raskustest vähemalt kohati teadlikud, kuid enamasti kasutasid nad siiski klassikalist lähenemisviisi. Kultuuriajaloo klassikalisele traditsioonile on võimalik esitada vähemalt viis tõsist vastuväidet.

1) See jääb õhku rippuma, sest ei pööra tähelepanu (või vähemalt paneb vähe rõhku) ühiskonnale – majanduslikule infrastruktuurile, poliitilisele ja sotsiaalsele struktuurile jne. Burckhardt tunnistas ka ise hiljem, et tema raamat pööras ebapiisavalt tähelepanu renessansi majanduslikele alustele, samas kui Huizinga käsitles hiliskeskajast huvi surma vastu, seostamata seda katkulainetega, mis laastasid Euroopat 1348. aastast saadik. Sellist üldist kriitikat rõhutasid esimesed õpetlased, kes klassikalist mudelit kritiseerisid – marksistid ehk täpsemalt marksistide see tiib, mis kultuuri tõsiselt võttis.

1940.–1950. aastatel pakkusid kolm Kesk-Euroopa pagulast Inglismaal, Frederick Antal,

Francis Klingender ja Arnold Hauser alternatiivse kultuuriajaloo välja kunsti ja kirjanduse “sotsiaalajaloo”.⁶ 1950.–1960. aastatel jätkasid või kohandasid seda traditsiooni Raymond Williamsi, Edward P. Thompsoni ja teiste kultuuri- ja ühiskonnaalased käsitlused.⁷ Thompson näiteks seisis vastu rahvakultuuri paigutamisele tähenduste, hoiakute ja väärtuste “höredasse õhku”, nagu ta seda nimetas, ning püüdis seda asetada selle “õigesse materiaalsesse elupaika”, “ekspluateerimise ja ekspluateerimisele vastuhaku toisesse keskkonda”.⁸

Selle traditsiooni raames tehtud alternatiivsel kultuuriajalool oli nii mõndagi öelda Marxi mõistes “pealisehituse” ja selle majandusliku “baasi” vahekorra teemal, olgugi et nii Thompson kui ka Williams tundsid selle metafoori pärast ebamugavust.⁹ Samuti ilmutasid nad huvi selle vastu, mida sotsioloogid nagu Max Weber olid nimetanud kultuuri “kandjateks”. Nad vaatlesid kultuuri kui sõnumite kogumit, mille puhul on oluline kindlaks teha, “kes ütleb kellele mida”. See vaatenurk polnud aga omameelse muuseumi üksnes marksistidele.

Näiteks sotsiaalantropoloogias kritiseerisid funktsionalistliku kultuuriteooria pooldajad nn. kultuurimudelite teooria [*pattern theory of culture*] pooldajaid, kelle morfoloogiline lähenemisviis oli mõneti sarnane näiteks Huizinga omaga. Funktsionalistliku koolkonna juhtfiguure Bronislaw Malinowski tõi näiteks kepi, mida saab kasutada kaevamiseks, paadi lükkamiseks, jalutamiseks või võitlemiseks. “Iga kasutusviis asetab kepi isesugusse kultuurilisse konteksti; see tähendab, et seda kasutatakse erinevalt, ümbritsetakse erinevate ideedega, sellele omistatakse erinev kultuuriline väärtus ja tavaliselt märgistatakse seda ka isesuguse nimega.”¹⁰

2) Teiseks kritiseeritakse klassikalist kultuuriajalugu peamiselt selle tõttu, et see põhineb kultuurilise ühtsuse ja konsensususe eeldusel. Mõned selles traditsioonis kirjutajad armastasid kasutada Hegeli mõistet “ajavaim”, *Zeitgeist*, ja isegi kui sõna ennast ei kasutatud, lähtuti siiski sellest keskest eeldusest. Nii kirjutas Burckhardt “renessansikultuuri” ja Huizinga soovitas kul-

⁶ F. Antal. *Florentine Painting and Its Social Background*. London, 1947; F. Klingender. *Art and the Industrial Revolution*. London, 1947; A. Hauser. *The Social History of Art*. London, 1951.

⁷ R. Williams. *Culture and Society*. London, 1958; R. Williams. *The Long Revolution*. London, 1961; E. P. Thompson. *The Making of the English Working Class*. London, 1963.

⁸ E. P. Thompson. *Customs in Common*. Harmondsworth, 1991, lk. 7.

⁹ R. Williams. *Marxism and Literature*. Oxford, 1977.

¹⁰ B. Malinowski. *Culture*. – *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 1948, 4. kd., lk. 621–645; vrd. M. Singer. *Concept of Culture*. – *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 1968, 3. kd., lk. 527–543.

tuurialoolastel otsida “kvaliteeti, mis ühendab kõiki ühe ajastu kultuurisaadusi ja muudab need homegeneks”.¹¹ Samal moel pani Paul Hazard oma uurimusele 17. sajandi lõpu intellektuaalidest pealkirjaks “Euroopa teadvuse kriis” (“Crise de la conscience européenne”, 1935) ja Pierre Miller pealkirjastas käsitluse akadeemiliste ideede ajaloost Harvardis ja selle lähistel kui “Uus-Inglismaa vaim” (“The New England Mind”, 1939). Arnold Toynbee võttis ühtsuse ideed veelgi otsesõnalisemalt ja ehitas oma võrdleva uurimuse “Study of History” (1934–1961) üles kahekümne kuue eraldiseisva “tsivilisatsiooni” ümber. Samal ideel või eeldusel põhinesid Oswald Spengleri mahukad köited “Õhtumaa allakäigu” (“Der Untergang des Abendlandes”, 1918–1922) kohta.

Probleem on selles, et kultuurilise ühtsuse eeldust on erakordselt raske õigustada. Ja taaskord olid marksistid need, kes seda kritiseerima asusid. Näiteks Thompson märkis, et “juba mõiste “kultuur” iseenesest, seostudes teatud hubase konsensusega, võib juhtida tähelepanu kõrvale sotsiaalsetelt ja kultuurilistelt vastuoludelt”¹². Sama argumenti on kasutatud Émile Durkheimi traditsiooni järgivate sotsiaalantropoloogide vastu. Omamoodi irooniline on see, et Ernst Gombrich esines samasuguse kriitikaga nii marksistliku ajaloolase Arnold Hauseri kui ka Burckhardti, Huizinga ja kunstiajaloolase Erwin Panofsky aadressil, heites neile ette “aja vaimu” eeldamist, mille eredaks näiteks on Panofsky elegantne essee “Gooti arhitektuur ja skolastika” (“Gothic Architecture and Scholasticism”, 1951).¹³

Probleem on selles, et kultuurilist konsensust või homegeneust on väga raske tuvastada. Näiteks kultuurivool, mida me kutsume renessansiks, oli vool eliitkultuuri sees, mis tõenäoliselt ei puudutanud elanikkonna talupoeglikku enamust. Ja eliit ise oli omakorda kultuuriliselt kihistunud. Patroone paelusid jätkuvalt nii traditsiooniline gooti kunst kui ka uudne renessansstiil. Frederick Antal läks isegi nii kaugele, et väitis, justkui väljendanuks Gentile da Fabriano

rikkalike detailidega ja dekoratiivne kunst feodaalaadli maailmavaadet, kuna Masaccio lihtsakoelisem ja realistlikum kunst Firenze kodanluse oma. Selline vahetegemine kahe kunsti ja kahe klassi vahel on kaugelt liiga lihtne, ent mõte, et Firenze 15. sajandi kõrgklasside kultuuri sees esines erinevusi, väärib tõsiselt võtmist.

Samamoodi erines varauusaegses Euroopas ka rahvakultuur mitte üksnes piirkonniti, vaid see võttis erinevaid vorme linnades ja külates, meeste ja naiste hulgas. Isegi üksikisiku kultuur võib olla kaugel homegeneususest. Varauusaegse Euroopa ülemklasse võib kirjeldada kui “kahekultuurilisi” selles mõttes, et nad osalesid täielikult rahvakultuuris, kuid samal ajal oli neil veel oma kultuur, millest tavalised inimesed osa ei saanud.¹⁴ Ja näiteks 19. sajandi Jaapanis hakkasid vähemalt mõned kõrgklassi mehed elama omalaadi “topeltelu”, mis oli ühtaegu nii läänelik kui ka traditsiooniline, tarbides kahte laadi toitu, kandes kahte moodi rõivaid, lugedes kahte liiki raamatuid jne.¹⁵

3) Klassikalise kultuurialaloo keskne mõiste, mis on üle võetud kirikust, on “traditsioon”, mille põhiideeks on esemete, praktikate ja väärtuste edasiandmine põlvest põlve. Traditsiooni täiendavaks vastandiks on “retseptiooni” idee, näiteks Rooma õiguse retseptioon või renessansi retseptioon väljaspool Itaaliat. Kõigil neil juhtudel üldiselt eeldati, et see, mis vastu võetakse, on seesama, mis antakse üle: kultuuripärand (nagu kunagi kuulsa uurimussarja pealkirjadeski “The Legacy of Greece”, “The Legacy of Rome” jne.).

Seda eeldust õnnestasid sakslane Aby Warburg ja tema jüngrid (interdistsiplinaarse “kultuuriuuringute” suuna ehk *Kulturwissenschaft*’i pioneerid 1920. aastatel) rea väljapaistvate monograafiatega klassikalisest traditsioonist keskajal ja renessansiajastul. Näiteks tõid nad välja, kuidas paganlikud jumalad keskajal “jäid ellu” üksnes teatavate märkimisväärsete muundumiste hinnaga: näiteks Mercuriust kujutati vahel inglina, sagedamini aga piiskopina.¹⁶ Warburg oli eriti huvitatud

¹¹ J. Huizinga. The Task of Cultural History, lk. 76.

¹² E. P. Thompson. Customs in Common, lk. 6.

¹³ E. Gombrich. In Search of Cultural History. – E. Gombrich. Ideals and Idols. London, 1979, lk. 25–59. Esmakordselt ilmunud 1969.

¹⁴ P. Burke. Popular Culture in Early Modern Europe. (1 tr. 1978), Aldershot, 1994, lk. 23–64.

¹⁵ J. Witte. Japan zwischen zwei Kulturen. Leipzig, 1928; E. Seidensticker. Low City, High City: Tokyo from Edo to the Earthquake 1867–1923. Harmondsworth, 1983.

¹⁶ A. Warburg. Gesammelte Schriften. Leipzig–Berlin, 1932, 2. kd.; J. Sez nec. The Survival of the Pagan Gods. New York, 1953. Esmakordselt ilmunud 1940.

traditsiooni elementidest, mida ta nimetas “skeemideks” [*schemata*] või “vormeliteks” [*formulae*], ning mis – olgu visuaalsed või verbalsed – säilisid sajandite vältel, kuigi nende kasutus- ja rakendusviisid muutusid.¹⁷ Stereo-tüüpide, vormelite, käibetõdede ning tekstides, kujundites ja toimingutes korduvate teemade tuvastamise ning nende muutumise uurimine on saanud kultuuriajaloo tähtsaks osaks, millest annavad näiteks tunnistust viimasel ajal tehtud uurimused mälu ja reisimise kohta.¹⁸

Traditsioon, nagu on öelnud üks Vana-India spetsialist, sisaldab konflikti põlvest põlve edasi antavate printsiipide ja nende muutuvate rakendamisolukordade vahel.¹⁹ Ehk teisisõnu, traditsiooni kirjatähe järgimine võib viia kõrvalekaldumisele selle vaimust. Pole siis ime, et näiteks Konfutsiuse või Lutheri õpilaste puhul lähevad asutajate ja jüngerite teed sageli lahku. Traditsiooni fassaad võib tegelikult varjata innovatsiooni.²⁰ Seda mõtet võib kohaldada ka ajalookirjutusele enesele. Ranke ei olnud rankelane, Burckhardt burckhardtlane ega Marx marksist.

Eric Hobsbawm on allutanud traditsiooni idee veelgi hävitavamale kriitikale, väites, et paljud tavad, mida peetakse väga vanaks, on tegelikult leiutatud üsna hiljaegu, Euroopa puhul sageli ajavahemikus 1870–1914 vastukaaluks sotsiaalsetele muutustele ja üha enam tsentraliseeritud rahvusriikide vajadustele.²¹ Võib vastu väita, et Hobsbawm teeb leiutatud ja “ehtsatel” traditsioonidel liiga teravalt vahet. Traditsiooni edasiandmist iseloomustab alati mõningane teadlik või ebateadlik kohandamine, mida eriti dramaatiliselt illustreerib Jack Goody näide Lääne-Aafrikast.²² Ent Hobsbawmi väljakutsele tuleb kultuuriajaloolastel sellegipoolest vastata.

Arvestades traditsiooni idee ebamäärasust, võib küsida, kas ajaloolastel poleks targem jätta see tervikuna kõrvale. Mina isiklikult arvan, et ilma selleta on kultuuriajalugu kirjutada samahästi kui võimatu, ent on viimane aeg loobuda

sellest, mida võiks nimetada traditsiooniliseks arusaamaks traditsioonist, ning teisendada seda nii, et teha ruumi kohastumustele ja ülevõtmistele ning rikastada seda ideedega “retseptiooni-teooriast”, millel peatume allpool.

4) Neljandaks kritiseeritakse klassikalist kultuuriajalugu “kultuuri” mõiste kitsa käsituse pärast. Esiteks võrdsustab see kultuuri kõrgkultuuriga. Eriti viimase põlvkonna ajaloolased on teinud palju selleks, et tasakaalu uuesti jalule seada ja tuua välja tavainimeste kultuuri ajalugu. Ent isegi rahvakultuurialased uurimused käsitlevad kultuuri sageli kui rida “teoseid”, kui näiteid “rahvalaulust”, “rahvakunstist” jne. Antropoloogid on mõistet “kultuur” kasutanud tavaliselt laiemas tähenduses, tähistades mingi ühiskonna hoiakuid ja väärtusi ning nende väljendusi või kehastusi “kollektiivsetes representatsioonides” (Durkheimi väljend) või “praktikates” – mõiste, mida on hakatud seostama selliste viimase aja ühiskonnateoreetikutega nagu Pierre Bourdieu ja Michel de Certeau. Endised kirjanduskriitikud Raymond Williams ja Richard Hoggart, kes panid aluse briti “kultuuriuringutele”, on liikunud samas suunas, kirjandustekstidest rahvalike tekstide ning sealt edasi eluviiside juurde.

5) Kultuuriajaloo klassikalist traditsiooni saab kritiseerida veel sellegi eest, et see pole tänapäeval enam asjakohane ega adekvaatne. Kuigi minevik ei muutu, tuleb ajalugu põlvest põlve ümber kirjutada – selleks, et minevik jääks muutuvale olevikule mõistetavaks. Klassikalist kultuuriajalugu kirjutati Euroopa eliitidele Euroopa eliitide kohta. Tänapäeval aga huvitab kultuuriajalugu nii geograafiliselt kui ka sotsiaalselt laiemat ja kirevamat publikut. Mõnedes riikides seostatakse sellist huvi kasvu multidistsiplinaarsete õppekavade tekkimisega “kultuuriuringute” raames.

Klassikaline kultuuriajalugu rõhutas Euroopa traditsioonile omast suurteoste kaanonit, ent 20. sajandi lõpu kultuuriajaloolased töötavad dekanoniseerimise ajastul. USA-s

¹⁷ A. Warburg. *Gesammelte Schriften*. Leipzig–Berlin, 1932, 1. kd., lk. 3–58, 195–200.

¹⁸ Vt. P. Burke. *The Discreet Charm of Milan: English Travellers in the Seventeenth Century*. – P. Burke. *Varieties of Cultural History*, lk. 94–110; P. Burke. *History as Social Memory*. – Samas, lk. 43–59 (eesti k-s: P. Burke. *Ajalugu kui ühiskondlik mälu*. – Vikerkaar 2003, nr. 10–11, lk. 69–82.)

¹⁹ J. C. Heesterman. *The Inner Conflict of Traditions*. Chicago, 1985, lk. 10–25.

²⁰ B. Schwartz. *Some Polarities in Confucian Thought*. – *Confucianism in Action*. Toim. D. S. Nivison, A. F. Wright. Stanford, 1959, lk. 50–62.

²¹ E. J. Hobsbawm, T. O. Ranger (toim.), *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983, lk. 263–307.

²² Vt. I. Watt, J. Goody. *The Consequences of Literacy*. – *Comparative Studies in Society and History*, 1962–1963, kd. 5, lk. 310.

laialdast tähelepanu pälvinud kriitika nn. suurte raamatute “kaanoni” aadressil ning sellest puhkenud kultuurisõjad on ainult üks osa palju laiemast liikumisest, mida on nimetatud “multikultuurilisuseks”.²³ Nii haritud Lääne inimesed kui ka Kolmanda Maaailma intellektuaalid on üha vähem rahul mõttega ühestainsast “suurest traditsioonist”, millel on kultuurilise legitiimsuse monopol. Keegi meist ei saa enam samastada “kultuuri” omaenda traditsioonidega.

Me elame ajal, mil Lääne kultuuriarengu “suur narratiiv” – kreeklasted, roomlased, renessanss, maadeavastused, teaduslik revolutsioon, valgustus jne. – äratub üha suuremat ebamugavust, kui mitte just tõrjereaktsiooni, sest selle põhjal saab õigustada Lääne eliitide ülimuslikkuse taotlusi.²⁴ Samavõrd sisendab ebamugavust mõte kirjanduslikust, intellektuaalsest või kunstilisest kaanonist või vähemalt teatavate tekstide ja piltide valikust, mida on olnud kombeks esitleda kui Suurte Raamatute või Vanade Meistrite “üht ja ainsat” kaanonit. Tänapäevaks on “kanoniseerimise” protsess ning sotsiaalsed ja poliitilised konfliktid, millel see põhineb, muutunud kultuuriajaloolaste uurimisobjektiks, ent nad on keskendunud rohkem sellele, et valgustada kanoniseerijate, mitte kanoniseeritute ideesid ja eeldusi.²⁵

Mida tuleks teha? Avaldades oma isikliku arvamust teema kohta, milles üksmeelele jõutakse parimal juhul kauges tulevikus, kui üldse, leian, et ei tohiks loobuda renessansi ja teiste Lääne “kõrgkultuuri” voolude uurimisest, sest neil on meile endiselt palju pakkuda, hoolimata üha suurenevast kultuurilisest distantsist 20. sajandi lõpu ning nende kaasaegse publiku ideede ja eelduste vahel. “Kultuuriuuringute” õppekavad muutuksid märksa rikkamaks, kui neis tehtaks tänapäeva populaarkultuuri kõrval ruumi ka sellistele vooludele. Ajaloolased omakorda peaksid neist vooludest kirjutama viisil, mis tunnustaks ka teiste kultuuritraditsioonide väärtusi ega suhtuks viimastesse kui barbaarsusesse või kultuuri puudumisse.

Antropoloogiline ajalugu

Lugejad võivad nüüd arvata, et eelneva kriitika moraal on hüljata kultuuriajalugu tervikuna. Võib-olla just selle tõttu on kultuuriuuringute liikumine – hoolimata ühe selle juhtfiguuri Raymond Williamsi eeskujust – ajaloo vastu niivõrd vähe huvi tundnud. (Teiseks põhjuseks võib olla kultuuriajaloo marginaalne seisund Suurbritannias.) Ent samas saab veenvalt väita, et kultuuriajalugu on praegusel killustumise, spetsialiseerumise ja relativismi ajastul vajalikum kui kunagi varem. Ja võib-olla just selle pärast on kultuuriajaloo poole pöördunud teadlased ka teistest valdkondadest, kirjanduskriitikast sotsioloogiani. Tundub, et ollakse uuesti avastamas sümbolite tähtsust nii ajaloos kui ka nn. sümboolses antropoloogias.

Teine võimalus kriitikale vastata on hakata kultuuriajalugu teist moodi uurima. Ja nagu me nägime, on terve hulk marksistlike ajaloolasi ja kriitikuid seda ka üritanud. Hauseri, Antali, Thompsoni, Hobsbawmi ja Williamsi töid on juba mainitud, ja poleks raske seda nimekirja pikendada nimedega nagu György Lukács, Lucien Goldmann jt. Nende uurijate töid võib pidada kultuuriajaloo alternatiivseks stiiliks. Kuid samas jääb idee kultuuriajaloo marksistlikust traditsioonist kuidagi imelikuks. Marxi järgimine tähendas üldiselt nõustumist sellega, et kultuur on lihtsalt “pealisehitus”, vaap ajaloo tordil. Kultuuri ajaloost huvitunud marksistid jäid kõrvalisse positsiooni, mis võimaldas neid rünnata kahelt tiivalt – nii kaasmarksistide kui ka ülejäänud kultuuriajaloolaste leerist. Edward Thompsoni uurimuse “Inglise töölisklassi sünd” (“The Making of the English Working Class”) vastuvõtt illustreerib seda olukorda piisavalt hästi.

Kultuuriajaloo uus stiil, nimetatagu seda siis kas teiseks või kolmandaks stiiliks, on õigupoolest esile kerkinud viimase põlvkonna jooksul ning seda suuresti tänu endistele marksistidele või vähemalt teadlastele, kes kunagi pidasid mõningaid marksismi aspekte atraktiivseiks. Sellist lähenemisviisi nimetatakse mõnikord “uueks kultuuriajalooks”.²⁶ Ent kuna uudsus on kiiresti

²³ H. Bak (toim.), *Multiculturalism and the Canon of American Culture*. Amsterdam, 1993.

²⁴ J.-F. Lyotard. *The Post-Modern Condition*. Manchester, 1984. Esmakordselt ilmunud 1979; B. J. Bouwsma. *A Usable Past*. Berkeley, 1990, lk. 348–365.

²⁵ J. Gorak. *The Making of the Modern Canon; Genesis and Crisis of the Literary Idea*. London, 1991; D. Javitch. *Proclaiming the Classic: The Canonization of Orlando Furioso*. Princeton, 1991.

²⁶ L. J. Hunt (toim.), *The New Cultural History*. Berkeley, 1989; vrd. R. Chartier. *Cultural History Between Practices and Representations*. Cambridge, 1988.

kahanev väärtus, siis oleks targem seda uut stiili kuidagi teistmoodi nimetada. Võiks rääkida ajaloo “antropoloogilises” variandist, sest paljud selle viljejad (käesoleva kirjutise autor nende hulgas) mõnaksid, et on antropoloogidelt nii mõndagi õppinud. Samuti on õppust võetud kirjandusteadlastelt, näiteks “uushistoritsistidelt” USA-s, kes kohandasid “lähilugemise” meetodit, et uurida selliseid mittekirjanduslikke tekste nagu ametlikud dokumendid, aga eelkõige jutumärkides “tekste” rituaalidest kujutisteni.²⁷ Sealjuures on mõned antropoloogid omakorda õppinud kirjanduskriitikutelt ja vastupidi. Keele- ja kirjandusteadlaste, nagu Roman Jakobson ja Roland Barthes, ning antropoloogide, nagu Claude Lévi-Strauss, koostöös sündis semiootika, mis uurib igasuguseid märke luuletustest ja maalidest toidu ja rõivasteni. Semiootika huvi “sügavate”, muutumatute tähendusstruktuuride vastu kahandas pehmelt öeldes selle võlu ajaloolaste silmis, eriti esialgu, kuid uuema põlvkonna puhul torkab üha rohkem silma semiootika mõju kultuuriajaloo uuendamisele (idee ruumist või söömaajast kui märkide süsteemist, teadlikkus opositsioonidest ja inversioonidest jne.).

Suuna keerukast päritolust hoolimata võib nimetus “antropoloogiline ajalugu” olla päris sobiv. Selge on see, et niisugune ajalugu – nagu iga teinegi ajaloo stiil – on oma aja laps ning praegune aeg on kultuuriliste kokkupõrgete, multikultuurilisuse jne. aeg. Just selle tõttu võib sellest suunast olla kasu nii oleviku kui ka mineviku uurimisel ning värske suundumuste vaatlemisel kaugemast perspektiivist.

Juba nii Aby Warburg kui ka Johan Huizinga tundsid 20. sajandi alguses huvi antropoloogia vastu, aga tänapäeval on selle mõju ajaloolaste hulgas valdavam kui toona. Hulk teadlasi vaatleb nüüd minevikku kui kauget maad ning antropoloogide kombel peetakse enda ülesandeks “nende” kultuuri keele tõlgendamist nii otseses kui ka ülekantud mõttes. Briti antropoloog Edward Evans-Pritchard mõistis oma eriala kui uuritava kultuuri mõistete tõlkimist uurija kultuuri omadesse.²⁸ Kasutades nüüdseks kuulsat eristust, mille lõi antropoloog-lingvist

Kenneth Pike, tuleb liikuda edasi-tagasi kultuuri pärismaalaste ehk insaiderite “eemilise” [emic] sõnavara ja neid uurivate utsaiderite “eetiliste” [etic] mõistete vahel.

Kultuuriajalugu on samuti kultuuriline tõlkimine mineviku keelest oleviku keelde, omaaegsetest mõistetest ajaloolaste ja nende lugejate omadesse. Eesmärgiks on teha mineviku “teistsugusus” nähtavaks ja arusaadavaks.²⁹ See ei tähenda, et ajaloolased peaksid käsitlema minevikku läbini võõrana. Teiste kultuuride niisuguses käsitlemises peituvatele ohtudele osutati põhjalikult debatis “orientalismi” ehk Lääne vaateviisi (või vaateviiside) üle Ida (või idamaade) suhtes.³⁰

Selle asemel, et mõista Enese ja Teise suhet binaarse opositsioonina, mida kultuuriliste kohtumiste osapooled sageli on teinud, oleks valgustavam mõelda kultuurilise kauguse erinevatest määradest. Võiks proovida saada kahepoolset pilti, näha mineviku inimesi meist erinevatena (vältimaks neile meie väärtuse anakronistlikku omistamist), kuid ühtlasi meiesugustena nende inimlikus põhiolemuses.

Võrreldes klassikalise ja marksistliku eelkäijaga, on kultuuriajaloo praegusel antropoloogilisel mudelil neli erinevust.

1) Esiteks, enam ei tehta tavapäraselt vahet kultuuriga ja kultuurita ühiskondadel. Näiteks Rooma impeeriumi langusesse ei peaks suhtuma kui “barbaarsuse” võitu “kultuuri” üle, vaid kui kultuuride kokkupõrkesse. Ida- ja läänegootidel, vandaalidel jt. oli oma kultuur (väärtused, traditsioonid, praktikad, esitused jne.). Kuigi see kõlab paradoksaalselt, on olemas selline asi nagu “barbarite tsivilisatsioon”. Selles kolmandas mudelis sisaldub kultuuri relativismi eeldus, mis on ühtviisi võõras nii marksistidele kui ka Burckhardtile ja Huizingale. Antropoloogide kombel räägivad uued kultuuriajaloolased “kultuuridest” mitmuses. Nad küll ei eelda, et kõik kultuurid oleksid igas suhtes võrdsed, aga nad hoiduvad hindamast, kas üks on teistest väärtuslikum, – hinnangutest, mis lähtuvad paratamatult ajaloolase enese kultuuri vaatepunktist ning on mõistmisele takistuseks.

²⁷ S. Greenblatt. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of of Social Energy in Renaissance England*. Oxford, 1988; S. Greenblatt. *Representing the English Renaissance*. Berkeley, 1988.

²⁸ T. O. Beidelman (toim.), *The Translation of Cultures*. London, 1971; D. Lowenthal. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985; G. Pálsson. *Beyond Boundaries: Understanding, Translation and Anthropological Discourse*. Oxford, 1993.

²⁹ R. Darnton. *The Great Cat Massacre*. New York, 1984, lk. 4; M. L. Pallares-Burke. *Nisia Floresta, O Carapuceiro e outras Ensaios de Tradução Cultural*. Sao Paolo, 1996.

³⁰ E. Said. *Orientalism*. London, 1978.

2) Teiseks defineeritakse kultuuri Malinowskist lähtuvalt kui “päritud artefakte, kaupu, tehnilisi protsesse, ideesis, kombeid ja väärtusi”, või Geertzi järgi kui “sotsiaalse tegevuse sümboolseid mõõtmeid”.³¹ Niisiis on laiendatud mõiste tähendust ning nüüd hõlmab see hoopis suuremat hulka tegevusi kui enne – mitte üksnes kunsti, vaid ka ainelist kultuuri, mitte ainult kirjutatud, vaid ka suulist sõna, mitte ainult teatrikunsti, vaid ka rituaali, mitte ainult filosoofiat, vaid ka tavaliste inimeste mentaliteete. Selles lähenemises on keskne koht argielul või “argikultuuril”, eriti “reeglitel” või konventsioonidel, millel argielu põhineb ja mida Bourdieu nimetab “praktikateooriaks” ning semiootik Juri Lotman “argikäitumise poetikaks”.³²

Loomulikult ei piirdunud see protsess, kuidas saadi keskajal mungaks, renessansiajal aadlidaamikiks või 19. sajandil talupojaks, pelgalt normide omandamisega. Bourdieu järgi sisaldab see protsess märksa paindlikumat olukordadele reageerimise mudelit, mida ta skolastiliste filosoofide eeskujul nimetab *habitus*’eks.³³ Seetõttu oleks täpsem kasutada terminit “printsip” kui “norm”.

Sellises avaramas tähenduses kultuuri abil püütakse nüüd mõista majanduslikke või poliitilisi muutusi, mida varem analüüsiti kitsamalt, seespidiselt. Näiteks ajaloolane, kes on uurinud briti majanduse allakäiku 1850.–1980. aastatel, põhjendab toimunut “tööstusliku vaimu allakäiguga”, mis oli seotud töösturite aadlistumisega, peamiselt aga väärtuste revolutsiooniga (ehk autori sõnul “kontrevolutsiooniga”).³⁴ Poliitikaajaloolased omakorda kasutavad üha sagedamini mõistet “poliitiline kultuur”, mis viitab hoiakutele, väärtustele ja tavadele, mis antakse edasi laste “sotsialiseerimise” käigus ning mida seejärel peetakse enesestmõistetavateks.

Eredaks näiteks selles suunas toimunud nihke kohta võib tuua hiljuti surnud poliitika-

ajaloolase F. S. L. Lyonsi tööd. Oma viimasele raamatule pani ta pealkirjaks “Kultuur ja anarhia Iirimaa, 1890–1939” (“Culture and Anarchy in Ireland 1890–1939”). Matthew Arnoldi teost irooniliselt kordav pealkiri kajastab autori veendumust, et selle perioodi Iiri poliitikat saab mõista üksnes arvestades “fakti, et viimase kolme sajandi jooksul on Iirimaa omavahel hõõrunud vähemalt neli kultuuri”. Valitsev inglise kultuur eksisteeris kõrvuti ning põrkus gaeli, Ulsteri protestantide ja anglo-iiri kultuuriga.³⁵

3) Kolmandaks on vanas kultuuriajaloo kesksele “traditsiooni” mõistele lisandunud hulk alternatiive. Üks neist on kultuurilise “reprodutseerimise” ehk “taastootmise” mõiste, millega 1970-ndatel tulid välja prantsuse ühiskonnateoreetikud Louis Althusser ja Pierre Bourdieu.³⁶ Selle mõiste üks eeliseid on eeldus, et traditsioonid ei jätku automaatselt, inertist. Vastupidi, nagu on näha hariduse ajaloost, tuleb nende põlvest põlve edastamiseks palju vaeva näha. Terminu puuduseks on aga asjaolu, et “reprodutseerimine” eeldab täpset või lausa mehaanilist kopeerimist, mida hariduse ajalugu kaugelki ei kinnita.³⁷ Nii reproduktiooni kui ka traditsiooni mõisted vajavad mingit vastukaalu, näiteks retseptiooni mõistet.

Nn. retseptiooniteoreetikud, jesuiidist ajaloolane ja antropoloog Michel de Certeau nende hulgas, asendasid traditsioonilise passiivse vastuvõtu eelduse loomingulise kohandamisega. Nad väidavad, et “kultuurilise ülekande põhiline omadus on kõige edasiantava muutumine”.³⁸ Kohandades mõned kirikuksade doktriini, kes soovitasid kristlastel “rüüstata” paganlikku kultuuri samal moel, nagu iisraellased rüüstasid egiptlaste aardeid, rõhutavad need teoreetikud mitte edasiandmist, vaid “omastamist”. Keskaegsete skolastikute kombel väidavad nad, et “mida tahes vastu võetakse, tehakse seda vastuvõtja kombe kohaselt” (“Quidid recipitur, ad

³¹ B. Malinowski. Culture. – Encyclopedia of the Social Sciences. New York, 1931, lk. 621; C. Geertz. The Interpretation of Cultures. New York, 1973, lk. 30.

³² P. Bourdieu. Outlines of the Theory of Practice. Cambridge, 1977. Esmakordselt ilm. 1972; J. Lotman. The Poetics of Everyday behaviour in 18th century Russia. – The Semiotics of Russian Culture. Ann Arbor, 1984; J. Frykman, O. Löfgren. Culture Builders. New Brunswick, 1996.

³³ P. Bourdieu. Outlines of the Theory of Practice. Cambridge, 1977, lk. 78–87. Esmakordselt ilm. 1972.

³⁴ M. J. Wiener. English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850–1980. Cambridge, 1981.

³⁵ F. S. L. Lyons. Culture and Anarchy in Ireland. Oxford, 1979.

³⁶ L. Althusser. Lenin and Philosophy. London, 1971; P. Bourdieu, J.-C. Passeron. Reproduction in Education, Society and Culture. Beverly Hills, 1977. Esm. ilm. 1970.

³⁷ R. Williams. Culture. London, 1981, lk. 181–205.

³⁸ S. Dresden. The Profile of the Reception of Italian Renaissance in France. – H. Oberman, T. A. Brady (toim.). Itinerarium Italicum. Leiden, 1975, lk. 119 jj.

modum recipientis recipitur.”)³⁹ Nende seisukohas peitub kriitika semiootikute aadressil või õigemini semiootika historiseerimine, sest see eitab võimalust leida kultuurilistest artefaktidest muutumatuid tähendusi.

Ühesõnaga, rõhk on nihkunud andjalt vastuvõtjale, sest vastuvõetu erineb alati edasi-antust. Vastuvõtjad tõlgendavad ja kohandavad väljapakutud ideesid, tavadid, kujundeid jne. kas teadlikult või mitte. Näiteks Jaapani kultuurilugu pakub hulgaliselt näiteid nähtuse kohta, mida nimetati “jäljendamiseks”. Esialgu jäljendati Hiina ja pärastpoole Läänt. Selline jäljendamine on tihti peale niivõrd loominguiline, et täpsem termin võiks olla “kultuuri tõlkimine”. Nii tõlgiti chan-budism zen-budismiks ning Natsume Soseki kodustas Lääne romaani ja kirjutas ühe jutu oma sõnul “haiku laadis”.

Retseptiooni mõistet võib seostada skeemi [*schema*] mõistega, pidades siinkohal silmas pigem vaimset struktuuri kui visuaalset või verbaalset *topos*’t Warburgi mõistes. Skeem võib kujundada hoiakuid uue suhtes, nagu näiteks 17. sajandi briti rännumeeste puhul.⁴⁰ Skeemi selles tähenduses kujutatakse mõnikord “võrgu”, ekraani või filtrina, mis laseb osa uusi elemente läbi, kuid hoiab teised kinni, tagades niiviisi vastuvõetud sõnumite osalise erinevuse algsest väljasaadetuist.⁴¹

4) Neljas ja viimane erinevus on see, et antropoloogiline kultuuri ajalugu pöörab ringi marksistlikus kultuuri ajaloo kriitikas peituvat arusaama kultuuri ja ühiskonna suhetest. Muist kultuuri ajaloolasi, nii nagu kultuuriteoreetikuidki, seisab vastu “pealisehituse” mõistele. Paljud neist on veendunud, et kultuur võib sotsiaalsele survele vastu panna või hoopiski ühiskondlikku tegelikkust kujundada. Siit ka suurenev huvi “representatsioonide” ajaloo vastu, ja eriti selliste ühiskondlikeks “faktideks” peetud nähtuste, nagu klass, rahvus või sugu, “konstrueerimise”,

“leiutamise” või “moodustamise” lugude vastu. Paljude viimasel ajal ilmunud raamatute pealkirjades leidub sõna “leiutamine”, olgu seal juttu Argentina, Šotimaa, rahva või – nagu nägime – traditsiooni leiutamisest.⁴²

Huviga leiutamise vastu seondub kollektiivse imaginaarsuse (*l'imaginaire social*) ajalugu – uudne rõhuasetus, kui mitte uurimisteema, mis kujunes välja Prantsusmaal ning oli teatud määral vastuseks Michel Foucault’ kuulsa kriitikal ajaloolaste aadressil, mis süüdistas neid tegelikkuse “vaesustatud” mõistmises, mis ei arvesta ettekujutusi. Seda lähenemisi viisi kasutati edukalt kahe keskaega käsitleva uurimuse puhul, mis ilmusid enam-vähem samal ajal ning millest üks tegeles siin- ja teine sealpoolse maailmaga – nimelt Georges Duby “Kolm seisu” (“Les trois ordres”, 1979) ja Jacques Le Goffi “Puhastustule sünn” (“La naissance du Purgatoire”, 1981). Imaginaarsuse ajalugu arenes välja kollektiivsete mentaliteetide ajaloost (*histoire des mentalités*), kuid pöörab suuremat tähelepanu visuaalsetele allikatele ning rõhutab traditsiooniliste skeemide mõju tajumisele.

Taju uurimisega tegelesid ajaloolased juba 1950. aastatel⁴³ – näiteks uuriti kujutlust Uuest Maailmast kui “neitsilikust maast”, Brasiiliast kui maapealsest paradüüsimaa, Vaikse ookeani lõunaosast kui õilsate või nurjatute metslaste kodumaast. Ja tegelikult teadsid juba nii Burckhardt kui ka Huizinga, et tajul on ajalugu. Burckhardt kirjutas sellest, kuidas riiki hakati pidama “kunstiteoseks” ehk planeerimise tulemuseks; Huizingat aga huvitas, kuidas tajuti ühiskondlikku ja poliitilist tegelikkust rüütliromaanide valguses.⁴⁴ Ent nende ajal peeti seda laadi uurimistööd ajaloolaste põhitegevuse seisukohalt vähetähtsaks.

Tänapäeval on aga vastupidi – see, mis oli varem kõrvaline, on nüüd huvi keskpunktis ja mitmed traditsioonilised teemad vaadatakse

³⁹ H.-R. Jauss. *Toward an Aesthetic of Reception*. Minneapolis, 1982. Esm. ilm. 1974; M. de Certeau. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, 1984. Esm. ilm. 1980; vrd. P. Ricoeur. *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge, 1981, lk. 182–193.

⁴⁰ Vt. P. Burke. *The Discreet Charm of Milan: English Travellers in the Seventeenth Century*.

⁴¹ M. Foucault. *Lordre du discours*. Paris, 1971, lk. 11; C. Ginzburg. *Cheese and Worms*. London, 1981. Esm. ilm. 1976. (Eesti k-s: C. Ginzburg. *Juust ja vaglad*. Tallinn, 2000.)

⁴² E. Hobsbawm, T. O. Ranger (toim.). *The Invention of Tradition*; E. S. Morgan. *Inventing the People*. New York, 1988; M. Pittock. *The Invention of Scotland*. London, 1991; N. Shumway. *The Invention of Argentina*. Berkeley, 1991.

⁴³ H. N. Smith. *Virgin Land*. Cambridge, Mass., 1950; S. Buarque de Holanda. *Visoes de Paraiso*. Rio de Janeiro, 1959; B. Smith. *European Vision and the South Pacific*. New Haven, 2. kd, 1960.

⁴⁴ J. Burckhardt. *Civilization and Renaissance in Italy*, 1. ptk. (eesti k-s: J. Burckhardt. *Itaalia renessansikultuur*. Tartu, 2003); J. Huizinga. *Autumn of the Middle Ages*. Chicago, 1995. Esm. ilm. 1919.

selles valguses uuesti üle. Näiteks kirjutas Benedict Anderson uuesti rahvusteadvuse ajaloo, mis lähtub tema enda sõnul “kujuteldavate kogukondade” [*imagined communities*] mõistest ning pöörab tähelepanu ilukirjanduse mõjule, nagu näiteks filipiinlase José Rizali ja tema romaani “Noli me tangere” (1887) puhul.⁴⁵ Käimasolev vaidlus Prantsuse revolutsiooni tähenduse üle keskendub eelkõige selle sündmuse kohale prantsuse “poliitilises ettekujutuses”.⁴⁶ Nõiakunsti ja demonoloogia ajalugu on samuti uuritud kollektiivse kujutluse ajaloo, alates “sabati” müüdist kuni salajaste hirmude ja himude projitseerimiseni üksikute patuoinate peale.⁴⁷ Lühidalt – “kultuuri” ja “ühiskonna” vaheline piirjoon on tõmmatud teise kohta ning kultuuri ja isikliku vabaduse valdused on laienenud.

Probleemid

Kui edukas on uus kultuuriajalugu? Minu arvates on eespool kirjeldatud lähenemisviisid olnud tarvilikud. Need pole lihtsalt uued moevoolud, vaid reaktsioon eelnevate paradigmade ilmselgetele nõrkustele. Sellega ei taha ma öelda, et kõik kultuuriajaloolased peaksid neid lähenemisviise kasutama – kindlasti on parem, kui kõrvuti eksisteerib mitu ajaloostiili, kui et üks neist muutub monopoolseks. Liiatigi on mõnikord konventsionaalse tarkuse vastu reageerimisega liiale mindud. Näiteks praegune rõhuasetus kultuuri konstrueerimisele või leiutamisele liialdab inimliku vabadusega samal määral, nagu varasem lähenemine kultuurile kui ühiskonna “peegeldusele” seda vabadust alahindas. Leiutamine pole kunagi vaba piirangutest. Ühe grupi leiutis või unistus võib osutada teise vangikongiks. Leidub küll revolutsioonilisi olukordi, kui vabadus leiutada on kõige suurem ja kõik tundub olevat võimalik, ent nende olukordadele järgneb kultuuriline “kristalliseerumine”.

Nagu teadusharude ajaloos ja elus üldse sageli juhtub, kerkivad ühtede probleemide lahendamise käigus esile teised, mis on vähemalt sama keerulised. Et juhtida tähelepanu jätkuvatele raskustele, võiks abiks võtta näited kahe

viimasel ajal ilmunud ja seda uut lähenemisviisi esindavate tööde nõrkuste kohta. Need raamatud on säravaimad saavutused viimase paari-kolmekümne aasta jooksul ilmunud kultuuriajaloolaste tööde hulgas. Ja just sellepärast, nagu ka Burckhardti ja Huizinga puhul, väärivad nende nõrgad kohad uurimist.

Oma raamatus 17. sajandi Hollandi Vabariigist “Piinlik jõukus” (“The Embarrassment of Riches”, 1987) toob Simon Schama esile selliseid nimesid nagu Émile Durkheim, Maurice Halbwachs ja Mary Douglas ning keskendub nende eeskujul sotsiaalsetele väärtustele ja nende kehastumisele argielus. Hollandi Vabariik oli uus riik ning Schamat huvitab uue identiteedi kujunemine – kui just mitte leiutamine –, mis väljendus hollandlaste enesemääratluses teise Iisraelina, valitud rahvana, kes oli vabanenud Hispaania vaarao ikkest. Edasi püüab ta näidata, et see uus identiteet mõjutas või isegi vormis argielu. Schama järgi on sellest tingitud hollandlaste erakordselt erk privaatsuse ja kodutunne, nagu ka Hollandi majapidamiste puhtus, mida panid tähele paljud väliskülalised. Hollandlased näitasid kogu maailmale ja eelkõige Hispaania madalmaalastele lõunas, et nad on teistsugused. Esmakordselt esitletakse Hollandi koduperenaiste kinnismõttelist puhusearmastust Hollandi ajaloo osana, mitte ei mainita seda tõsisemate temade kõrval lihtsalt möödaminnes nagu varem.

Selle raamatu nõrkuseks, mis on omane ka Burckhardti ja Huizinga töödele ning Durkheimi antropoloogilisele traditsioonile, on kultuurilise ühtsuse rõhutamine. Schama lükkab tagasi vaateviisi, mis suhtub kultuuri kui “sotsiaalse klassi vilja”. Erinevalt paljudest teistest uutest kultuuriajaloolastest pole ta läbi elanud marksismisümpaati faasi. Ta keskendub sellele, mis hollandlastel oli ühine, ning teeb vähe juttu kultuurilistest kontrastidest või konfliktidest piirkondade, usuliste või sotsiaalsete gruppide vahel. Ta tõlgendab puhusemaaniat hollandluse märgina ja mitte kui keskklassi linnanaiste püüet eristuda talunaistest või oma vaesematest naabritest linnas. Kuid ometigi, nii nagu rühma hollandi ajaloolaste viimased uurimused selgelt näitavad, olid 17. sajandil nn. Ühendatud Provintside ajaloos tähtsal kohal kontrastid ja konf-

⁴⁵ B. Anderson. *Imagined Communities*. London, 1983, 2. tr., lk. 26–29.

⁴⁶ F. Furet. *La Révolution dans l’imaginaire politique français*. – *Le Débat*, kd. 30, 1984, lk. 173–181.

⁴⁷ N. Cohn. *Europe’s Inner Demons*. London, 1975; C. Ginzburg. *Deciphering the Sabbath*. – B. Ankarloo, G. Henningsen (toim.), *Early Modern European Witchcraft*. Oxford, 1990, lk. 121–138; R. Muchembled. *Satanic Myths and Cultural Reality*. – Samas, lk. 139–160; S. Clark. *Thinking with Demons*. Oxford, 1997.

liktid rikaste ja vaeste, linlaste ja maarahva ning muidugi ka katoliiklaste ja protestantide vahel.⁴⁸ Nii pole “oranžistide” partei olemasolu sugugi mitte ainus ühine joon 17. sajandi Põhja-Hollandi ja 20. sajandi Põhja-Iiri kultuuri vahel.

Carl Schorske samavõrd tunnustatud raamat “Sajandilõpu Viin” (“Fin-de-Siècle Vienna”, 1981) käsitleb Viini 19. sajandi lõpus, Arthur Schnitzleri, Otto Wagneri, Karl Luegeri, Sigmund Freudi, Gustav Klimti, Hugo von Hoffmannstahli ja Arnold Schönbergi ajal. Siinkohal jätan kõrvale autori rõhked tähelepanekud kõigi nende meeste loominguga, erinevate kunstide kohta, millega nad tegelesid, ja nende sotsiaalse miljöö kohta ning keskendun ühele üldisele probleemile – pingele ühtsuse ja mitmekesisuse vahel. Subkultuuride osatähtsus impeeriumi mitmekeelses pealinnas on Schorskele hästi teada. Ja ta rõhutabki mitmesuguste intellektuaalsete rühmituste eraldatust ning kultuurilist killustumist, olukorda, kus “iga valdkond kuulub sõltumatust tervikust, iga osa jaguneb omakorda osadeks”.⁴⁹ Niisamuti jaguneb ka tema uurimus seitsmeks esseeks *fin de siècle*’i Viini kultuuri erinevate aspektide – kirjanduse, arhitektuuri, poliitika, psühhoanalüüsi, maalikunsti ja muusika – teemadel.

Killustatuse on autor kahtlemata sihilikult käsitlemiseks välja valinud. Vähemalt sümboolselt on see ka paslik ühele modernismialasele uurimusele.⁵⁰ Samuti on see kooskõlas autori sooviga “respekterida kõikide moodsa kultuuri valdkondade (ühiskondlik mõte, kirjandus, arhitektuur jne.) ajaloolist kujunemist ja mitte varjata pluralistlikku tegelikkust ühtlustavate definitsioonide taha”.⁵¹ Üks selle uurimuse paljusid vourusi on loobumine pinnapealsest ajavaimu eeldusest ning valmisolek tõsiseks suhtumiseks valdkondade sisesse arengusse.

Samuti huvitab Schorsket erinevate “kultuurielementide kokkukuuluvus”, mida ta kirjeldab mitmes peatükis, ning nende vahekord ühise poliitilise kogemusega, “liberaalse riigikorra kriisiga”. Tema raamatu alapealkiri ongi “poliitika ja

kultuur”. Sel moel püüab ta säilitada tasakaalu kultuurilise muutuse “sisemiste” [*internalist*] ja “välimiste” [*externalist*] seletuste vahel. Tegelikult pühendatakse ka poliitikale omaette peatükk, nagu maalikunstile ja muusikalegi. Seostele vihjatakse, kuid neid ei tooda alati täielikult välja, vähemalt mitte põhjalikumalt. Raamatu lõpus on juttu üksnes Schönbergist ja Kokoschkast. Autor on otsustanud mitte kirjutada kokkuvõtvat peatükki, mis oleks võinud üritada otsi kokku tõmmata. Selline otsus väärib lugupidamist, olgu see siis ajendatud tagasihoidlikkusest, aususest või soovist jätta lugejatele vabad käed isiklike järelduste tegemiseks. Ent sellegipoolest on niisugune loobumine teatavas mõttes põgenemine vastutuse eest. Kultuuriajaloolase *raison d'être* on ju näidata seoseid erinevate tegevuste vahel. Kui seda ülesannet ei saa täita, siis võib samahästi jätta arhitektuuri uurimise arhitektuuriloolastele, psühhoanalüüsi psühhoanalüüsi ajaloolastele jne.

Kultuuriajaloolaste tänane põhiprobleem on vähemalt minu arvates küsimus, kuidas seista vastu killustumisele, pöördumata sealjuures tagasi eksitava eelduse juurde teatava ühiskonna ja ajastu homogeensusest. Teisisõnu, kuidas tuua välja sügavam ühtsus (või vähemalt sügavamad seosed) ilma mineviku mitmekesisust eitamata. Just selle pärast võib osutada kasulikuks pöörata tähelepanu uutele tunnustatud töödele kultuuriliste kohtumiste ajaloo vallas.

Kohtumise mudel

Viimastel aastatel on kultuuriajaloolasi hakanud üha enam huvitama kultuurilised kohtumised, aga ka “kokkupõrked”, “konfliktid”, “konkurents” või “invasioon”, et mitte unustada või alahinnata nende kontaktide hävitavaid külgi.⁵² Maadeavastuste ja kolonialismi ajaloolased on omalt poolt pööranud pilgu Euroopa ekspansiooni majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste tagajärgede kõrval ka kultuurilistele tulemustele.

⁴⁸ S. Schama. The Embarrassment of the Riches. London, 1987; P. Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff (toim.). Cultur en maatschappij in Nederland 1500–1850. Meppel, 1992.

⁴⁹ C. E. Schorske. Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture. Cambridge, 1981, lk. xxvii, xix.

⁵⁰ Vrd. M. S. Roth (toim.). Performing History: Modernist Contextualism and Carl Schorske’s Fin-de-Siècle Vienna. – American Historical Review, 1994, kd. 99, lk. 729–745; M. S. Roth. Rediscovering History. Stanford, 1994, lk. 3–4.

⁵¹ C. Schorske. Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture, lk. xix–xx.

⁵² J. Axtell. The Invasion Within: The Contest of Cultures in Colonial North America. New York, 1985; U. Bitterli. Cultures in Conflict. Cambridge, 1989. Esm. ilm. 1986; B. Lewis. Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews at the Age of Discovery. New York, 1995.

Mõistagi poleks arukas käsitleda neid kohtumisi nii, nagu nad toimuks kahe ühtse kultuuri vahel, ning seeläbi naasta kõnepruugi juurde kultuurilisest homogeensusest ja kultuuridest kui objektiivselt piiritletud tervikutest (üksikisikul võib olla küll väga kindel arusaam kultuuri piiridest, kuid praktikas ületatakse neid ikka ja alati). Siinkohal tuleb rõhutada, et huvi selle vastu, kuidas osapooled üksteist tajusid, mõistsid või ei mõistnud, on suhteliselt värske. Nii mõneski hiljutises monograafias rõhutatatakse, kuidas kahe kultuurisüsteemi mõistete mõõdatõlkimine, segiajamine ja väärsti mõistmine on kooseksisteerimisele kaasa aidanud. Ka kurtide dialoog on siiski dialoog.⁵³ Näiteks Aafrikas ja mujalgi arvasid kristlikud misjonärid tihti peale, et on kohaliku elanikkonna “usku pööranud”, sest nende meelet tõiendas armukadedad kristlaste jumala omaksvõtmine kindlat lahtiütlemist teistest uskudest. Teisalt on nii mõnedki afrikanistid oletanud, et osad pöördunuist võisid olla huvitatud teatud vaimsete võtete omandamisest, et neid siis kohaliku religioossesse süsteemi sulandada. Raske on öelda, kes kellega manipuleeris, kuid vähemalt on selge, et kohtumiste erinevad osapooled määratlesid olukorda erinevalt.⁵⁴

Ajaloolised antropoloogid on mõningates väljapaistvates uurimustes püüdnud taastada “alistatute vaatenurka” – seda, kuidas Kariibi mere saarte elanikud tajusid Kolumbust, asteegeid Cortést või inkad Pizarrot.⁵⁵ Kõige rohkem on vaieldud havaiilaste kohtumise üle kapten Cooki ja tema meremeestega. Kunstiajaloolane Bernard Smith uuris eurooplaste sellekohaseid arusaamu, toetudes Aby Warburgi skeemide ajaloole. Seepeale proovis antropoloog Marshall

Sahlins taastada havaiilaste vaatenurka. Ta osutas, et Cook saabus ajal, mil havaiilased ootasid oma jumala Lono ilmumist, ning väitis, et Cooki saabumist tajuti jumala epifaaniana ning uus erakordne sündmus – võõraste saabumine – sulandati nõnda kohaliku kultuurikorda. Sellele seisukohale on esitatud vastuväiteid ning vaidlus jätkub.⁵⁶ Ja kui lääne sinoloogid on kaua aega huvitanud see, kuidas Euroopa misjonärid ja diplomaadid tajusid hiinlasi, siis nüüd on nad hakanud tõsiselt mõtlema selle üle, kuidas hiinlased tajusid eurooplasi.⁵⁷ On väidetud, et Hiinas assimileeriti Neitsi Maarja kohaliku halastusjumalanna Kuan Yiniga, Mehhikos aga jumalanna Tontantziniga, millest sündis hübriid Guadalupe’i Madonna näol.⁵⁸

Kuigi ma ise olen Euroopa ajaloo tegelev Euroopa ajaloolane, olen toonud näiteid Aasiast, Aafrikast, Ameerikast ja Austraaliast kahel põhjusel. Esiteks toimub kõige põnevam osa tänasest uurimistööst kultuuriajaloo vallas piiriladel – nii eriala kui ka Euroopa piiridel. Teiseks võib selline piiridel kulgev teadustöö anda inspiratsiooni ülejäänutele. Kui ükski kultuur ei ole saar, isegi mitte Hawaii ja Suurbritannia, siis võiks kohtumise mudelit kasutada uurimaks meie enda kultuuri või kultuuride ajalugu, mida tuleks vaadelda pigem kireva kui homogeensena, pigem mitmese kui ainulisena. Kohtumisi ja vastasmõju peaks seetõttu uurima koos praktikate ja representatsioonidega, mida Roger Chartier peab uue kultuuriajaloo peamiseks uurimisobjektideks. Ja nagu Edward Said on hiljuti märkinud, “kõikide kultuuride ajalugu on kultuurilaenude ajalugu”.⁵⁹

Impeeriumide ajaloost võib leida häid näiteid kultuuride vastastikuse mõju kohta.

⁵³ J. Lockhart. Sightings. Initial Nahua Reactions to Spanish Culture. – S. Schwartz (toim.). Implicit Understandings. Cambridge, 1994, lk. 219; W. MacGaffey. Dialogues of the Deaf: Europeans on the Atlantic Coast of Africa. – Samas, lk. 259–260.

⁵⁴ B. Smith. European Vision and the South Pacific; G. Prins. The Hidden Hippopotamus. Cambridge, 1980; W. MacGaffey. Religion and Society in Central Africa. Chicago, 1986, lk. 191–216; vrd. A. Hilton. The Kingdom of Kongo. Oxford, 1985.

⁵⁵ M. L. Portilla. Visión de los vencidos. Mexico City 1959; N. Wachtel. The Vision of the Vanquished. Hassocks, 1977. Esm. ilm. 1971; P. Hulme. Colonial Encounters. London, 1987; I. Clendinnen. Aztecs. Cambridge, 1992.

⁵⁶ B. Smith. European Vision and the South Pacific; M. Sahlins. Islands of History. Chicago, 1985 (eesti k-s: M. Sahlins. Ajaloo saared. Tallinn, 2002); G. Obeyesekere. The Apotheosis of Captain Cook. Princeton, 1992; M. Sahlins. How “Natives” Think. Chicago, 1995.

⁵⁷ J. Gernet. China and the Christian Impact. Cambridge, 1985. Esm. ilm. 1982; J. Spence. The Question of Hu. London, 1990.

⁵⁸ C. R. Boxer. Mary and Misogyny. London, 1975, ptk. 4; J. Lafaye. Quetzlcoatl and Guadalupe: the Formation of Mexican National Consciousness 1531–1831. Chicago, 1976. Esm. ilm. 1974.

⁵⁹ E. Said. Culture and Imperialism. New York, 1993, lk. 261.

Ajaloolane Arnaldo Momigliano on kirjutanud raamatu helleniseerimise ulatusest, kreeklaste, roomlaste, keltide, juutide ja pärslaste omavahelistest mõjutustest Rooma impeeriumi sees ja sellest väljaspool.⁶⁰ Kui nn. barbarid impeeriumisse sisse tungisid, mõjutati üksteise kultuure, mis ei tähendanud üksnes sissetungijate romaniseerumist, vaid ka roomlaste “gootistumist”. Hiliskeskajal ja varauusajal võib samasugust protsessi täheldada Osmanite impeeriumi ja kristliku maailma vahelisel piiril.

Näiteks on uuritud selliseid mitteametlikul tasandil toimunud usulisi mõjutusi – autori sõnusi “siirdeid” – nagu moslemite palverännakud kristlike pühakute haudadele ja vastupidi. Kunstiajaloolased on uurinud piirialade ühist ainelist kultuuri, näiteks türgi mõõga kasutamist poola vägedes. Kirjandusloolased on võrrelnud kummagi poole eepilisi kangelasi, nagu näiteks kreeka Digenes Akritas ja türgi Dede Korkut. Ühesõnaga, piirialadel leidis palju ühist nii moslemite kui ka kristlaste poole peal, erinevalt rivaalitsevatest keskustest Istanbulist ja Viinist.⁶¹

Sama võib väita ka keskaegse Hispaania kohta. Alates Américo Castro töödest 1940. aastatel on mõned ajaloolased rõhutanud Hispaania juutide, kristlaste ja moslemite sümbioosi ehk *convivencia*’t, omavahelist kultuurivahetust. Näiteks valdasid juudi õpetlased vabalt araabia keelt ning heebrea luule sai inspiratsiooni araabia lüürikast. Samuti kasutasid sõdurid Euroopa idapiiril sarnast varustust ning paistsid jagavat samu väärtusi. “Mosaraablaste” (moslemite valitsuse all elavate kristlaste) ja “mudéjaride” (kristlaste valitsuse all elavate moslemite) materiaalne kultuur oli kombinatsioon mõlema traditsiooni elementidest. Mõned katoliiklikud kirikud (nagu ka mõned sünaagogid) ehitati moslemi stiilis, hobuserauakujuliste võlvide, kahli ning geomeetriliste kaunistustega ustel ja lagedel. Üldiselt pole võimalik öelda, kas

keraamika ja muud “hispaania-mauri” stiilis kunstiesemed on valmistatud kristlaste või moslemite poolt ja jaoks, kuivõrd teemade ring on neil ühine.⁶²

Vahetus toimus ka keele ja kirjanduse vallas. Paljud inimesed olid kakskeelsed. Mõned kirjutasid hispaania keelt araabia tähtedega, teised araabia keelt rooma tähtedega. Oli neid, kes kasutasid kahte nime, hispaania- ja araabiapärast, mis lubab oletada, et neil oli kaks identiteeti. Samas stiilis kirjutatud rüütliromaanid olid populaarsed kummalgi pool usupiiri. On laule, kus autor lülitub hispaania keelelt araabia keelele samal real: “*Que faray Mamma? Meu l’habib est’ ad yana!*” (“Mida ma peaksin tegema, ema? Mu armsam on ukse taga!”). Sümbioosi kõige ilmekamad näited pärinevad rahvalike usukommete vallast. Osmanite-Habsburgide piiril oli pühamuid, nagu näiteks San Ginés, mida peeti pühaks nii moslemite kui ka kristlaste seas.⁶³

Mõnede rahvaste kultuuriajalugu võib kirjeldada kui erinevate piirkondade kohtumisi – näiteks Itaalia, Prantsusmaa või isegi Inglismaa põhja- ja lõunaosa vahel. Koloniaalse Põhja-Ameerika puhul on David Fischer kindlaks teinud neli piirkondlikku kultuuri ehk “rahvakombestikku” [*folkways*], mida kandsid neli sisserändajate rühma – ida-anglid Massachusettsis, lõunalased Virginias, kesemaalased Delaware’is ja piirimaalased “Tagamaal”. Nende keele- ja ehitusstiilid, nagu ka poliitilised ja usulised hoiakud, jäid teineteisest veel sajanditeks eristatuks.⁶⁴

Toodud näide laseb arvata, et algust võiks teha veelgi ambitsioonikama ettevõtmisega ja hakata kultuuriajalugu uurima erinevate subkultuuride, meeste ja naiste, linna ja maa, katoliikliku ja protestantliku, moslemi ja hindu jt. kultuuride vastastikuse mõjuna. Iga rühm määratleb ennast vastanduses ülejäänutele, samas aga loob omaenda kultuuristiili – nagu näiteks 1970. aastatel inglise noorterühmadel –,

⁶⁰ A. D. Momigliano. *Alien Wisdom: the Limits of Hellenism*. Cambridge, 1975.

⁶¹ F. W. Hasluck. *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford, 1929; A. Angyal. *Die Welt der Grenzfestungen; Ein Kapitel aus der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jhts.* – *Südost Forschungen*, kd. 16, 1957, lk. 311–342; T. Mankowski. *Orient w Polskiej Kulturze Artystycznej*. Wrocław, 1959; H. Inalcik. *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300–1600*. London, 1973, lk. 186–202.

⁶² H. Terrasse. *L’art hispano-mauresque des origines au 13e siècle*. Paris, 1932; H. Terrasse. *Islam d’Espagne: une rencontre de l’Orient et de l’Occident*. Paris, 1958.

⁶³ A. Castro. *The Structure of Spanish Fistory*. Princeton, 1954. Esm. ilm. 1948; S. M. Stern toim. *Les chansons mozarabes*. Palermo, 1953; A. Galmés de Fuentes. *El libro de las batallas*. Oviedo, 1967; A. MacKay. *The Ballad and the Frontier of the Late Medieval Spain*. – *Bulletin of Hispanic Studies*, 1976, kd. 52, lk. 15–33; V. Mann jt. (toim. *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain*. New York, 1992.

⁶⁴ D. H. Fischer. *Albion’s Seed: Three British Folkways in America*. New York, 1989.

omastades elemente ühisest tüvest, kuid ühendades need uue tähendusega süsteemiks.⁶⁵

Tänapäevased kultuuriajaloolased võiksid tõsisemalt suhtuda sellistesse sotsioloogilistesse mõistetes nagu “subkultuur”, mis tähendab mitmekesisust ühise struktuuri raames, ning “kontrakultuur”, mis vihjab püüdele domineeriva kultuuri väärtusi ümber pöörata.⁶⁶ Subkultuuri mõistet kasutades saab teatavaid probleeme selgemalt väljendada. Kas subkultuur hõlmab oma liikmete elu kõiki aspekte või üksnes teatud valdkondi? Kas saab korraka kuuluda mitmesse subkultuuri? Kas on rohkem ühist kahe juudi vahel, kellest üks on itaallane, või kahe itaallase vahel, kellest üks on juut?⁶⁷ Kas peavoolu kultuur ja subkultuur täiendavad teineteist või on vastuolus?

Ühiskonnaklasse ja ka religioone võiks analüüsida nagu subkultuure. Kadunud Edward Thompson kritiseeris karmilt arusaama kultuurist kui kogukonnast, mis eelistab ühistähendusi tähenduste vastuolude arvel. Seda iroonilisem on tõsiasi, et teda ennast kritiseeriti töölikultuuri kommunitaarse mudeli pärast, millel rajaneb tema kuulus “Making of the English Working-Class”. Kommunitaarset mudelit võiks proovida ületada Pierre Bourdieu abil, kelle etnograafilised tööd tänapäeva Prantsusmaast rõhutavad seda, millises ulatuses kodanlus ja töölikklass määratlevad ennast teineteisele vastandumise kaudu.⁶⁸ Ja kahe Rootsi etnoloogi teoses, millest ajaloolased peaksid eeskujuga võtma, näidatakse, kuidas Rootsis kujunes keskclass välja seoses selle liikmete pingutusega suhtuda aadlist ja töölikklassist erinevalt sellistesse kultuuriilmingutesse nagu aeg ja ruum, mustus ja puhtus.⁶⁹ Tavaliselt tunneb rühm isekeskis suurimat solidaarsust

siis, kui vastuolu väljaspool seisjatega on kõige teravam. Nii võiksid ka kultuuriajaloolased kaasa aidata ajaloo terviklikkuse taastamisele meie hüperspetsialiseerumise ajastul, mil see on killunenud rahvuslikeks, piirkondlikeks ja erialasteks fragmentideks.⁷⁰

Tagajärjed

Kultuuriliste kohtumiste puhul on üldiselt välja tulnud, et uut ei saa vana põhjal pikka aega järjest tajuda. Uued kogemused esialgu ähvardavad ning seejärel õõnestavad vanu kategooriaid. Traditsiooniline “kultuurikord” – kui kasutada Ameerika antropoloogi Marshall Sahlinsi väljendit – võib uue assimileerimise pinge all puruneda.⁷¹ Järgnev etapp on kultuuriti erinev, ulatudes assimileerumisest ja kohastumisest kuni vastupanu ja tagasilükkamiseni, nagu näeme näiteks vastuseisus protestantismile Vahemere maades, mida on käsitlenud Fernand Braudel.⁷² Küsimus, miks mõnede kultuuride liikmed on iseäranis huvitatud uudest või eksootilisest, on ühtaegu huvitav ja keeruline. Väide, et terviklikumad kultuurid on suhteliselt suletud ning avatud ja vastuvõtlikud kultuurid on vähem terviklikud, võib küll mõjuda tautoloogiliselt, kuid selle voores on see, et probleemi nähakse vastuvõtja seisukohalt.⁷³ Edaspidi tulebki juttu vastuvõtlikkusest vastupanu arvel.

Esialgu uurisid kultuuride kohtumiste tagajärgi süstemaatiliselt need teadlased, kes tegelesid Uue Maailmaga, kus olid toimunud eriti dramaatilised kohtumised. 20. sajandi alguses kirjeldasid Põhja-Ameerika antropoloogid, nende hulgas ka saksa emigrant Franz Boas,

⁶⁵ D. Hebdige. *Subculture: the Meaning of Style*. London, 1979.

⁶⁶ J. M. Yinger. *Contraculture and Subculture*. – *American Sociological Review*, 1960, kd. 25, lk. 625–635; M. Clarke. *On the Concept of Sub-Culture*. – *British Journal of Sociology*, 1974, 25, lk. 428–441; M. Clarke jt. *Subcultures, Culture and Class*. – S. Hall, T. Jefferson (toim.). *Resistance Through Rituals*. London, 1976, lk. 9–74. Esm. ilm. 1975.

⁶⁷ R. Bonfil. *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy*. New York, 1990.

⁶⁸ E. P. Thompson. *The Making of the English Working-Class*; P. Bourdieu. *Distinction*. London, 1984. Esm. ilm. 1979.

⁶⁹ J. Frykman, O. Löfgren. *Culture Builders*. New Brunswick, 1987. Esm. ilm. 1979.

⁷⁰ Vrd. M. Kammen. *Extending the Reach of American Cultural History*. – M. Kammen. *Selvages and Biases*. Ithaca, 1987, lk. 118–153. Esm. ilm. 1984; T. Bender. *Wholes and Parts: the Need for Synthesis in American History*. – *Journal of American History*, 1986, kd. 73, lk. 120–136.

⁷¹ M. Sahlins. *Historical Metaphors and Mythical Realities*. Ann Arbor, 1981, lk. 136–156.

⁷² F. Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. London, 1972–1973, 2. osa, ptk. 6. Esm. ilm. 1949.

⁷³ S. Ottenberg. *Ibo Receptivity to Change*. – E. Bascom, M. J. Herskovits (toim.). *Continuity and Change in African Cultures*. Chicago, 1959, lk. 130–143; H. K. Schneider. *Pakot Resistance to Change*. – Samas, lk. 144–167.

valge kultuuriga kokkupuutest tingitud muutusi Ameerika indiaanlaste kultuurides, kasutades domineeriva kultuuri elementide omaksvõtmise kohta mõistet “akulturatsioon”. Boasi õpilane Melville Herskovits määratles akulturatsiooni hõlmavama nähtusena kui kultuuride difusioon ja püüdis seletada, miks vastuvõtja kultuur omastas pigem ühed ja mitte teised tunnused.⁷⁴ Selline valiku või väljasõelamise rõhutamine on heitnud küsimusele uut valgust. Näiteks Hispaania vallutuste puhul Mehhikos ja Peruu on täheldatud, et indiaanlased võtsid omaks need “doonorkultuuri” elemendid, mille polnud kohalikke vasteid. Samuti on väidetud, et uute elementide omaksvõtmine ajapikku väheneb. Ülevõtmise faasile järgneb kultuurilise “kristalliseerumise” faas.⁷⁵

Siinkohal on kultuuriuurijad eesotsas Vahemere-äärse antiikmaailma usundiloolastega sageli rääkinud “sünkretismist”. Herskovitsi huvitas eelkõige religioosne sünkretism, näiteks traditsiooniliste Aafrika jumalate ja katoliku pühakute samastamine Haiiil, Kuubal, Brasiilias ja mujal. Veel üks Boasi õpilane, Gilberto Freyre tõlgendas koloniaalse Brasiilia ajalugu “hübriidühiskonna” moodustumisena või erinevate kultuuritraditsioonide “sulandumisena”.⁷⁶ Vähemalt üks renessansiloolane, Edgar Wind on kasutanud terminit “hübriidistumine” paganliku ja kristliku kultuuri vastasmõju kirjeldamiseks. Ta soovis loobuda renessansskultuuri ilmalikustumise ühesuunalisest analüüsist ning väitis, et “hübriidistumine toimub mõlemas suunas”. Näiteks võis “teha Madonna või Magdaleena Veenuse sarnaseks”, aga teisalt “loodi renessansskunstis mitmeid kujutisi Venusest, mis meenutavad Madonnat või Magdaleenat”.⁷⁷

Sarnaselt on kuuba sotsioloog Fernando Ortiz leidnud, et mõiste “akulturatsioon” tuleks asendada “transkultuuratsiooniga”, kuna

kohtumisel muutuvad mõlemad kultuurid, mitte ainult “doonor”. Ortiz oli üks esimesi, kes tegi ettepaneku rääkida sellest, kuidas Ameerika avastas Kolumbuse.⁷⁸ Heaks näiteks pahupidise akulturatsiooni kohta, mille käigus vallutajad vallutatakse, on “kreoolid” – Euroopa päritolu Ameerikas sündinud inimesed, kes ajapikku muutusid kultuuri ja teadvuse poolest üha enam ameeriklasteks.⁷⁹

Kristlike pühakute assimileerimisele mitte-kristlikeks jumalateks ja jumalannadeks nagu Šango Lääne-Aafrikas, Kuan Yin Hiinas ja nahuade Tonantzin leidub vasteid ka Euroopas. Erasmuse järgi toimus samasugune protsess varakristlikul ajal, kui pühakuid, nagu Püha Jüri, assimileeriti jumalate ja heerostega nagu Perseus. Selliseid nähtusi 16. sajandil ja varakristlikus kirikus on tavapäraselt nimetatud “mugandamiseks”. Nii püüdsid näiteks jesuiidi misjonärid Hiinas ja Indias tõlkida kristlust kohalike kultuuride keeltesse ning näidata, et see sobib hästi kokku mandariinide ja brahmanite väärtushinnangutega.

Tähelepanu koondamine sellele probleemile on tänapäeval täiesti loomulik asi, kuna igasuguseid kultuurilisi kohtumisi toimub üha rohkem ja intensiivsemalt. Erinevates kohtades ja teadusharudes kasutatakse erinevaid termineid kultuurilise laenamise, omandamise, vahetamise, vastuvõtu, siirdamise, läbiraakimise, vastupanu, sünkretismi, akulturatsiooni, inkulturatsiooni, interkultuuratsiooni, transkultuuratsiooni, hübriidistumise (*mestizaje*), kreolisatsiooni, vastasmõju ja vastastikuse sissetungi kohta. Nüüd, kui taas on elustunud huvi mudéjari kunsti vastu, millest oli juttu eespool (ja mis on seotud tänaseks suurenenud huviga islamimaailma vastu), räägivad mõned hispaanlased “mudéjarismist” oma kultuuri ajaloo.⁸⁰ Osa neist uutest terminitest võivad kõlada eksootiliselt või lausa barbaarselt. Nende mitmekesisus annab ilmekalt tunnistust

⁷⁴ M. J. Herskovits. *Acculturation: a Study of Culture Contact*. New York, 1938; vrd. A. Dupront. *L'acculturation*. Torino, 1966.

⁷⁵ G. Foster. *Culture and Conquest: America's Spanish Heritage*. Chicago 1960, lk. 227–234; T. Glick. *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, 1979, lk. 282–284.

⁷⁶ G. Freyre. *The Masters and the Slaves*. New York, 1940. Esm. ilm. 1933; M. J. Herskovits. *African Gods and Catholic Saints in New World Negro Belief*. – *American Anthropologist*, 1937, kd. 39, lk. 635–643; M. J. Herskovits. *Acculturation: a Study of Culture Contact*.

⁷⁷ E. Wind. *Pagan Mysteries in the Renaissance*. Oxford, 1958, lk. 29.

⁷⁸ F. Ortiz. *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*. New York, 1947, sissejuhatus. Esm. ilm. 1940.

⁷⁹ D. Brading. *The First America*. Cambridge, 1991; S. Alberro. *Les Espagnols dans le Mexique colonial: histoire d'une acculturation*. Paris, 1992.

⁸⁰ R. I. Burns. *Mudejar History Today*. – *Viator*, 1991, kd. 8, lk. 127–143; J. Goytisolo. *Mudejarism Today* [1986]. – J. Goytisolo. *Saracen Chronicles*. London, 1992, 1. ptk.

tänapäeva akadeemilise maailma killustatusest. Samuti väljendavad nad uut ideed kultuurist kui *bricolage*'ist, kus omandamise ja sulandumise protsessid on tõusnud huvi keskmesse.

Ent alles jäävad nii kontseptuaalsed kui ka empiirilised probleemid. Näiteks kirjeldatakse “sünkretismina” väga mitmesuguseid olukordi alates kultuurilisest “segunemisest” kuni sünteesini välja. Ühe mõiste nii lõtv kasutus tõstatab või õigemini hägustab mitmeid probleeme.⁸¹

Üks selliseid probleeme on tegutsejate kavatsused, nende omapoolne tõlgendus oma tegevusele, “eemiline” vaatenurk. Näiteks kristluse ja Aafrika usundite vastasmõju puhul tuleb kaaluda erinevaid stsenaariume. Nagu on selgunud, võisid Aafrika valitsejad ennast pidada uute elementide istutajateks traditsioonilisse usku. Näide Aafrika päritolu Ameerika orjade “sünkretismist” – Püha Barbara samastamine Šangoga – võis tegelikult olla kaitsetaktika, kus kristlusega väliselt küll kohanduti, ent samal ajal säilitati oma traditsioonilised uskumused. Teisalt jälle sobiks tänapäeva Brasiilia religiooni kohta paremini termin “pluralism” kui sünkretism, sest samad inimesed võivad osaleda mitme kultuse rituaalides, nii nagu ka patsiendid võivad otsida abi rohkem kui ühelt meditsiinisüsteemilt.

Kui naasta nüüd “traditsioonilise” kõnepruugi juurde, siis võib öelda, et inimestel võib olla ligipääs mitmele traditsioonile, ning nad võivad vastavalt olukorrale eelistada neist üht teisele või võtta omaks mõlema elemente ning luua endale midagi uut. “Eemilisest” seisukohast tuleb ajaloolasel uurida loogikat, millel need ülevõtmised ja kombinatsioonid põhinevad, millised on kohalikud kaalutlused nende valikute tegemiseks. Sellepärast on mõned ajaloolased uurinud üksikisikute reaktsioone kultuuride kohtumisele ja eriti nende omi, kes seepeale on oma käitumist muutnud – nimetatagu neid siis uue kultuuri seisukohast “pöördunuteks” või vana poolest “reneaatideks”. Asja mõte on uurida isikuid – kristlasi, kellest Osmanite impeeriumis said moslemid, inglasi, kes Põh-

ja-Ameerikas muutusid indiaanlasteks – kui äärmuslikke ja eriti silmatorkavaid näiteid reaktsioonist kohtumisele ning keskenduda sellele, kuidas nad rekonstrueerisid oma identiteedi.⁸² Nende olukorra keerukusest annab hea ettekujutuse uurimus rühma Brasiilia neegrite, orjade järeltulijate kohta, kes pöördusid tagasi Lääne-Aafrikasse, sest pidasid seda enda koduks ning avastasid kohapeal, et kohalikud pidasid neid ameeriklasteks.⁸³

Samas võib väljastpoolt vaadates pidada neid inimesi näideteks lõdvestatud “sünkretismist”. On arvatud, et selle termini tähendust tuleks piirata erinevate kultuuride elementide “ajutise kooseksisteerimisega”, mis eristub tõelisest “sünteesist”.⁸⁴ Aga kui kaua kestab “ajutine”? Kas võib eeldada, et pikapeale võidutseb tingimata süntees või integratsioon? Tänapäeval tuleb üllatavalt palju ette antisünkretismi või disintegratsiooni, “autentse” või “puhta” traditsiooni taastamise kampaaniaid.⁸⁵

Kultuurilise “hübriidsuse” mõiste ja sellega seotud terminid on samavõrd problemaatilised.⁸⁶ Segaverelise tähenduse üle käivas vaidluses on vägagi lihtne libiseda (nagu näiteks Gilberto Freyre on sageli teinud) otseselt tähenduselt ülekantud tähendusele, ning laulda kiitust ristviljastamisele või mõista selle käigus sündinud “värdjalikud” ja “segaverelised” kultuurivormid hukka. Kas termin “hübriidistumine” peaks olema kirjeldav või seletav? Kas uued vormid kerkivad kultuurilise kohtumise käigus esile iseenesest või on nad loominguiliste üksikisikute töö tulemus?

Keeleteadus pakub veel ühe mooduse kultuuriliste kohtumiste tagajärgedele läheneamiseks.⁸⁷ Kultuuride kohtumist võib kirjeldada nagu keeltegi kohtumisi: esiteks tekib pidžin, kultuuridevahelise suhtluse nimel elementaarseks taandatud keelevorm, ning seejärel kreooli keel. Viimane kujutab endast pidžini keerukamat edasiarendust, tekib keerukam struktuur, kui inimesed hakkavad seda kasutama oma esimese keelena ning selle funktsioonid

⁸¹ A. Apter. *Herskovits's Heritage: Rethinking Syncretism in the African Diaspora*. – *Diaspora*, 1991, kd. 1, lk. 235–260.

⁸² J. Axtell. *The Invasion Within: the Contest of Cultures in Colonial North America*; L. Scaraffia. *Rinnegati: per una storia dell'identità occidentale*. Roma, Bari, 1993.

⁸³ M. Carneiro da Cunha. *Negros estrangeiros: os escravos libertos e sua volta à Africa*. Sao Paulo, 1985.

⁸⁴ M. Pye. *Syncretism v. Synthesis*. Cardiff, 1993.

⁸⁵ Ch. Stewart (toim.). *Syncretism/Anti-Syncretism*. London, 1994.

⁸⁶ R. J. C. Young. *Contraculture and Subculture*. – *American Sociological Review*, 1995, kd. 25, lk. 625–635.

⁸⁷ T. F. Glick. *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, 1979, lk. 277–281; U. Hannerz. *Cultural Complexity*. New York, 1992, lk. 264–266.

muutuvad üldiseks. Keeleteadlased väidavad, et seda, mida algselt peeti veaks, vigaseks inglise või "köögiladina" keeleks, tuleks vaadelda keele variandina, millel on oma reeglid. Sama võib väita ka näiteks arhitektuurikeele kohta kultuuride piiriladel.

Mõnes kontekstis sobib lingvistiliseks analoogiks kõige paremini "segakeel", näiteks *media lingua Ecuadoris*, mis on kombinatsioon hispaania sõnavarast ja ketšua süntaksist, või siis "makarooniline" ladina keel. Renessansi ajal juhtus, et ühe (klassikalise) stiili ornamendid kaunistasid teises (gooti) stiilis ehitisi. Teistes kontekstides oleks aga parem analoogia kakskeelsus, milles inimesed "lülituvad" vastavalt olukorrale ühelt keelelt teisele. Nagu nägime eespool mõnede 19. sajandi jaapanlaste puhul, on võimalik olla kaskultuurne, elada kaksikelu, lülituda ühelt kultuurikoodilt teisele.

Pöördume aga tagasi tänase olukorra juurde. Mõnedele vaatlejatele on avaldanud muljet maailmakultuuri homogeniseerumine, nn. Coca-Cola efekt, kuigi tihtipeale ei arvesta nad vastuvõtu loominguilisust ega tähenduste ümbervaatumist, millest oli juttu eespool. Teised näevad igal sammul segunemist või kuulevad pidžinit. Mõned aga usuvad end tajuvat uut korrapära – "maailma kreoolistumist".⁸⁸ 20. sajandi suur kultuuriurija, vene teadlane Mihhail Bahtin tavatses rõhutada "heteroglossiat" ehk keelekasutuse ja vaatepunktide mitmekesisust ja konflikti, millest tema arvates arenesid välja keele ja kirjanduse uued vormid (eelkõige romaan).⁸⁹

Oleme jõudnud tagasi põhilise küsimuse juurde ühtsusest ja mitmekesisusest mitte ainult kultuuri ajaloo, vaid ka kultuuris eneses. Tuleks hoiduda kahest vastandlikust lihtsustusest: arusaamast kultuuri homogeensusest, mis jätab kahe silma vahele erinevused ja konfliktid; ning arusaamast kultuuri olemuslikust killustumisest, mis ei võta arvesse viise, kuidas me kõik loome individuaalseid ja kollektiivseid segavariante, sünkretisme ja sünteese. Subkultuuride vastasmõju tekitab mõnikord ühtsuse pealispindsete vastandite vahel. Sulgege hetkeks silmad ja kuulake lõunaaafriklast räaki-

mas. Raske on vahet teha, kas kõneleb must või valge. Võib-olla on Lõuna-Aafrika mustal ja valgel kultuuril sajanditepikkuse koosmõju tõttu muidki ühisjooni, hoolimata kontrastidest ja konfliktidest?

Olgu ajaloolane või antropoloog, autsaideri meelest on vastus sellele küsimusele kindlasti "jah". Tundub, et erinevused kaaluvad sarnasusi üles. Seevastu insaiderite meelest on tõenäoliselt ülekaalus erinevused. Mitmete kultuuriliste kohtumiste puhul peab ilmselt paika tõdemus vaatenurkade erinevusest. Järelikult ei tohiks kultuurilistele kohtumistele keskenduvat kultuuri ajalugu kirjutada ainult ühest vaatepunktist. Mihhail Bahtini väljendit kasutades võib öelda, et selline ajalugu peaks olema "polüfooniline". Teisisõnu – see peaks mitmekesiselt kajastama võitjate ja alistatute, meeste ja naiste, in- ja autsaiderite, kaasagsete ja ajaloolaste kõnepruuke ja vaatevinkleid.

Tõlkinud
Ainiki Väljataga

Originaal: P. Burke. *Unity and Variety in Cultural History*. – P. Burke. *Varieties of Cultural History*. Polity Press, Cambridge, 1997, lk. 183–212.

⁸⁸ U. Hannerz. *The World in Creolization*. – Africa, 1987, kd. 57, lk. 546–559; vrd. J. Friedman. *Cultural Identity and Global Process*. London, 1994, lk. 195–232.

⁸⁹ M. Bakhtin. *From the Prehistory of Novelistic Discourse*. – M. Bakhtin. *The Dialogic Imagination*. Austin, 1981, lk. 41–83.

Peter Burke ja uus kultuuriajalugu

Marek Tamm

Viimaste kümnendite Lääne ajalookirjutuse üheks olulisemaks arenguks võib pidada nii ajaloolaste kui ka avalikkuse tähelepanu pöördumist sotsiaalajaloolt kultuuriajaloolle.¹ Sellest arengust annab tunnistust statistikagi: hiljutise arvutuse järgi kasvas nende ingliskeelsete teoste hulk, mis sisaldavad pealkirjas nimetust “kultuuriajalugu” (*cultural history*), 1970.–1980. aastatel 50% ja 1980.–1990. aastatel omakorda 50%.² Ingliskeelses maailmas on seda huvide nihet tähistatud mõistega “kultuuriline pööre” (*cultural turn*) ning sellest sündinud historiograafilist suundumust nimetusega “uus kultuuriajalugu” (*new cultural history*).³ Tänavu suvel ilmunud raamatus “Mis on kultuuriajalugu?” kirjutab üks

uue kultuuriajaloo liidreid Peter Burke kõnekalt: “Uus kultuuriajalugu on tänapäeval praktiseeritava kultuuriajaloo valitsev vorm – mõned ütleksid koguni, et tänapäeval praktiseeritava ajaloo valitsev vorm üldse.”⁴ Kuigi uus kultuuriajalugu on vaieldamatult võitnud kõige enam populaarsust angloameerika kultuuriruumis, siis selget huvi tõusu uuenenud kultuuriajaloo vastu võib täheldada ka näiteks Prantsusmaal ja Saksamaal, kus on ilmunud esimesed teedrajavad metodoloogilised koguteosed.⁵ Kultuuriajaloo positsioonid on samuti tugevad Soomes, kus juba 1971. aastast tegutseb Turu ülikoolis kultuuriajaloo õppetool ja kus viimasel ajal on üllitatud mitmeid olulisi üldteoseid ja üksikuurimusi.⁶

Uus kultuuriajalugu ei hooli ajalooteaduses välja kujunenud “tööjaotusest”, kus sotsiaalajaloolased uurivad ühiskonda, majandusajaloolased majandust, kultuuriajaloolased kultuuri jne., vaid pretendeerib n.-õ. totaalsele minevikukäsitlusele, kus kultuuriajaloo perspektiivist analüüsitakse kõikvõimalikke valdkondi: nii ühiskonda, majandust ja poliitikat kui ka teadust, unenägusid või söögikombeid. Põguski pilk uemale ajalookirjandusele näitab, et pole teemat, mida kultuuriajalugu pelgab: nii on lisaks sissejuurdunud valdkondadele käsitletud kultuuriajaloolased viimasel ajal teemasid nagu kõhurääkimise, korseti, peenise ja masturbeerimise.

¹ See areng pole kulgenud kaugeltki poleemikavabalt, vt. viimati: P. S. Fass. Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue. – Journal of Social History, kd. 37, nr. 1, 2003, lk. 39–46.

² J. R. Hall. Cultural History is Dead (Long Live the Hydra). – G. Delanty, E. F. Isin (eds.). Handbook of Historical Sociology. Sage, London, 2003, lk. 151–167. Kultuuriajaloo statistilisi näitajaid 1950.–1970. aastate Ameerikas vt. R. Darnton. Intellectual and Cultural History. – R. Darnton. The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History. W.W. Norton, New York, London, 1990, lk. 191–218.

³ Mõiste “kultuuriline pööre” kinnistus ennekõike tänu teosele: D. Chaney. The Cultural Turn: Scene-Setting Essays on Contemporary Cultural History. Routledge, London, 1994. Vrd. F. Jameson. The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern, 1983–1998. Verso, London, New York, 1998 (Jamesoni arusaam “kultuurilisest pöördest” erineb küll oluliselt kultuuriajaloo levinust). Mõiste “uus kultuuriajalugu” tõi aga käibele tuntud Ameerika ajaloolase Lynn Hunti toimetatud esseekogumik, mis koondas 1987. aastal California ülikoolis Berkeleys peetud konverentsi ettekandeid: The New Cultural History. Edited with an introduction by Lynn Hunt. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1989. Kümme aasta hiljem ilmus Hunti initsiatiivil uus kogumik, kus vaeti “uue kultuuriajaloo” hetkeseisu kitsamalt ja “kultuurilise pöörde” tähendust laiemalt: V. E. Bonnell, L. Hunt (eds.). Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999; eriti huvitav on koostajate sissejuhatus, mille põhitoon pole enam nii optimistlik kui esimeses kogumikus, vt. V. E. Bonnell, L. Hunt. Introduction. – Samas, lk. 1–32.

⁴ P. Burke. What is Cultural History? Polity Press, Cambridge, 2004, lk. 49.

⁵ W. Hardtwig, H.-U. Wehler (Hg.). Kulturgeschichte Heute. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996; J.-P. Rioux, J.-F. Sirinelli (dirs.). Pour une histoire culturelle. Seuil, Paris, 1997.

⁶ Kõige parema pildi kultuuriajaloo hetkeseisust Soomes pakub hiljutine artiklikogumik: K. Immonen, M. Leskelä-Kärki (toim.). Kultuurihistoria. Johdatus tutkimukseen. SKS, Helsinki (Tietolipas 175), 2001. Kogumiku avab Turu ülikooli kultuuriajaloo professori Kari Immoneni sissejuhatus, mis kannab kõnekat pealkirja “Uusi kultuurihistoria” (lk. 11–25). Vt. ka A. Ollila. Kultuurihistorian houkutus. – Historiallinen Aikauskirja 2003, nr. 1, lk. 42–52.

mise ajalugu.⁷ Sealjuures pole kaugeltki tegemist tavapäraste uurimisteede ammendumise või lihtlase epateerimissooviga, vaid eesmärgiga anda minevikust mitmeülalisem pilt ja näidata, et pisiasjadki võivad omada tähtsust.

“Kultuuri” mõistab uus kultuuriajalugu kõige avaramas antropoloogilises tähenduses, mis hõlmab kõiki inimtegevuse tahke ning rõhutab ühiskonna sümbolset, keelelist ja kujutuslikku mõõdet.⁸ Kui varasem ajalookirjutus tundis peamiselt huvi mineviku reaalse vastu, siis uut kultuuriajalugu huvitavad ennekõike nende reaalse tähendused ja tõlgendused, mis vastavas ühiskonnas ringlesid. Inglise medievist Miri Rubin sõnastab selle püüdluse tabavalt: “Kultuuriline pööre ei küsi mitte ainult “Kuidas see tegelikult oli?”, vaid pigem “Kuidas see oli talle või neile?”.”⁹ Samuti seab uus kultuuriajalugu kahtluse alla sotsiaalajaloo juurdunud vastandpaare, nagu eliidikultuur vs. rahvakultuur, tootmine vs. tarbimine, tegelikkus vs. fiktsioon jne.¹⁰

Kuigi tänapäevane kultuuriajalugu nimetab ennast “uueks”, ulatuvad selle juured ajas kaugele. Nagu on näidanud nimekas Ameerika ideedeajaloolane Donald R. Kelley, on kaheksa-aastane kultuuriajalugu tundnud mitut “uut” lainet, näiteks 19. sajandi alguses, mil plahvatuslikult kasvas nii kultuuriajalooliste uurimuste, loengukursuste kui ka erialaseltside hulk või sama sajandi lõpus, mil peeti maha Methodenstreit kultuuriajaloo ja poliitilise ajaloo vahel.¹¹ Tänapäevani kuuluvad kogu kriitikale

vaatamata uue kultuuriajaloo suurte eeskujude hulka Jacob Burckhardti “Itaalia renessansikultuur” (1860) ja Johan Huizinga “Keskaja sügis” (1919).

Uus kultuuriajalugu on oma palge kujundanud tihedas dialoogis teiste humanitaar- ja sotsiaalteadustega, ennekõike kirjandusteooria ja (kultuuri)antropoloogiaga. Kirjandusteooria on õpetanud kultuuriajaloolasi tähelepanelikumalt lugema tekste, pöörama tähelepanu nende retoorilisele ja keelelisele ülesehitusele. Antropoloogia on seevastu varustanud kultuuriajaloolasi avarama käsitusega kultuurist ja uute küsimustega, mida selle uurimisel esitada.¹² Mõne autori jaoks, nende hulgas ka Peter Burke, ongi uus kultuuriajalugu ja antropoloogiline ajalugu suuresti kattuvad nimetused.

Kokkuvõttes tuleb siiski rõhutada, et uus kultuuriajalugu ei ole midagi konkreetset ja selgepiirilist, pigem on tegemist mugava katusmõistega, mis võtab kokku viimase kahe-kolme kümnendi historiograafilised otsingud. Selle sildi taha on koondunud terve plejaad silmapaistvaid ajaloolasi, kellele on oluline interdistsiplinaarsus ja kes otsivad minevikust ennekõike tähendusi ja kujutlusi. Üks uue kultuuriajaloo juhtfigure, Prantsuse ajaloolane Roger Chartier avaldas hiljuti kõneka pealkirjaga essee “Kas uus kultuuriajalugu on olemas?”, kus ta jõuab samuti järeldusele, et uut kultuuriajalugu ei liida mitte niivõrd ühine metodoloogiline platvorm, kuivõrd ühine vaidluste ja mõttevahetuste ruum, kus kaitstakse mitmemõttelisi ja refleksiivset ajalugu.¹³

⁷ S. Connor. *Dumbstruck: A Cultural History of Ventriloquism*. Oxford University Press, Oxford, 2000; V. Steele. *The Corset: A Cultural History*. Yale University Press, New Haven, London, 2003; D. M. Friedman. *A Mind of Its Own: A Cultural History of the Penis*. Free Press, New York, 2001; T. W. Laqueur. *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation*. Zone Books, New York, 2003.

⁸ Kultuuri määratlemise kohta vt. W. S. Sewell. *The Concept(s) of Culture*. – V. E. Bonnell, L. Hunt (eds.). *Beyond the Cultural Turn*, lk. 35–61. Vt. ka A. Kuper. *Culture: The Anthropologists' Account*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000.

⁹ M. Rubin. *What is Cultural History Now?* – D. Cannadine (ed.). *What is History Now?* Palgrave, Macmillan, Hampshire, New York, 2002, lk. 81.

¹⁰ Vt. ülevaatlilikult: M. Poster. *Cultural History and Postmodernity. Disciplinary Readings and Challenges*. Columbia University Press, New York, 1997, lk. 3–13; P. Burke. *What is Cultural History?*, lk. 74–99.

¹¹ D. R. Kelley. *The Old Cultural History*. – *History of Human Sciences*, kd. 9, nr. 3, 1996, lk. 101–126; vt. ka P. Burke. *Origins of Cultural History*. – P. Burke. *Varieties of Cultural History*. Polity Press, Cambridge, 1997, lk. 1–22.

¹² Kultuuriajaloo ja antropoloogia vahekorrale on pühendatud mitmeid käsitlusi, ülevaatlilikult vt. W. M. Reddy. *Anthropology and the History of Culture*. – L. Kramer, S. Maza (eds.). *A Companion to Western Historical Thought*. Blackwell, Oxford, 2002, lk. 277–296; P. Burke. *What is Cultural History?*, lk. 30–48.

¹³ R. Chartier. *La nouvelle histoire culturelle existe-t-elle?* – *Cahiers du Centre de recherches historiques*, nr. 31, 2003, lk. 13–24. Vt. ka R. Chartier. *Cultural History: Between Practices and Representations*. Polity Press, Cambridge, 1988; G. Noiriel. *L'histoire culturelle aujourd'hui. Entretien avec Roger Chartier*. – *Genèses* 1994, nr. 15, lk. 115–129; *Post Scriptum, ili dvatjat' let spustja (otvety Rože Šartje na voprosy redaktzij "NLO")*. – *Novoe literaturnoe obozrenie* 2004, nr. 66, lk. 48–54; J. Hakapää. *Roger Chartier and the new cultural history*. – *Carnival. Journal of the International Students of History*, kd. 2, 2000, lk. 14–17.

*

Uue kultuuriajaloo tuntumaid esindajaid tänapäeval on kahtlemata Cambridge'i ülikooli kultuuriajaloo professor Peter Burke (sünd. 1937).¹⁴ Kuigi Burke'i käsitlemine kitsalt uue kultuuriajaloo raamides on mõnevõrra kitsendav, siis on vaieldamatult nii tema empiirilised kui ka teoreetilised uurimused aidanud kõige enam kujundada selle historiograafilise suuna ilmet.

Otseselt kultuuriajaloo võimaluste vaatlusele on Burke pühendanud kaks raamatut, 1997. aastal ilmunud esseekogumiku "Kultuuriajaloo mitmekesisus", kust pärineb ka käesolev eestindatud essee, ning tänavu suvel ilmunud ülevaateose "Mis on kultuuriajalugu?".¹⁵ Burke on aga äärmiselt viljakas ajaloolane, kelle huvid ei tunne erialaseid ega keelelisi piire. Tema senine kirjanduslik pärand hõlmab üle paarikümne raamatu ja paarisaja artikli, mida on tõlgitud ligemale kolmekümnesse keelde. Taotlemata ammandavat ülevaadet kõigist Burke'i töödest, püüan järgnevas põgsalt peatuda viiel olulisel uurimisvaldkonnal, mis on Burke'i läbi aegade lähemalt köitnud: Itaalia renessanss, varauusaegne rahvakultuur, keel ja kommunikatsioon, visuaalkultuur, historiograafia ja ajaloooteoria.

Peter Burke alustas oma teadlasekarjääri Itaalia renessansi uurijana. Pärast esimesi töid renessansi ajalookirjutuse kohta¹⁶ avaldas ta 1972. aastal mahuka monograafia Itaalia renessansikultuurist, mida võib käsitleda katsena kirjutada kultuuri sotsiaaljalugu (ja soovina distantseeruda seeläbi oma suurest eeskujust, Jacob

Burkhardti "Itaalia renessansikultuurist", mis sotsiaalsetest küsimustest eriti ei huvitu). Raamat annab panoraaamse ülevaate kaunitest kunstide funktsioonist ja toimimisest varauusaegses Itaalia ühiskonnas, peatudes viimases osas ka renessansiaja inimeste üldisel maailmapildil. Sellest teosest on Burke üllitanud hiljem mitu ümbertöötatud ja uue pealkirjaga versiooni, mis peegeldavad kõnekalt tema huvide arenguid renessansiaja uuringutes.¹⁷ Huvide arengust annab samuti tunnistust tema 1987. aastal ilmunud esseekogumik "Varauusaegse Itaalia ajalooline antropoloogia", mis ühest küljest kajastab autori pööret sotsioloogiast antropoloogiase ning teisest küljest annab tunnistust tema kasvavast huvist kommunikatsiooniajaloo vastu.¹⁸ Viimasel ajal on Burke aga ülepea loobunud renessansi sidumisest ainuüksi varauusaegse Itaaliaga ning toonitab erinevate "renessansside" tähtsust Euroopa ajaloos üldiselt ning osutab sarnastele nähtustele nii väljaspool Itaaliat kui ka väljaspool Euroopat. 1998. aastal ilmus Burke'ilt raamat pealkirjaga "Euroopa renessanss: keskused ja perifeeriad", mis võtab kokku tema tänased arusaamad renessansi(de) ajaloost.¹⁹

Oma esimestes uurimustes keskendus Burke esmajoones sotsiaalse eliidi ja tema kultuuri uurimisele. Sellest kõneleb kõige selgemini 1974. aastal ilmunud võrdlev-prosopograafiline uurimus Amsterdamis ja Veneetsias eliidist 17. sajandil.²⁰ Seda silmatorkavam on Burke'i pööre 1970. aastatel eliidikultuuri uurimisest rahvakultuuri uurimisse. See ei olnud pelgalt Burke'i isiklik valik, vaid rahvakultuuri ajalugu köitis sel kümnendil paljude tema põlvkonna ajaloolaste tähelepanu. Soovides esialgu uurida varauus-

¹⁴ Kõige parema ülevaate Burke'i elukäigust ja huvidest saab pikast intervjuust, mille ta andis oma brasiillanast abikaasale, vt. M. L. G. Pallares-Burke. *The New History. Confessions and Conversations*. Polity Press, Cambridge, 2002, lk. 129–157. Vt. ka E. Domańska. *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. University Press of Virginia, Charlottesville, London, 1998, lk. 211–233; D. Snowman. Peter Burke. – *History Today*, kd. 49, nr. 4, 1999, lk. 25–27; P. C. Adamo. Burke, Peter. – K. Boyd (ed.). *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Kd. 1. Fitzroy Dearborn, London, Chicago, 1999, lk. 152–154.

¹⁵ P. Burke. *Varieties of Cultural History*; P. Burke. *What is Cultural History?*

¹⁶ P. Burke. *The Renaissance Sense of the Past, 1400–1450*. *Documents of Modern History*. Edward Arnold, London, 1970.

¹⁷ P. Burke. *Culture and Society in Renaissance Italy, 1420–1540*. B. T. Batsford Ltd., London, 1972; P. Burke. *Tradition and Innovation in Renaissance Italy: A Sociological Approach*. Rev. ed. William Collins, London, New York, 1974; P. Burke. *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy*. Rev. 2nd ed. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1999. Vt. ka P. Burke. *The Renaissance*. Macmillan, London; St. Martin's, New York, 1987; 2nd ed., 1997.

¹⁸ P. Burke. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

¹⁹ P. Burke. *The European Renaissance: Centres and Peripheries*. Blackwell, Cambridge, 1998.

²⁰ P. Burke. *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-Century Elites*. Temple Smith, London, 1974. 2nd ed. Polity, Cambridge, 1994.

aegse Itaalia rahvakultuuri, kasvas Burke'i haare uurimistöökäigus oluliselt, nii et 1978. aastal nägi ilmavalgust põhjalik monograafia varauusaegse Euroopa rahvakultuurist.²¹ Selles on rikkaliku allikmaterjali põhjal püütud määratleda rahvakultuuri olemust, selle struktuure ja arenguid ajavahemikus 1500–1800. Pärast esimese entusiasmi vaibumist on Burke mõneski osas ümber hinnanud oma algseid arusaame rahvakultuuri ajaloost (loobudes s. h. rahva- ja eliidikultuuri liiga selgest vastandamisest), eitamata sealjuures selle valdkonna avastamise ja uurimise põhjanevat tähtsust.²²

Burke'i teaduslikest ettevõtmistest kõige ambitsioonikam on kahtlemata tema soov kirjutada sotsiaalse suhtlemise ajalugu. Burke'i enda sõnusti pärineb tema huvi sotsiolingvistika vastu 1970. aastatest, mil ühtlasi sündis plaan lülitada keel kultuuri- ja sotsiaalajaloo uurimisvaldkonda. Täna on Burke üksi või kollektiivselt avaldanud terve rea silmapaistvaid uurimusi kommunikatsioonialaloo kõikvõimalikest tahkudest. Siia kuuluvad koos varalahkunud kolleegi Roy Porteriga (1946–2002) kahasse koostatud kolm esinduslikku koguteost keele sotsiaalajaloost, viiest esseest koosnev autori-kogumik "Vestluskunst" (1993), monograafia "Teadmiste sotsiaalajalugu. Gutenbergist Diderot'ni" (2000), mis käsitleb teadmiste õpetamist, institueerimist, geograafilist levikut, süstematiseerimist, kontrollimist, müümist ja omandamist varauusaegses Euroopas, ja viimati ilmunud "Meedia sotsiaalajalugu. Gutenbergist Internetini" (2002), mis valmis koostöös nimeka Inglise sotsiaalajaloolase Asa Briggsiga.²³

Oma töödes teabevahetuse ajaloost on Burke tihtipeale rõhutanud visuaalse kommunikatsiooni tähtsust mineviku ühiskondades.

Sarnaselt mitme teise oma põlvkonna ajaloolasega on Burke viimasel paaril kümnendil toonitanud pildiliste allikate suuri võimalusi ajaloolase töös ja andnud ise olulise panuse Euroopa varauusaja visuaalkultuuri uurimisse. Ühes kolme kolleegiga asutas ta 1995. aastal Londoni kirjastuse "Reaktion Book" juures uue raamatusarja "Picturing History", mille eesmärgiks on edendada ajalookirjutust, kus pildidel on tekstidega võrreldes samaväärne tähtsus. Täna on sarjas ilmunud 24 raamatut, nende seas Burke'i enda metodoloogiline uurimus piltide kasutamisevõimalustest ajalooallikadena.²⁴ Kuigi pilte on allikadena kasutatud pea igas Burke'i raamatus, tugineb nendele kõige ulatuslikumalt tema 1992. aastal ilmunud monograafia "Louis XIV fabritseerimine".²⁵ Selles analüüsib Burke "päikesekuninga" erinevaid esitusi tema kaasajal, olgu siis tegemist kivist, pronksist, vahast või maalitud portreedega või näidendites, poemides, ballettides ja õukonnarituualides levitatud kuninglike kujutuspiltidega. Oma loomult kuulub seegi raamat kommunikatsioonialaloo valdkonda, nagu Burke seda ise sõnastab: "Selle uurimuse eesmärgi võib võtta kokku ühe tänapäeva kommunikatsioonialalüütiku vormelil kasutades kui katset välja selgitada, kes ütles mida Louis XIV kohta kellele, läbi milliste kanalite ja koodide, millises kontekstis, milliste kavatsustega ja millise mõjuga."²⁶

Kui eespool kirjeldatud uurimisvaldkonnad on Burke'i tähelepanu köitnud ennekõike erinevatel ajaperioodidel, siis huvi historiograafiliste ja ajaloooteoretiliste küsimuste vastu läbib punase niidina kogu tema loomingut. Juba oma doktoritöö teemaks Oxfordis valis Burke ajalookirjutuse uued suunad varauusaegses Euroopas (1500–1700), kuigi see ambitsioonikas töö jäi

²¹ P. Burke. *Popular Culture in Early Modern Europe*. Temple Smith, London, 1978. Rev. ed., Scholar Press, Aldershot, 1994.

²² Vt. nt. P. Burke. The "Discovery" of Popular Culture. – R. Samuel (ed. by). *People's History and Socialist Theory*. Routledge and Kegan Paul, London, 1981, lk. 216–221; P. Burke. What is History of Popular Culture? – J. Gardiner (ed. by). *What is History Today...?*. Humanities Press, Atlantic Highlands, 1988, lk. 121–123; P. Burke. *Popular Culture Reconsidered*. – G. Jaritz (Hg.). *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Leben–Alltag–Kultur*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, 13), 1990, lk. 181–191.

²³ P. Burke, R. Porter (eds.). *The Social History of Language*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987; P. Burke, R. Porter (eds.). *Language, Self, and Society. A Social History of Language*. Polity Press, Cambridge, 1991; P. Burke, R. Porter (eds.). *Languages and Jargons. Contributions to a Social History of Language*. Polity Press, Cambridge, 1995; P. Burke. *The Art of Conversation*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993; P. Burke. *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Polity Press, Cambridge, 2000; A. Briggs, P. Burke. *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. Polity Press, Cambridge, 2002.

²⁴ P. Burke. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. Reaktion Books, London, 2001.

²⁵ P. Burke. *The Fabrication of Louis XIV*. Yale University Press, New Haven, London, 1992.

²⁶ Samas, lk. 13.

lõpetamata seoses kutsega asuda õpetama vastasustatud Sussexi ülikoolis, kuhu ta jäi pidama 16 aastaks (1962–1978).

Burke'i esialgne historiograafiline inspiratsiooniallikas oli *Annales*'i ajalookoolkond Prantsusmaal, mille tööde tutvustamisele aitas ta Inglismaal oluliselt kaasa.²⁷ Kuigi Burke on tunnistanud, et tal ei õnnestunud saavutada prantsuse kolleegidega isiklikku lähedust, loeb ta siiski tänini oma suuremateks eeskujudeks Lucien Febvre'i, Fernand Braudeli ja Emmanuel Le Roy Ladurie töid. Burke'i sulest pärineb üks tänaseni paremaid lühiülevaateid *Annales*'i koolkonna ajaloo, mis valmis koolkonna 70. juubeliks (1989) ja kannab kõnekat pealkirja "Prantsuse ajalooteaduslik revolutsioon" (alusiooniga samal aastal tähistatud Prantsuse revolutsiooni 200. juubelile).²⁸ Kui aga Briti Akadeemia tähistas paari aasta eest oma sajandat aastapäeva, siis telliti just Peter Burke'ilt koguteos, mis pidi andma ülevaate inglise ajalookirjutuse arengutest 20. sajandil.²⁹ Burke'i historiograafilised huvid ulatuvad aga Euroopast kaugemalegi, nagu näitab tema hiljutine katse sõnastada Lääne ajalookirjutuse eripära globaalses kontekstis.³⁰

Algusest peale on Burke'i kirjatöid iseloomustanud interdistsiplinaarne suunitlus, neisse on alati piktitud viiteid ja vihjeid teistele humanitaar- ja sotsiaalteadustele. Üleskutsena dialoogile ajaloo ja sotsiaalteaduste vahel võib käsitleda tema 1980. aastal ilmunud raamatut "Sotsioloogia ja ajalugu", millest tosin aastat hiljem valmis

teine, ümbertöötatud trükk pealkirjaga "Ajalugu ja ühiskonnateooria".³¹ Burke on ajaloolane, kellele meeldib töötada ajalooeaduse eesliinil, tema esseedest ja raamatutest saab alati aimu, kuhu suunas ajalookirjutus on liikumas. Selle huvi ühe väljendusena ilmus 1991. aastal Burke'i toimetatud kümne nimeka ajaloolase koguteos "Ajalookirjutuse uued perspektiivid", mis pole tänaseni minetanud oma aktuaalsust.³²

Sellest pikast ja visandlikust ülevaatest peaks nähtuma Peter Burke'i huvide mitmekesisus, millel ei puudu siiski oma ühtsus – soov pidevalt avardada "ajaloolase territooriumi" (E. Le Roy Ladurie termin) ja reflekteerida enda ning oma kolleegide töid.

Marek Tamm

(1973)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna (1998). Magistrikraadi kaitsnud Pariisis *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*'is (1999). TÜ ja EHESS-i ajaloodoktorant. Ajakirja Vikerkaar ja kirjastuse Varrak toimetaja, kultuuriteaduste lektor Eesti Humanitaarinstituudis. Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti ja Euroopa ajalugu 12.–13. sajandil, ajalookirjutuse ajalugu ja teooria.

²⁷ Burke'i toimetamisel ilmus 1970-ndate alguses kaks tõlkeantoloogiat: esimene tutvustas varausaja Euroopat käsitlevaid artikleid, mis olid ilmunud "Annales'i" veergudel, ja teine *Annales*'i koolkonna ühe asutaja, Lucien Febvre'i kirjatöid: P. Burke (ed.). *Economy and Society in Early Modern Europe. Essays from the Annales*. Routledge and Kegan Paul, London, 1972; P. Burke (ed.). *A New Kind of History. From the Writings of Febvre*. Routledge and Kegan Paul, London, 1973.

²⁸ P. Burke. *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–89*. Polity Press, Cambridge, 1990. Vt. ka P. Burke. [Témoignage étranger]. – F. Bédarida (dir.). *L'histoire et le métier d'historien en France 1945–1995. Éditions de la MSH, Paris, 1995*, lk. 398–400; P. Burke. *The Annales, Braudel and Historical Sociology*. – G. Delanty, E. F. Isin (eds.). *Handbook of Historical Sociology*, lk. 58–64.

²⁹ P. Burke (ed.). *History and Historians in the Twentieth Century*. Oxford University Press, Oxford, 2002. Oma enda panuses kogumikku ("Historiography and Philosophy of History", lk. 230–249), kurdab Burke m.h. inglise ajalookirjutuse teoriavaenulikkuse üle, mis on hakanud murduma alles viimastel aastatel.

³⁰ P. Burke. *Western Historical Thinking in a Global Perspective – 10 Thesis*. – J. Rüsen (ed.). *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*. Berghahn Books, New York, Oxford, 2002, lk. 15–30. Burke'i teesidele järgnevad paljude nimekate ajaloolaste ja ajalooteoretikute kommentaarid, mitmed neist võrdlemisi kriitilised.

³¹ P. Burke. *Sociology and History*. Allen and Unwin, London, 1980; P. Burke. *History and Social Theory*. Polity Press, Cambridge, 1992.

³² P. Burke (ed. by). *New Perspectives on Historical Writing*. Polity Press, Cambridge, 1991. Raamatust valmis 10 aastat hiljem teine trükk, mis sisaldab koostaja mõningaid olulisi täiendusi: P. Burke (ed. by). *New Perspectives on Historical Writing. Second Edition*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2001.

Katkendid minu mälestustest

II

Martin Vares

Martin Vares ja Ella Zingel aastal 1915. Foto Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

Lõikuse kuu 28. lahkusin teist korda oma sündimise kodukohast Warreselt, kus ma seekord peale 4 kuu aja kitsendamata vabaduses nooruse joovastust maitsedes võisin viibida, – nüüd lahkusin jäädavalt – et uuele kohale Tamme oma kohuste täitmisele asuda. Kui teisel päeval päralt jõudsime, arvasid mu saatjad vennad Jaani Antsu uut kohta nähes: “nüüd oled küll talutarest sanna tullu.” Tähen­dab, hea koha pealt [h]alvema peale tulnud. Koli kohale seadimise järele vaatasime koos ruumid ja panipaigad üle, niisama käisime koolimaad läbi, mida 10 taalri osa üteldi olevat. Otsus oli ühine: endine koht majandus­liselt uuega võrdlust välja ei pea, kirjutaja palk 100 rbl. lisana hoopis arva­mata. Üks miinus oli siiski. Kui vennad minust lahkusid, täitis mind rõhuv ärrduse tundmus, et oma kodust, sugulastest ja nooreia seltsilistest täieste lahutatud nii kaugel olin. Kui emake mõne nädala pärast järele tuli, sai ka Tamme peagi koduseks.

Et koolimaad pooletera peal olid, see sidus mind kohe töö ja talitusega koha külge. (Siin kohal ei taha tähendamata jätta, kuidas pooleteranik Niglas Pannel ime haru[l]daselt endise Kärstna koolimaa rentniku Hans Legeniga oma olemises kanamuna vääriliselt sarnased olid: mõlemad koera alandusega,

meeleunus[t]useta, midagi ei saanud ilma valeta kõnelda, purujoodikud, kuid iga peatäie järel vandusid viinajoomise ära.) Peale selle pidin ennast kirjutaja ameti vastu, mis mul täieste tundmata oli, valmistama, mida piirimehe Mitti läbi, kes ajutiselt kirjutaja aset täitis, kergeste võimalik oli kätte omandada. Kihelkonna koh­­tunik, kes tolle aja vallavalitsuse otsekohene ülemus ja kirjutaja ametisse kinnitaja oli, nõudis minu kirjutaja ameti pidamiseks kohal[iku]. koo­livalitsuse kirjaliku luba. Seda muretsesin, kuid õpetaja kirjal[ikus]. lubas seisis, et koolivalitsus lubab mulle kirjutaja ametit “versuchsweise” (katseviisil) pidada. Nõnda kinnitas mind kihelkonnakohtunik Pontus v. Haller ka “katseviisi kogukonna kirjutajaks”, mis ametit ma niikaua, kui Tammes viibisin, pidasin.

Võeristav oli esite hulga asemel veikesse kogukesega, 24 igapäevase lapsega, neistki oli 4 väljastpoolt valla piiri, koolitöö, – harjusid aga viimaks ka sellega. Õpe-ained olid needsamad, mis Helmeski, ainult usuõpetuse alal nõuti lastelt iga kooli aasta 10–12 pika kirikulaulu otsani päha õppimist, mis noore ja õrna ajukeste peale tõepoolest rammestavalt pidi mõjuma. Teine mitte palju vähem pöörane nõudmine oli, et koolis lugemise raamatuks tingimata “Eesti laste sõber”, veike saksakeelest Wõru murdesse

ümbertantud kõlblise sisuga jutukeste kogu pidi olema, – vist õpetaja Schwartz'i⁵⁰ välja antud, – mis lastel enam[-]vähem päha oli jäänud ega mingit huvi enam lugemiseks ei pakkunud. Ke-vade kooli katsumisel juhtisin revidenti[-]õpetaja von Holsti tähelepanemist eesnimetatud puuduste peale, mis lubati “meelen pittä”. Järgmisel kooliaastal võtsin lastevanemate nõusolemisel “Liivi[maa] ülemalt maakooli valitsuselt” lubatud Jakobsoni “koolilugemise raamatu” kooli[s] tarvitusele. Kirikulaulude pähaõppimist lühendasin 11 pealt 5 peale, selle vasta püüdsin lapsi kodumaa tundmises täiendada ja selle sisu neile armsaks teha. Koolikatsumisel näitasin õiglaselt oma veikeid uuendusi, kuna kodumaa tundmist mind ise küsida lasti ja koguni kiideti ja nõnda jäi revident-õpetaja kõige järjeldustega – rahule.

Oma poisikese põlve unistusi, kõstri kohustega varustatud olla, võisin Kanapääs jault täide saata. Jumalaorjusel kirikus oreli-mängimisest kuni kirikaedade peal surnumatmiseni, olin kirikus käimise puhul igakord vanakese Treffneri aset heameele ja suure huviga täitnud. Ühel niisugusel kirikus oreli-mängimise korral sündis veike vahejuhus. Oli õppuslaste õnnistamise püha; kirik rahvast puupüsti täis. Istun oreli pengil seljaga vastu kogudust. Keegi vallatu neiu G. pistab mulle kirja pihku, keda ma jutluse ajal läbi loen. Õpetaja saadab Jumalaorjuse vältusel võõrmündriga käsu, mul kohe peale selle lõpu käärkambrisse tulla. Lootsin ilusa mängu eest tänu saada ja läksin. Kui v. Holst halvas tujus oli, siis vaatas ta ikka üle jutuloleva isiku pea tühjusesse (ta oli üle 6 jala pikk isik), nii ka täna. Õpetaja: “Tahtsin juba ammu ütelda, et oreli-mängimisega ei tohi efektisi teha, mis kogudust jutluse tähelepanemises eksitab.” Täna ja tahtsin lahkuda. Õpetaja: “Te olete jutluse ajal tähendusi teinud (Notizen gemacht).” “Mis? Kuidas?” Õpetaja: “Kõige pühamal silmapilgul kirjutate vana hingekarjase ütelsi üles, et teda

ära anda^x (verraten).” Kõneles saksakeeli, nagu harilikult. Õnnetumas ärevuses tõendasin Jumala juures, et midagi sellesarnast ei ole olnud. Õpetaja nukka: “No, Jaak! Tamme koolmeister ütlet, ta ei olnes mitaki kiroten.” Nüid alles nägin, et peale meie keegi kolmas kapi varjul seisis. Kutsari Jaak: “Täl olli paper käen nink nago kirot tōne.” “Niisugune jesuiit!” pahvatas tah[t]mata mu sisemusest, – tõmbasin plika kirjakese taskust, seletasin selle saamist ja lugemist oreli pengil, mis õpetaja täielise rahuldamiseni ulatas.

Kanapääs peeti iga kooliaasta aga iseäranis enne jõulu järjekindlalt üle laupäeva õhtupooltel kõstre majas kirikuõpetaja juhatusel nõnda nimetatud kooliõpetajate konferentsisid. Neil koosolekutel räägiti kooli elusse puutuvaid vajadusi läbi ja võeti vahetevahel mõni õpeaine põhjalikuma arvustamise alla. Nii juhtis [nende] ridade kirjutaja ühel koosolekul ametivendade tähelepanemist lugemise tunni ja selle puudulise aine tarvitamise “Eesti laste sõbra” peale, näidates kuidas lugemise õpetus algkoolides üks kõige tähtsam õpeaine on ja selle õpetuseks kõige paremaid raamatuid, mis saadaval, peaks tarvitama ning selleks Jakobsoni “Kooli lugemise raamatu” soovitas. Tõusis äge vaidlemine poolt ja vastu. Õpetaja muidugi vastaste eesrinnas “kivil-kirvel” vasta: “Kui uvvende, sis joba Malmi “Laulud ja Loud”⁵¹ ent tolle kerku müüri lõhkuja Jakobsoni omi ilmanki.”^{x52} Uuendus kukutati läbi ja “Eesti laste sõber” jäi Kanapää koolides endisele auu-kohale. Päha õpitava kirikulaulu[de] vahendamist Tamme koolis nähti õpetaja meelega olemataks vaikida tahtvat, et mitte plahvatavasse ainesse puutuda. Kuid just see vaikimine julgustas mind teistega üleliigset pähatuupimist põhjusemõtteliku läbirääkimise alla võtma. Nüid tuli heitlemine: ühel pool kõrge haridusega vilunud võimu esitaja, teisel pool õigusega varustatud enamus, mis kolmest koosolekust läbi ulatas. Õpetajal ei olnud viimaks muud

⁵⁰ Johann Georg Schwartz (1893–1874), Põlva koguduse pastor, mitme kooliõpiku autor. Tema “Eesti Laste sõbber” (esitrukk 1873) oli lõunaeestikeelne lugemik, mida kasutati laialt Võru praostkonna külakoolides. Ka J. Hurt võttis selle raamatu 1873. aastal kasutusele Otepää kihelkonna külakoolides.

^x Kanapää (Kanepi) õpetaja v. Holst nõudis igal õnnistamise korral kirikus õppuslaste käest, et nad pidid usutunnistusega ühes pühalikult tõutama kuni surmani “ei vene ega veliste poole hoida”. Selle klauseli sisu, kus veliste ainult pehendamiseks või katteks juure oli lisatud, saigi vanal õpetajal põhjuseks olema noore neiu süita kirjakest äraandjaks tondiks kujutama.

⁵¹ Eestlasest Rapla koguduse pastori Karl Eduard Malmi (1837–1901) mitmes osas ja trükis (esitrukk 1874) ilmunud koolilugemik, mida kasutati Eestimaa kubermangu (Põhja-Eesti) rahvakoolides kohustusliku õpikuna.

^x See v. Holsti ülekohtune Jakobsoni teotus andis mulle põhjust üht kaunis tänamata kirjatükki kokku seada: “Kes on kiriku müüride lõhkuja?”, mis Sakala veergudes M. Mitt'i nime all ilmus.

⁵² Vt. Kes on kiriku müüride lõhkujad? Sakala Lisaleht 30.12.1878, nr. 50, 51.

vastata: “Ent ku latse vanas ja pimes jäävä, sis võiva na noid pähä opitu troosti sõnu luke.” Selle peale vastasin: “Meie kasvatame noortsugu nägijaks rahvaks aga mitte pimedate[te]ks kerjusteks,” mis ümbruskonnas lentsõnaks olla saanud.

Niikaua kui need koosolekud õpeainete arutamiseks enam vähem kooli elu[-]oluga ühenduses seisivad ja süita mõtete vahetust pakkusivad, olivad nad koosolejatele huvitavad. Ajad uuenesid, ka meie konferentside sisu muutus. Meie koosolekud saivad otsekoheseks jõukatsumise tallermaaks kirikuõpetaja ja kooliõpetajate vahel. G. v. Holst oli aruka selge peaga, alalhoidluse saksa luteri õpetajate kogu kehatust. Kõigis asjus järeleandmata põhjalik, ka iseenda vasta. Ta ei olnud aina oma kihelkonna ja ümbruskonna kõrgemates kihtides, s.o. mõisnikude seas tooni andja, vaid ka õpetajate koosolekutel ja synodidel olla ta silmapaistval kohal seisnud. (Peale selle olla ta õpetajate seas üks parem eesti keele tundja olnud, nagu dr. [Mihkel] Veske tõendas.) Kuid üks veike nõrkus oli tal; v. Holst usaldas oma vaimujõudu enam, kui see täide suutis saata. Kui ta oma üleolekuga kooliõpetajad vaiki oli kõnelenud, siis nähti ta arvamisest olevat, meid oma poole võitnud olema. Niisugustel kordadel kukkus ta omapärase vaimustuse hoosse, kus ta siis kõik eesti ettevõtted, nagu Aleks[andri]. kooli asutuse, [Eesti] Kirjameeste Seltsi, põllumeeste seltsid õpetajale omase mõõdupuuga arvustas, et need “armsa maarahva” hukatuseks olla asutatud. Niisama kiskus ta vene asja maha: kord võttis ta taskust paberi rubla ja sõnas: “Tän om kirotet, et tolle ettenäütamisele todavõrt kulda saap, ent tu om pettüs, toda noil ei ole.” “Vene ametniku nõna om vahast, kos sa ta’ käänad, sääl ta sais, kost aga rasva haisu nuhkab.” Niisuguste võeriti arvamisest alla püüdis ta kooliõpetajaid painutada. Kui meie seda liialdamiseks ja ülekohtuliseks pidasime, selle vasta protesteerisime ja sagedaste kõige ägedusega vasta vaidlesime, siis oli vana

Holst õnnetu, võt[t]is ühe tolga oma pikki halle juukseid näpo vahele ja raputas neid pisarsilmil sõnades: “Velle, mu pojah, noile ei mõista te inam avvu anda.” Sarnasel juhusel muigasid suurem jagu naeru tagasi hoida, kuna minu loomus seda nähes – ehk ta küll mu vastane oli – ärrduse tunnete all vapustatud tummalt ja varjatult kaasa kannatas. Nende tormiliste koosolekute järele olla v. Holst ühel konferentsil, kus ma puudusin, kooliõpetajaid meelsuse järele erakondadesse jaganud ja mind oma vastalise erakonna eestvedajaks rakendanud, Erastvere kooliõp. G. Lutsu ja Jõksi kooliõp. J. Leppiku kaasaitamisel, kelle järele kooliõpetajad J. Kudu Põlgastest, G. Muld Piigastest, H. Kann Krootusest ja vahel ka Võõbus Karstist sörkida.⁵³ Seda rääkis mulle Erastvere kooliõpetaja Gustav Luts.

Kanapää kooliõpetajate laulukoori kontserdireisid, millest mujal veel juttu saab olema, vältasid mõnikord nädalate kaupa – muidugi kooli vaheaegadel – mis õpetajale pinnuks silmas oli. Iseäranis läinud 1880 a. suve kontsertide järeldustel kautas vana õpetaja viimase kannatuse natukese. Selle tagajärjel paigutati siis ka meie koori parem laulja Sõrste kooliõpetaja Adolf Daniel⁵⁴ sellega kasarmuteenistusse, et temale kirikueestseisja ja -õpetaja – kahte koolivalitsuse liiget täieste ignoreerides – ametis olemise tunnistust ei annud. Et koorile aga täit surma hoopki anda, selleks võeti kontserdi andmise võimalused ära, mis järgmisest näha. Paar nädalat peale Danieli soldatiks minekut, käsutati kõik kooliõpetajad kirikumõisa koolivalitsuse ette kokku. Alguses juhiti tähelepanemist selle peale, et tähtsamate koolisse puutuvate küsimuste arutamiseks ja lahendamiseks terve koolivalitsuse nõusolemist tarvis olla, sellepärast olla meie esimene konferents koolivalitsuse kaasistumisel. Kuid paari süita küsimise järele: “Kas kooliruumid korras? Kas koolipuud juure veetud?” ei olnud konferentsi taulist enam midagi. Õpetaja võttis protokolliraamatu ja luges

⁵³ Gustav Luts (1849–19?) pärines Erastverest, Erastvere külakoolmeister (1869–1903?), EKmS liige (1873); Johan Leppik (1848–1901) pärines Krootusest, Jõksi külakoolmeister (1869–1901), EKmS liige (1877); Gustav (Kusta) Muld (1850–19?) pärines Vana-Piigastest, Piigaste koolmeister (1867–1899), EKmS liige (1877), Kanepi meeskvarrteti tenor; Hans Kann (1849–1932) pärines Kaagverest, Krootuse külakoolmeister (1872–1883), Kanepi ja Kalevala kvarteti kuulustenor, EKmS liige (1877). Hiljem elas ja tegutses Võrus ja Tartus; Johan Võõbus (1844–19?) pärines Tarvastu kirikumõisast. Võnnu kihelkonna Hammaste (1863–1866), seejärel Karste (1864–1881) ning taas Võnnu kihelkonna Kurista (1881–1904) külakoolmeister. EKmS liige (1877). J. Kudu puhul on tõenäoliselt tegemist siiski Kooraste Lokolt pärineva Adam Kuduga (1853–?), kes oli Põlgaste külakoolmeister (1874–1895), EKmS liige (1880?) ja Kanepi kvarteti tenor.

⁵⁴ Adolf Daniel (1859–1925), Sõreste külakoolmeister (1879–1881), EKmS liige (1879) ja ka kirjatoimetaja, Eesti Kirjanduse Seltsi liige (1908), Kanepi kvarteti bass. Tõi M. Veske põrmu Kaasanist Tartusse. Hiljem raudteeametnik.

sealt: “Et kooliõpetaja sagede kotust – mõnikord nädalate kaupa ära om nink tolle all kooli elu ja kord kannatep, sis om koolivalitsus hüvaspidanü järgmisi määrusi masma panna. 1. ainult üüts päiv voip kooliõpetaja omal volil kotust ära olla; 2. katepäiva kotust ära olemisel peäp kooliõpetaja seda enne kotuselise koolivanemale teätama nink 3. kolme päiva ehk pikembä kotust ära olemisel om kooliõpetaja kohustet kotuselise õpetaja nõun olemist pallega.” Sellega oli “konferents” lõpetatud.

Ametivennalik kokkukõla ja ühistunne kooliõpetajate vahel, mis Helmes täieste puudus, oli Kanapääs nii välja arenenud, et väha soovida üle jäi. Kui mõned üksikud isearvamises olivadki, siis ei tihkanud nad sellega palju lagedale tulla. Nii püüdsivad kooliõpetajad kokku tegurit sünnitada, kelle mõjuvõimuga rehendamä pidi. Mujal tollaegsed kooliõpetajad oma naabrimestest palju välja ei paistnud. Ehk haritusliselt küll kõrgemal, aga seltskondlises läbikäimises oli kooliõpetaja sama alapinnale muljutud, mis iga teinegi külaelanik. Kanapääs oli see teisiti. Kooliõpetajad olid seal seltskondlise vilumusega mitu aega teistest ametivendadest ees. Perekondline läbikäimine tolle aja maa parema kihiga, nagu mõisavalitsejatega ja mõisapidajatega peale saksa aadeli, aga kõige ees kõster Treffneri perega, kelle kogu maja üleüldse sisemist vaimlist tõuget kooliõpetajale jagas, oli Kanapääs hariline, millest Helmes undki ei võinud näha. Nii oli ta üleüldistes ettevõtetes eestvõtja, perekondlises läbikäimises viisis hea kombe määraja.^x Lühikest aega peale mu Tamme tuleku oli üks niisugune pidulik kooliõpetajate koosolek Põlgaste mõisa pärisheerra Nicolai von Rothi pool, isa kiriku eestseisjast lahkumise ja poja sellesama ametisse astumise puhul.⁵⁵ Oli otse üllatav see sõbralik vahekord, kuidas kõrge aristokra[ati]a kui otsekohene ülemus oma rahva kooliõpetajaid nende töö väärtuse tõttu õigeste hinnata (ma ütlen meelega) – sõandas. Selle peale muidugi selgitati kooliõpetajate poolt mitme kõnega, kuidas ülemate usaldus ja vastatulek alamate kihtidele viimastes armastust äratav ja – armastus võib imet teha. Nõnda pidutseti kõige paremas kokkukõlas kuni hommi-kuni. Kus iganeski koosolemisi, nõupidamisi või

tähtsamaid perekondlisi pidusid ümberkautes peeti, seal ei tohtinud kooliõpetajad seltskonna esimeste tegelastena kunagi puududa.

Juba mitu aega liikusid õpetajausklide ringkondades jutud, mis tilgade viisi rahva sekka sattusid, nii ka minu kõrvu ulatasid, nagu “Wares minevat Tammest ära,” “Tamme kooliõpetaja saavat lahti,” “Tamme kool ühendatavat Walgjärve omaga” jne. (Walgjärve kooliõpetajaks oli õpetajale väga lähedal seisja Luiga, ajakirjaniku E[duard]. G[eorg]. L[ui]ga. isa⁵⁶). Sarnased kuulujutud mind küll ei eidutanud, aga manitsesivad siiski seda ustavama kohuste täitmisele. Ühel käre pakasel ve[e]bruari pühapäeval, kui jälle kõstri aset täitsin, andis õpetaja mulle käärkambris juhatust, et selle kange külmaga mitte tingimata vajadus ei olla iga surnu haua juures eralde matusse talitust pidada, vaid lasku ma surnud õnnistusemaia kokku tuua ja “lõõgu kolm kärblast korraga” (sel päeval oli 3 surnud matta) ning naeris nii heasüdamliselt sinna juure, missugust vallatut tuju ma v. Holsti juures näinud ei olnud. Tänasin ja tähendasin, et külm noort meest harilise kombe järele talitama takistada ei tohi. Kolmapäevane post toob mulle kohalise koolivalitsuse käest ametliku kutse ve[e]bruari 15 p[ä]eval]. 1881. a. Kanapää kirikumõisa koolivalitsuse ette ilmuda. Kutse kirjutus oli esmaspäeval, peale õpetaja pühapäevase rõõmsa meeolu, kirikumõisas N. v. Rothi poolt alla kirjutatud.

Tolle aegne kihelkonna koolivalitsus, s. o. kirikuõpetaja ja -eestseisja administratiivline tegevus, nii välja paistmata kui ta oli, oli siiski ainuõigusline piiramata võimkond, kelle omavolile ta võimus täieste vastas: oma otsusi tegi ta nagu mõni sõjakohus. Kuna selle vasta kooliõpetajal mingit kaitset ega seljatuge ei olnud. Rahva poolehoidmisel, kes kooliõpetajale palga maksja ja tema tööjõu tarvitaja, oli küll kõlblist väärtust, aga ülemuse ees maksmust ei olnud.

Enne üle elatud Helme sekelduste läbi koolitatud, mitte vaikiva “usklikude” kõnede kaudu ettevaatusele manitsetud, olid Danieli soldatiks andmisest saadik ka kontserdi reisid maha jäänud, nii ei võinud kõige parema tahtmise juures põhjust aimata, kellega õpetaja mulle kallale võiks tungida. Veel paar tundi

^x Mu kogemuste alasse kuuluvad Tärvastu, Helme ja kõnesolev kihelkond.

⁵⁵ Huvitaval kombel olid mõlemad kirikueestseisjatest Rothid Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed (1875).

⁵⁶ Mihkel Luiga (1837–1901) pärines Rõngu kihelkonnast Udernalt. Oli Valgjärve külakoolmeister (1856–1890). Tema poeg, hilisem ajakirjanik Georg Eduard Luiga (1866–1936) alustas oma karjääri samas koolis isa käealuse abikoolmeistrina (1882–1887). Mihkli vanem poeg Carl Friedrich (1861–?) oli Märt Varese vallandamise järel ühe aasta Tamme külakoolis asendusoolmeister.

enne koolivalitsuse istumist arutasime kahe selle liikmega koos õpetaja sepitsusi, aga selgusele ei saanud ma mingisugusele. Koolivalitsuse liikmed: kirikueestseisja N. v. Roth jun., õp. G. v. Holst, köster Ludvig Treffner ja kihelk[onna]. koolivanem Gustav Daniel⁵⁷ võisivad vaevalt 15 min[utit]. koos istunud olla, kui mind ette kutsuti ja N. v. Roth ütles: “Koolivalitsus teeb teid ametist lahti!” Ma ei ole enam nii arglik nagu Helmes ja püian niipalju kui iseseisvusega kooliõpetaja seisukohalt võimalik ennast kaitseda – ja palun põhjusi nimetada. v. Roth: “Teie sõnakuulmatus.” See oli üllatav. “Teatage, milles seisab mu sõnakuulmatus.” v. Roth: “5. ja 6. ja[anuaril] olede ilma koolivalitsuse lubata kodust ära olnud.” “Olen 2 päeva sell korral küll kodust ära olnud, olen seda teie määrust mööda kohalise koolivanemale teatanud.” Selle järele haarab v. Roth õpetaja eest protokolliraamatu ja loeb: “Punkt 2. Kahe päeva kodust ära olemisel peab kooliõpetaja kohalise õpetaja nõusolemist paluma.” Ma protesteerin ja nimetan seda ebaõigeks, mida kõik kooliõpetajad tunnustada ja tõendada võivad. v. Holst saab rahutuks, hakkab toolil liikuma ja teeb tasa tähendusi, v. Roth valjult: “Niisuguseid väljaütelusi ei ole siin lubatud, nüüd võide minna.” Selles samas toonis vasta: “Tean isegi minna, aga teie dokumendid on võltsitud.”

Eesseisva otsuse tegemise juures on koolivalitsuse liikmed kaks kohe vasta olnud, kuid sellest hoolimata sundinud õpetaja otsuse vastast poolt protokollile alla kirjutama. Gustav Daniel, kes selge peaga haritud inimene oli, nõudnud oma ja Treffneri isearvamist protokoleerida, aina siis võida nad alla kirjutata. v. Holst arvanud aga, seaduses ei olla seda kuskil ette nähtud, et koolivalitsusel kaks ise arvamist on, pealegi olla kirikueestseisja heal, nagu käesoleval korral, otsust andev, järjekult ei olla vastaspoole allkirjasid vajagi.^x Nii ignoreeriti kahe koolivalitsuse liikme olemas olemist täieste.

Nii kohe kui nõndanimetatud “koolivalitsuse” otsus kooliõpetajate kõrvu ulatas, tõusis sarnase kuulmata väänamise – otse protokoll

võltsimise – tõttu viimaste seas veike “sõja valmistus” ja täitis iseäranis nooremaid äge viha ja piirita põlgduse tunne ja taheti kohe alla kirikumõisa v. Holsti kallale tormata. Kuid arvati siiski paremaks kirjaliku protestiga esineda. Säeti täieline vastuvaidluse kiri novembri koosolekul avaldatud määruste väänamiste vastu kokku, kus tõendati, et määruste punkt 2 sisaldas “kahe päeva kodust ära olemisel peab kooliõpetaja seda enne kohalise koolivanemale teatama”, aga mitte kohal[iku]. õpetaja nõusolemist paluma, nagu nüüd kinnitada katsutakse. Alles 3 punktis 3 päeva ja pikema aja äraolekul oli kohal[iku]. õpetaja nõusolemisest jutt. Selle kirjale kirjutasiivad kõik 15 valla- ja kihelkonnakooliõpetajad ja isearvamises olevad koolivalitsuse liikmed, kui üks mees alla ja toimetati kirikueestseisja v. Rothi kätte. Kõik allakirjutajad jäivad ärevuses ootma, mil viisil kirikuõpetaja ja -eestseisja endid vabandama saavad, sest teist väljapeasemise teed ei võinud olla. Ei midagi sarnast. Terve kooliõpetajate protestikiri vaigiti surnuks; aina Daniel tagandati kihelkonna koolivanema ametist, ettekäändega, olla oma enese ametikohuste vasta protesteerinud.

Palju nimetatud v. Holsti ja v. Rothi, kui Kanapää koolivalitsuse vastu, eelnimetatud protestikirja nõjale toetates, andsin kaebduse Tartu-Wõru Kreis[i] maakooli kohtus[s]e, kus Kanapää k[ooli].v[alitsuse]. otsust tühjaks teha palusin. Nimetud kohus jättis mu kaebduse ja käega katsutava ülekohtu tähelepanemata ja mu vasta käiva otsuse jõusse. Selle viimase otsuse vasta apeleerisin Liivi[maa] ülema-maakooli kohtuse, kus mu palve ja kaebdus vastusegi väärt ei arvatud. – Tamme vallavalitsus, kes kooliõpetaja ülekohtulises tagandamises oma õiguste kitsendamist nägi, pööris palvega otse Liivimaa kuberneril paron Uexkülli⁵⁸ poole, kuid seal juhati vallavalitsust neistsamust asutustest abi otsima, kelle uksi mina juba kulutanud olin, kus valla kaebdused niisama tagajärgedeta jäeti kui minulgi.

Sügise 1881 a. sundis kihelkonnakohtunik P. v. Haller^x – ikka nim[etatud]. kahe herra

⁵⁷ Gustav Daniel (1855–1893), põllumees ja mesinik, Kooraste vallakirjutaja, Kanepi Lauluseltsi asutaja, mitme mesindus- ja aiandusraamatu autor, EKMS liige (1879) ja Kanepi kvarteti bass.

^x Nicolai v. Roth sen. on kiriku eestseisjana õige iseseisv olnud; peale käimiste korral sagedaste kooliõpetajate kaitseks välja astunud. Kuna N. v. Roth jun. veikse haridusega ja piiratud arusaamisega oli, selle tõttu ka v. Holsti mõjust täieste ära rippus.

⁵⁸ Alexander Uexküll von Guldenbandt (1840–1912), Liivimaa asekuuberner (1872–1874) ja kuberner (1874–1882).

^x P. v. Haller oli harudaselt ropp talurahva vastu. Kohtupeegli juures sõimamine oli igapäevane, nii karjus ka Tamme kohtumehe[le] Kukrus'ele näkku: “Sa oled kui tatt, mis seina külge viska.” Seisis ikka küljega kõnelejat vastu.

ülesandel – Tamme vallavalitsust kõige kange-
ma karistuse ähvardusega koolimaad ja -maja
uue kooliõpetajale, Walgjärve Luiga pojale,
kes ilma valimata valla tahtmise vasta, õpetaja
poolt kohale saadeti, kätte anda. Vallavalitsus
muidugi oma otsust vasta, pealegi kus ta kaebdus
kohalise koolivalitsuse vägivallateo vasta käimas
oli, seda teha ei võinud. Selle tagajärjel tagandati
vallavanem Mart Lilliallik ja vallakirjutaja s. o.
minuke valla ametitest.

Nüüd oli siis v. Holst mõlemad kohad, mis ta
mulle nii heasoovilisel andnud, nimelt kooliko-
ha jälle äravõtnud. Imestada ei ole selle juures
midagi. On ju mitmeid, keda ülemus kohtadelt
tagandab, sagedaste koguni möödapeasemata
selleks sunnitud on. Olin ju mina ka igapäeva-
ne inimene, kellel omad puudused ja nõtrused
nagu igal teiselgi ega tulnud mul meelegi
kergatsi viisi ennast teistest paremaks pidada.
Olin eksinud, mis siis muud, kui ametist lahti!
Kui siin veel sellest mõne riaga juttu teen, siis
mitte lahtitegemise enese vaid selle meetodi või
viisi pärast, kuidas ja missuguste vahenditega v.
Holst seda toimetas. Üleüldse kordus Kanapää
operatsio[o]nis seesama, mis Helmeski, mõne
veikse vahega. Helmes ei lausunud minu süüst
sõnagi, mille sisu mulle tänaseni tumedaks
jäänud, Kanapääs kombineeris v. Holst omast
määrustest süüd mulle kaela, kuna ta minu pä-
ris süi^x surnuks vaikis. Helmes anti mulle head
tunnistused, Kanapääs taheti mind sõnakuul-
mata ulakaste tembeldada. Milles aga Kanapää
täielise rekordi löi, oli niisama aluperane kui
järele aimamata leidis. Kui kutsutud ja säetud
rahva kõlbluse kasvataja ja kaitseja, eeskujuna
vaht – selle asemel et otsekohene ja õiglane
olla – säeb v. Holst novembri kuul sööda välja
ja kui oodatud ohver kolme kuu jooksul löksu ei
läinud – kauem ei püsinud ta kannatada, – siis
kahmab ta, et oma ohvrit täieste tabada, viimase
abinõu järele – dokumentide võltsimisele. See
pidi mõjuma ja – mõjus ka.

Kui üks võimkond nagu jutus olev kooliva-
litsus õiglusest ja kõlblusest nii ära vaarunud, et
oma tegevusealal vahendid ei valita, siis ei ole
tal enam oluliselt sisu edasi kesta ja peab varem
ehk hiljem iseenesest kokku varisema. Mitte üksi
tolle aja Helme ja Kanapää, vaid kogu maa koo-

livalitsus oli ära iganud, kui orja aja jäänus sisuta
õõnsaks ära kõngunud ega suutnud enam aje
nõudmistele vastata. Sellepärast ka see viimase
jõu pingutusega allalhooldmise väide, et veel peal
vee seista ja peasta, mis peasta võimalik, kus
kõige alatamad abinõud ja kriukad veel head
ja vastuvõetavad küllalt olid. Kuhu niisugune
ebakorralik ja õiglusetu septsus meie hariduse
asja juhtimise välja viis, selleks ei võinud kahte
mõtet olla. – Nii tähtsuseta ja tühine mu kokku-
põrkamine tolle aja saksa suost võimu esitaja-
tega oli, ühe liivaterakese osa võis ta siiski meie
äratarretanud Balti iseolemise kantsi nõrgen-
dada ja teise a[a]tomi võrra valgusele vasta, mis
tule kiirtena meie maa olude ärasammaldanud
keskaja müiride pragudesse tungis, igatsetud
uuendusi meile lähendada aidata.

“Warese kuum veri peap kasarmun jatedus
saama.” Sellest lõbust jäi aga v. Holst ilma.
Naabri Kähri preester Vsevolod Troitski⁵⁹ oli mu
mitte kaetsemise väärt seisukorrast väeteenistu-
se asjas kuulda saanud ja avaldas mulle omalt
poolt ametliku kirjaga soovi, kas ma mitte Kähri
õigeusu kihelkonnakooli luteri usu kooliõpetaja-
jaks ei hakkaks? Ma võtsin pakkumise kui taeva-
anni vasta. Oli ju sellega mu mitme kuu pikuse
painaja murele “soldati hirmust” vabanemiseks
jäädav lõpp tehtud. Sealt tuli abi, kust meel ei
mõtelnud: meie “paremast seltskonnast” ära
põlatud ja mõnitatud “vene pap[p]ide” poolt.
Samaria mees tuli alla ja aitas mind. Nüüd sain
seega võimaluse ühe nende alandatud külapapi
kodusse pilku heita ja teise usu vaimuliku elu olu
oma silmaga lähemalt vaadelda. Peab ütleva,
et nende “ametivendade” s. o. luteri kirikherra
ja vene papi vahel peale ameti omaduse sõna
– vaimuliku – küll midagi muud ühist ei ole. Juba
pealiskautse välise silmitsemise järele näed ühte
toreduse hiilgusest ja teist harilise igapäevsusest
ümbritsetud olevat; üks sõidab neljahobuse
tõllaga paroni poole pidule, teine õiendab ühe
hobuse vankriga sõites küla vahel oma asju. Kuid
lähemalt tähele pannes laieneb vahe veel suu-
remaks. Ühel pool kõrkuse uhkus paendumata
iseteadvuse ilmega nõudmas ja käskimas, teisel
pool alandlikkus, sallivus, osavõtlikkus ja ar-
mastus sõnas ja teus; ühe juure peab kartuse ja
värisemisega minema oma asju ajama, teise juu-

^x Minu süüd ja eksimised, millega v. Holsti lepitamata viha enese peale olin tõmbanud, lasusivad selles, et ma mitte Helme Märt Jakobsoni meeleline ei olnud, nagu v. Holst lootis, vaid koguni selle vasta tuline Sakala Jakobsoni austaja ja südi poolehoidja olin ja pealegi mul veel julgust jätkus seda oma õigeks ja kalliks peetud meelsust igal tarvilisel korral avaldada ja kaitseda.

⁵⁹ Vsevolod Troitski (1850–1907) sündis Jaagupi-Uduvere õigeusu koguduse preestri pojana, lõpetas Riia Vaimuliku Seminari (1871), teenis preestrina Mõniste, Kähri (1872–1886), Hellamaa ja Väandra koguduses.

re tullakse usalduses abi otsima, nõu ja juhatust küsima; üks elab väljaspool “seda-sinast kurja maailma” ainult ametitalitustes rahvaga kokku puutudes, teine teab, et ta ainus intelligentlikkuse esitus külas, kelle poole teadmatuses pöörduda jääb sellepärast rahva sekka hääl ja kurjel päevil. Peale selle pean veel tõendama, et just laimude vastu nii preester Troitski, kui laiemalt tuntud kooliõpetaja Pakler,⁶⁰ kellele külalisena päevi ja nädalaid Kähris viibisin, kasinuse ja karskuse eeskujuna elasid. Tekkisid jutud, et ma vene usku olla läinud. Pean Troitski ja Pakleri kiituseks ütlemä, et nad liig peenetundelised olid selleks vähemadki ilmet avaldama.

Nii oma kare[da] saatusega enam[-]vähem ära harjudes hakkas elu nagu harilistes roobastes liikuma, kui korraga preester Troitski väljast tulles teatab: “Kanapää Holsti olla lastud.” See oli mulle üllatus, kõditav, erutav, põrutav, soovitatav ja mittesoovitatav. Tormilised ülesasted ja ägedad kokkupõrkamised Kanapääs olid mööda ja juba vaikinud ja nüüd niisugune kohutav tegu, kui väik selgest taevast. “Kas see õige? On see võimalik?” Ei suutnud ju nii hirmus koledat juhust hing kuidagi enesesse mahutada. Troitski tõendas, et Erastvere mehed, kes Wiira mõisa kihelkonnakohtusse sõitnud, temale rääkinud. Ei võinud siis kahtlust olla. Et mind järgmise päeva õhtuks Krootuse mõisaomaniku Leik'i poole soolaleivapidule oli kutsutud, siis juhtisin Krootuse[le] mineku Kanapää kaudu. Seal oldi kihkvel[-]kähkvel, räägiti ühte, arvati teist, mis ristirästi kohati üksteise vasta käisivad, Holst olla sängis küll haige, aga õiget otsa laskmisest ei teatud ometegi. Teisel õhtul tabas mind Krootuses, Kähri ja Kanapää kaudu mulle järele jõudnud käskjalg Tammelt tungiva hoiatusega: “Tamme on sillakohus sõjaväega välja tulnud Teid taga otsima. Äрге tulge Tamme, jääge Kähri. Ka Mitt on peidus.” See telegrammisarnane kirjutus är[r]itas mu avalikkust ja otsekohest enam kui erutas ja hirmutas. Mis oli mul sillakohtu või sõjaväega tegemist ehk seda karta? Hoiatusest hoolimata, läksin ma koolivanemaga, kes vastu tellitud, Tamme, Kiltre Mitti poole, kelle ruumides vallavalitsus aset oli [leidnud]. Keskööil võeti mind aga magamiselt shandarmide poolt kinni vahi alla. Teise hommiku vara algas Wõru sillakohtuniku paron Maydelli ja Tartu shandarmobersti v. Grumkowi

poolt minu asjade läbiotsimine ja kõige mu raamatute, paberite ja paberilipakate läbi sorimine. Mu lukutagused kapp ja laua suhvlaekad olid juba päev enne seda kinni pitseeritud. “Töötati” kuni hilja õhtuni, aga vistist tagajärjedeta – ma pidin küll juures olema, aga minu käest sõnagi ei küsitud – ei leitud midagi lubamata, ainult üks mu taskuraamat võeti kaasa. Minu erakirjad, laua suhvlaekas, mis ka kinni pitseeritud oli, oli arvatavasti noor Karl Mitt⁶¹ ettevaatuse pärast kõrvaldanud ja aset vana ajalehtedega täitnud, kuid asjata, minu tollaegne kirjalik läbikäimine oli niisama puhas kui süta. Peale läbiotsimise tähendas sillakohtunik, et nendega kaasa pean tulema. Küsimise peale: “Mis põhjusel ja kuhu?” vastas paron Maydell: “Võin niipalju ütelda, et see kõik kuberneri käsu peale sünnib; muud saade pärast kuulda.” Kõik “töötamise” aeg päev otsa oli kohtumaja shandarmide ja Tartu linna vahtide salkadest ümber piiratud.

Saverna kõrtsi juure, kuhu mind saksad viisid, olid lugemata rahva hulgad kokku kogunud. Oli “Holsti laskmine” rahva huvivid juba oma jagu pingutanud, nüüd sinna juure kahe[-]kolme ööpäevane jaht minu tabamiseks, kus viie kuue 4 hobuse tõllade ja postvankridega mõisate ja talude vahel edasi[-]tagasi kihutati, siis veel mitmed külas ennenagemata mundrikandjate mõõgameeste salgad, – see oli linnadest kaugel sügaval maal sündmus, mis kogu ümbrust viimase võimaluseni erutas. Ei võinud ka mingisugust kahtlust olla, et “Holsti laskmine” ja “Warese kinnivõtmine” kõige võimaliku ja võimata peensustega nüüd ühendusesse säeti. Saverna puuduliselt valgustatud eeskõrtsis seisivad saksad ühel pool, rahvakogu mõõdukas kauguses vasta teisel pool, kui korraga üks suur paendumata kontidega kohmakas noorevõitu mees rahvamurrust läbitungides paroni ette sooviga astub, kas ta võiks Tamme kirjutajat, kes veel ilma ivata, pisut kostitada. Anti luba. Seda inimest vaevalt tundes ei olnud temaga midagi ühist, olgu siis, et ta objekt oli, kelle üle oma kirjutajaametis esimese protokolli tegin, kus ta (Kaarli Turvas) 24 tunniks pogrissse mõisteti, et “oma peremeest seina vastu oli litsunud”. Siis kadus ta silmapiirilt ja nüüd umbes 3 aasta järele näen teda jälle. Teda vaadeldes paistis, nagu oleks ta kahest lahkuminevast olevusest koos seisnud: ta ette poole pisut kõssi vajunud

⁶⁰ Villem (Vikenti, Filip) Pakler (Paklär) (1848–1924), eestlasest õigeusu kõster ja koolmeister pärines Urvaste kihelkonnast. Teenis kõstrina Karula, Kähri (1878–1883), Laitsna, Mälupe ja Antsla kogudust. Üks esimesi eesti ühistegevuse edendajaid ja Antsla tarbijate ühisuse asutajaid (1902).

⁶¹ Karl Mitt (1861–1953), Mart Miti poeg.

hiiglasuur laia õlgadega keha näitis muistse aja pärandus olevat, kuna ta harilike süita lapseliku silmadega ja kaasakiskuva armsa näoilmega pea oleviku inimest esitas, vaevalt kokkukõlasse sündis. Sellest ebanormaalsusest vahest ka tema ulakus. Nüüd nõudis ta tungivalt mu nõusolemist saksu läbi peksa, ta olla kõik hästi ette valmistanud, rahvas olla tema poolt. Muidugi vaigistasin ta rahule.

Õõ, oli kole kottpime õõ. Ilmaruumi täidab ääretu paks pimeduse sügavus, mida keskjalve paljas maa oma mustava pinnaga veel teise võrra tumendab. Ei vilgu tähekest, ei näe taevast, kogu maailma ümbritseb segadiku – shaosse otsatus. Tundus nagu oleks emake loodus tahtnud oma lahendamata umbsuse ja tinaraskusega praegu sündivat ülekohtu sündsamasse kokkukõlasse liituda. Lahtine postvanker hõljub nagu lootsik laenetel, põhjatu lödisel maanteel neljast kronust sügavas sopas sumbates sikutatud sammu edasi kurjale ilmale vasta. Nii sõidutati mind, nagu mõnda hunnide kuningat, shandarmide kvarteti norskamise nokturne saadetusel, keda ainult postipoisi piitsaplaksud ja nõõ, nõõh! vahetevahel segasid, Wõru vangimajasse, kus mind lahke lihav isand selges saksa keeles tervitates, kui oodatud külalist vastu võttis. Kui mu riided lahti ja ühes asjade ja rahanatukesega hoiu alla olid võetud, juhiti mind saatjate poolt, kui kuningat kunagi, mulle juba mitu päeva ette valmistatud “salongi”.

Uni, kõige elava olevuse loomulik keha puhkuse vahend, vaevatud väsinute vaigistaja ja piina kannatajate rahustaja, lautas viibimata oma halastusrikkad kaitsjad tiivad ülekohtuga koormatud ohvri üle ja uinutas teda unustuse ilma Leete lätetel. Aga seda meele äraheitlikum ärkamine. Raskest unest äratud, näen ühte habemega koltunud näuga inimest võtmete kimbuga ja teist supinõu ja leivakantsikuga enese ees. Võtmehoidja sõnas: “Oli vist hüva ase, ei te tahtnud ärgatagi,” teine: “Pallessi, mekke ka meie rooga.” Nad kõnelesid veel midagi, aga ma jäin vait ja vaatasin instinktiivselt nende, kui kõriloikajate peale. Kui nad ukse kole[da] võtmete kõlinaga ja praksamisega kinni käändnud, siis alles sain aru, kus ma olin ja mis ma olin. Ainult sellel on õige mõõdupuu vabadust õigete hinnata, kellelt ta võetud on. Nüüd kerkisid seitsme peaga sarvilised mu mõteteilma. Mõtetesegadik ja nende hulgad tormasid nüüd uue ägedusega minu juba enne piitsutatud ajudesse, et vaene

pea neid enam arendada ei suutnud. Sellest mõtete shaosst sain ainult mõnda tähtsamat kinni püüda, kust meeleheitlik kahetsus avaldus, kuidas nii kergemeelne, nii lapselik võisin uskma olla, et “õige hõlma ei hakata”. Oleksin ma Tammelt saadetud hoiatust tähelepannud, võiksin praegu vabalt Kähris viibida. Aga sealsamas tabasin ennast vasta mõtte pealt: sa oled ometi õigete teinud. Oleksid hoiatuse järele Kähri läinud, oleks arvata võidud, et sul midagi karta on ja ennast varjata tahtsid. Nii keesid ja mässasid vaigistamata mõtete le[e]gionid pisukeses peas nagu veike laevake maru tormiga ääretu müri-seval merel, – ei kinnitust ega peatust kusagil. Veikest 12 jala pik[k]ust ja 7 jala laiust ruumi tammusin kui puuri lövi vahet pidamata üle ja ümbert, kui korraga võtmete kõlistamisel uks lahti läks ja mind ämariku eel õue peale saadeti. Kongi tagasi jõudes, teistsugu mõtete otsimise kiuste, sattusin jälle oma saatuse perpetuum mobile keerdülesande arutuse jätkamisele, mis tuhandates teisendites kordus, kuni peale poole õõ väsinult lavale langesdes mu kallim sõber uni mu peale halastas. Nii oli see eila, on täna ja niisama saab ta homme olema.

Mõne päeva pärast tuli vangikoja ülevaataja, eelnimetatud paks herra, minu käest pärima, miks nende toitu ei söövad ja kas ma haige olevat? Ühte eitasin, teist jaatasin. Veel selsamal õhtupoolel ilmus mu kongi Wõru linnaarst dr. Karp.⁶² See haruldane inimesearmastaja arst ei vahtinud mulle kui kurjategijale kaugelt näkku ega annud keele näitamise järele mõnda mõrudat pulbrit, vaid kuulas ja katsus mind kui haiget hoolega läbi ja tunnistas mu veikse palaviku – hingeliste vapustuste tagajärjel – olevat, “mis varsti mööda läheb, kui ennast rahustada oskade,” – ega annud mingisugust rohtu, kuid lubas mind viibimata linna-laatsareti alla ülesse võtta. Järgmisel hommikul, teisel jõulupühäl toodi mulle linna haigemajast söök, kolm korda päeval ja peale selle kanneti sealsamast mu kongi laud, tool, lamp, pesunõud ja voodi kõige sisu ja pesuga, mis nädalas kord vahetati. Nii jäi see – tänu unustamata humaanse dr. Karp’ile – kuni minu vangistamise aja lõpuni.

Umbes kuu aja pärast, peale mu vangi võtmise – kuupäeva kindlaste ei mälesta – arvas paron Maydell heaks mind kahe mõõgamehe vahel sillakohtus ülekuulamisele võtta. Nagu mulle ettepannud küsimistest kaudselt selgus, süidistati mind Kanapää Holsti “laskmise” ettekavatsus-

⁶² Alvill Karp (1838–1926), usutavasti päritolult eestlane, töötas Karjalas Aunuse kubermangus arstina, seejärel Võrus maakonnaarsti (1878–1911), ajuti ka linnaarsti asetäitja ja eraarstina.

tes, kuna seda mulle aga lausa ei üteldud. Minu otsekoheste palve peale, “kes minu peale kaebaja ja mind kahtlustaja on?” vastas paron põiklevalt, et ta mind “kubernereri käsul ülekuulamiseks vangi võtnud”. Enese kaitseks sõnasin: “Ei Holsti laskmisest ega selle ettevalmistusest ei tea ma midagi. On teda lastud, sellest olen mina ilma süüta, mida mu Jumal taevast teab,” – ja palusin neid sõnu protokolleerida. Selle peale luges paron minult võetud taskuraamatust: “Meie isa, kes sa elad Tartus, pühitsetud saab su nimi Tallinnas, meie riik tuleb meile Peterburist” jne. jne. ette ja tähendas sinna juure, et see Jumala sõna väänamine Siberi vääriline süüd olla. Mina vastu: “Selle Jannseni pilkeks tehtud parodii kirjutasin Kanapää laulukoori kontserdireisil 1880 a., kus ma teiste lauljate poolt reinähtuste kogujaks valitud, Narva tööliste suust oma raamatusse, keda kaaslauljad tunnustada võivad.” Sellega lõppes minu uurimise all olemise esimene ja viimane ülekuulamine. Sell korral palusin ka, “kui mind vangistamisega hulluks ei taheta teha, siis kirjanduse tarvitamiseks luba anda”, mis jaatavalt otsustati. Nagu näha, tuldi mu soovidele kõigiti vastu, kuid vangist ei vabastatud ikkagi mitte.

Mu “Patmusel”⁶³ viibimisel käisid neli isikut mind vaatamas. Kohe teisel päeval peale minu ülekuulamist tuli keegi herra mu kongi, istus ilma ennast esitamata toolile ja hakkas laialt ja lahjalt vihamehe armastusest ja südameheale ärkamisest seletusi tegema. Palusin teada, kes herra on ja mis ta soovib? Siis alles teatas, et ta kohaline pastor (Struck⁶⁴) ja mind manitsema tulnud mu tegu Holsti vastu kahetsema ja ülestunnistama. Mõistsin teda ja vastasin: “Holst on mu vastane, ma ta armastust ei igatse; Teid aga palun ühes Holstiga järele jätta mind tagakiusamast.” Pastor: “Siis ei tunnista te mitte.” “Ei!” ja tõmbasin selle peale kongi ukse pärani lahti, mille taga ülevaataja kahe tundmata mehega seisid. See väliselt tähtsusetu vaimulikuga kokkupuutumine valmistas mulle siiski jälle omajagu meelehärma: mis olin ma ometi nende inimestele teinud, et nad kõige konksudega, peakselts väevõitu mind kurjategijaks tembeldada tahtsid. – Teises “külalises” esines sillakohtuniku juuresolekul Hendrik Tammist Tallinna maalt. Ta oli minu

klaveri võlatähe ärakautanud, mida ta sugulase kaudu juba Kärstnas kuulsin. Nüüd pidas ta parajaks mu hingekitsikuses mulle kallale tungida oma näruse võla olemas olemise kinnitust kõige kriukade abil minult välja pigistada. Nii ärapuretud kui ma ka olin, niipalju jätkus siiski veel jõudu ta soovi seekord mitte täita. Ta oma, mind tabada püüdmise väitedega tuletas mulle Köleri ajaloolises maal is “Minu maa”⁶⁵, junkru keti külles veetavat irevil hammastega koera elavas värvides meele. – Kolmandamana ilmus Kähri preester Troitski, ka paroni juuresolekul. Tema pärimise peale, mis põhjal mind vangistatakse ja millal vabastatakse? Tähendasin, et seda paron teab. Selle peale pööris ta küsimistega paroni poole, kus nad vene keeli pragades, millest kõike ei mõistnud, hirmus ägedaste kokku pörkasid. Troitski oli ilus mees ja nüüd vihasena nägi ta kui noor Jumal välja. Paron andis mulle märki lahkuda, kuid preester peatas mind ja sõnas: “Ma olen praegu maakohtuniku Maydellile ütelnud, et veel täna teie asjas ministrile kirjutan ja selle häbemata ülekohtu teu vasta protesti avaldan. Nad peavad teid jalamaid lahti laskma.” Toll ajal oli siseministriks graf Ignatjev ja Liivi[maa] kuberneriks paron Uexküll von Guldendand. – Viimane vaatamas käia oli vend Jüri Viljandi-maalt. Üksteist nähes sai ta vaevalt – ehk muidu küll jutukas – kogelda: “Emma saat su’ t vaateme” – – – kaugemale ei saanud. Seda nähes kägistas ärevus niisama ka minu kõnelemise võimaluse. Pilguke veel üksteise pisaratega täidetud silmi vaadates pigistasime kätt ja – lahkusime. Ei taha tähendamata jätta, et p[aron]. Maydellis peale kurja kohtuniku ka tundelik inimene elas. Peale vennast lahkumise tekkisid tuhandes küsimised keelele, sadanded soovid sõnadele, kuid – paraku – liig hilja! Vaene vend pidi pikka teekonna nii ütelda “asja ees ega teist taga” ära põlvima – ei olnud mitte naljaasi peale 200 versta põhjatu teega^x ära käia – ja kõige selle vaeva peale vaatamata, ei olnud tal mingit troosti minu poolt vana emakesele kaasa viia.

Ehk küll esimesest silmapilgust peale, kus mind vintsutama hakkati, kindlaste teadsin, et õigus ükskord ikkagi võidab, oli siiski ülemuselt mulle osaks saanud ülekohus mu muidu alandlikku ja õrna olemist kalgiks ja kõrgiks

⁶³ Tõenäoliselt viitab autor Johannese viibimisele Patmose saarel. Vt. Johannese ilmutusraamat 1,9.

⁶⁴ Heinrich Eduard Struck (1838–1917), Viljandi koguduse abipastor (1866–1870) ja Võru koguduse pastor (1870–1907).

⁶⁵ Tõenäoliselt on tegemist J. Köleri maaliga “Ärkamine nõidusunest” (1864–1865).

^x Talvel, 1881/82 – C. R. Jakobsoni surma aastal – saaniteed paakselts sugugi ei olnud ja kolati vangerdega talv otsa, kuna vahetevahel so[o]jamate ilmadega teed läbipeasemata olivad.

Kanepi segakoor aastal 1883 või 1884.
 Esimeses reas vasakul Gustav Daniel,
 keskel Kanepi kihelkonnakooli õpetaja ja
 koorijuht Robert Julius Erlemann,
 paremal Märt Vares.
 Foto Eesti Kirjandusmuuseumi
 Eesti Kultuuriloolise Arhiivi
 fotokogust.

muutnud, et kaasvangidest eemale hoidsin ja seeläbi väha võimalust oli nende sisemisi tundeid ja kalduvusi tundma õppida. Peale selle puudus mul nooruse teadmatus tõttu ka tarviline arusaamine ja õige huvi nende hingeelusse ligemalt pilku heita ja nende omapärase tegevuse ilmas sügavamale tungida. Nõnda jäi mulle vangide kogu psühholo[ogia] kaunis tumedaks. Et neil aga oma jagu ühestunnet ja kaastundmist oma kaaskannatajate vastu ei puudunud, seda sain nende poolt enese isikut vasta juba kõige selgemalt tunda. Esimestel aegadel, kui veel kange valvuse all olin, topiti kesk magamise ajal läbi võtmeaugu paberirullikesed mitme nõuannete ja näpunäidetega mu kongi, siis muretseti mulle tarvilik kirjutuse material, mõlemad toimetati ilma minu poolt üh[te]gi soovi avaldamata. Peale selle paistus igast nendega kokkupuutumisest teatav tagasihoidlikkus ja vangile omane viisakus vasta.

Sillakohtunik paron Maydell, kelle ära-proovitud ustavatesse kättesse kuberneril poolt minu “ülekuulamise” asi oli usaldatud, püüdis selle usaldusele kõige saksa ametniku omase energia ja agarusega vastata. Nii ei

leppinud ta üksi Kanapää ümbrusega minu jälgesid taga nuuskimast, vaid ta sirutas oma katsesarved üle mitme maa laiali. Lätimaal on mõisaomanik v. Vegesack, kes meie kontserdi puhul Wolmaris lauljatega ühes purjutas, ülekuulatud, niisama on Wormsi saare omaniku, endise kura[a]tori paron Stackelbergi käest, kes Haapsalu kontserdide korral samuti meiega restorani lauas istus, teateid päritud, koguni Soomeski on läbiotsimisi toime pantud,^x et aga Warese mõrtsu[ka]llikke mõtteid ja võllaväärilisi avaldusi korjata ja teda nende põhjal siis hukka mõista. Nii uuriti ja nuhiti kõik kohad, – viimased kui urkad, kus ma iganeski käinud ja liikunud, kõige peensusteni läbi ja järeldus oli haruldane suur null. Kas mu tuttavate Vsevolod Troitski ja prof. Köleri protestid Peterburi ülemuse peale mõju avaldasid, on mul tänaseni teadmataks jäänud, kuid 2. aprillil – minu 103dal vangistamise päeval – kuulutas sillakohtunik – jälle kuberneeri nimel mind vangist vabastatuks. Imelik aga, et see teatus mingit mõju mu peale ei avaldanud, nagu ma seda enne enesele ette kujutasin, palju enam tundus otsegu kahju sellest suurest ühisest pe-

^x Need faktid on mul Wõru talurahva ülemkohtuniku August Kusiku ja Liivi[maa] kuberneeri iseäraliste ülesannete täitja ametniku Aleksei Nõu käest.

rest lahkuda, kelle inimese sugu alaväärtuslistes hulkades raudvõrede taga kongides nii mõnigi sooja südamega õiglane hing süita kannatas.

Ei taha tähelemist selle peale juhtimata jätta, kuidas tolleaegne sugurahvas ootamata osavõtmisega mu karedat saatust pehmemdada püüdis. Iseäranis toidupoolist kanneti nii palju kokku – liialtegi viimastel päevadel, et ei teadnud sellega enam midagi peale hakkata, nii et viimaks ülevaataja saks (ta oli ka sakslane, Gercke) minult selle takistamist nõudma hakkas, mis muidugi, et annetajad tundmata, võimata täita oli, selle järeldusel valgusid aga anded, mitte nagu enne vangide “paremaks palaks”, vaid “herra” kööki. Ka peale lahtisaamise peeti mind paljude poolt aineliselt meeles, nii teiste seas saatis neiu L. K. Hallistest musta “mulgi” vammuse täie riidet, neiu A. L. Tallinnast siidi särki; “tundmata” Tartust Byroni ilustatud “Der Gefangene von Chillon”⁶⁶ j.m.m. Nii kirjalikult kui isiklikult avaldati mulle kaastundmist, kus mind aga ilmumise puhul tunti – iseäranis Kanapääs, seal olin ma ovatsio[on]ide vahendiks, mis mu tagasihoidlikkusele ja alandlikkusele – siis ja nüüd ikka vastikud on olnud – ja veel mitu korda vastikum on seda siin korrutada. Kuid selles piinlikkuses tohiks mind vabandada kõige nende tuntud ja tundmata heategijate[le] ja poolehoidjate[la] siinkohal tänulik mälestamine ja tolle aja vaimlisest liikumisest ja hingelisest elevusest sellega veikese kujutuse pakkumine.

Tundus nagu oleksin seitsekord seitsme pealise sarvikuga võidelnud ja – võitnud. Vägevate viha ja tagakiusamise alla võib tühjema kui asja pärast sattuda, aga nende küinte vahelt peaseda – pealegi kui ohvrile jäädavat kadu soovitakse^x – ei ole kellegi naljaasi. Nüüd olin ma vaba, keda minult aga üle õõ jälle riisuda võidi ning pidin sellepärast valvas olema, seda kallist vara kõige hinge jõuga kaitsema. Nagu minu kaitseks oli see “Holsti laskmise” ja

minu vangistamise dragikaline jant laiemates ringkondades tuttavaks saanud ja otsaga koguni vene seltskonda ulatanud. Nende oludega lähemalt tutvustamiseks ilmus selle tõttu enne jaani Wõrru ja Kanapäässe – mis raudtee puudusel mitte nii hõlpus ei olnud – “Riishski Westniku” tolleaegne toimetaja Vitvitski⁶⁷, asja koha peal kuulama ja uurima. Arvatavaste selle järeldusel ilmus nimetud Riia lehes ja pärast “Mosk[ovskije]. Wedomostis” kirjutus, kus asja kõigekülgselt valgustati. Ka meie rahvas mõistis v. Holsti minu vastu plaanitud septsusi hukka, mille tõttu Wõrrumaal laialt tuntud pilkelaulud⁶⁸ ilmusid, nagu:

“Oh sa püha Jüri^x

Mõtle otsa peal!

Ots saab sulle kuri

Viimaks saama veel!”

ja teine märksa kihvtisem, mille laulmist veel hilju ajani Tartus kuulda oli:

“Holst on kavalusest sängis

Vaene Wares Wõrul vangis” jne.

Kanapää, kust mind väevõimuga lahutada taheti, tõmbas mind sada sidemega sinna jälle tagasi. Mitmeid heatahtlisi kutseid kõrvale jättes asusin Kanapää Kooraste vallamajas Gustav Danieli poole. Nagu päike looduses vaikse eksitamatusena uut elu sigitab, niisama teadmata, ilma ühegi kavata, asub õige sõprus, kõigest mahategemistest ja lepingutest kindlam, ühiste hingedesse. – Peaks veel noor olema, et heljuval luulelennul meie sõpruse sügavaid tundeid, aadete ühendavaid omadusi ja neist tekkinud hingelisi väärtusi kohase elevusega kirjeldada. Seda unustamata ühendust ülendas veel keegi kolmas^x oma süita õrna tundeliku ühesolemisega. O, kuidas siis hing hingesse ja süda südamesse sulas! Aeg on selle tule, kus me ühistes püdmistes ja paleustes põlesime,

⁶⁶ Byroni raamatu “The Prisoner of Chillon” (ilmus esmakordselt 1816) tõlge saksa keelde.

^x Paljudest käepärast olevatest tõendustest vastaliste kriukate kohta toon ainult järgmist näituseks: Pühajärve mõisarentnik Zastrow – kui ma ei eksi, oli ta Saksa riigialam – oli kellegi oma moonaka laimusojad toll ajal Otepää kirikuõpetajaks kanditeeriva M. Lippu kohta minu suhu lasknud tunnistada ja seda tunnistust Pühajärve kohta protokolli üles võtta. Nuustaku kaupmees Willem Mülleri kaudu sain sellest teate ja tema lahke kaasaitamise läbi sain ennast sellesama vallakohtu ees ülekohtulisest laimusest vabastada ja süüdlasi karistada laske.

⁶⁷ Leonid Nikolajevitš Vitvitski (1856–1920), Läänemere kubermangude suurima valitsusmeelse venekeelse ajalehe “Rižski Vestnik” toimetaja (1882–1902).

⁶⁸ Selle pilkelaulu autor on kanepilane Adolf Daniel. Pilkelaulu üks variante pealkirjaga “Baltlane” on ilmunud M. Veske luulekogu “Laulud” (1931) lisan (lk. 196–197).

^x Õpetaja v. Holsti eesnimi oli Georg (Jüri).

^x Danieli noorem õde Ida.

ammu kustutanud ja hinges laenetavad joo-
vastusehõisked veel enim vaikima sundinud,
kuid – mälestus on jäänud. Seda aega Danieli
pool loen ma kõige päiksepaistelisemaks kogu
oma elus.

Toll suvel tegivad kaneplesed sagedaste
lühemaid ja pikemaid lõbusõituseid, millest me
eesnimetatud kolm ikka tingimata osa pidime
võtma. Neist tähtsamad olivad Pühajärve,
Wändra, Kurgja, Taevaskoa ja Viljandi sõidud.
Kurgja Jakobsoni hauale sõitis meid 10 pealine
saatkond Kanapää ja Wõru seltside nimel – 6
rattalises turba korviga varustatud toolvankris.
Koha kenaduse, kadunu enese lõhutud ja kui
kõlbmata jõkke paisatud raudkivi müraka sealt
põhjast tõstmise ja hauale vedamise – ikka lei-
naliste jõuga – selle pühitsemise pidulikkuse ja
kõnede pikemast kirjeldamisest lähan meelega
mööda, mis enam[-]vähem kõigil tuttav tohiks
olla. Teisel päeval meiega Viljandi poole valgub
palverändajate rong ulatas üle versta. Pikassilla
parvel peatades, sõudasin selle kolmandaga vee-
teed Mangu talu õue oma poisikese põlve sõbra
“Pärnu Postimehe” toimetaja Jaan Lippu⁶⁹ poole,
kus mõningad mõnusad päevad külalisena
viibisin. Peale minu ilmusid niisama külalistena
veel sinna Pilstverest köster Paul Tekkel ja
kihelk[onna]. kooliõpetajad S. Käär⁷⁰ ja Jakob
Tamm,⁷¹ viimasest pärastpoole pikemalt. Õhtu
läksime Wõrtsjärve peale kalale. Vene kalamees
Siidre Sinka veli Vaska tegi iga mehele 50 kop.
ja suutäie viina eest “õnne loomusse”; viienda
loomusse ees tühja pudelit silmitsedes sõnas
Waska: “Kui kirja ei näe, ega sis kala noota ei
tule.” Laskime veel teise toobi viina tuua, mis
nelja sõõmuga sedasama teed läks, kuid kalu
noota ikkagi ei tulnud. “Õnneloomuste” lõpp
oli, et kalapoeagagi ei näinud. Uue[-]Suislepa

heinaliste käest saime kuivatuid latikaid osta ja
noortega tuletgemise ja maksmata rahva al-
naljatused Wõrtsjärve südamas Pähnsaarel veel
peale kauba. Toll korral tegime Lipuga veike
ringreisi Hummuli, Patküla, Taagepera, Karksi,
Kaubi ja Kärstna piirides peatades. Igatsus
kiskus mind jälle Kanapäässe. Rehvamine oli
Pühajärvel, kus “Arthur ja Anna”⁷² tolle aja Eesti
haritlastest etendati, mis toll ajal sündmuseks
oli; peaosades esinesid helilooja Thomson, Ida
Thomson,⁷³ Natalie Pärna (sünd. Jakobsonid),
⁷⁴kooliõpetaja Johanson, vennaksed Pe[e]ter ja
Karl Hellat.⁷⁵ Teine tähtsam teekond viis meid
sügise, kui suvi juba lõpnud, “Viljandi E[esti]
põllumeeste seltsi” maja õnnistamise pidule,
millest Kanapää laulukoor tegevalt osa võttis.
Kadunu Jakobsonist põhjendatud kõige nä-
gusam seltsimaja kõige suurema saaliga kogu
Eestis ei suutnud neid kõigest ilmakaartest
kokku valgunud hulka pooldestki ära ma-
hutada; oli ju saadikuid ja külalisi ka paljud
väljastpoolt kodumaa piirisid, nagu Riias-
t, Peterburist, Moskvast, Kauka[aj]siast ja koguni
Siberistki selleks ajaluuliseks peetud päevaks
kohale ilmunud. Peale vaimulik[k]ude, õpetaja
Dolli⁷⁶ ja praost Rajevski⁷⁷ talitusi, mitme muu
etenduste ja kunstitoodete esines ka Pariisis
õppinud “kunstlauljana” proua Ida Thomson
Piiterist, Karl Hellati klaverisaatusel ja dr.
Köleri auu-esitusel, – kõik kolm Eesti rahva-
riietes – Schubert-Goethe haldia (Erlkönig)
ettekandega, – kui ma ei eksi, esimest ja vii-
mast korda. Ülendatud meeoleolu ja hingeline
eluvus ulatas pidul, mis kaks päeva vältas, kõige
viimsema äärmuseni, kelle sarnast ma enne ega
pärast ei ole näinud. Seal lahkus meist Danie-
liga – nimelt minust jäädavalt – see kolmas, et
Tallinna Linda majasse proua Johanson-Pärna

⁶⁹ Jaan Lipp (1858–1924) pärines Vooru vallast Mihkliit. Oli vallakirjutaja ja ajalehe Perno Postimees (1879–1881) ja Sakala toimetaja (1885), EKMs liige (1880).

⁷⁰ Samuel Käär (1863–19?) pärines Alatskivilt. Valga (Cimze) seminari kasvandik (1881–1885), Pilstvere kihelkonnakooli abikoolmeister (1885–1888), Sangaste (1888–1895) ja Kodavere kihelkonnakooli koolmeister ning seejärel Pilstvere köster.

⁷¹ Jakob Tamm (1861–1907), tuntud luuletaja ja koolmeister Põltsamaal, Väike-Maarjas.

⁷² Vt. lähemalt R. Põldmäe C. R. Jakobsoni näidendi “Arthur ja Anna” lavasaatusest. Rmt.: Eesti nõukogude teater. Almanahh VI. Tallinn, 1963, lk. 165–170.

⁷³ Ida Alvine Thomson (sünd. Jakobson) (1855–19?), C. R. Jakobsoni õde, laulja ja näitleja.

⁷⁴ Natalie Auguste Johanson-Pärna (sündinud Jakobson) (1843–1915), C. R. Jakobsoni õde, naistegelane ja pedagoog, EKMs liige (1878).

⁷⁵ Peeter Hellat (1857–1912), arst, õppinud Tartu ülikoolis, dr. med., mitme meditsiiniiraamatu autor. Karl Hellat (1862–1935), jurist ja pangategelane, Peterburi ülikooli kasvandik, Eesti Maapanga juhatuse esimees.

⁷⁶ August Jakob Westrén-Doll (1838–1912), Mustjala ja Viljandi-Kõpu koguduse kirikuõpetaja, Viljandi praostkonna vaimulik koolirevident (1881–1884) ja praost (1884–1898).

⁷⁷ Joan(n) Rajevski (1828–1907), õigeusu ülempreester, teenis Hellamaa ja seejärel Viljandi kogudust (1870–1903).

laastu-käsitöö kooli astuda. Suviseid üleelamise mälestuse muljeid ja lahkumise kibedust püüdsin mitmes luule katsetes avaldada, kellest ainult "Paleusele" anonym, Sakalas ja Olevikus Sprenk-Läte⁷⁸ ilusa viisiga ja pärast "Kalevala" kontserdi laulude I jaus laiema hulkadele tuttavaks saanud.⁷⁹

Ammu oodatud ja kaneplaste poolt iseäralise rõõmuga tervitatud sena[a]tor Manasseini⁸⁰ Liivi[maa] kubermangu revideerimine oli juba paari nädala eest Riias alanud, kui Kanapää kihelkonna vallavanemad ja -kirjutajad silmapaistvamate isikute osavõtmisel Wana[-]Piigandi Savil juuni algul otsustava koosoleku revideerimise asjus ära pidasid. Mul oli märgukirja sisu peajoontes üles tähendatud, mis ettepaneku järele koosolejate poolt vastu võeti ja selle lõpulikuks valmistootamiseks mind Danieliga valiti. Pean tähendama, et meie koosolejad selles nai[i]vses arvamises olime, et sena[a]tor niisuguse õiguse võimuga varustatud saab olema kisendava ülekohtu all kannatajaid otsestele lühema ehk pikema aja jooksul aidata võib, sellepärast sooviti märgukirjale palvekirja vorm anda. Tehti otsuseks 10 rbl. adra pealt vallamaksudega sisse võtta, kellest üks pool kirjavalmistajale tasuks ja teine pool saadikutele Riia reisi kuludeks määrati. Saadikuteks Riiga valiti Wana[-]Piigaste vallavanem Johan Janu, Erastvere kooliõpetaja Gustav Luts, Kooraste v[alla]. kirjutaja Gustav Daniel ja minuke. Palvekirja lõpuliselt valmis tegemise juures töötasin üle paari kuu, kuna mõne üksiku keerulise küsimise, vahel koguni mõne üksiku lause motiveerimise kallal Danieliga koos tundide kaupa pead murdsime. Kanapää palvekirja aluseks oli aasta enne seda Eesti saadikute poolt kõige kõrgema nime peale sisse antud märgukiri. Laiemalt ja põhjalikumalt oli meie kirjas kooli, kiriku ja maa, nimelt kvootemaa küsimus Kanapää elust[-]olust võetud põhjendustega

varustatud ja valgustatud. Augusti lõpuks oli kiri valmis ja sai kõige kihelkonna vallavanemate allkirjadega ja vallavalitsuste pitsatitega õigeks tunnistatud ja kindlustatud. Septembri algul võtsivad saadikud Kanapääst üiritud 2 hobuse voorimehega Riia reisi ette, mis oma 14 päeva vältas. Too suvi oli põuane, aga seda ilusam oli sügise ja meie teekond oli ülilustiline. Riias sena[a]tori juures leidsime omapoolise tuttava Weizenbergi ees, kes iseäranis minule mu isiklise palvekirja kohta häid näpunäiteid andis ja mu 14 folio leheküljelise kirja 4 võrra lühendada laskis.^x Meie Riias oleku saime juba Weizenbergi läbi kuulda, et Kanapää märgukiri sinnamaale sissetulnud kirjadest kõige täielikum olla. Ka Karksi märgukirja⁸¹ täielikkusest teati ajalehtede veergudel rääkida.

Siin ilmutan saladuse, keda patuks pean enesega hauda viia. Meie Riias oleku ajal oli keegi tundmata minu nime peale adresseeritud kirjaga kohtumaja aita kuus vakka jumala-vilja toonud. Ilma nimeta kaarti peal seisid kaks sõna: "Jätku leivale!" Helde annetaja isik on tänaseni tumedaks jäänud.

Heinakuu 9. päev 1880 peaks küll Kanapää kihelkonna kroonikas kuldtähtedega jäädvustatud olema: mälestas ju vana hallpea Ludvig Treffner sel päeval oma 50 aasta ameti algust. Kus mees nii kaua aega ühe koha peal armastuse ja ustavusega töötanud, seal ei või külvatud seeme õnnistusest jääda. Kui laialt ja missuguse võimsa viljakusega ju[u]bilari vaimlised püüdmised ta kasvandikute südames vastukõla leidnud, peegeldas ennast kõige paremine ta aupäeval. Ligidalt ja kaugelt tõttasivad vaesed ja rikkad, talunikud ja mõisnikud, ametivennad ja ülemad kümnete kõnede ja sadade soovidega tõendama, kuidas headuse külvist armastust lõikad. Pidu peeti kõige soojema südamelikkusega, kus pidulaud peale saja osalise vaimustatud kokkukõlas ühendas ja kõned, koorilaul ja näi-

⁷⁸ Aleksander Sprenk-Läte (1860–1948), Valga (Cimze) seminari kasvandik (1875–1879), koolmeister, köster, helilooja, EKMS liige (1880).

⁷⁹ Märt Varesse poolt väljaantud "Kalevala kontserdi laulud nalja laulude lisaga", I anne 1898, II anne 1901.

⁸⁰ Nikolai Avksentjevitš Manassein (1835–1895), senaator ja kohtuminister. Keisri korraldusel viis aastail 1882–1883 Liivi- ja Kuramaal läbi revisjoni. Senaatorile esitati Liivimaa Eesti-osas umbes 45 000 kaebust, palve- ja märgukirja.

^x Minu pikk 14 leheküljeline märgukiri, kus oma kokkupõrkamist Holsti ja Maydelliga täp[p]-täpilt olin kirja pannud – leidis õnnetu otsa. Ära hirmunud nagu ma olin ja Danieli ettevaatlikus ka sinna juure, peitsime Kanapää äreva aegade tõttu kõik oma tähtsamad erakirjad ja väärtuslisemad paberid, kelle kaudu kuidagi endid tabada arvasime võivat, ühe vana kaubakasti kolisse ja pantasime pööningule. Danieli veike vend O[skar]. oli neid meie peiduurkast ülesleidnud ja mängulõbu tundes nad veikse kirvega peastmata puruks raiunud. Nende paberitega kautasin 1 Koidula, 1 Kreutzwaldi ja 3 C. R. Jakobsoni kirja.

⁸¹ Karksi meeste märgukirja autor oli August Kitzberg.

temäng hingelist elevust veel märksa tõstsid. Kõnedes avanes, kuidas vana Treffner Kanapää vaimlise ja seltskondlise arenemise isa ja ta maja selle keskoht olnud, kust ta kõrgeste haritud poegade ja nende akade[m]ialiste sõprade läbi, kes kõstremajas sisse ja välja käivad, hariduse kiired kui mitte otsekohe, aga seda enam kaudselt kogu kihelkonda laiali tunginud. Iseäralise agiteeriva hoole ja armastuse küllusega olla keskmine poeg theolog Hugo⁸² kõike kaunist ja kõrget, head ja suurt noorte seas edendada ja kasvatada püüdnud.⁸³

Pool aastat enne Treffneri 50. a. ametijubileumi peeti sealsamas kihelk[onna], kooli saalis üleriiklise tähtsusega vabastaja keisri Aleksander II 25 a[asta]. õnneliku valitsuse mälestuse püha kõige toredama hiilgusega, kellest veel võrreldes juttu saab olema. Keiser Aleksander III trooni peale astumise puhul 1881. aasta märtsil oli Kanapää kirikus riigi alamsuse ustavusevanne kõige täieialiste meestesugu Vene riigi alamate poolt. See oli Eesti rahva ajaluks esimene kord Eesti mehi riigi-kodanikuks pidades vandega meie käest ustavust troonile nõuda.

Majanduslist jõukust Kanapääs ei olnud. Juba maapind oli kehvapoolne suuremalt jault kerge liivapõhjaga ja talud võrdlemisi veikle võitu kitsa piiridega. Nii suuri ja avara kruntidega

kohtasid nagu Tarvastus ja liialtegi Helmes seal ühelgi ei olnud, mis teda aga viimasega sarnastas, et kogu Kanapää piirides samuti adratäit kroonumaad ei olnud. Talusid ei ehtinud küll uhked häärberid ega sõidetud täisnuumatud hobustega ja kalliste lakeeritud vankritega, aga selle peale vaatamata ei elatud küldes sugugi kehvuses ega puuduses, ei olnud maaharimine, üleüldse põlluasjandus "Mulgi" maast maikugi taga, ennemine kübeke eeski, – nii palju kui mina põllumajandusest aru võisin saada, – töötas ja kohaline "põllumeeste selts" Mart Mitti juhatusel⁸⁴ mõningad aastad Kanapääs. Mis aga tolle aja vaimlise edenemise ja seltskondlis[se] arenemisesse puutub, siis ei jaksu ükski kodumaa kihelkond kultuurilises ülesannetes Kanapääle vastata. Mul paistus nagu oleks Kanapää – iseäranis Erastvere, Karsti, Kooraste ja Kaagvere rahvas – oma iseloomu poolt Eesti üleüldisusest osalt teist laadi s.o. elavamad, ergemad, ärksamad ja rõõmsamad, kuna neil meile omane raske, kinnine ja pikaldane kohmakus enam varju jäi. – Kanapää koolide, nii kihelkonnakooli kui valla n.n. "kirjutuskoolide" algus ulatada 50 aastadesse. Kihelkonnakoolis on üle maa tähtsad koolimehed töötanud, nagu Johan Eglon,⁸⁴ pärastine Wändra tummade kooliõpetaja, helilooja A. Thomson,⁸⁵ pärastine gümnaasiumi k[ooli]. õp[etaja]. P[e]ter Abel,⁸⁶

⁸² Hugo Hermann Fürchtegott Treffner (1845–1912) õppis Tartu ülikoolis teoloogiat 1872–1880, Eesti ühe tuntuma poeglase eragümnaasiumi rajaja.

⁸³ L. Treffneri juubeli kohta vt. ka Sakala 23.08.1880, nr. 34.

^x M. Mitt oli selge pea, haruldase ettevõtlikkuse ja rohke tööjõuga varustatud mees. Kõige pealt esines temas hoolikas peremees ja eeskujuline laste isa: ta laskis oma nelja pojale kõige kõrgema hariduse osaks saada ja viiendal pärandas ta kõigite korraldatud päriskohta Kiltre. Siis oli ta südi isamaalane, kes kõigis heas ettevõtetes oma täit jõudu ette rinda rakendas, ehk ta kehaline jõud kroonikalise tiisikuse tõttu küll tõepoolest nii nõrk oli, et ühissõitudel, kui ta kõhides musta vere tükka välja sülitas, hirmuvärina juga läbi ihu käis, et ta sinnasamasse sureb. Nii pea kui kõhahoog mööda, toibus kohe ja võis koosolekul koguni vaimustusegagi rääkida. Ühtlasi oli ta otsitud ja osav koduarst, kes inimeste ja loomade hädasid ja haigusi parandada ja pehmedada mõistis. Tema osa oleks kõikide poolt lugupidamine ja austamine pidanud olema. Selle asemel oli aga laimudus ja teutus ta palk. Saksad oma sabarakudega püüdsid teda kui oma poliitilist vastast määrada ja mustata "heinavargaks" ja kõige kurja sünnitajaks tembeldates. Naabrid laimasisid teda kadeduse pärast, suur hulk kaugemalseisjaid teadmatuse tõttu, et kurja kergem kui head teistele järele eietada. Nägin seda Koorastes oleku ajal enese juures, kuidas muidu mõistlikud minule lähedal seisjad inimesed kõige võimatu jutudega mind Mitt'ist võerutada püüdsivad. Meie vahekord ei jätnud midagi soovida üle ja ma võisin ta hinge sügavamasse põhja vaadata. Pean kinnistama, et ta püüdmised puhtad ja tahtmised heasoovilised olid. Igal juhusel põlgas ta kõike vigurdamist ja kriukaid ning astus ennastalgava julgusega töö ja õiguse eest välja.

⁸⁴ Johannes Eglon (1836–1908), koolmeister ja rahvusliku liikumise tegelane. Õppis Valga (Cimze) seminaris (1856–1859), Kanepi kihelkonnakooli koolmeister (1859–1865). Pikemat aega Väandras kurtummade kooli koolmeister (1866–1899), mitme raamatu autor, EKMS asutajaliige.

⁸⁵ Aleksander Eduard Thomson (1845–1917), Valga (Cimze) seminari lõpetaja, Kanepi kihelkonnakooli koolmeister, matemaatikaõpetaja ja helilooja. Ida Thomsoni abikaasa.

⁸⁶ Peeter Abel (1847–1920) pärines Koorastest, Valga (Cimze) seminari kasvandik (1865–1868), Kanepi kihelkonnakooli koolmeister (1868–1870), seejärel samas ametis Paistus (1870–1873). Hiljem elementaarkooliõpetaja (1874–1900) Võrus, seejärel raamatupidaja. Kahe laulukogumiku koostaja, EKMS asutajaliige.

nüidne linnakooli õp[etaja]. j.m.t. Eesti esimese ärkamise aja kõrgemalt haritud poegade seas olid mitmed Kanapääst välja võrsunud, nagu Weizenbergid,⁸⁷ Treffnerid, Mittid, dr. Kroon⁸⁸ j.t. Nad ei eratanud ennast mitte rahvast ära, – nagu mujalt tean, kus noormees oma õppimise ja tudeerimise ajal oma sugulas-testki eemale hoidis ja selle tõttu rahva poolt “mõtskirikhärraks” kutsuma hakati, – vaid just selle vasta liikusid nad rahva kõige kihavamas kohtades, iseäranis dr. Kroon ja liialtegi Hugo Treffner. Et see mõjuta ja viljakusele põrmusse kaduma ehk õhku lendu oleks läinud, ei tohiks küll kõige tigemad tõendama tulla. Noored inimesed, – nimelt õrnem sugu olid sealt varest häbenemise astmest ammu üle ja seltskondlises läbikäimises nõnda arenenud, et nad nii kodu kui võersil vabalt liikuda mõistsid. Sellest ka tuli, kuna “põllumeeste selts” enam seltskonna mitmepidiste nõudmistele ja huvidele vastata ei suutnud – et Kanapääs 80 aastadel “laulu ja mängu selts”, meie tervel kodumaal esimesena tekkis ja 1883 a. kinnitatud majandusliselt iseseisvana ka omale jäädava kodu põhjendada võis. Selle ettevõtte õhutama ja elusse kutsuja hing oli peaaegselt Gustav Daniel. Tolle aja vaimlise elu avalduse kõige paremaks mõõdupuuks oli Aleks[andri]. kooli asutamisest osavõtmine. Kanapää korjas mitu korda suurematest ja rikkamatest kihelkondadest nagu näiteks Helmest enam kui poole suurema rahasumma, suurema summa kui teised Võrumaa kihelkonnad linnaga kokku. Kas Kanapää ka nüüd 35 aasta pärast kõike tolle sarnast jaksab? – Ma ei tea, sellepärast lubatagu kahelda. Oli ju tolle aja Kanapää ümbrus öö ämarusest piiratud, kui veike koiduvalgel paistev haljas saareke omapärase noore ärganud kihava eluga, kelle keskkohas kõstremaja Treffneri perega kui tulesammas noori ekslikka rändajaid teadmatuse tumeduses kalju rahnude eest hoiatades õige teele juhata ja nagu Kanapää kirikutorni otsas valguse sümbolina kujutus päike oma elustavat hiilguse läiki kulla kiirtena särades kuuma südamesse saatis vaimu vangist vabadusele viima.

Pastor Holsti tulistamine ja Märt Varese edasine elu

Järelsõna

Vello Paatsi

■ 19. aastasaja 70. aastate lõpul ja 80. aastate algul muutusid eestlaste ja baltisaksa valitsevate ringkondade vahekorrad üha pingelisemaks. Seda tingis eestlaste järjest suurenev soov ja nõudmine nende elu puudutavates olulistes küsimustes (talude müümine, maksude jaotamine, kohtute korraldus, kirikuõpetajate valimine, rahvakool) kaasa rääkida, et vabaneda vähemasti osaliselt senisest baltisaksluse eestkostest. C. R. Jakobson kirjutab “Sakalas” (30.01.1882, nr. 5): “Meie ei käi ilmaski oma Saksa kaaskodanikute peale, meie ei päri midagi ülemäära; kõik mis meie pärime, on see: *ühesugused õigused.*” Ja see nõudmine ähvardas otsustajate õiguste jaotamist eestlastega, halvemal juhul isegi sellest ilmajäämist. Baltisakslasi sundis tegutsema kartus kaotada oma positsioon ühiskonnas. Selle vältimiseks kavandati politsei tugevdamist, kihelkonnakoolide likvideerimist, kooli senisest veelgi tihedamat lõimimist kirikuga, eestlaste ja sakslaste ühisseltside asutamist, enamasti seda, mis käis risti vastu eestlaste soovidele. Rahvusliku liikumise ohjamiseks ja piiramiseks andsid Liivimaa rüütelkond, koolivalitsus, kirikuvõimud avalikke ja salajasi ringkirju, ei põlatud ära ka provokatsioonide rahunemise ja ärevuse suurendamiseks. Eesmärk oli rahvuslikud püüdlused riigivõimu kaasabil summutada.

⁸⁷ August Ludwig Weizenberg (1837–1921), Erastverest pärit skulptor ja kirjamees, tema vend Juhan Weizenberg (1838–1878), luuletaja ja Alatskivi vallakirjutaja, hiljem ametnik Narvas.

⁸⁸ Carl August Kroon (1850–1924), Koorastest pärit. Tartu ülikooli lõpetanud arst. Töötas Vana-Antslas arstina.

M. Vares'i

raamatu, kunstasjade, prungitud raamatute, kirjutusmaterjali ja õpeabinõude kauplus

Raadi tänaval nr. 6.

Oma ja väljamaa õpe- ja kooliraamatud, klaasika kirja tööd, sõnaramatud, **Brochhaus** ja **Meier** alati ladus, niisama ka ilukirjandus ja lastekirjandus, ajakirjad jne. jne.

Saksa ja Vene keeles, uued ja prungitud, ja kõik paremad

eestikeelsed raamatud.

Veevärvipildid, loitepildid, päevapildid, waff ja puulõike pildid jne. igas suuruses, ka sisse raamitud; kunsti-, armastaja-, luule-, postikaardi-, markide ja päevapiltide albumid, kõige lihtsamast kuni kõige toreدامini. Kirja-, dokumentide, advokatide, muusika- ja kirjutusmapid ja marmori asjad, kuldraamid ning nahkasjad. Paberikaupade, kirjutuse- ja kontori tarvituste, niisama ka behtide, klade, konto- ja kopirraamatute ning kõiksugu kooliasjade ladu. Üstetaste uusi ja tarvitatud raamatuid, niisama ka terveid raamatukogusid.

M. Vares raamatukaupluse reklaam "Isamaa Kalendrist 1906 aasta jaoks" Jurjewis (Tartus), 1905. Schnakenburgi trükk ja kulu. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

Kanepi oli üks ärkamisaegse ühiskonna ärksamaid kihelkondi terves Eestis, kus hõõgusid vastuolud koolmeistrite, koolivalitsuse ja koguduse pastori Georg von Holsti vahel. Siin kees toimekas seltsielu, loeti "Sakalat", osaleti kõigis üle-eestilistes ärkamisaegsetes ettevõtmistes. Juba 1870. aastal tões Holst kihelkonnas eestluse idee poolehoidu ja saksavaenulikkust, kümme aastat hiljem aga "Sakala" mõtteviisi suhteliselt laia kõlapinda just nn. haritlaste, see on koolmeistrite hulgas. Ajalehtedes ilmus koolivalitsust ja kirikuõpetajat lausa vihastavaid artikleid (vt. "Sakala" 14.04.1879, nr. 15; "Tartu Eesti Seitung" 23.02.1880, nr. 8). Märt Vares vallandamise lugu Kanepis jõudis nii eesti ajakirjandusse kui ka "Rižski Vestniku" (18.11.1881, nr. 256) veergudele.

Tartu- ja Võrumaal olid rahutud ajad. Sage-dased põlengud mõisates viitasid süütamistele, milles süüdistati eestlasi. Kohalik pastor ja Võru sillakohtunik ennustasid suurt mässamist ja püssiga laskmist. 1. detsembri 1881 õhtul kella viie paiku tulistati püstolist üksinda kirikumõisa poole tõttavat pastorit selja tagant kaks korda. Üks laskudest haavas Holsti reiest, teine läks mööda. Pastor asus kurjategijat jälitama, kes

komistas ja kukkus. Kirikhärral õnnestus toeka jalutuskeppiga anda kurikaelale mõni hoop. Tundmatu karanud siiski püsti, põgenenud, ent tulistanud veel korra, kuul siiski ei tabanud. Lähedasse kõrtsi kogunenud inimesed pastori appihüüetele ei reageerinud. Kurjategija olevat passinud Holsti juba kaks õhtut, olnud väikest kasvu ja kõnelenud võru keelt. Pastor olla saanud viimasel ajal ka ähvarduskirju. Kanepi kuritöö leidis elavat vastukaja eesti, baltisaksa, aga ka läti ning isegi vene keskajakirjanduses. Viimases seostati laskmist Hurda isiku mittevalimisega (segi aeti Holst ja Hurt) Kanepi kirikuõpetajaks. Asja selgitas ajakirjanduses isegi akadeemik F. J. Wiedemann.

12. detsembril avaldas Holst seniste ilmunud teadete kohta õienduse ajalehes "Neue Dörptsche Zeitung". Ta eitas ähvarduskirjade saamist (ju talt neid nõuti!), ta lõpetanud kurikaela tagaajamise verejooksu tõttu ja hüüdnud appi, ent asjata. Ajalehed teatavad kahtlusaluste vahistamisest, sealhulgas Märt Vares arreteerimisest. Kanepis levivad siiski visalt kuulused, et pastorihärrat polevatki tulistatud, haav olevat lihtne veritsev koeranael. Tartu kliniku assistendid tõttavad kahe kuu pärast

Nr. 298. — 1915.

Jõulukuu 22. päeval suri raskete kannatuste järele raamatukaupmees

Martin Vares

ja 25. jõulukuu päeval lahkus äkitselt tema kuuma südame werega armastatud mõrsja

Ella Zingel.

„Sest kuhu sina lähed, sinna lähen ka mina.“ Ruth 1.16.

Nende ühine matmine on Tarwastu kirikuaial jõulukuu 30. päeval kell 12 l.

4

1 5433 rekla. fullestatib

Martin Vares ja Ella Zingeli surmakuulutus ajalehes Postimees (nr. 298, 28. (10. jaan.) detsember 1915). Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

ajalehtedes kuulujutu kummutama, tegemist olevat kuulihavaga.

Et Holsti laskmist tõsiselt uuriti, selles pole kahtlust. Võru sillakohtu materjalide hulgas juurdlustoimikut pole ja muudki ainest on juhtumiga seoses väga kasinalt, vähemasti pole midagi eriti olulist õnnestunud leida. Küll peatus mu pilk sillakohtu sissetulnud kirjade registri lühisisskandel. Kihelkonnakohtunik P. von Haller on saatnud sillakohtule kirja Kanepi salaseltsi asjus. Millest kirjjas täpsemalt juttu oli, ei tea, ent ometi viitab see tollal väga tõsisele süüdistusele kanepilaste ja arvatavasti kogu rahvusliku liikumise vastu. M. Mitt on meenutanud, et teda taheti teha põletajate, mässajate ja püssiga laskjate peameheks. Välja ilmub Jõksi mõisavallast Nässilt pärinev Rein Eespäiv, kes tunnistab, et tema oli tulistanud ja seejärel haavanud pastorit noaga, ent loobub hiljem siiski ütlustest. Kaks aastat hiljem selgub, et kuus leeritüdrukut saatsid pastori laskmise õhtul kõstrimajast kirikumõisa häärberi ette. See küll ei selgitanud otseselt midagi, ent suurendas veelgi laskmise kahtlusi. Et peaaegu kogu meile teadaolev teave pärineb üksnes tolleaegsest ajakirjandusest, on raske midagi surmkindlalt väita. M. Vares vabanes vangistusest 1882. aasta aprillis. See on

kaudne tõend, et midagi vettpidavat tema vastu ei suudetud leida. Kogu asi kas sumbus või summutati. Jääb siiski lahtiseks, kas pastor Holsti üldse tulistati. Kui seda tõesti tehti, siis võib asja selgitada poliitilise provokatsiooni, isikliku kättemaksu või juhusliku tulistamisega. Oskar Kruus on romaanis “Aeg atra seada” Holsti laskmise üle usutavalt ja huvitavalt juurelnud. M. Vares ja kanepilased pääsesid kokkuklopsitud süüasjast alanud Manasseini revisjoni ja muude asjaolude tõttu õige kergesti. On ju tolleaegseid olusid suurepäraselt tundev August Kitzberg tõdenud: “Jumala ja Balti sakslaste vastu ei saa keegi.” Senaator on teinud küll järelepärimise Varesse vallandamise asjas.

1885. aastal sai M. Vares loa Tartusse raamatukaupluse asutamiseks, mis paiknes Kivisilla lähedal Raatuse tänav 6 (kutsuti ka Koolitare tänavaks). Vares kauples põhiliselt eesti-, saksa-, prantsus-, inglise- ja venekeelsete raamatutega, lisaks õppevahenditega. Samas töötas ka antikvariaat, eestikeelse kirjanduse laenuraamatukogu, kirjatarvete ja pudukaupade müük ning ladu. 1911. aastal müüs Vares kaupluse Jaan Raudsepale. Raamatukauplemise kõrval tegelles Vares ka kirjastamisega. Ta on kirjastanud

umbes 30 raamatut, neist olulisemad Eduard Bornhöhe "Tasuja" (1888, 1900), Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Lembitu" (1885), Jaan Bergmanni laulud (1901), kooliraamatuid, tarbekirjandust, näidendeid jm. Et Vares sõna valdas, seda peaks kinnitama tema kahe luuletuse pääsemine Auguste Kaarna luuleantoloogiasse "Eesti luuleilm" (1913). Ta on tõlkinud ka laulude sõnu, mida hiljem aitasid viimistleda tema tuttavad Jakob Tamm ja Jakob Liiv.

M. Vares oli Eesti Kirjameeste Seltsi eluaegne liige, kuulus selle eestseisusesse ja pidas muidki ameteid. Ta on ka meie esimesi deklamaatoreid, kes luges EKMS korraldatud eesti kirjanduse esimesel võidupeol luulet. Neljandal võidupeol kuulus talle teaduslike tööde hulgas esimene auhind "Vanemuise" seltsi 25. aastapäeval ja neljandal võidupeol peetud kõne eest (vt. "Oma Maa" 1891, 1, lk. 28–30). EKMS esindajana pidas ta Juhan Kunderi matusekõne ("Valgus" 12.05.1888, nr. 20), kuulus M. Veske põrmu kodumaale toomise organiseerijate hulka ja hiljem luuletaja ja keelemehele ausamba püstitamise komiteesse.

Tartus jätkus M. Vares laulu- ja muusikahuvi. Osa Kanepi kvarteti lauluhuvilisi asutas Tartus "Kalevala" kvarteti, Vares kirjastamisel ilmusid "Kalevala kontserdi laulud" I–II (1898, 1901). Ta on noodistanud ka laule ja kogunud muusikakirjandust ning noote. Lisaks on ta laulnud Kanepi ja Miina Härma segakooris.

Märt Vares ja ta elukaaslane Ella Zingel (1887–1915) valisid vabaturma, mille üks põhjus võis olla Vares sündamehaigus. Johannes Volde-mar Veski kirjutab oma mälestustes: "Kui üks avati, nägime, et mõlemad istusid diivanil, Vares mustas ülikonnas, tütarlaps pruudiehtes. Nad olid tühjendanud mürgiklaasid, mis nende ees seisid. Laualt leidsime ka veel surmakuulutuse, kus oli märgitud, et 24. detsembril 1915 lahkusid siit maailmast raamatukaupmees Vares ja tema südameverega armastatud mõrsja Ella Zingel." M. Vares oli juba surnud, ent tema mõrsja ilmutas veel elumärke, kuid kolm päeva hiljem siiski suri. Vana-aasta eelviimasel päeval sängitati mõlemad Vares kodukihelkonna Tärvastu mulda (vt. M. Vares nekroloogi "Postimehes" 28.12.1915, nr. 298).

Elu lõpuks oli Märt Varesel kogunenud üsna kena kapital, mille ta pärandas testamendiga põhiliselt heategevaks otstarbeks koduvalla, kihelkonna, Treffneri gümnaasiumi kehvemate õpilaste toetusteks või laenurahaks, raamatute ostmiseks, sugulaste toetamiseks jm.

Vares jõukus tekitas juba tema eluajal kuu-

lujutte. Arvati, et see pärineb kaubalaevaseltsi "Linda" Tartu abikaupluse tegevuse krahhist, mida juhtisid Mihkel Veske ja kassahoidjana M. Vares. Et "Linda" seltsi segastest rahaasjadest puudus korralik ülevaade isegi kaasaegsetel, jääb süüdistus üksnes kuulujutuks. Ka ei olnud summa nii määratu, et Vares seda ausalt teenida poleks võinud. See raha tegi aga rahutuks kultuuriinimesi ja põhjustas piinlikke momente (vt. J. Depman. "Keel ja Kirjandus" 1961, 2, lk. 118–119). Pärast Vares surma korraldas tema toetusraha asju selleks testamendiga määratud juhatus ja advokaat Lui Olesk. Et asi venis ja sellest ei teatatud sugulastele ja kultuuriüldsusele, põhjustas see mitmeid järelepärimisi "Postimehes", "Tarapitas", "Vabas Maas". Alles 1930. aastal ilmus "Postimehes" ja "Päevalehes" ülevaade Varese pärandi korraldamisest. Kogu kapitali suurus oli pisut rohkem kui 17 000 krooni. Alates sellest aastast asuti jagama väikese toetusi või laene õppuritele, sugulastele, Suislepa raamatukogule. 1940. aastaks oli sihtasutuse "M. Vares toetusraha" arvel juba üle 30 000 krooni, see oleks võimaldanud toetusi 800–900 krooni aastas. 1940. aasta oktoobri viimasel päeval kogunenud Tartu Linna Vaeslastekohus otsustas teha linnavalitsusele ettepaneku pöördumiseks Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu poole sihtasutuse likvideerimiseks ja sellele kuuluva kapitali üleandmiseks Tartu linna haridusosakonnale "üldisteks hariduslikkudeks otstarweteks" (lähemalt sihtasutuse tööst EAA, f. 3501, n. 3, s. 2938). Allakirjutanul puuduvad edasised täpsed andmed kapitali saatusest, ent vaevalt rahvakomissarid nii toredast pakkumisest lahti ütlesid.

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatus- ja teaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja looduste aduste ajalugu.

Pagulastudengist Taani arhivaariks

X

 Vello Helk

Personali stabiliseerumine

Kuigi mul oli riigiarhivaari näol ametlikult ülemus, polnud sel mu igapäevases töös praktilist tähtsust. Oma osakonnas olid mul vabad käed. Kaastöölisi sai kõige edukamalt motiveerida, andes neile tegevusvabadust. Nii kergenes mu töökoorem. Ainult põhimõtetlike küsimuste puhul oli minu heakskiitu vaja. Riigiarhivaariga me ei konsulteerinud, sest teda huvitasid eeskätt meie töötulemused, mitte aga igapäevase töö tegemislaad. Töötulemuste suhtes ei saanud ta meile midagi ette heita.

Mõnda head kaastöölist olen juba varem maininud, samuti probleeme riigiarhivaariga. Need lahenesid aga niihästi osakonnale kui ka mulle kasulikult. Minu arhivaar sai teaduslikuks tööks pooleaastase palgalise puhkuse. Tema asendajaks tuli oma soovil 1. osakonnast Hans Kargaard Thomsen, väga tubli ja energiline arhivaar, kes püüdis kohe arhiivide kogumise ja korrastamisega sammu pidada. Ta aeglasema töövõimega eelkäija ajal olime pidanud paigutama palju uusi arhiive hoidlasse korrastamatult. Kargaard suutis lühikese aja jooksul üsna palju meile loovutatud arhiive üldjoontes ära sorteerida, nii et nende sisust oli ülevaade ja see võimaldas nende kasutamist. Tema hoole alla anti eraisikute arhiivid.

Teiseks arhivaariks tuli meile Birgit Nüchel Thomsen, kes oli huvitatud uuest ajaloost. Tundsin teda juba ülikoolipäevilt, olin Århusis hea tuttav ta vanema vennaga, kes õppis arstiteadust. Birgit tuli ülikooli minu õpingute lõpu-aastatel. Ta siirdus mõne aja pärast Kopenhaagenisse ja abiellus ühe ajaloolasega, kes sai hiljem professoriks. Pärast ülikooli lõpetamist oli Birgit

mõne aasta Århusi Majandusarhiivis ja tuli sealt üle Riigiarhiivi. Tal olid väga ulatuslikud kavad. Minu kolleegidel ülemarhivaaridel oli temaga probleeme, kuna ta harilikult kavandas oma tööülesanded nii laiajooneliseks, et nende teostamiseks kulus palju aega ja tööjõudu. Sel kombel oli ta arhivaaritee sillutatud lõpetamata projektidega.

Olin Birgitiga alati hästi läbi saanud ja võtsin ta meeeldi oma osakonda. Usaldasin tema hooleks eraasutuste ja -institutsioonide arhiivide kogumise. Sellel alal oli tal võimalusi tegutseda oma äranägemise järgi, aga ütlesin kohe, et tal tuleb arvesse võtta meie osakonna piiratud tööjõudu. Ta asus agaralt tööle ja sai oma ülesannetega hästi hakkama. Teda huvitasid eriti poliitiliste parteide arhiivid ja tal õnnestus läbi viia nende süstemaatiline kogumine. Birgit oli kogu hingega oma töö juures, aga ka alati kärsitu. Meie nõupidamistel ei jätkunud tal tihtipeale kannatust mu seletusi lõpuni kuulata – ta oli oma mõttekäiguga juba minust ees. Siis kippus ta mind katkestama, nii et pidin talle ütleva, et ma tahaksin oma argumentatsiooni lõpetada. Aga ega meil sellepärast tüli tekkinud, tundsin ju teineteist.

Birgit ja Kargaard olid erinevat laadi – mõlemad tublid, aga omavahel nad ei sobinud. Märkasin seda kohe, kui kutsusin nad ühisele nõupidamisele. Seetõttu otsustasin pidada nõu enamasti kummagagi eraldi. Pidin ka arvestama, et nende arvamused võisid mõnikord olla üsna kategoorilised. Sel puhul andsin neile järelemõtlemisaega – päeva-paari möödudes jõudsin ikkagi ühisele otsusele. Eriarvamustest meil tüliküsimusi ei tekkinud, need ei mõjutanud meie head isiklikku vahekorda.

Meie osakonnas oli nüüd kaks kindlat arhivaari. Oma kaastöölisi võisin täielikult usaldada. Polnud enam vaja karta, et meie lõunaesine-jutte kõrgemal pool ette kantakse.

Kohalikud arhiivid

Johan Hvidtfeldti riigiarhivaariks oleku ajal läks hoogu kohalike arhiivide asutamine. Neid oli olnud varemgi, aga nüüd kasvas huvi koduloo vastu ja sellega seoses elavnes vastavate ajalooallikate kogumine. Varem olid maa-arhiivid kogunud infomaterjale oma haldusala kohta, aga nüüd leiti, et oleks parem talletada sellist materjali kohapeal. Mõnikord tehti seda tööd kohaliku raamatukogu juures: koguti näiteks ajaleheväljalõikeid, mis valgustavad kohalikku

elu. Tihti kogusid ja talletasid kohalikku arhiivmaterjali pensionile siirdunud kooliõpetajad ja teised haridustaustaga pensionärid – oma kulu ja kirjadega. Kui aga nende kogud olid juba saavutanud teatud ulatuse, said nad mõnikord toetust kohalikult valla- või linnavalitsuselt. See areng oli üsna hoogne. Need arhiivid, mis tihtipeale olid materjalikogud, löid oma keskühingu ja hakkasid tööd koordineerima. Kohalikel arhiividel oli suur huvi nende riiklikes arhiivides leiduvate materjalide vastu, mis aitasid valgustada elu ja olu nende huvialal, näiteks meetrikaamatud, rahvaloendid jne.

Kohaliku arhiivitegevuse vastu ei olnud riiklikel arhiividel midagi. Need agarad pensionärid kergendasid mõneti meie tööd ja tegid meile kaudset reklaami. Meie vaatekohalt oli aga hädaohtlik, kui nad hakkasid oma tegevusala laiendama, nii et see hõlmas meie alluvusse kuuluvaid asutusi, eriti mitmete ühiskondlike organisatsioonide keskarhiive. Samuti soovisid nad võtta üle valdade ja linnade arhiive. Sel teel lootsid nad saavutada ametlikku tunnustust.

Nii tekkis meie vahel konkurents. Kohalikel arhiividel oli siiski vaja koostööd riiklike arhiividega. Selleks oli loodud koostöönõukogu, mille alaliseks esimeheks oli riigiarhiivaar. Et eraarhiivide kogumine kuulus minu osakonna alla, siis olin selle nõukogu alaline liige. Pidasime vahel koosolekuid ja arutasime tüliküsimusi, eriti silmas pidades agarate pensionäride katseid üle võtta keskse tähtsusega arhiive. Kohalike arhiivide esindajad kritiseerisid samal ajal Riigiarhiivi – mittevastutuleliku suhtumise pärast. Kuna neil puudus arhiivialane väljaõpe, siis paistis osa kriitika ajendiks olevat alaväärsustunne. Üldiselt saime omavahel rahuldavalt läbi – kestvaid tüliküsimusi ei olnud. Ka oli Hvidtfeldt rahulik ja leplik mees, kes ei pannud teravaid süüdistusi pahaks, vaid püüdis neid pehmendada. Ta oli ju samal ajal aktiivne tegelane Taani Ajaloo Keskühingus, kuhu olid koondunud arhiivid, muuseumid ja kohalikud ajalooeltsid.

Ka mul ei olnud kohalike arhiividega vastuolusid, sest nende keskuse eesotsas oli üks mõistlik pensionär – endine koolijuhataja, kes ei lasknud tüliküsimustel vahekordi rikkuda. Nii osalesin lektorina kohalike arhiivide väljaõppekursustel ja vahetasin nendega informatsiooni. Põhimõttelistel kaalutlustel ei saanud me neile oma kogudes leiduvaid materjale loovutada, kuna seda oleks tõlgendatud nende arhiivide

riikliku tunnustamisena. Kui oli tegemist dokumentidega, mis puudutasid kitsamat piirkonda, siis pakkujale soovitasin nii mõnigi kord loovutada need kohalikule arhiivile.

Pärast Hvidtfeldti pensionileminekut võttis koostöönõukogu esimehe koha üle Dybdahl. Tema ajal peeti aga ainult üks koosolek. Ta ei talunud kohalike arhiivide esindajate kriitilisi väljendusi ja loobus nõukogu kokkukutsumisest. Nii suikus see varjusurma ja meil polnud enam foorumit, kus oleksime saanud oma lahkkelid selgeks rääkida. Sellele järgnes vahekordade teravnemine, eriti kui mitmed kohalikud arhiivid said akadeemilise väljaõppega arhiivaarid, kes oskasid paremini oma seisukohti kaitsta. Ka noorenes kohalike arhiivide keskuse juhtkond, see oli pädevam ja energilisem ning korraldas suurejoonelisi materjalide kogumise ja registreerimise aktsioone. Dybdahl võttis üle ka Taani Ajaloo Keskühingu juhtimise, kus tal tekkis neidsamu probleeme. Lõpuks lahkusid niihästi kohalikud arhiivid kui ka muuseumid sellest ühingust. Kui ühing sai lõpuks uue juhtkonna, oli liikmeskond jäänud väga väikeseks ja ühing tuli reorganiseerida.

Mul tuli tegelda ka arhiividega väljaspool Riigiarhiivi. Taani ajaloo huviline haridus- ja sotsiaalminister sotsiaaldemokraat Julius Bomholt (1896–1969) oli pärandanud oma raamatukogu koos väga ulatusliku arhiiviga Esbjergi linnale. Ta oli olnud selles linnas sotsiaalkõrgkooli direktor. Peamiseks tagamõtteks paistis olevat soov, et ta pärandus saaks aluseks plaanitud ülikooli raamatukogule.

Taanis oli tollal käsil uute ülikoolide asutamine. Päevavalgust olid juba näinud ülikoolid Roskildes ja Odenses, ees seisis Aalborgi ülikooli rajamine. Viimasena oli kavas ülikool Lõuna-Taanis, kuid ei saanud kokkuleppele selle paiknemise suhtes. Osa huvilisi tahtis seda idarannikule, endise Põhja-Schleswigi alale, teised soovitasid Esbjergi, mis on suurem keskus paremate majanduslike võimalustega.¹

Esiialgu anti Bomholti arhiiv üle Esbjergi linnaraamatukogule. Selle direktor palus ainult korrastamiseks abi. Jõudsime 1976. aastal kokkuleppele, et linn katab korrastamiskulud. Käisin Esbjergis arhiiviga tutvumas ja hindasin selle korrastamise ajaks umbes 3/4 aastat – vajalikuks summaks 90 000 krooni. Esbjergi linnavalikoguga eraldas selle summa enda eelarvest ja me täitsime oma osa kokkuleppest. Meil oli tubli ja kogenud abitööjõud, kes oskas süstemaatiliselt

¹ Nüüd on see Lõuna-Taani ülikooli nime all ühendatud Odense ülikooliga.

töötada. Sel kombel saime selle töö lõpetada, koos trükitud sisuülevaatega.

Tegelikult oleks Bomholt arhiiv pidanud kuuluma Riigiarhiivi alla. Bomholt oli olnud pikemat aega minister ja tema arhiivis leidis palju ametlikku kirjavahetust. Sellest me tülikusimust ei teinud, sest eelistasime respektierida ta testamenti. Põhimõtteliselt oli tähtsam, et see materjal oli säilinud ja et selle kohta oli olemas ülevaade. Ainult ametlikult ministeeriumis numbritega registreeritud aktid rändasid oma õigele kohale vastava ministeeriumi arhiivis.

Veel arhiiviküsimustest

Meil oli vindikatsiooniõigus, s.t. võisime erakätesse sattunud riigi haldusasutuste akte tagasi nõuda. Püüdsime seda vältida, sest selle printsiibi rangel rakendamisel oli hädasoht, et mitmed aktid müüakse siis salaja edasi või vahetavad muul kombel omanikku. Kui leidsime harukordadel oksjonite või antikvariaatide kataloogides mõne sellise dokumendi või käsikirja, siis eelistasime selle omandada ostu teel. Meil oli sellistel juhtudel kokkulepe, et saame osta kõne all oleva objekti kataloogi hindesumma eest – enne müügile või enampakkumisele minekut. Sel kombel ei hirmutanud me aktide omanikke ja omandasime need ilma avalikkuse sekkumiseta. Kui need dokumendid ka sattusid erasikute kätte, saime vähemalt kindlaks teha nende asukoha ja need ka kopeerida.

Meil ei olnudki eelarves eraldatud summaksid dokumentide ja käsikirjade ostmiseks. Ma jälgisin harilikult Taani ja ka Saksamaa mõne suurema käsikirjade oksjonifirma katalooge, aga väga harva oli midagi ostmisväärselt. Mäletan ainult ühte taani aadliperekondade vapiraamatut, mis tuli müügile ühes Müncheni antikvariaadis. Mõnikord pöördusid vastavad ärid otse meie poole, aga enamikul juhtudel ei olnud meil pakutud dokumentide omandamiseks huvi, sest tegemist oli ära kirjadega.

Minu kolleegi jaoks Kuningliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas oli see probleem aga palju suurem. Tema käsutada oli suurem summa – eriti kirjanike ja teiste kultuuritegelaste kirjade, käsikirjade ja muude paberite ostmiseks. Ta oli tihti sunnitud ostma kõik järelejäänud paberid, sest muidu oleksid need müüdnud osade kaupa. Mõned kirjanikud katsusid pärast oma teoste avaldamist müüa käsikirju Kuninglikule Raamatukogule, nõudes nende eest kõva hinda. Kåre Olsen jutustas mulle kord, kuidas üks tun-

tud taani kirjanik pärast ühe teose väljaandmist oli nõudnud masinakirjas puhta käsikirja eest 100 000 krooni! Selle nõude oli ta siiski tagasi lükanud. Poliitikute kirju Taanis nii kõrgelt ei hinnatud, nii et meil ei olnud selles suhtes muret. Mõnikord lasin siiski anda väiksema summa mõnele, kes oli leidnud väärtuslikke pabereid prügimäelt, aga sellest me avalikult ei rääkinud – see oleks võinud ergutada kuritarvitust!

Riigiarhivaar Hvidtfeldti ajal oli mul üldse rohkem esindustegevust. Seda olen eespool maininud. Ma tegelesin 1977. aastal veel kord Taani Väljarändamisarhiivi probleemidega. Selle arhiivi energiline juhataja Holger Bladt oli surnud ja ta lesel läks raskeks hoida arhiivi kasutamiskorras. Sellepärast palus Aalborgi linn asjatundlikku nõu. Kutsuti kokku ajurünnakukoosolek, kus esindasin Riigiarhiivi. Vahepeal oli Aalborgis asutatud ülikool – oleks olnud soodne seostada seda arhiivi kuidagi ülikooliga. Kahjuks puudusid uuel ülikoolil selleks vajalikud ruumid ja summad. Lõpuks jäi arhiiv ikkagi Aalborgi linna hoole alla.

Pärast Dybdahli ametisseastumist oli mul rohkem võimalusi pühendada oma tähelepanu osakonna tööle. 1978. aastal saime hea abitöötaja, nimelt Taani Töölisliikumise Arhiivi juhataja Henning Grelle. Tema eelistas kohustuslikule sõjaväe ajateenistusele tsiviilteenistust, mida tal võimaldati minu osakonnas, kus ta töötas kümme kuud. See oli hea tutvus. Tema arhiiv kogus peamiselt sotsialistlike poliitikute ja ametiühingute arhiive. Meie juures õppis ta arhiivide süstematiseerimist ja registreerimist. Ta võttis hiljem oma arhiivis kasutusele meie tavale vastavad formularid. Andsin talle vahelduseks korrastada mittersotsialistlike tegelaste arhiive, samuti läbirääkimisi mõne arhiivi meile loovutamise kohta. Ta oli väga huviline ja energiline mees ning meie hea koostöö jätkus ka pärast tema lahkumist meie juurest. Sel kombel saime paremini arutada ühiseid küsimusi, sest mitu sotsiaaldemokraadist ministrit eelistasid loovutada oma arhiivi meile.

Kuningliku Raamatukogu käsikirjade osakonna juures töötas komisjon, mille ülesandeks oli registreerida Taani kirjanduslikku allikmaterjali. See komisjon oli juba varem tõhusat tööd teinud ja eriti Skandinaavias leiduvaid materjale registreerinud. Komisjoni tööd finantseeris Carlsbergi teaduslik toetusfond. Vahepeal oli komisjon varjusurmas, aga minu uus kolleeg Svend Gissel püüdis 1979. aastal selle tegevust aktiveerida. Ta palus liikmeteks Kopenhaageni ülikooli esindajana professor Poul Bagge, tea-

duste akadeemia esindajana Erik Dali, kes oli ka Taani Keele ja Kirjanduse Seltsi administraator, ja Riigiarhiivi esindajana mind.

See ei olnud mulle koormav ülesanne. Kohustusime paar-kolm korda aastas ja kuulasime ära aruande. Arutasime uusi kavasad ja andsime nõu. Olin oma arhiivireisidel Euroopas sattunud mõnikord taani kirjanike korrespondentsile välismaa kolleegidega ja sain seetõttu anda häid näpunäiteid, aga ka kasutada oma välismaiseid tutvusi ja kontakte. Praktilise töö eest hoolitses Gissel, kes samuti pidas arvet toetussummade kasutamise kohta ja taotles toetuste jaotamiseks meie heakskiitu. Esimeseks suuremaks ülesandeks oli Taani katoliku usku konverteerinud ja kaua Itaalias elanud kirjaniku Johannes Jørgenseni ulatusliku kirjavahetuse registreeerimine. Teistest ettevõtmistest võiksin mainida rahvakirjaniku ja luuletaja N. F. S. Grundtvigi kirjavahetuse otsimist Norras ja Inglismaal.

Minu osakonna igapäevane töö jooksis kindlates rööbastes. Kahjuks läks mu sekretär Helene Rubow 1981. aasta alguses tervislikel põhjustel pensionile. Ta oli väga tubli töötaja, samal ajal ka peaaegu mu kaasmaalanna. Talle polnud erilisi juhendeid vaja – ta oskas töötada iseseisvalt ja ma usaldas talle ka mõne väiksema arhiivi korrastamise. Saime õnneks tubli asendaja, nimelt Magda Dalgårdi, keda tundsin sekretariaadi ajast. Kuna ta oli abielus Sune Dalgårdiga, siis riigiarhiivar Dybdahl ei usaldanud teda. Just pärast Helene Rubowi lahkumist tekkis sekretariaadis selle tõttu suurem konflikt, mille tulemusena paigutati kõik kontoriametnikud mujale – saime õnneks Magda endale. Ta oli väga efektiivne ja kiire abiline, harjunud riigiarhiivi sekretärina praktilisi asju korraldama, nii et tema abil sain oma töökoormale kergendust.

Dannebrogi orden ja muud isiklikud tunnustused

Pool aastat varem, 1980. a. lõpul sain Dannebrogi ordu rüütliristi kavaleriks. See autasu antakse harilikult pikemat aega riigiteenistuses olnud juhtivametnikele. Ma olin ka muul kombel selle ära teeninud – omal ajal olin korra rannanud kuningakoja arhiivi. Ega sellel aumärgil erilist praktilist tähtsust olnud, see oli vaid au ilma lisahüvedeta. Olin esimene eestlane, kes oli saanud rüütliristi Taani riigi teenistuses. Omal ajal oli Eesti riigipeale Konstantin Pätsile antud sellesama ordu Suurrist, aga seda ta enda soovil, millega ta pani Taani diplomaadid Tallinnas

piinlikku olukorda. Teenete eest Eesti ja Taani suhete arendamisel oli 1938. aastal Dannebrogi ordu rüütliristiga autasustatud õigusteadlast Johan Veelmad. Ta oli 1927. aastal käinud Taanis ja osalenud 1936. aastal aktiivselt Eesti-Taani Ühingu asutamisel. Pärast Teist maailmasõda oli ta Saksamaal, kust tal lubati tulla Taani, aga siin suri ta ootamatult 1949. aasta mais, vaid 45-aastasena.

Taanis on kombeks, et Dannebrogi ordu aumärkidega autasustatud isikud tänavad valitsevat monarhi. Nii läksin minagi kuninganna esmaspäevasele audientsile, rist rinnal ja valged kindad käes. Mind oli instrueerinud Tage Kaarsted, kes oma Odense-professuuri kõrval oli kuninganna historiograaf ja seetõttu õukonna kommetega hästi kursis. Need audientsid leiavad aset Christianborgi lossis. Peale minu oli seal veel palju teisi: kas ordeni või teatavatele ametikohtadele nimetamise eest tänajaid, lahkumisaudientsil või ka mõnel muul põhjusel sinna tulnud. Nii ei olnud kuningannal kuigi palju aega igaüheda rääkida – umbes viis minutit. Kui tuli minu järjekord, sisenesin viisakalt kummardusega – esitlemise eest hoolitses uksest sisse saatev kabinetisekretär. Kuninganna seisis keset suurt audientsisaali, pikakasuline daam, nagu ta on, kes pealegi eelistab kanda kõrgekantsalisi kingi, ja ulatas mulle tervituseks käe. Ma valgustasin talle oma päritolu – tulen ju maalt, kus saaga kohaselt Dannebrog 1219. aastal taevast alla langes, ja selletõttu on mul eriline rõõm sellele au osaliseks saada. Jutt läks aga kohe kuningakoja arhiivile, mida ma olin korra rannanud – kuninganna on ajaloo huviline. Ta saatis tihti oma vanaisa, Rootsi kuningat arheoloogilistel väljakaevamistel. Ta austab väga möödunud sajandil valitsenud kuningat Christian VIII-t, kellel olid laialdased teadushuvid. Jutustasin siis oma tähelepanekutest tolle kuninga arhiivi korrastamisel ja siis oligi mu aeg läbi. Ta ulatas käe jumalagajätkuks ja mul tuli tagurpidi ukse juurde tagasi minna – kuningannale ei tohi selga pöörata.

See oli mu ainuke isiklik kohtumine kuningannaga, sest pensionile siirdudes pidin ma kuulmise puudumise tõttu lahkumisaudientsist loobuma. Olin vahepeal kohtunud temaga ametlikel juhtudel, kus kontakt on piirdunud kummarduse ja käesurvega, näiteks Riigiarhiivi 400 aasta juubeli tähistamisel 1982. aastal. Audientsil paistis kuninganna mulle veidi närvilisena. Pole ju lihtne kogu aeg erineva tausta ja huvidega inimesi vastu võtta, kuigi ta oli loomulikult ette valmistatud. Üldiselt võttes oli ta

Taani kuninganna Margrethe II tervitab Riigiarhiivi 400 aasta juubelil mais 1982 arhiivi juhtkonda, siin minu kõrval Sigurd Rambuschi.

kena – lahke ja südamlilik, rääkis otsekoheselt ja impulsiivselt.

Samal aastal sain teise tunnustuse oma panuse eest teaduspöllumul. 1979. a. hakati välja andma uut biograafilist leksikoni nende kohta, kes on Taanis läbi aegade silma paistnud oma panusega kas poliitika, majanduse, kultuuri või mõnel muul alal. Loomulikult sõeluti leksikonis biografeeritavaid kandidaate hoolega. Mind paluti ka kaastööliseks ja ma kirjutasin mitu biograafiat 16. ja 17. sajandi taanlastest, kelle elukäiku olin oma uurimustes käsitlenud. Samuti korrigeerisin andmeid tolaeagsete biografeeritavate isikute välismaareiside kohta, mis olid selle leksikoni eelmises väljaandes olnud puudulikud. Et ka mind ennast võeti nende nimekate tegelaste hulka, oli mulle väga austav tunnustus. Minu biograafia, mis ilmus selle 16-köitelise leksikoni kuuendas köites, kirjutas mu endine majandusarhiivi kolleeg Finn H. Lauridsen. Selles märgiti ära minu eesti päritolu ja tõsteti esile põhjapanevat teaduslikku panust niihästi vastureformatsiooni kui ka üliõpilaste reformatsioonijärgsete sajandite välismaareiside uurimise alal.

1982. a. toimus ülemarhivaaride ametite ümberkorraldamine. Niels Petersen oli omal ajal astunud ametisse ministeeriumi ja magistrite kutseühingu palgalepingu alusel ja hilisemad ülemarhivaariks nimetamised olid toimunud

sama lepingu põhjal. Nüüd taheti meid kui ülemusi viia kuninganna poolt ametisse nimetatud riigiametnike hulka. See nõudis pikaajalisi läbirääkimisi. Oli ka probleeme meie palgamäärade kindlakstegemisega. Minu kolleegidel 1. ja 2. osakonnas oli suurem personal ja laiahaardelisemad ülesanded, nii et nad paigutati riigi 40-astmelise palgareldi 36. astmele. Mind taheti esialgu 35. astmele jätta, aga mu teaduslikku panust arvestades määrati siiski ka mind 36. astmele – erandlikult ja puhtisiklikult. See astmekõrgus pidi kestma, kuni ma kohalt lahkun, ja polnud pärandatav mu järglasele.

1981. a. oli läinud pensionile 3. osakonna eruohvitserist ülemarhivaar. Sel puhul avanes võimalus ühtsustada see osakond teistega, täites ülemarhivaari ametikoha akadeemilise väljaõppega isikuga. Sõjaarhiivi vastu paljud huvi ei tundnud. Esialgu nimetati ülemarhivaari kohusetäitjaks arhivaar Hans Christian Bjerg. Tema korrapärane ametissenimetamine sai teoks alles 1983. aastal – 35. palgaastmel.

Pärast seda ümberkorraldamist nimetati meid ametisse kuninganna poolt. Siis pidime tavakohaselt kuninganna juurde audientsile minema, tänamaks ametissenimetamise eest. Kuid just siis algasid mul kuulmishäirete tõttu kõrvaoperatsioonid, nii et ma ei saanud kahjuks koos oma kolleegidega audientsile minna.

Ajaloolase, arhivaari ja ülemarhivaarina sain mõnigi kord pakkumisi mitmesuguste seltside juhatuse astumiseks. Olin juba olnud eespool mainitud allikapublikatsiooni seltsi juhatuses – mulle jätkus sellest. Lükkin teised pakkumised tänuga tagasi, ka siis, kui Arhivaaride Seltsi juhatust tahtis mind esimeheks. Eelistasin pühendada oma vaba aja teadustööle ja ka oma perekonnale.

Mulle pakuti korduvalt ka ülikooli eksamite tensori lisaametit. See toonuks endaga kaasa reisimist, iga semestri lõpul hotellitubades elamist, peale selle eritööde analüüsimist ja hindamist. Mu sellest ka keeldusin. Mu palk oli suhteliselt hea, lisateenistusest oleks tulumaks nagunii lõviosa endale võtnud. Pakutav au polnud mulle tähtis – mul oli piisavalt kontakte kolleegidega. Ma ei soovinud end koormata lisakohustustega.

Eestlastest Kopenhaagenis

Kopenhaagenis olin algul kohaliku Eesti Seltsi “Eesti Kodu” abiesimees. See ei toonud mulle kaasa suurt töökoormust. Meie kauaaegne esimees, Rāpinas sündinud ajakirjanik David Karopun ajas harilikult kõik asjad korda, oli täpne mees, koguni tähenärija kalduvustega. Laekuriks oli Johannes Mereväli, kes tegutses ühtlasi seltsi “välisministrina” – pidas ühendust Rootsi ja Saksamaa eestlastega. Sekretäriks oli Robert Lõhmus, kes elas meie kooskaimiskoha – Frederiksberg alleel paikneva Sct. Andreas Ordenen’i seltskonnaruumide lähedal ja tundis sealseid restoranipidajaid.

Meil oli üsna hea kontakt Lõuna-Rootsiga, eriti pärast hästiõnnestunud Eesti Vabariigi 50. aastapäeva pühitsemist 1968. a. Selle korraldas sel puhul asutatud Veebruarikomitee, mis jätkas oma tegevust ja koordineeris järgnevaid vabariigi aastapäeva tähistamisi Lõuna-Rootsis ja Kopenhaagenis. Nii oli meil harilikult ühine peokõneleja. Samal ajal hakati Lundis tegema plaane Eesti Maja muretsemiseks. Ka siin löime kaasa, ostime aktsiaid ja võtsime osa koosolekutest – rõõm oli suur, kui see mõte lõpuks teoks sai.

Kopenhaagenis jätkusid eespool mainitud kolm kindlat koosviibimist aastas. Teisi üritusi oli harva, aga juhatust tuli siiski aeg-ajalt kokku, et lahendada jooksvaid küsimusi. Esimehel oli juba üsna palju aastaid turjal ja ta tervis halvenes. 1976. a. augustis leiti ta oma korterist surnuna vannis, arvatavasti südamerabanduse tagajärjel.

Järgmisel juhatuse koosolekul pidin esimehe

kohustused enda peale võtma. Abiesimeheks sai Robert Lõhmus, kes koos laekur Johannes Mereväljaga lubas korraldada praktilisi küsimusi, nii et mulle jäid eeskätt esindusülesanded. Sageli ei saanud me väliseesti päevale võõrast peokõnelejat, nii et peakõne pidasin mitu korda ise, kasutades selleks informatsiooni eestlastest Taanis ja taanlastest Eestis. Meil oli ka oma kunstnik – lauljanna Maimu Mardi, esimeses abielus Bang, teises Bjerggaard Hansen. Temagi esines vahetevahel mõne palaga. Nooremat põlvkonda meil ei olnud. Ainult üksikud taanlastega abiellunud eestlannade lapsed oskasid natuke eesti keelt.

Taanis oli pärast sõda umbes tuhat eesti põgenikku. Enamik rändas Taanist välja. Kohale jäid peamiselt taanlastega abiellunud, samuti eakad, invaliidid või mõne terviserikkega inimesed, keda ükski riik vastu ei võtnud. Neid oli kokku sadakond ja enamik neist elas Suur-Kopenhaagenis. Eesti Seltsi ümber oli koondunud 20–30 eestlast. Rida eestlasi osales meie seltsis kas üsna harva või üldsegi mitte. Vanuse ja haiguste tõttu tegi ka surm meie keskel lõikust, nii et oli ette näha siinse eesti rahvakillu hääbumist.

Arutasime seda küsimust juhatuse koosolekul. Pikapeale oli juba raskusi juhatuse komplekteerimisega. Ei jätkunud kandidaate isegi revisjonikomisjonis jaoks. Peakosolekutest võttis osa kümnekond inimest – see oli tegelikult laiendatud juhatuse koosolek. Meil oli kindel soov seltsi tegevust jätkata – näidata, et ka Taanis on eesti pagulasi, et ka Taanis võideldakse vaba Eesti eest. Igal kokkutulekul rõhutasime, et Eesti saab kord vabaks – aga millal? Vabadus paistis mägede taga, aga see pidi tulema. Ajaloolasena juhtisin tähelepanu sellele, et ükski diktatuur ei ole jäänud püsima, kõik impeeriumid lagunevad varem või hiljem. Algusaastate optimism oli asendunud teatava resignatsiooniga – võib-olla meie enam vaba Eestit ei näegi? Lootsime, et järgmine põlvkond seda kindlasti näeb!

Meil ei olnud poliitilisi lahkelsid. Rootsis jagunesid eestlased peamiselt Eesti Rahvusnõukogu ja Rootsi Eestlaste Esinduse pooldajateks. Meie aga olime eeskätt eestlased. Meie tegevusest võttis osa ka saatkonnatöötaja August Koern oma abikaasaga. Tema sai ka Eesti eksilvalitsuse välisministriks, aga sellena ma teda kunagi ei tervitanud ega kõnetanud. Meie hulgas oli ta Eesti Vabariigi täieõiguslik esindaja – ta juhatas peaaegu alati meie peakosolekuid ja jagas taanlastele informatsiooni.

Kopenhaagenis oli tegutsenud ka Balti Komitee, mis hõlmas kõigi Balti rahvaste

esindajaid. Meie esindajaks oli seal August Koern, aga minu "Eesti Kodu" esimeheks oleku perioodil oli see komitee varjusurmas. Kõige parem koostöö oli meil lätlastega. Neid oli tublisti rohkem kui eestlasi. Kopenhaagen oli läti kultuurkeskusi: siin tegutses üks läti kirjastus. Nad olid ka ühele Kopenhaageni surnuaiale püstitanud lätlaste mälestusmärgi. Igal aastal 14. juunil, 1941. a. küüditamise mälestamispäeval panime koos lätlastega sellele mälestusmärgile pärgi. Vabariigi aastapäevade puhul saatsime üksteisele õnnesoove ja juubelitähtpäevadel käisin nende hulgas eestlasi esindamas. Eriti suurejooneliselt tähistasid lätlased Läti Vabariigi 60. aastapäeva, esiteks jumalateenistusega Kopenhaageni rootsi kirikus, millele järgnes pidulik kontsertaktus sama kiriku saalis. Tervitasin meie lõunanaabreid Kopenhaageni eestlaste nimel, Eesti Vabariigi esindajana tegi seda August Koern. Läti seltsi esimeheks oli maainspektor E. Šenberg, kellega mul oli ka mõningaid isiklikke kokkupuutumisi. Leedulastega polnud meil minu ajal mingeid kontakte.

Meie kohalikuks suuremaks ürituseks oli seltsi 30. aastapäeva tähistamine 1978. a. märtsis. Andsin sel puhul põgusa ülevaate seltsi möödunud tegevusaastatest, tuletades meelde, et üks samanimeline Eesti Selts asutati siin juba pärast Vabadussõda. See koondas kohalikke eestlasi ja Eesti sõpru, aga kahjuks vaibus selle tegevus Teise maailmasõja ajal. Vabariigi 30. aastapäeva aktusel, 1948. aastal otsustati selle seltsi tegevus taaslustada ja praegune selts oli nõnda selle otsene järglane.

Kontaktid Rootsiaga – ESTO '80

Oma kontaktidest Lundi eestlastega olen rääkinud juba varem. Käisin Lundis nii mõnigi kord Veebruarikomitee koosolekutel, ka ühenduses Eesti Maja arutlustekoosolekutega. Minu parimaks isiklikuks kontaktiks oli Herbert Salu, aga ka teised Lundi inimesed aitasid mul eesti keelt ja meelt säilitada – näiteks Bernard Kangro, Artur Taska ja Valev Uibopuu. Ka sain mina neile mõnikord abiks olla. Kangro küsis jätkuvalt "Tulimullale" kaastööd. Niiviisi avaldasin seal oma uurimistööst Eesti-ainelisi pudemeid.

Stockholmis oli mu kindel tugipunkt Ingrid ja Oskar Bernadti kodu Lidingö. Sinna pöördusin alati rõõmuga tagasi. Seal sain ajada mõistlikku juttu muheda naljaga segamini – see oli mulle mu pingelise töö kõrval kõige meelepärased puhkus. Peale selle kositati mind omatehtud

küpsiste ja muu hea toiduga, näiteks süldi ja kepipirukatega – tore da jutu juures oli toidud ka hea minek!

Kohtasin Stockholmis teisigi vanu tuttavaid, enamasti kohvikus, hiljem Eesti Majas. Ükskord peatusin ka Evald Blumfeldti pool, nimelt kui ma 1973. aastal käisin tema kutsel Tartu Ülikooli aastapäeval ettekannet pidamas. Ajaloolastest suri Arnold Soom 1977. a. juulis Austrias puhkusele viibides. Ta oli olnud mulle alati *Livonica*-kogu osas hea nõuandja. Blumfeldt oli oma viimaselt, lossiarhivaari kohalt pensionile läinud, aga Eesti teemade käsitlemise asemel oli ta lasknud endale augu pähe rääkida ja tegeles nüüd Axel Oxenstierna kirjavahetuse väljaandmisega – selles puudus üks vahepealne köide.

Eesti Teaduslik Selts Rootsis oli vahepeal oma esimeheks valinud mu vanema koolivenna Võrust, arhitekt Ervin Pütsepa. 1979. aastal palus too mind peakõnelejaks Tartu Ülikooli 60 aasta juubeliaktusele Stockholmi Kaubandusülikooli aulasse. Olin seal kuus aastat tagasi rääkinud jesuiitidest Tartus. Seekord valisin teemaks Eesti ja Taani sidemed läbi aegade, viikingiajast alates. Peatusin pikemalt Jüriöö mässu juures, esile tõstes professor Skyum-Nielsenini uusimaid arvamusi. Siis oli mu kõnes juttu hertsog Magnusest ja Taani ajast Saaremaal. Järgnevalt mainisin Taani vabatahtlikke Eesti Vabadussõjas, eesti kommunistide tegevust ja mõrva Kopenhaagenis sõjaeelsetel aastatel ning lõpetasin Taani sattunud ligi tuhande eesti pagulase saatuse kirjeldamisega.

Kõige suuremaks elamuseks ja rahvuslikuks ergutuseks kujunes järjekordne ülemaailmne eesti pagulaste kokkutulek ESTO '80, mis leidis aset 1980. aasta juuli teisel nädalal Stockholmis. See oli eestluse võimas manifestatsioon, mis langes ajalisel kokku olümpiamängude purjeregatiga Tallinnas.

Olin jälle ankrus Ingridi ja Oskari pool Lidingö. Seal oli hea üritustest osavõtmitist plaanitseda ja ette valmistada. Imataat oli meile armuline ja Rootsi võimud paindlikud – valitsusvõim oli just siis kodanlike parteide käes. Nõnda said igal pool lehvida sini-must-valged lipud – ESTO embleemiga. Stockholmi Eesti Maja oli piduriis ja ka linna moodsa, kaugelt silma paistva raekoja ees tervitasid meid Eesti lipud, kui läksime esmaspäeval 7. juulil linnavalitsuse poolt korraldatud vastuvõtule.

Võtsin ise aktiivsemalt osa paarist üritusest. Esimeseks oli Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis poolt korraldatud teaduslik hommikupoolik 8. juulil. Esinesin seal ettekandega 1343. a. Jüriöö

ESTO '80 rongkäigu teine rida, esimees Richard Norvelli taga aukolleegiumi liikmed (vasakult) Kalju Popp, Robert Kream, Konrad Veem, Käbi Laretei, Aksel Mark ja Hans Kauri.

mässust. Üldse oli seal kavas kümnekond ettekannet. Ajaloolastest rääkis Evald Blumfeldt pantvangistusest keskaegses Eestis, kuna Hain Rebase teemaks oli eestlaste elu Rootsis. Viimane on nooremäpõlve ajaloolane, sündinud 1943. a. Olin teda tundma õppinud Lundi Eesti ajaloo sümposiumil 1973. a. kui sirgejoonelist eestlast. Ta oli just saanud Kieli ülikooli Põhjamaade ajaloo professoriks. Sellega ei olnud nii mõnedki rootslased päri, sest varem oli see õppetool olnud nende oma. Ma kohtasin hiljem ühte Kieli ülikooli hindamiskomisjoni liiget, kes ütles, et Hain oma hea esinemisvõime ja korraliku saksa keelega oli välja tõrjunud kõik rootslastest kohataotlejad. Tema kinnitamine kohale toimus üksmeelselt.

Järgmisel päeval võtsin Taani eestlaste esindajana osa III Ülemaailmsest Eesti Rahvuskongressist. Seal arutati kodumaa olukorda, välis- ja vabadusvõitlust, Eesti rahvuskultuuri viljelemist, noorsoo ülesandeid ja palju muud. Võtsime vastu mitu resolutsiooni, milles juhiti tähelepanu Eesti jätkuvale ikestamisele. ESTO '80 kunstinäitusel oli Taani eestlaste esindajaks kolme akvarelliga Lydia Lavrov-Nordentoft.

Kohtasin Stockholmis oma koolivendi. Siia olid tulnud minu gümnaasiumi klassivend Heino Arras USA-st koos abikaasa Lainega ning ka algkooli klassivend Valdo Hommik Torontost. See oli tore jälle nägmine: kaks aastat tagasi

olin olnud oma perega Arraste juures.

Üritusi oli nendel päevadel nii palju, et ei jõudnudki kõike näha ega kuulata. Kõige võimsam manifestatsioon oli reedel, 11. juulil, nimelt ESTO peademonstratsioon: Vabadusmarss läbi Stockholmi. Selles osalejate hulka hinnati umbes 25 000-le. Kui see hiigelrongikäik kuuekaupa rivis hakkas liikuma Humlegårdenist läbi äripäevase südalinna, tuli kogu liiklus selles piirkonnas tunniks ajaks peatada.

Samal õhtul toimus meelelahutuslik sõduriõhtu, korraldatud Eesti Sõjaveteranide Ühingu poolt. Seal esines meeleolulauludega ka Maimu Mardi Kopenhaagenist. Kohtasin mitut vana tuttavat ja sain uusi tutvusi juurde.

Laupäeval oli esiteks ESTO '80 üldlaulupidu, ühtlasi IX Eesti laulupidu Rootsis, millele järgnes rahvapidu, mis pani punkti sellele suurejoonelisele üritusele. Võisime pöörduda ülevama meeleoluga tagasi oma igapäevase töö juurde. Küllap pandi seda tähele ka teisel pool Läänemerd.

Kõigi nende ürituste seas oli ka minu korporatsiooni, "Fraternitas Tartuensise" vilistlaste kohtumine. Siin olid kohal enamasti Rootsi vilistlased, nagu meie koondise senior Philip Selli Eskilstunast ja Helmuth Riispere Lundist, aga ka mõned vilistlased ülemeremaadest. Viimaste hulgas oli Austraalia kaasvilistlane, apteeker Boris Lees, kes oli elanud koos emaga pärast sõja lõppu põgenikuna Taanis, käinud seal

Taani eestlased ESTO '80 rongkäigus. Minust paremal Elmar Tilk ja Johannes Mereväli.

gümnaasiumis ja hiljem Uus-Meremaale välja rännanud. Ta polnud veel taani keelt unustanud ja külastas hiljem tagasiteel meid Birkerødis.

Olin enne tagasisõitu veel koos oma vana sõbra Evald Blumfeldtiga. Kutsusin teda Kopenhaageni taaniaegseid Saaremaa akte uurima. Ta oleks väga hästi võinud meie kodus peatuda – oleksime saanud mõndagi ajaloo probleemi põhjalikumalt arutada. Ta lubas ka tulla, aga kaebas sealjuures oma kehva tervise üle – tal olid tasakaaluhäired. Me jätsime jumalaga teel Eesti Majast raudtee peajaama – ja see jäigi meie viimaseks kohtumiseks. Aasta hiljem polnud teda enam elavate kirjas.

Jätsin jumalaga ka Heino ja Lainega, kes kavatsesid veel mujale reisida. Kutsusin külla oma algkooli koolivenda Valdod, kes nagunii pidi Kopenhaageni kaudu Kanadasse tagasi lendama. Ta tuligi ja veetsime terve päeva koos. Olime omaette, sest Annemarie oli oma vanemate pool Lõuna-Taanis. Mu vana hea sõber oli eluraskustest tuntavalt vintsutatud. Ta püüdis ikka elavalt juttu ajada ja vanaviisi kuraasikalt esineda, aga see kõik mõjus kuidagimoodi tühjana. Ta elul polnud erilist sisu, ta ei olnud ka tegelikult mingit ametit õppinud ja katsus sellepärast päevast päeva juhusliku tööga läbi ajada, mis teda aga kindlasti ei rahuldanud. Ka tervis polnud tal

kuigi hea. Kutsusin teda ka meie maja väikesesse sauna, aga mu sõber ei talunud peaaegu üldse leili, nagu minagi kord oma varases lapseas. See jäi meie viimaseks kohtumiseks enne ta õnnetut surma Torontos 1986. aastal.

Olin saanud ESTO '80 päevadest tublisti ergutust – lootuste paun oli jälle täidetud! Nentisime seda oma kokkutulekul Kopenhaagenis ja kohtumistel Lundis, kus oli hakanud tegutsema Eesti Maja. Selle peamiseks kasutajaks oli vanem põlvkond, kes oli Rootsis pensionile siirdunud, aga maja loomise formaalseid küsimusi olid lahendanud noorema põlvkonna esindajad, kes tundsid Rootsi ametiasutusi ja nendes ise töötasid.

1981. a. novembris sain väikese kingi, mis meenutas Eesti Vabariiki. Pidasin läbirääkimisi perekond Kamppiga nende ulatusliku arhiivi Taani Riigiarhiivile loovutamise üle. Üks selle perekonna liige, Rasmus Kampp oli 1928.–1939. a. olnud Taani saatkonna sekretär ja ühtlasi *chargé d'affaires* Tallinnas. Ta lõpetas oma karjääri peakonsulina Johannesburgis Lõuna-Aafrikas. Pärast tema surma 1972. a. oli ta vend, laialdaste huvidega pedagoog ja teadlane Aage H. Kampp hooldanud ta pärandust. Selle hulgas oli hõbedast sigarikarp, mille olid ta vennale Tallinnast lahkumise puhul kinkinud diplomaatilise korpuse

liikmed – oma autogrammidega kaanel ja karbi külgedel. Selle karbi kinkis Aage H. Kamp mulle, sest sellel oli side mu sünnimaaga. Saatsin karbi hiljem Lundi muuseumi konservaator Fred Alliku kaudu ühele Eesti kullasseppade tööde näitusele Lundis. Pärast näituse lõppu deponeerisin sigarikarbi Lundi muuseumi, kus ta säilimine on paremini kindlustatud.²

Puksowi fondi žüriis

Kanadas asuv Dr. Arthur Puksowi fondi juhatuse oli mind pärast auhindamist 1978. a. kasutanud nõuandjana. Mõnede esitatud tööde suhtes oli lahkarmus. Näiteks esitati 1981. a. premeerimiseks Herbert Salu ajalooline romaan “Lasnamäe lamburid”, mis rangelt võttes polnud ajalooline uurimus, tegelikult aga siiski, sest selle autor oli rajanud oma romaani tausta ajaloolistele faktidele, mida ta täiendas oma uurimuste varal. Olin positiivsel arvamusel ja Salu sai selle auhinna. Samal aastal soovis Puksowi fondi žürii esimees professor Gustav Ränk vanuse tõttu oma kohalt tagasi astuda. Sel ajal paluti mind liikmeks, kuigi ma ei kuulunud Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeskonda. Uueks žürii esimeheks esitati professor Hain Rebas, kes aga põhimõtetel kaalutlustel ei võtnud seda ametit vastu, nii et tema asemele tuli ajaloolane Aleksander Ers Kanadast. Kolmandaks žürii liikmeks oli Peep P. Rebane USA-s. Arusaamatused lahenesid 1982. a. ja Hain Rebas võttis esimehe ameti üle.

Meil tekkis probleeme 1982. a. auhindamisega. Tahtsime autastada ka professor Gustav Ränki, kes aga esialgu keeldus seda auhinda vastu võtmast. Lõpuks saime talle määrata eriauhinna Tartu ülikooli 350. a. juubeli puhul, mis anti üle aktusel 1. detsembril. Sel puhul olin ka mina Stockholmis, kus kasutasin võimalust kohtumiseks mu Kodu-Eesti kolleegi Jüri Kivimäega, kes oli saanud uurimisstipendiumi Rootsi Riigiarhiivi. Olime olnud rida aastaid kirjavahetuses ja tundsin teineteist üsna hästi, aga isiklik kohtumine aitas meie arusaamisi süvendada – kõike ei saanud ju kirja teel väljendada. Juba varem olin kohanud oma teist Kodu-Eesti teadlast-kirjasõpra, dotsent Leo Tiiki, kes ühel Lundi külastusel oma abikaasaga ka Kopenhaagenis käis. Jüriga oli mul võimalus rohkem koos olla ning teaduslikke ja isiklikke küsimusi arutada. Enne tagasisõitu käis ka tema Lundis, kus me 1983. a. veebruari algul veel kord kohtusime – ei teadnud ju, millal jälle see võimalus avaneb.

Puksowi fondi auhindamise jaoks ei jätkunud meil eestlastest kandidaate. Ka ei saanud ju seda kogu aeg ühtedele ja samadele anda. Meil oli arutlusi mitme kandidaadi üle. Mu žüriikolleegid olid populaarse sisuga artiklite suhtes tagasihoidlikud, aga ma rõhutasin ka nende tähtsust. Dr. Ilmar Arens Stockholmis oli vilgas Eestit puudutavate arhiivmaterjalide kasutaja ja nende andmete publitseerija. Ta esitas auhindamiseks rea artikleid, mis olid kerge sulega kirjutatud, aga valgustasid siiski seni tundmata fakte. Toetasin tema kandidatuuri ja ta sai väiksemad auhindu niihästi 1982. kui ka 1984. a.

Kodu-Eesti ajaloolasi ei saanud me veel kahjuks selle auhinnaga autastada, sest sellega oleksime Moskvat toetanud. Ka oli küsitav, kas nad üldse oleksid saanud seda auhinda vastu võtta? Panime siiski võimalikud kodumaa-kandidaadid kirja, et ehk tuleb kord ka nende aeg. Vahepeal pöörasime tähelepanu ka välismaa ajaloolastele, kes tegelesid Eesti vanema ajaloo teemadega. Neid oli eeskätt baltisakslaste hulgas, mõned ka Rootsis, USA-s ja Kanadas – ning koguni Taanis.

Kasutasin ära oma Taani ajaloolaste uurimisteemade tundmise 1983. a. auhindamisel. Esitasin sel puhul esimesena professor Niels Skyum-Nielsen, kes oli põhjalikult uurinud Taani haldust keskaja Eestimaal. Peale tema esitasin Jens E. Oleseni, kes oli uurinud Taani ja Liivimaa suhteid 15. sajandil. Kolmandaks taanlasest kandidaadiks oli Frede P. Jensen, kes oli käsitlenud Eesti ala ajalugu Põhjamaade Seitsmeaastase sõja (1563–1570) ajal. Sel aastal said peaauhinna Niels Skyum-Nielsen ja ameeriklane William Urban, kes oli kirjutanud ühe põhjapaneva uurimuse ristsõdadest Liivimaal. Jens E. Olesen ja Frede P. Jensen said väiksemad ergutusauhinnad.

Skyum-Nielsen suri aga juba oktoobris 1982, varsti pärast ta auhindamiseks esitamist. Arutasin ta auhinna küsimust niihästi Puksowi fondi kui ka tema lelega. Oli kavas asutada Skyum-Nielsen-nimeline mälestusfond. Selle fondi põhikirja võeti minu ettepanekul Taani-Eesti suhete uurimise toetamine ja mind paluti üheks juhatuse liikmeks. Nii õnnestus saada ka Skyum-Nielsenile antud Puksowi fondi auhind tema mälestusfondi kapitali täienduseks, millega selle eesmärk püsima jäi ja koguni laienes.

(järgneb)

² See sigarikarp rändas 2003. aastal tagasi Tallinna, Eesti Ajaloomuuseumi.

Esinduslik teos Baltimaade kultuuriloost varasel uusajal

Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Herausgegeben von Klaus Garber und Martin Klöker. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2003. 596 lk.

Teose pealkirja lugedes tekib petlik mulje, et on ilmunud terviklik ülevaade Baltimaade varase uusaja kultuuriajaloo, kuid lähemal tutvumisel ilmneb siiski, et tegemist on järjekordse artiklikogumikuga. Kogumiku väljaandjad Osnabrücki ülikooli kirjandusloo professor Klaus Garber ja tema noorem kaastöötaja Martin Klöker on paljudele Baltikumi vanema ajaloo uurijatele juba vanad tuttavad. Klaus Garber, kes on aastakümneid tegelnud vanema saksakeelse kirjanduse väljaselgitamisega kunagise saksa kultuuriruumi idaaladel, külastas sel eesmärgil Eesti ja Läti raamatukogusid Nõukogude aja lõpus juba 1984. aastast alates. Suure uurimisprojekti ühe töötulemusena on hiljaaegu ilmunud bibliograafilised käsiraamatud Tallinna, Tartu ja Riia 17. ja 18. sajandi juhukirjandusest.¹

Ka koguteos Baltikumi varase uusaja kultuuriloost on selle koostajate arvukate raamatukogu- ja arhiivireiside ning selle põhjal tekkinud isiklike kontaktide tulemus. Tävaliste konverentsipublikatsioonidega võrreldes taotlevad Garber ja Klöker oma teosega mõnevõrra suuremat ülevaatlikkust, kuid paratamatult keskendub enamik artikleid üksikteemadele ja paljud Balti varase uusaja kultuuriloo tahud jäävad üldse vaatluse alt välja.

Teose koostajad on lugejana silmas pidanud saksakeelset Balti kultuuriajaloo huvilist, kes ei ole ilmtingimata Balti ajaloo spetsialist. Ilmselt just neile on mõeldud orienteerumishõlbustuse-na baltisaksa ajalookirjutuse vanameistri Heinz von zur Mühlens artikkel “Baltimaad, selle

elanikud ja ajalugu”, mis annab linnulennulise ülevaate Balti ajaloo põhietaappidest.

Lähtuvalt Garberi ja Klökeri kauaaegsest raamatukogunduslikust ja raamatuajaloolisest missioonist Eestis ja Lätis on nende väljaantud koguteos suuresti raamatu- ja üldse tekstikeskne. Teose üks raskuspunkte on raamatu- ja raamatukogude ajaloo käsitlemine. Selle teema juhatab sisse Klaus Garberi artikkel “Vigastatud traditsioon”, mis vaatleb varauusaegse kirjavara saatust Baltikumi arhiivides ja raamatukogudes. Baltikumi aastasadadepikkune tihe kultuurikommunikatsioon ja sümbioos Saksamaaga said esimese suure hoobi baltisakslaste lahkumisega, sõda tõi endaga kaasa suuri purustusi ja Nõukogude okupatsioon katkestas suuresti üldse varasema traditsiooni, mida ei suutnud korvata ka selliste baltisaksa kultuuri entusiastide nagu Kyra Roberti ja Meta Taube ennatsalgavad pingutused Teaduste Akadeemia raamatukogudes Tallinnas ja Riias.

Raamatuajaloole on pühendatud nii laiemad valdkondi ja perioode haaravaid käsitlusi kui ka kitsapiirilisi detailuurimusi. Liivi Aarma artikkel toob ulatuslikult andmeid trükkalite, raamatukauplejate ja -kõitjate tegevuse kohta Saksamaa ja Tallinna/Eestimaa raamatuvahe- tusest 15.–17. sajandil, kuid kujuneb kohati lugejat üsna väsitavaks faktirägastikuks. Aarma toob teaduskäibesse ka uusi arhiiviandmeid ja püstitab mitmeid huvitavaid, kuid pisut küsitavaid teese. Näiteks tundub mulle kahtlane, kas köidetud ja kõitmata raamatute hinnavahe ikka oli enamjaolt kümnekordne või veelgi suurem, nagu väidab Aarma (lk. 48, 55–56), sest sellisel juhul oleks pidanud raamatukõitjate elukutse trükkalitega võrreldes olema lausa ülikasumlik. Aarma püüab ümber lükata Friedrich Puksoo väidet, et professionaalne raamatukaubandus kujunes Tallinnas välja alles 18. sajandi teisel poolel (lk. 56), tuues näiteid juba 16. sajandi Tallinna raamatukaupmeestest, kuid Aarma ei arenda oma artiklis välja selgeid kriteeriume, mille abil eristada elukutselisi raamatukauple- jaid niisamuti raamatukauplemisega tegelenud trükkalitest ja kõitjatest.

Tiiu Reimo annab rikkalikele arhiiviuurimustele tuginevas artiklis süveneva ülevaate raamatutrüki ja -kirjastamise kohta Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinnas kirjastati ja

¹ Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Hrsg. von Sabine Beckmann und Martin Klöker unter Mitarbeit von Stefan Anders. Bd. 7. Reval – Tallinn. Hildesheim, Zürich, New York, 2003; Bd. 8. Dorpat – Tartu. Hildesheim, Zürich, New York, 2003; Bd. 12–15. Riga – Rīga. Hildesheim, Zürich, New York, 2004.

trükiti sel ajavahemikul üle 1500 teose, millest 92 olid eestikeelsed. Reimo igati pädevas käsitluses leidub siiski paar kohta, mida sõandaksin kahtluse alla seada. Kui ta väidab (lk. 79), et raamatute kirjastamine ja trükkimine ei olnud Tallinnas tulutoov ettevõtmine ja tavaliselt tuldi ainult kuidagi ots otsaga kokku, siis võiks vastu küsida, millest siis trükkalid üldse elatusid. Paljud saksakeelsed trükised ei andnud kindlasti erilist kasumit, kuid suuretiraažiliste eestikeelsete raamatute trükkimine oli vägagi tulus ettevõtmine. Samuti tundub küsitav haritlaste suur arv Tallinnas – 674 literaati, mida Reimo peab veel tühiseks. 18. sajandi lõpu Tallinna kohta, kus elas alla 10 000 elaniku, on see minu meelest ülisuur arv: nii oleks haritlaste suhtarv ilma ülikoolita Tallinnas olnud palju suurem kui Saksamaa ülikoolilinnades. Reimo viitab siinkohal Raimo Pullati raamatule Eesti linnade ajaloost 18. sajandil, kuid selle teosega tutvudes ilmneb, et ka Pullat peab seda arvu liiga suureks.

Institutsioonide ja eraraamatukogude ajaloole on pühendatud Kaja Tiiseli bibliograafilise suunitlusega artikkel Tallinna toomkooli raamatukogust, mis jõudis lõpuks Eesti Akadeemilisse Raamatukokku, ja Sirje Lusmägi artikkel Eesti Rahvusraamatukogus säilitatavast Narva kirikuraamatukogu raamatute saatusest, mis kirjeldab pikemalt ka mitmeid Narva kultuuri-ajaloolisi seiku. Paraku on Lusmägi sealjuures täiesti loobunud võimalusest kasutada Narva arhiivimaterjali Eesti ajalooarhiivis. 17. sajandil elanud Nikolaus Spechti raamatupärandit Eesti Akadeemilises Raamatukogus käsitleb Kyra Roberti varem eesti keeles ilmunud artikkel. Tunduvalt laiemaa haardega, kuid pealiskaudsem on Viesturs Zandersi artikkel “Eraraamatukogud Läti kultuuriajaloolises kontekstis”. Zanders kirjeldab baltisakslaste suuremaid eraraamatukogusid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani, toetudes peamiselt trükis ilmunud raamatukogude müügikataloogidele.

Kogumikus ilmunud raamatuajaloolisi artikleid lugedes torkab silma nende raamatukeskus, lugemiskultuuri ajaloo etapid ja selle lähem eritlus ei ole seevastu autorite tähelepanu eriti köitnud. Üks suur uurimisdefitsiit on endiselt Baltimaade kõigi aegade kuulsaima kirjastaja ja raamatukaupmehe Johann Friedrich Hartknoch'i tegevust käsitlev süvauurimus; tema Riia kirjastuse kohta puudub isegi teaduslikele nõuetele vastav bibliograafia ning uurijad viitavad ikka veel Arthur Poelchau 1918. aastal ilmunud puudulikule bibliograafiale.

Koguteose teine raskuspunkt on Balti 17. sajandi kirjanduslool, mida esindab rida kõrgetasemelisi uurimusi. Martin Klöker ja Klaus Garber tegelevad saksa barokkluuuletaja Paul Flemingi Tallinna perioodi aspektidega. Klöker esitleb juhukirjanduse uurimise projekti käigus leitud Flemingi oodide anonüümset esmatrükki, Garberi essee analüüsis vaimukalt Flemingi luulet, paigutades selle nii saksa barokk-kirjanduse kui ka Tallinna kultuuriajaloo konteksti.

Marju Lepajõe annab Reiner Brocmanile pühendatud kokkuvõtlikus artiklis ülevaate ka luule ajaloost Vana-Liivimaal ning kõrvutab akadeemilist juhuluulet Tartus ja Tallinnas 17. sajandil. Ta jõuab järeldusele, et võrreldes rahvakeelse eesti ja saksa ilukirjandusega on varasemat ladinakeelset luulet Eesti- ja Liivimaal teenimatult vähe uuritud. Lepajõe on (ilmselt õigustatud) arvamusel, et juhuluule sündis Eestis 1630. aastatel ei tuleks seostada ainult Paul Flemingi Tallinnas viibimisega 1635–1636, vaid selle nähtuse põhjusi tuleks otsida avaramast sotsiokultuurilisest vaatepunktist lähtudes.

Heinrich Stahl'i isiku ja loominguga tegelevad Raimo Raag ja Piret Lotman. Raag kasutab – erinevalt koguteose teistest autoritest, kes kirjutavad traditsiooniliselt Stahl – nimekuju Stahell, nagu Harjumaa praost ja hilisem Ingerimaa superintendent ise enamasti oma kirjadele alla kirjutas. Raagi artikkel on ülevaatlikum, andes põhjaliku ülevaate Stahl'i käsitlevast historiograafiast ja uurimisprobleemistikust. Lotman analüüsib Stahl'i jutlusekogu “LeyenSpiegel” kaasaegse saksa luterliku jutlusekirjanduse taustal. Ta kaitseb Stahl'i varasemate uurijate lihtsustavate süüdistuste eest, näidates muu hulgas, et plagiaadisüüdistused on 17. sajandi kultuurikontekstis, mil kompilatsioon oli tekstide koostamisel enesestmõistetav meed, lihtsalt asjatundmatud.

Lea Kõivu mahukas käsitlus Urvaste pastori Johannes Gutsloff'i raamatust “Kurtzer Bericht” (1644) viib meid kirjandusloost juba mentaliteediajaloo valda. Gutsloff'i raamatut on uurijad seni väärtustanud kui suurepäraselt allikat eestlaste paganlike uskumuste tundmaõppimiseks. Kõiv analüüsib Gutsloff'i teost hoopis laiemalt: sedastades, et ebausk oli laialt levinud ka tolleaegsete baltisakslaste kõigis seisustes, joonistab ta välja Gutsloff'i maailmavaate. Ta näitab, et Gutsloff oli tõsiusklik luterlane, kes mõtestas ka Võhandu jõe sündmusi eelkõige teoloogilisest ja piiblikeskest vaatepunktist, kuid samas kasutas Urvaste pastor, kes oli hästi kursis oma aja teadussaavutustega, oma seisukohtade kinnita-

miseks ka empiirilisi ja mõistuslikke argumente. Olgu siinkohal veel lisatud, et kõiksugu loodus- ja muude õnnetuste käsitlemine jumala karistuse (Gottesgericht) inimestele nende pattude eest, mis oli nii omane luterliku ortodoksia ja vist ka pietismi mõtteviisile, püsis Baltimaades veel kuni 18. sajandi keskpaigani.

Kultuurikontakte praeguse Rumeenia territooriumi ja Liivimaa vahel riivab Lore Poelchau biograafiline artikkel Siebenbürgeni Saksimaa pastori ja kirjamehe Georg Soteriuse paariaastase Liivimaal viibimise episoodist 17. sajandi lõpul.

16. sajand on seevastu kogumikus üsna põgusalt esindatud. Selle ajastuga tegeleb esma-joones Karsten Brüggemanni artikkel Balthasar Rüssowi Liivimaa kroonikast, kes nendib, et oma populaarsuse (eriti Eestis) võlgneb Rüssowi kroonika Paul Johanseni ja seejärel Jaan Krossi väitele, et kroonik olevat olnud eesti päritolu. Brüggemannile näib sellesuunaline argumentatsioon Johanseni Rüssowi-biograafias küll imponeerivat, kuid lõplike tõendeid Rüssowi eesti päritolu kohta võib tema arvates vaevalt kunagi leida. Ajaloolisest seisukohast ei olegi Rüssowi etniline päritolu nii oluline, sest krooniku eneseteadvust ei määranud 16. sajandile veel võõrad rahvuskategooriad; pigem käsitas Rüssow end, nagu seda on sõnastanud Ameerika ajaloolane William Urban, "Tallinna patrioodina". Brüggemann jõuab järeldusele, et Rüssow võis küll teiste kroonikutega võrreldes eestlastele pisut rohkem tähelepanu pöörata, kuid tema kroonika on kirjutatud oma ajastu poliitilise ja kultuurilise kõrgkihi seisukohalt.

Mitmed artiklid käsitlevad kirjamehi ja kultuurikontakte valgustusajastul. Kuulsa rahvalalgustaja Gotthard Friedrich Stenderi rolli läti kirjakeele arengus analüüsib kriitiliselt Wolfgang P. Schmid. Ta jõuab järeldusele, et Stender oli rohkem, kui ta ise arvas, antiikse ladina grammatikatraditsiooni kütkeis. Herderi kuulsat balti rahvalaulude kogumise aktsiooni käsitleb Beate Paškevica, kes kirjeldab rahvalaulude kogumise korralduslikku külge Liivimaa Läti osas. Paškevica artiklile, mis täiendab Leonid Arbusow juuniori põhjalikku uurimust, oleks aga kasuks tulnud, kui ta oleks vaevunud kasutama nende rahvalaulude ühe peamise vahendaja Hupeli kirju Läti Riiklikus Ajalooarhiivis ja Läti Akadeemilise Raamatukogu käsikirjade osakonnas. Rahvalaulu teemat puudutab ka Sirje Rutiku artikkel saksa kirikulaulu rollist eesti kultuuriloos, mis vaatleb eestikeelse kirikulaulu arengut paralleelselt kunstluule

tekke ja eesti rahvalaulu retseptisiooniga. Rutiku probleemipüstitus on oluline, sest kirikulaul mõjutab kindlasti eesti keelt, kirjasõna ja ka eestlaste mentaliteeti rohkem, kui seda seni on teadvustatud, kuid artiklit lugedes häirib tema kohati kitsalt etniline lähenemine. Näiteks põlglik suhtumine rahvalauludesse ei olnud ainult Baltimaadele omane nähtus, vaid nii suhtusid rahvaluulesse kuni 18. sajandi teise pooleni kogu Euroopa haritlased.

Roger Bartletti artikkel kujutab endast väikest täiendust tema ja Erich Donnerti poolt välja antud monumentaalsele allikapublikatsioonile Torma pastori Johann Georg Eiseni teostest ja kirjadest. Bartlett keskendub siin pärisorjuse kriitika eritlusele selle Liivimaa oludes radikaalse mõtleja maailmavaates. Christina Kupffer käsitleb Tartu juristi ja ajaloolase Friedrich Konrad Gadebuschi mahukaid ajalooteoseid ja -kontseptsioone ning jõuab järeldusele, et Gadebusch oli 19. sajandi baltisaksa teadusliku ja allikakriitilise ajalookirjutuse teerajaja.

Gadebuschi suuna jätkajad 19. sajandil olid teatavas mõttes Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard von Napiersky, kelle neljaköiteline biobibliograafiline Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kirjanike ja õpetlaste leksikon on kõigile Balti vanema kultuuriajaloo uurijatele juba ammu kujunenud kindlaks mõisteks. Selle leksikoni koostamisloost annab ettekujutuse Gert von Pistohlkorsi artikkel, mis käsitleb kahe nii vanuselt kui ka isiksuselt erineva kirjamehe koostööd 19. sajandil üha professionaliseeruva baltisaksa ajalookirjutuse taustal, tuues kõitvaid tsitaate Recke ja Napiersky käsikirjalisest kirjavahetusest.

Mõned koguteose artiklid ulatuvad juba varase uusaja ajaraamidest välja. Ülle Sihveri artikkel "rahvusliku ärkamise" kontseptsioonidest Eestis püüab piiritleda Jannseni, Köhleri, Jakobsoni ja Hurda seisukohti eestlaste rahvusliku orientatsiooni ja tuleviku kohta. Sihver toetub nende rahvusliku liikumisaja juhtkujude varem trükis avaldatud kirjadele ja artiklitele, kuid tema käsitus jääb pinnapealseks ja refereerivaks. Selle põhjus tundub olevat eesti rahvuslikku liikumist käsitleva erialakirjanduse mitmetundmine, välismaisest rahvuse ja natsionalismi tekkele ja arengule pühendatud külluslikust teaduskirjandusest üldse rääkimata. Rahvusliku liikumise ajalookirjutuse korüfeede, nagu Hans Kruus, Ea Jansen jpt., asemel viitab Sihver pidevalt Eesti Nõukogude Entsüklopeedia köidetele (!). Täiesti arusaamatuks jääb mulle ka Sihveri nending (lk. 463), et Eesti oli 19. sajandi teisel

poolel ära jagatud kahe suurvõimu, Saksamaa ja Venemaa vahel.

Eruditsiooniga lumuvad seevastu Armin von Ungern-Sternberg ja Michael Garleff. Ungern-Sternberg käsitleb Baltikumi kuvandit ja "baltlase" kuju saksa ilukirjanduses aastatel 1700–1850. Ta esitab rikkalikult väljanoppeid Baltikumi ja baltlasi puudutavatest kohtadest nii kuulsate kui ka tänapäeval juba unustatud saksa kirjanike teostes. Tema allusiooniderohkest tekstist jääb mulje, et saksa kirjanike silmis polnud Baltikumi kuvandil kunagi eriti selgepiirilisi kontoure. Romantismiajastust alates hägustus see pilt veelgi ning Baltikumis hakati nägema Venemaa osa koos kõigi sellega kaasnevate stereotüüpidega. Garleff analüüsib mäluksuuri ja stereotüüpide uurimise kaasaegse metoodikaga varustatult mäletamise vorme baltisaksa ilukirjanduses, rõhutades ilukirjanduse ja ka triviaalkirjanduse rolli tavainimese ajalooteadvuse kujundamisel. Baltisaksa 20. sajandi ajalooliste romaanide ja mälestuskirjanduse põhjal täheleb ta, et mitmeid poliitilisi ajaloosündmusi, eriti venestusaega 19. sajandi lõpul tõlgendavad kõik baltisaksa memuaristid ühe põhimustri alusel. Baltisaksa mälestuskirjandus on tema hinnangul seisusepiire ületav ja püüab säilitada kõigi haritud baltisakslaste ühist kollektiivset kultuurimälu.

Kultuuriajaloo kirjandusloolisest suunitlusest hälbivaid tahke käsitlevad ainult paar artiklit. Kunstiajalugu esindab kogumikus ainsana Krista Kodrese ülevaatluk käsitlus Tallinna elamuarhitektuurist uusaja algul. Kodrese vaatenurk on laiem traditsioonilisest kunstiajaloo: kirjeldades 16. sajandist kuni 18. sajandi alguseni toimunud muutusi Tallinna kõrgkihtide esindajate elamute arhitektuuris ja sisustuses, heidab ta ühtlasi pilgu ka olmekultuuri ja mentaliteedi ajaloole. Kodres näitab, et 17. sajandil, rõhutatud seisuseadvuse ajastul muutub Tallinna jõukamate elanike elamukultuuris valdavaks püüdlus suuremale esinduslikkusele, kusjuures kaupmeestele saab eeskujuks aadlike elustiil. Oma järeldustes toetub Kodres ka majaomanike pärandinimestikele Tallinna Linnaarhiivis. Pärsia Pētersone Läti ajalooarhiivi materjalidele toetuv artikkel käsitleb riikliku postiühenduse loomist Liivimaal 17. sajandil. Rootsiaegse postiühendusega pandi alus maanteede ja postijaamade korrastatud võrgule, mis kestis edasi ka Vene ajal.

Koguteoses torkab silma eesti autorite suurem osakaal lätlastega võrreldes, mistõttu Eesti ala on raamatus tunduvalt paremini kajastatud

kui Läti ala. Meeldiv on tõdeda, et enamik autoreid vaatleb Baltikumi ajalugu laiemas üleeuroopalises kontekstis, kuid kohati esineb ikka veel endist kitsapiirilist etnilist lähenemisviisi. Neile lugejatele, kes on hästi kursis Baltimaade varast uusaega käsitleva teaduskirjandusega, tulevad paljud teoses ilmunud artiklid tuttavad ette, sest suur osa neist kujutavad endast kokku- või väljavõtteid autorite omaette raamatuna ilmunud mahukamate käsitlustest või on varem mingis muus versioonis juba ilmunud. Joonealuseid viiteid uurides torkab silma artiklite vähemalt paariaastane laagerdumisaeg kirjastuses. Pisut häirib, et raamatus kasutatakse nimetust *Esiland* läbisegi nii ajaloolise Eestimaa provintsi kui ka tänapäevase Eesti tähenduses, mis võib eriti segadusse ajada välislugejaid, kes Baltikumi ajaloolises geograafias nii hästi ei orienteeru. Ka mõnes muus osas oleks pisut rohkem oodanud ühtlustavat toimetajatööd. Kui kasutada saksa-keelseid ajaloolisi kohanimesid, esitades esmainimisel sulgudes eestikeelse nimetuse, mis vanema ajaloo saksakeelsel käsitlemisel on igati õigustatud, siis võiks sama põhimõtet järgida ka ajalooliste tänavanimede osas. Krista Kodres näiteks eelistab kasutada Tallinna eestikeelseid tänavanimetusi, esitades vaid mõnikord sulgudes nende saksakeelse vaste.

Nende märkustega aga ei taheta kuidagi alavääristada koostajate töö väärtust, sest koguteos annab lugejale siiski üsna esindusliku ülevaate Baltimaade varase uusaja kultuuriajaloo probleemistikust ja ka uurimisseisust. Neile aga, kes tahavad saada ajastust kiiresti mingit üldpilti, soovitan pigem läbi lugeda Ilmar Talve äsjailmunud "Eesti kultuuriloo" vastavad peatükid. Niemeyeri kirjastuses ilmunud "Baltimaade kultuuriloo" ostmise ei tule eesti lugejate puhul niikuinii kõne alla, sest selle hind – 148 eurot, s. o. 2316 krooni – on lausa jahmatamapanevalt kõrge ka Saksa raamatuturu hinnatasel silmas pidades, mistõttu tavalugeja saab selle teosega tutvuda vaid suuremate raamatukogude vahendusel.

Indrek Jürjo

Magistritöö Pakri rootslaste kaebustest Karl XI-le

“Ma tunnen end kui taksojuht, kes on aastaid taksot sõitnud, kuid kes alles nüüd sai load.” Sellise mõttega lõpetas Aivar Põldvee oma magistrakraadi kaitsmise protseduuri käesoleva aasta 28. aprillil. Kes on kursoris A. Põldvee juba pea paarikümne aasta jooksul ilmunud kooli-, kiriku- ja laiemalt kultuuriajalooalaste teaduslike artiklite ja uurimustega, on kindlasti imestanud, et sellise kvalifikatsiooniga ajaloolasel seni veel teaduskraad puudus. Ehk olid takistavateks asjaoludeks A. Põldvee liigne põhjalikkus ja/või arvukad ühiskondlikud kohustused.

A. Põldvee poolt Tartu Ülikooli magistrikomisjonile esitatud väitekirja teemaks oli “Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas”. Dissertatsiooni aluseks olnud uurimus on ilmunud Keilas 2001. aastal Harjumaa Muuseumi toimetiste sarjas “Harjumaa uurimusi”, nr. 4.

Käsitletavale teemale lähenes A. Põldvee nii agraar-, õigus-, kultuuri- kui ka mentaliteediajaloolisest aspektist, mis omakorda on tihedalt põimunud viimastel aastatel meil ja meie omaaegsel emamaal Rootsis aktualiseerunud provintsi poliitika, talupoegade pärisorjusest vabastamise korralduse mõistmise ning kroonu- ja eramõisate talupoegade õigusliku asendi probleematikaga. Puudutatud on veel ka asustus- ja sõjaajaloolist tahku. Konkreetsemalt oli A. Põldvee uurimisobjektiks vabade rootsi talupoegade ehk rannarootslaste õiguslik seisund pärisoriste eesti talupoegade kõrval 17. sajandil, mainitud vabaduse järk-järguline kitsenemine ja võitlus vabaduse alalhoidmise eest 1680. aastate keskel.

Kõhkluseta võib kinnitada, et Eesti rannarootslaste uurimise historiograafia on ulatuslik ja soliidne. Mainigem siinkohal Carl Russwurm, Paul Johanseni ja Evald Blumfeldti meie ajaloo- teaduse klassikasse kuuluvaid töid. Samuti on lähemalt uuritud mõne piirkonna rannarootslasi, nagu varem on Pakri saartest kirjutanud Per Söderbäck, Hiiumaa rootslaste võitlusest oma õiguste ja vabaduste eest 17. sajandil Jakob Koit ning Vormsi ja Noarootsi rootslastest Arnold Soom. Kindlasti on kõige otsesemat ja äratuntavamat mõju A. Põldvee tööle avaldanud A. Soomi artikkel 17. sajandi Laoküla ja Pallaste rootsi vabatalupoegadest.

Allikaline baas 17. sajandi Pakri rootslaste

teema uurimiseks on igati rikkalik, isegi harvaesinevalt kompaktna, kuna Harju-Madise ja Risti kihelkonna rootslaste poolt Stockholmi esitatud kaebuste uurimiseks viidi läbi põhjalik juurdlus. Selleks moodustatud uurimiskomisjoni (tegutsete Tallinnas Toompea lossis 1684. aasta detsembrist 1685. aasta aprillini) materjalid – mahukas protokoll ja selle juurde kuuluvad lisad – on hoiul Roots Riigiarhiivis Stockholmis (Livonica II, vol 498:1). Sekundaarset seonduvat ainekust leidub Livonica II kollektsiooni teisteski aktides, aga ka tänases Rahvusarhiivi Ajalooarhiivis Tartus (fond 1). Hinnatav on, et A. Põldvee on ajaloolise tausta avamiseks kasutanud vakuraamatuid Kammerkolleegiumi nn. *baltiska fogderäkenskaper*’i kollektsioonist, samuti Eestimaa reduktsioonikomisjoni materjale. Autorile ei ole tundmatud ka Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivis leiduvad Padise mõisa vakuraamatud. Rootslaste tõstatatud süüdistusi kirikuõpetaja Gabriel Herlini vastu on A. Põldvee käsitlenud Eestimaa konsistooriumi materjalide põhjal. Rikkalikult informatsiooni pakkuvast Eestimaa kindralkuberneri arhiivi palvekirjade ehk supliikide kogust on ta vaadanud ainult aastaid 1684–1685. Samas on siinkirjutaja rutiinse lugemise korras tutvunud kindralkuberneri kantseleisse laekunud supliikidega kuni 17. saj. keskpaigani ja teab leiduvat nende hulgas rannarootsi talupoegade kaebusi seoses oma õiguste ja vabaduste piiramise, koormiste tõusu ja muuga. Samuti võiks tulevikus huvipakkuvat lisa otsida Harju meeskohtu arhiivist. Kuid üldiselt on A. Põldvee kasutanud rikkalikult arhiivianest ning sidunud seejuures oskuslikult ja asjatundlikult omavahel varasemad uurimused ja arhiiviallikad.

Nagu mainitud, on A. Põldvee uurimuse keskseks teemaks Harju-Madise ja Risti kihelkonna rootsi talupoegade võitlus oma õiguste ja vabaduste eest 17. sajandil, keskendudes esmajoones 1684. aasta sündmustele, kui Laoküla, Suur-Pakri ja Väike-Pakri rootslased olid ühise delegatsioonina kuningliku majesteedi ees Stockholmis, mille tulemusel kuningas lasi nende probleemide uurimiseks moodustada komisjoni. Selleks ajaks “kuhjunud” probleemide mõistmiseks läks A. Põldvee ajas tagasi 14. sajandisse ja tutvustas protsessi n.ö. ajaloolisi juuri. Rootsi asustus Pakri piirkonnas sai alguse 13. sajandil ja rootslaste asumine Eesti rannikualadele kestis 16. sajandini. Suur-Pakri ja Laoküla rootslaste õigus oma maale põhines 1345. aastal sõlmitud maaostulepingul, milles keskseks õiguslikuks terminiks on nn. Rootsi õigus. Väike-Pakrilt analoogilist maaostulepingut teada ei ole. Erinevalt eesti talupoegadest säilitasid rannarootslased keskajal isikliku vaba-

duse. Eesti ala Rootsi riigi koosseisu minekuga süvenes tendents teha rootslastestki pärisorjad. Protsessi kiirendasid piirkonnas läbi viidud läänistused, kusjuures uued läänihärrad ei olnud huvitatud vabade rootsi talupoegade sotsiaalse kihi säilimisest. Rootsled otsisid toetust esmalt Tallinnast, seejärel Stockholmist. Eestlastega juba assimileerivas Laokülas rõhutati teadlikult oma rootsi identiteeti. Samuti võib rääkida n.-ö. normi ja tegelikkuse igavesest vastuolust. Ühelt poolt Karl XI reformid, eelkõige mõisate reduktsioon, tõstasid riigimõisate talupoegade pärisorjusest vabastamise küsimuse. Teiselt poolt lähenes rannarootslaste õiguslik asend jõuliselt pärisoriste eesti talupoegade omale. Huvitavamaks muudab küsimuse asjaolu, et lokaalsete arengute taustaks on laiemad riiklikud protsessid. Rääkida saab erinevatest integratsiooni ja unifitseerimise püüdlustest (unifitseerimine allutamise varjundiga).

Varasemate uurijate töodes on toodud peamiseks põhjuseks 1684. aasta palvekirjade aktsioonile rannarootslaste pärisorjadeks muutumine (Põldvee õnnestunud väljendi kohaselt eestistumine). Sama täheldab ka A. Põldvee, kuid teeb seejuures olulise sisulise täienduse. Nimelt kasutasid rannarootslased ära Karl XI soovi laiendada Rootsi rannikupiirkondades levinud mereväeteenistuskohustust (*båtsmanshåll*) Eesti rannikualal. Enne kui asjaga kaasa minna, seadsid rootsi talupojad eeltingimuseks oma vanade privileegide kinnitamise. Võimud selle lubaduse andsid ja see tegelikult vallandaki 1684. aastal kaebekirjade aktsiooni. Lisaks mereväeteenistuse kohustuse esiletoomisele on kahtlemata oluline autori poolt esmapilgul ehk isegi liiga rõhutatult esile toodud rannarootslaste mure rootsi keele vähese kasutamise üle kirikus, mis viis vastuoludeni pastor Gabriel Herliniga. Kultuurilooliselt on oluline, et viidatud konfliktsituatsiooni lahendamisel tõi G. Herlin kasutusele väite, et ta on 1683.–1684. aasta talvel õpetanud oma majas 50 eesti ja rootsi poissi. Lapsi lugema õpetas ta koos oma naisevenna Bengt Gottfried Forseliusega. Siit aga edasi tulevad suured edusammud meie 17. saj. lõpu rahvahariduses, mis teadaolevalt on A. Põldvee uurimishuvi keskmes.

Siinkirjutaja, olles oponenti rollis, tõstas ka mõningaid sisulisi küsimusi. Kas töö pealkirja teine pool “Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas” on õigustatud ja ühilduv pealkirja esimese osaga? Areng vabatalupoja seisusest pärisorjuse suunas toimus 16.–17. sajandi jooksul. 1684. aasta kaebusteaktsioon ja sellele järgnenud arutelud komisjonis paljuski vaid fikseerisid aja jooksul juhtunu. Võimalik, et pealkirja osad oleks pidanud

olema vastupidises järjekorras. Kui aga muutuste aja all pidada silmas 1680. aastate reforme, siis need puudutasid nii Rootsi riiki kui ka ülemereprovintse. Seega ei peegelda pealkiri oponenti arvates päris täpselt töö sisu. Liiatigi on töö ise palju laiahaardelisem, kui pealkiri seda lubab eeldada.

A. Põldvee töös on kaalukal kohal õigusajalooline aspekt. Kuid paratamatult kerkib siin laiem küsimus talupoegade kaebeõigusest. Samuti talupoegade juriidilistest teadmistest ja kuidas talupoegade kaebused kõrgestiharitud riigiametniku silmade jaoks vastuvõetavalt paberile said. Kas oli talupoegadel endil piisavalt teadmisi ja oskusi või aitas neid mõni kohapealne nurgaadvokaat, seesama Stockholmis? Võimalikest abimeestest dissertant töös kirjutab. Siit võib aga edasi küsida, miks mindi Stockholmis? Kas ainult palvekirja esitamiseks ja oma õiguste saamiseks? Samas tundub, et talupoja mõttekäik oli õigustatud, sest saavutati eesmärk ja keskvõimud kutsusidki ellu komisjoni nende kaebuste uurimiseks. Aga võib-olla on selle taga varjus ka küsimus: keda rannarootsi talupoeg luges oma härraks? Samas tasub mees pidada sedagi, et Pakri rootslased ei olnud 17. saj. lõpus ainsad Eestimaalt pealinna kaebama sõitjad.

Korduvalt on töös juttu pärisorjuse probleemist ja selle kaotamise ideest seoses Karl XI reduktsiooniga. Selles osas on huvipakkuv diskussiooni (taas)algatanud Aleksander Loit, kellega on kas nõustunud, mõõndustega nõustunud või mitte nõustunud. Oponentide jäi aga arusaamatuks, kas A. Põldvee toetab A. Loidi seisukohta või mitte. Kuid tuldagu seda arutelu taustana silmas pidades hoopis selle protsessi juurde, kuidas eestirootslaste õigusseisundit lähendati pärisoriste eesti talupoegade omale, ja küsitagu hoopis, miks Rootsi keskvõim pikema perspektiivi poliitikat silmas pidades ei rakendanud rannarootslasi kui rahvuskasvasi emamaa ja provintsi integreerimise ja unifitseerimise, kohaliku aadli nõrgestamise, rüütelkonna omavalitsusliku võimu murdmise ja n.-ö. Rootsi administratiivse ja haldusmudeli rakendamise vankri ette? Miks ei kasutatud neid rannarootslasi ära? Varasemas kirjanduses on näiteks seostatud soome kolonistide toomist Põhja-Eestisse aadlivastase aktsiooniga. Miks oli vaja tuua väljast koloniste, kui kohapeal oli juba olemas sobilik sotsiaalne grupp? Eesti ja rootsi talupoegade kõrvuti elamise taustal mainib A. Põldvee küll, et rannarootslaste õigusliku eriseisundi ja sellest tuleneva vabadusihaga tegi eriti kardetavaks oht nakatada eesti talupoegi (lk. 38).

Dissertatsioon on palju juttu rannarootslaste vabadustest ja õigustest ning nende teisenemisest

muutuvas ajas, seda kahtlemata õigustatult. Kõnelevad allikateski esmajoones eestirootsi talupojad, vastaspool saab vähem sõna. Samas on tunne, et mõisapoolne aspekt jääb seejuures liiga nõrgaks. Võimalike kõrvalepõigete juures oleks võinud olla ka ekskursionistide soomerootslaste juurde, nende õiguslike olude ja soome talupoegade võrdluse juurde. Ja üldse, miks räägitakse nii meil kui ka Soomes ajaloolises kontekstis ainult rannarootslastest? Miks ei toimunud kolonisatsiooni sisemaale? Soomes seletatakse seda mitte soome asustuse olemasoluga, vaid looduslike ja kliimatiliste tingimustega. Samas on soomerootslased ajalooliselt olnud soomlastest kehvemal majandusjärjel.

Nii nagu igas põhjalikus väitekirjas, esineb A. Põldveegi töös mõningaid faktivigu ja kergemaid komistusi, nagu ka arhiiviallikate tõlgendamise probleeme ja otseseid tõlkevigu, mida siinkohal üle kordama ei hakka. Samuti ei taha dissertandile ette heita Rootsi Riigiarhiivis hoitavate Liivimaa donatsioonikontori materjalide mittekasutamist, ehkki just need dokumendid oleksid andnud täiendava pildi dissertatsiooni ühe keskse kuju Hans Wartmanni valduste kujunemisest 16. saj. teisel poolel Hiiu-, Harju- ja Virumaal. Teadaolevalt on Jakob Koit koostanud Liivimaa donatsioonikontori materjalidest andmebaasi, mille publitseerimise pikk teekond pole veel kahjuks lõppenud. Seni on aga vastavad andmed jätkuvalt Rootsi Riigiarhiivi omand ja huvilisel tuleks info kättesaamiseks originaalallikatega tohutut vaeva näha.

Arvamuse kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et A. Põldvee poolt käsitletud teema ei ole meie historiograafias küll uudne, kuid käesoleva töö puhul on oluline, et Pakri rootslaste Karl XI-le esitatud kaebekirjade aktsiooni teema on saanud uue sisu ja lahenduse. Varasemad uurijad ei ole tähele pannud, et pealinna sõidu ja kuningale kaebamise tegelik esilekutsuja oli riigivõimude plaan allutada eestirootslased mereväeteenistuse kohustusele, millega nõustumise eeltingimuseks seadsid talupojad oma vanade õiguste kinnitamise. Ometi oli tulemuseks, et rannarootslaste sotsiaalne eriseisund ei leidnud selgelt määratlemist, ning olles küll ühelt poolt isiklikult vabad, ei jäänud nad kõrvale koormiste kasvust. Hinnatav on töösse oskuslikult põimitud rootsi talupoegade võitlus oma keele säilimise eest, mida loeti isikliku vabaduse kõrval teiseks tähtsaks identiteedi aluseks. Ehkki tõstatatud uurimisküsimused on suunatud kitsale piirkonnale, on neid käsitletud laiemas kontekstis. A. Põldvee käsitluslaad on intelligentne ja töö peegeldab kirjutaja erudeeritust.

Enn Küng

Palju uut teavet, kuid mitte selgitusi Baltikumisaatuse kohta

Magnus Ilmjärv. *Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period Mid-1920's to Annexation in 1940. Studia baltica stockholmiensia 34.* Tallinn, 2004, 592 lk.

Magnus Ilmjärve väitekirja temaatika on pakkunud suurt ja mitmekesiselt huvi Balti riikides, Balti pagulaste seas, baltisakslaste ja erinevate uurijate hulgas ning eri maades, eriti aga Soomes, kus on selle ala suurim uurijaskond väljaspool Balti riike. Niisiis sobis väitekirja hästi Soomes kaitsmiseks. Enamiku selle ala uurimuste seast eristub ta oma hõlmava tervikkuse poolest. Teos ei piirdu ühe Balti riigi uurimisega, vaid käsitleb kõiki kolme korraga.

Tegu on erakordselt mahuka ja mitmekülgse tööga. Rohkem kui 550 leheküljel uuritakse Eesti, Läti ja Leedu arengut 1920-ndate algusest kuni iseseisvuse lõpuni suvel 1940. Käsitletavat teemat on rühmitatud järgnevalt: “Nõukogude Liidu taotlus saada Baltikumi poliitiline eliit oma kontrolli alla”, “Nõukogude Liidu ja Saksamaa võitlus ülemvõimu pärast Baltikumis”, “Balti *Entente*’i sünd”, “Balti riigid ja Idapakt”, “Eesti, Läti ja Leedu Euroopa uuel julgeolekupoliitika väljal 1930-ndate keskpaiku”, “Sõjaväe roll Balti riikides”, “Pürgimus erapooletuse poole Rahvasteliidu raames”, “Eesti, Läti ja Leedu, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu kolmepoolsed läbirääkimised 1939”, “Molotovi-Ribbentropi paktist Soome Talvesõjani”, “Talvesõda võrdluses Balti riikide arenguga”, “Okupatsioonikatastroof ja iseseisvuse lõpp” ning “Lõppjärelused”.

Väitekirjal on mõningaid iseloomulikke jooni, mis on ühekorraga nii vooruseks kui ka puuduseks. Üks on teose mahukus. Teos sisaldab palju tähtsat ja uut informatsiooni. Teisest küljest on seda aga nõnda palju, et selgitav iva tahab detailrikkusesse ära uppuda. Tugev lühendamine oleks teinud sellest tõepoolest selgitava monograafia. Igal juhul oleks võinud välja kärpida mõne terve peatüki, nagu erapooletus Rahvasteliidu raames või Nõukogude Liidu kultuuripoliitika, samuti mõne eriti põhjaliku se-

letuse, mis ei tundu põhiasja edasi arendavat.

Teine saavutuskülg on peaaegu täielik lähematerjal. Värskeim ja kõige uuenduslikum on kättesaadavate Nõukogude Liidu arhiivide üksikasjalik läbitöötamine. Autor võib pidada ennast üheks esimeseks, kui isegi mitte kõige esimeseks Vene arhiivide süstemaatiliseks rikastajaks Baltikumi saatuskäigu alal. Teisest küljest, kuna materjalid on uued, siis tundub, et paiguti on nad tirinud autori endaga kaasa käsitlema rahvusvaheliste suhete kogupilti Nõukogude Liidu vaatenurgast.

Esimese peatüki keskseim ja tõepoolest uudseim teema näib olevat president Konstantin Pätsi erisuhe venelastega. Nõukogude Liidu eesmärk oli "osta" majanduseeliste abil ära sobivaid parteisid või inimesi koostöök, ja seda rakendati kõikides Balti riikides. Teose järgi valiti Eesti Põllumeeste Kogud ja eriti selle erakonna tegelik juhtfiguur Päts selliseks kontaktisikuks. Niisamuti toimiti ka Lätis ja Leedus. See on võib-olla tähtsaim saak, mis Nõukogude Liidu arhiividest on saadud. Pätsi valmisolek koostöök oli arusaadav selle tõttu, et ta ema oli venelanna, ta kodukeeleks oli lapsepõlves olnud vene keel ja ta oli saanud vene õigeuskliku algkoolituse. Siiski tundub üllatav, et Päts oleval jätkanud tihedat koostööd vahetult kommunistide riigipöördekatse järelgi, aastal 1925, ja pidanud Nõukogude Liidu saatkonna esindajaga läbirääkimisi Venemaa ja Eesti vahelise föderatsiooni üle. Usutavam tundub, et Pätsi seisukohavõtt oli pärit riigipöördekatse-eelsest ajast. Seda puudutav Vene allikas ongi dateeritud aasta varem – märtsis 1924! (lk. 47–48) Ilmjärv väitis, et tegu on trükiveaga ja et kuupäev peaks olema märts 1925. Dissertant on siiski hiljem avaldanud oma uurimusest tunduvalt laiendatuma eestikeelse versiooni, ja selles on seesama daatum – märts 1924 (lk. 43)!

Selgeks puuduseks võib pidada Ilmjärve kommet vältida järeldusi. Ta on leidnud huvitavat ja tõepoolest uut materjali ning valanud selle jutustuse vormi. Lugeja ootaks, et autor kui materjali parim tundja seletaks, mida see kõik tähendab. Seda ta aga sugugi ei tee, vaid jätab otsad lahtiseks. Lugeja küll taipab, milles asi on, aga küsitavaks jääb, kas ka kirjutaja ise on sellest aru saanud. Või kas võiks asju tõlgendada ka teistmoodi? Kui Päts oli nimelt aastail 1924–1925 olnud aktiivne majandussuhete edendaja, siis kas polnud see kasulik kogu eesti rahvale? Või kui ta tahtis rõhutada oma idasuunitlust, siis kas ta polnud just tol ajal poliitilisel kõrvalteel? Päts oli ju viimast korda riigivanem

1924. aasta algul ja hiljem alles 1930-ndatel. Kui Põllumeeste Kogud olid valitsuses kesksel kohal, siis oli riigivanemaks Jaan Teemant.

Kahtlemata näeb Pätsi tegevus suure palga eest Nõukogude Liidu kaubandustarnete nõuandja ja juriidilise konsultandina välja kompromiteerivana. Teisest küljest aga, et autor ise järeldusi ei tee, siis jäävadki paljud asjad lahtiseks. Oluline küsimus oleks, kas Päts jäi Nõukogude Liidu "agendiks" ka pärast koostöö lõppu. Väitekirjas näidatakse, et Nõukogude Liit teadis ette Pätsi võimuhaaramisest märtsis 1934 ja aktsepteeris üsna ilmselt ametlikku selgitust, et see on suunatud Vabadussõjalaste Liidu vastu. Pärast seda näis Päts Nõukogude Liidust eemale hoidvat. Ta alustas koostööd kindral Johan Laidoneriga, mida saab lugeda tagasilöögiks venelastele. Oleks olnud huvitav teada, kas Päts eksitas Nõukogude Liitu. Või tahtis ta oma idasidemetest muul moel lahti saada? Väitekirja järgi ei olnud ta üldsegi alistuv mees ega kaldunud Nõukogude Liidu soove ära kuulama, vaid ootas kuni lõpuni tuge Saksamaalt. Ehk – mis mees oli Päts tegelikult? Kas ta oli Nõukogude Liidu poolt kinnimastud agent? Või osav manööverdaja suurriikide vahel? Oma riigi jaoks parimat otsiv riigiisa? Või isiklikku võimu otsiv poliitik? Need asjad jäävad lahtiseks, kuigi neile peaks olema juba võimalik vastata.

Teine silmatorkav ühisjoon Eesti ja teiste Balti riikide poliitikas oli pöördumine Saksamaa poole pärast 1930-ndate keskpaika, kõige selgemini Eesti puhul. See oli nii majanduslikult kui ka julgeolekupoliitiliselt põhjendatud tegu. Võib öelda, et Eesti poliitiline juhtkond pürgis süstemaatiliselt koostööle Saksamaaga, hoolimata rahva kahtlustest. Saksamaa ja Eesti koostöö käsitlemine tundub olevat olnud autorile raske. Kuigi ta muidu väldib järeldusi, siis Saksamaa puhul lisab autor mitu korda oma moraliseeriva kommentaari, et just Saksamaa oli Eesti suveräänsusele tõeline oht või midagi seesugust (lk. 214, 216, 355, 546). Ma ei märganud, et ta oleks selliseid kommentaare esitanud Nõukogude Liidu kohta. Kuigi just nimelt Nõukogude Liit osutus Eesti ja Balti riikide iseseisvusele saatuslikuks.

Saksamaa puhul kerkib esiplaanile mõte Soome ja Eesti ühisest rollist Saksamaa plaanides, varasel etapil eriti laevastiku plaanides. Kas sakslased teadsid soomlaste ja eestlaste koostööplaanidest ja nende ulatusest – sulgeda vajadusel Soome lahe suue? See jääb väitekirjas lahtiseks, aga just 1939. aasta suvel suundus Eestisse ja Soome suur saksa külaskäikude laine.

See koostöö oli ka kõige konkreetsem asjaolu, mis võis olla aluseks eestlaste hilisematele süüdistustele, et Soome jättis Eesti üksinda. Siiski puhastab Ilmjärv selles asjas üsna tõhusalt Soome ja Läti ning ka Saksamaa mainet. Sügisel 1939 ei küsinud Eesti valitsus kellelki abi, vaid tegi oma otsused üksi.

Ent ühe reservatsiooniga. See on Soome ja Eesti vahel huvitav paralleel pärast Molotovi-Ribbentropi pakti. Soomes on vaieldud Saksamaa apellatsioonide üle Soomele oktoobris-novembris 1939 ja uuesti Talvesõja lõpus 1940. Pakti osapoolena saatis Saksamaa Soomele pöördumisi, et andke Nõukogude Liidu nõudmistele järele. Saksamaa ei saavat praegu aidata, kuid pärast-poolle heastatavat kõik. Ilmjärv näitab esmakordselt, et ka Eesti sai sakslastelt samas sõnastuses juhtnööri! Soome puhul võib tõdeda, et Saksamaa käitumist võib tõlgendada kui heastamiskatset, aga see ei kehti – vähemalt soovitud viisil – ei Eesti ega teiste Balti riikide puhul.

Balti riikide iseseisvuse lõpu eskaleerumine algas Molotovi-Ribbentropi paktiga. Selle pakti salajase lisaprotokollu sisu sai ruttu kas äraaimatavaks või teatavaks. Siin hajutab autor teema paljudeks osadeks ja käsitleb Eesti valitsuse välgkiiret otsust baasidega nõustuda liiga lühidalt, ta annab isegi mõista, et nende poole püüdi omal algatusel. Siin oleks olnud hea koht tuletada meelde Pätsi tuntud põhjendusi, mitte aga keskenduda peamiselt välisminister Selteri rollile. Otsus oli igal juhul nii pöördeline, et seda poleks tohtinud nii lakooniliselt käsitleda.

Soome teistsugust otsust enne Talvesõda mainitakse peaaegu idealiseerivalt. Talvesõja alguse puhul selgub mu meelest siiski ka see, kuhu võib vene allikate ühepoolne teave välja viia. Käsitledes Hella Vuolijokit kui venelaste “agenti” Luuletajat, tõdeb uurija – vene allikale toetudes –, et nn. Jartsevi (Boriss Rõbkini) kontaktivõtmise ajal oli Nõukogude Liidu ja Soome vahel arutatud vastastikuse abistamise lepingut ja et Soome oli palunud julgeolekugarantiisid! Soomlaste uurimuste järgi ei palunud Soome aga kumbagi, ent see jälle ei sobi üleüldse Ilmjärve tervikpilti (lk. 334).

Seekord sai Balti riikide iseseisvuse lõpp alguse Nõukogude Liidu sooritatud täieliku okupatsiooniga 16.06.1940. Ilmjärv käsitleb põhjalikult ka seda ajajärku – peaaegu sajalt leheküljel. Selles äratav tähelepanu tema lähtemärkus, et see, mis juhtus Baltikumis Nõukogude okupatsiooni saabudes, tulenes ühtlasi nende riikide sisemiste muutuste ja arengu loogikast (lk. 453). See väide tundub sellegipoolest vöö-

rastav, sest okupatsioon oli tõepoolest väga ränk pöörang ja kõik, mida teatakse uute valitsuste paikapaneku ja valimiste äkilise korraldamise kohta, tulenes okupeerijate diktaadist ja rängast manipuleerimisest. Tulevikuväljavaadete eba-kindlust illustreerib see, et Ilmjärv küll mainib valimiste seadusetust, kuid ei pööra tähelepanu valimissituatsiooni räägele ühekülgsele, nagu seda on tehtud Lääne uurimustes.

Viimasel etapil omandab suure tähenduse ka Pätsi mõonev ja passiivne hoiak. Ühe kuu jooksul, juunikuu keskpaigast kuni juulikuu keskpaigani andis Päts välja palju määrusi ja seadusi, mille lõppsihiks oli Eesti Vabariigi kaotamine. Sellele on pööratud tähelepanu teisteski uuemates uuringutes, aga jällegi ei too Ilmjärv ära omi selgitusi. Ta esitab küll vihjelisi küsimusi ja tähelepanekuid Pätsi varasemate suhete kohta Nõukogude Liiduga, kuid ei vasta nendele. Lugejale jääb mulje, et põhjenduseks võiksid olla agenditeooria või hingeline kokkuvarisemine. Kuid samas jätkuvad ka Pätsi ja sakslaste kontaktide mainimised, mis võivad viidata sellele, et Päts lootis lähitulevikus tõesti Saksamaa rünnakule Nõukogude Liidu vastu. Seda oodates võidi nõustada venelaste tingimustega ja üritada kindlustada, et Eesti rahvas suudaks sõja, Pätsi varasema ütluse kohaselt, üle elada.

Üleüldse on Ilmjärve väitekirj tõeline hiigel töö. Balti riikide saatuse kesksemate selgitusjoonte tarvis pakutakse mitmekesisit ja uut teavet, aga autori enda, parimale materjalitundmisele põhinev hinnang jääb lahtiseks. Seega jätkub debatt kindlasti üha suurema hooga. Teos sisaldab ka erakordselt palju uusi üksikasju, mis aitavad vaidluse jätkumisele kaasa. Seesama puudutab ka teisi Balti riike, millele ei ole siin eraldi tähelepanu pööratud. Siiski tuleb nimetada üht Moskva arhiividest pärit detaali. See on Nõukogude Liidu ja Leedu vahel sõlmitud nn. džentelmenide leping aastast 1926. Nõukogude Liidu ja Leedu mittekallaletungilepingu järgi olid osapooled kohustatud vahetama salajast teavet Poola ja muude Balti riikide kohta. Niiviisi informeeris Leedu Nõukogude Liitu muu hulgas Balti *Entente*’i tegevusest ja aitas osaliselt kaasa selle liidu ebaõnnestumisele.

Kalervo Hovi

Soome keelest tõlkinud
Johann Langemets

Idast tõusev punane koit

Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. (S-Keskus, Rahvusarhiiv, 2004. Peatoimetaja Enn Tarvel, tegevtoimetaja Tõnu Tannberg. 566 lk.)

Raaamatut ilmestav punast värvi kaas ei sümboliseeri siiski Eesti kohale 1940. aastaks idast tõusvat koitu, Stalini päikest, vaid annab edasi Eesti ratsaväelase mundripükste vaarikavärvi.

S-Keskuse egiidi all publitseeritud raamat on esimene kümneköitelisest Eesti vastupanu ajalugu aastatel 1939–1956 käsitlevast teosest. Koguteose ajapiirid ulatuvad Molotovi-Ribbentropi paktist kuni Ungari ülestõusu mahasurumiseni. Eestile tähendas selle ajajärgu algus kohustust määrata suurriikide kokkulepete tingimustes ära oma käitumisliini ja lõpp – eestlaste aktiivse relvavõitluse lakkamist. Koguteose I köide käsitleb peamiselt iseseisva Eesti välis- ja kaitsepoliitika kujunemist ja selle tulemusi 1930. aastate lõpuks.

Raamatu autorkond on ilmselt parim, mis Eestist selle teema käsitlemiseks 21. sajandi hakul saada oli. Peatoimetajaks eesti ajaloo-teaduse mentor Enn Tarvel, käesoleva köite toimetajateks peale Tarveli veel Eesti üks laiema haardega ajaloolasi Tõnu Tannberg ja Meelis Maripuu. Autoriteks on oma teema parimad professionaalid Heino Arumäe, Magnus Ilmjärv, Tõnu Nõmm, Ago Pajur ja Tõnu Tannberg ning noorema põlve ajaloolased Urmas Salo, Luule Rand ja Aivar Niglas. Töö käigus pidid toimetajad tegema mõningaid vangerdusi, sest kõigi algselt planeeritud autorite kirjatükkide tase ei osutunud koguteose jaoks sobivaks.

I peatükis (autorid Magnus Ilmjärv ja Heino Arumäe) käsitletakse 1930. aastate teise poole suurriikide välispoliitikat Kirde-Euroopas ja Eesti välispoliitikat 1930. aastatel ning jõutakse konkreetselt 1939. aastate poliitiliste sündmuste juurde. Magnus Ilmjärve teksti üldistades oli Nõukogude Liidu Balti-poliitika eesmärk kahe maailmasõja vahel hoida ära tugeva Balti riikide sõjalis-poliitilise liidu moodustamine. Nagu Venemaal sihiks praegugi. Eesti välispoliitika eesmärk, vastupidi, oli just sellise liidu moodustamine. Mida Eesti täna hinnata ei oska. Tolla pidid sellise liidu taustajõuks olema Esimese maailmasõja võitjariigid, eelkõige Inglismaa.

N. Liit kasutas aga oma eesmärgi tagamiseks kaht instrumenti – N. Liidu “ametlikku”

välispoliitikat ja Kominterni. Lisaks arendati Ilmjärve väitel veel kahte liini: suhteid Balti riikide kultuuritegelaste ja sõjaväelastega. Ning nagu hiljem käsitlusest välja koorub – üks veel olulisemaid instrumente oli Nõukogude majandustrump: majanduslike tellimuste andmisega või vähemalt lubadustega tellimisteks suutis Nõukogude välispoliitika ajada Balti riikide koostöösse sügavad lõhed. Etteruttavalt mainigem, et Ilmjärv ei ole selle raamatu peatükkides detailsemalt vaadelnud Nõukogude Liidu “erisuhteid” mõjukate Balti riikide poliitikutega, nagu Konstantin Päts, ega ka hinnanud selle mõju nende riikide poliitika kujunemisele.

Vähemalt näivalt toimiski kõige efektiivsemalt just Vene majandustrump. Nagu Ilmjärv mainib, oli 1927. aasta Nõukogude-Läti kaubandusleping nurjanud Balti liidu loomise. Märkimisväärne, et sama konksu otsa hakkas Eesti juba varem – Tartu rahuleping tõi kaasa küll olulisi majanduslikke eelseid teiste Balti riikide ees, kuid sellega oli Eesti end Balti ühisrindest eraldanud. Kõige kaugemale läks aga Leedu, sõlmides 1926. aastal Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu ja nn. džentelmenliku kokkuleppe, mida uuendati 1931. aastal ja mille kohaselt pooled kohustusid vahetama teineteisele huvipakkuvat informatsiooni ning osutama diplomaatilist abi. Nii sai Leedust Nõukogude Liidu diplomaatiline luuraja Euroopas. See-sugust rolli motiveeris Leedut täitma vastuolu Poolaga Vilniuse küsimuses.

N. Liidu vastav käitumine on tänasele eesti inimesele vägagi tuttav. Meenutagem Venemaa vahelduvaid rünnakuid Eesti ja Läti suunas vene keelt kõneleva välispäritolu rahvastiku teemadel. Ning paraku on tuttav ka meie endi käitumine: selle asemel, et Lätit tema tänastes tõrjelahingutes Vene propaganda vastu toetada, peavad meie politikaanid ja ajakirjanduse arvamussliidrid õigemaks oma ainsa potentsiaalse truu liitlase võitlust vaikides või isegi pisut paras-tades pealt vaadata. Teadvustamata, et Venemaa propagandarünnaku sihik võib iga hetk Lätilt pöörduda Eesti suunas.

1934. aastal aga Nõukogude välispoliitiline joon muutus seoses Rapallo-ajastu lõppemisega. Kolme Balti riigi liidule anti oma õnnistus, sealjuures nõuti Leedult Balti poliitika kooskõlastamist. Tekkinud Balti liit oli küll hoopis midagi muud kui see, mida Eesti ja Läti aatepoliitikud 1920. aastatel luua olid püüdnud. Tä oli selle kahvatu vari.

Järgmisel viiel aastal toimusid mitmesugused keerulised läbirääkimiskombinatsioonid, mille

käigus üritati toota erineva nimetusega ja erinevas allakirjutamise kombinatsioonis pabereid Balti riikide julgeoleku kaitseks, ja mille vastu või poolt siis Balti riigid omakorda erinevates kombinatsioonides olid. Kogu see diplomaatiline sekeldamine oli suhteliselt keeruline (ja ega Ilmjärv selle mõistmist lugejale ka väga kergeks tee), kuid üks on kindlasti selge – kõigest sellest Eesti julgeolekule tulu ei tõusnud. Soome hoidis autoritaarseks muutunud Balti riikidest kaugemale. Eesti hakkas lähenema tugevnenud Saksamaale, selgemaks murdejooneks oli siin Friedrich Akeli saamine välisministriks 1936. aasta suvel. Ka sõjaväelaste koostöö Saksamaaga tihenes. 1939. aastaks distantseerus Eesti tollestki Balti liidust, sest arvati (Laidoner), et Läti ei hakka koos Saksamaaga sõdima N. Liidu vastu ning Eestile sõja korral appi ei tule. Esialgu loodeti Poola leppimist Saksamaaga ja koostegutsemist N. Liidu vastu.

Heino Arumäe jätkab poliitiliste sündmuste analüüsiga otsustava, 1939. aasta kohta. Autor annab selge ülevaate kujunenud poliitilisest konstellatsioonist. Tšehhoslovakkia oli Saksamaa poolt alla neelatud ning Suurbritannia ja Prantsusmaa poliitika Saksamaa rahustamiseks läbi kukkunud. Briti ja Prantsusmaa, kartes nüüd juba omaenda julgeoleku pärast, kiirustasid organiseerima vastasrinda Saksamaale. Kevadel alanud läbirääkimised N. Liiduga teenisidki seda eesmärki. Garantiid Poolale olid tugevdanud N. Liidu positsioone, kuna sõja puhkemise korral pidid Briti ja Prantsusmaa sekkuma, ent N. Liit võis rahulikult oodata mõlema nõrgenemist, et ise kaardid lauale lüüa. Nõukogude juhtkond suutis, nagu Arumäe kirjutab, kujunenud olukorrast maksimaalse välja pigistada. Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimistel tõusis tähtsaks kohale Soome ja Balti riikide garanteerimise küsimus. Sellises tõlgenduses, nagu Nõukogude Liit seda peale surus, tähendanuks see sisuliselt Nõukogude valitsuse õigust alustada aktsioone Balti riikide suhtes mitte üksnes nendevastase otsese agressiooni korral, vaid ka juhul, kui need riigid oleksid ühel või teisel põhjusel agressorile suuri ja ohtlikke järeleandmisi teinud. Seejuures oleks otsustamine, millisel juhul on tegemist ohtlike järeleandmistega, jäänud üksnes Nõukogude valitsuse teha. Seesuguse okupeerimistehnika vastu võitlemine oligi 1939. aasta kevadel ja suvel Eesti välispoliitika keskseim eesmärk. Esialgu võttis Briti valitsus Moskva ettepaneku suhtes eitava hoiaku, ent Arumäe hinnangul oli siiski juuli lõpuks ilmselt valmis Moskva tingimustega nõustuma.

Seda võimalust aga neile ei tulnud. 2. augustil tegi TASS avalduse, milles väljendas rahulolematust läbirääkimiste käiguga, ning andis Hitlerile märku, et Saksa valitsusel on võimalik lääneriigid üle pakkuda.

Edasine oli diplomaatiline *Blitzkrieg*. Heino Arumäe kirjutab: “Hitler ja Stalin ei tarvitsenud arvestada parlamenti, rahva suhtumist, rahvusvahelist õigust, maailma avalikku arvamust ega mingeid eetilisi tõekspidamisi, neid kannustasid ainult võimuiha ja suurriiklikud ambitsioonid.” Tulemuseks oli Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimine 23. augustil 1939.

Kas Eesti ning teised Balti riigid oleksid saanud kujunenud olukorras paremini oma huve kaitsta, ei ole teada. Neil dünaamilistel kolmekümnendatel oli Euroopa välispoliitilisel malelaual väga palju jõulisi, küünilisi ja ambitsioonikaid vigureid ning isepäiselt käituvaid ettureid. Ent selge on see, et uued olukorrad tulid Eesti välispoliitika juhtidele järjest ikka ja jälle üllatustena. Kusjuures ainus seaduspärasus oli, et eranditult halbade üllatustena.

Koguteose II peatükis, mida võiks pidada kogu käsitluse keskseimaks ja värskeimaks osaks (autoriteks Tõnu Tannberg, Ago Pajur, Urmas Salo ning Toe Nõmm), tutvustatakse Eesti kaitse doktriini ja sõjajõude. Alustuseks analüüsib Tõnu Tannberg Euroopa riikide kaitse doktriinide põhijooni ja nende kujunemise põhjuseid. Ago Pajur jätkab Eesti kaitseideoloogiaga. Tema üldistuse kohaselt nägid Eesti riigimehed kaht suuremat ohtu – ühel poolt võis Eesti saada kaasa tõmmatud mõnda rahvusvahelisse kataklüsmi, teisalt võis aga Eestit ähvardada mõne suurriigi vahetu rünnak. Kõige suurem oht tundus ähvardavat idast ning sõjavägede staabis koostatud kaitsekavad olid suunatud esmajoones Nõukogude Liidu kallaletungi tõrjumisele. 1933. aastaks läbi viidud uurimistööde ja stabiilsete põhjal oli esimeste sõjapäevade olukorrast rinnetel Urmas Salo väljenduse kohaselt loodud üsna “pessimistlik pilt”. Salo väljendub akadeemiliselt vaoshoitult. Tagantjärele teame, et see oli realistlik pilt. Igatahes siis, enne Pätsi-Laidoneri riigipöörde prognoositud olukord eeldanuks Eesti kaitsevõime tugevdamist.

Ent 1934. aasta riigipöörde järel hakati neid seisukohti korrigeerima. Kui 1930. aastate alguses polnud Eesti sõjaväe juhtkond sugugi kindel, et ülekaalukas vaenlane suudetakse Eesti piiril peatada, siis pärast 1934. aasta riigipöörde seati kaitse põhimõtteks aktiivne kaitse. 1939. aastal Laidoneri juhtimisel valminud aruandes leiti, et piirikaitse kavade koostamisel on vastaseid

ülehinnaud ning oma võimalusi alahinnatud. Tegelikult alahindas vastast Laidoner ise, arvates näiteks augustis 1939, et “pealetungiks Vene praegune sõjavägi ei kõlba”. 1930. aastate alguses Eesti sõjaväe juhtkonnas tekkinud kartus punaväe tankide suhtes oli Laidoneri sõnutsi kümnendi lõpuks hajutatud. Ka linnade purustamine õhust ei olnud Laidoneri arvates kergesti teostatav.

Otsuse kuulutada välja mobilisatsioon pidi põhiseaduse kohaselt tegema president. Sõjaväe ja sõjaministeeriumi sõjaaegse koosseisu suurus 1939. aastal oli 104 000 meest. Vägede koondamine operatiivplaanide kohaselt kindlaks määratud rajoonidesse pidi teoks saama viienda mobilisatsioonipäeva õhtuks. Eesti kaitse pidi olema aktiivne, sest Laidoneri ja Reegi arvates ei tohtinud lubada maa-alade kaotust. Eesti 1939. aasta piirikattekava kohaselt oli parimaks kaitseviisiks kuulutatud pealetung ja aktiivne tegutsemine. Esimesel võimalusel pidi sõjategevus üle kantama vastase territooriumile. Sellel planeerimisel, nagu märgib Urmas Salo, oli kahtlemata eeskujuks Vabadussõda, kuid ülekaalukate jõudude vastu üksi jäänud Eestil polnud 1939.–1940. aastal ilmselt mingit reaalselt võimalust vastulööki anda ega kaitsejoont N. Liidu territooriumile viia ega isegi kaitset iga hinna eest riigipiiril hoida. Kokkuvõttes, nagu Salo märgib, “... olid Laidoneri kavandatud kaitse põhimõtted kahtlemata suure moraalse tähtsusega, kuid 1939. aastal kujunenud tegelikult jõuvahekordi arvestades polnud need edukalt rakendatavad.” Kriitilisemalt ja samas vaashoitumalt oleks raske ühe riigi kaitsekontseptsiooni kohta öelda.

Aga asi läheb veel hullemaks, kui Salo vaatleb Eesti sõjajõude. 1939.–1940. aastal jäid Eesti väeosad tulejõult ja lahinguvõimelt suurriikide vastavatele väeosadele selgelt alla. Tähele panna tasub just seda, et vastavatele väeosadele, jutt ei ole mitte kaitsejõududest tervikuna. Eesti jalaväerügemendid olid relvastatud ainult püsside ja kuulipildujatega, sarnanedes relvastuselt umbes maailmasõjaaegsete väeosadega 1916. aastast – suurriikide moodsatel jalaväerügementidel oli peale selle veel tankitõrjerelvi, miinipildujaid ja jalaväesuurtükke. Eesti jalaväerügementide relvastus jäi alla ka Lätile ja Leedule, kelle üldine sõjajõudude areng 1930. aastate lõpul oli kiirem. Vabadussõja-aegse Kirde-Euroopa üks tugevamaid armeesid oli muutunud nõrgimaks. Samas lubanuks Eesti majandustase (ligikaudu kolmandiku võrra suurem SKT *per capita* kui N. Liidus) kindlasti vähemalt üksuse tasemel sama

head relvastust. Seda lubanuks ka elanikkonna ja sõjajõudude kaitsetahe ning väljaõpe. Viimased olidki ainsad, milles Salo hinnangul Eesti N. Liitu ületas. Nagu oleks tegemist olnud mõne arenenud riigi ja fanaatilise ühiskonna vastasseisuga, seejuures oli esimene N. Liit ja teine Eesti. Mitte vastupidi. Raske uskudagi. Aga Salo analüüsid selles kahtlust ei jäta.

Salo väidab, et Eesti kaitsevägi polnud 1939. aasta septembris sõjaks valmis. Sõjavajadustele ei vastanud sõjaväe organisatsioon, isikkoosseisu puudujääk vähendas lahinguvalmidust, piirikatteväeosades oli liiga napilt mehi, sõjaväe relvastuse moderniseerimine oli algusjärgus, uut relvastust polnud võimalik täielikult kasutusele võtta, puudus efektiivne õhukaitse ja lennuvägi, piirikindluste rajamine oli algusjärgus jne. 1939. aasta sügisel oli vastase ülekaal rahuaegses koosseisus olevate Eesti kaitsejõudude vastu rohkem kui kümnekordne. Eriti masendav oli N. Liidu ülekaal tankide ja lennukite osas, vastavalt 1:60-le ja 1:37-le. Nagu Salo märgib: “Eesti sõjavägede kõrgem väljaõppe tase ning suurem võitlustahe ei oleks muutnud sõja ettemääratud lõpptulemust.”

Miks Eesti relvastumises naaberriikidest maha jäi, seda küsimust vaatleb Toe Nõmm. Eesti suhteliselt adekvaatses relvastuspoliitikas olid pöördpunktiks 1933. ja 1934. aasta. Vananenud relvastus müüdi maha. Uute tarnetega jäadi aga hiljaks. Klassikaline oli juhtum lennuväe täiendamisega. Kiirete muutustega kaasaminemiseks oli kaks teed – relvastada lennuvägi ümber aastatel 1932–1935 loodud nn. vahepealse põlvkonna tehnikaga või orienteeruda päris uuele põlvkonnale. Enamik riike valis esimese, kiirema ja odavama tee. Eesti sõjaväe juhtkond aga viivitas ning võttis vastu otsuse – orienteeruda kohe maailma moodsaimale tehnikale. Kuid valikuid oli 1937.–1938. aastal vähe. Alles 1938. aasta suvel õnnestus sõlmida kokkulepe 12 Inglise hävitaja “Spitfire” ja 10 luurelennuki ostmiseks. Need pidi tarnitama 1939. aasta teisel ja 1940. aasta esimesel poolel. Kuid puhkenud Euroopa tulekahi sundis brite tellimust tühistama. Tulemuseks oli see, et 1939. aastaks oli Eesti lennukite arv vähenenud kaks korda. Lennuvägi oligi kõigist väeliikidest kõige nõrgemas seisus.

Õhutõrjega olid lood ehk mõneti paremad. Õhutõrjekahurid otsustati osta 1937. aastal Saksaamaalt. Neli õhutõrjesuurtükki saadi ka 1938. aastal kätte. Ent 1939. aastal Rheinmetalliga sõlmitud leping 34 automaatõhutõrjekahuri tarnimiseks veel ei realiseerunud. Eesti oli jälle

hilinenud. Eesti linnade taevaskõrgus oli punalennukite rünnakutele valla. Tallinna õhukaitseks ette nähtud võimsa ja täpse Kruppi relvakomplekti tarnimisega, mis maksis hingepealt – 2,43 miljonit krooni (mille eest oleks saanud näiteks 10 hävituslennukit) –, juhtus aga hoopis irooniline lugu. Vastav leping sõlmiti novembris–detsembris 1938, ent relvad saabusid mais–juunis 1940. Nagu märgib Nõmm, kasutati neidsamu relvi 1941. aastal ilmselt Moskva õhukaitseks.

Nihu läks tankitõrjerelvadega. Töö moodsate tankitõrjekahurite soetamiseks läks Eestis küll lahti juba 1934. aastal, varem kui mitmel pool mujal, ent otsus jäi, nagu ikka, venima. Siiski suudeti 1939. aastaks kätte saada 44 Saksa ja 4 Austria tankitõrjekahurit. Järgmiste tellimusteni aga enam ei jõutud. Ka tankitõrjepüsside puhul kaotati ajas aastaid. Teise maailmasõja alguseks oli Eestil ainult viis head tankitõrjepüssi, esimehe seeriapartii, 10 relva, valmis alles 1940. aasta alguseks ja järgmised 10 sama aasta suveks. Et relvastada Punaarmee.

Piirikindlustuskavasid koostati ja viimistleti aastaid. Lõpliku, 1939. aasta kava järgi tulnuks idapiirile ehitada vähemalt 748 raudbetoonist tulepunkti ja varjendit. Ehitamine algas 1939. aasta suvel. 21. septembriks, mil kindlustusi vaja läks, oli kavast realiseeritud tervelt 1,3%, ehk valmis ehitatud oli 10 raudbetoonist kuulipildujakanoniiri.

Seega, nagu Nõmm resümeerib, võis Eesti 1930. aastate lõpu relvastuses sisuliselt edasiminekut täheldada ainult maapealse õhutõrjerelvastuse osas. Eesti relvastumistempo mitte ei kasvanud, vaid sõjaohu ilmnedes pigem kahanes. Nõmm toob võrdluseks teised Euroopa väiksemad riigid ning resümeerib, et neis toimus relvastuse kiire areng just sõja alguses. Positiivseks erandiks olid vaid allveelaevad.

Eesti Vabariigi majandusajaloost paralleeli tuues tuleb nentida, et samamoodi suutsid aastatel 1920–1923 majanduse juhthoobade juures olnud Päts ja Laidoner heade eeldustega Eesti majanduse katastroofilisse olukorda juhtida. Ent 1924. aastal, demokraatia tingimustes, suutis Eesti välja panna meeskonna eesotsas Otto Strandmaniga, kes selle peaaegu lootusetu olukorra drastiliste meetoditega lahendas. 1939. aastal oli aga olukord teine: 1934. aastal olid Päts ja Laidoner anastanud ainuvõimu, ning erinevalt 1924. aastast ei lasknud nad kedagi teist oma põhjakõrbenud poliitikat korrigeerima. 1939. aasta sügiseks olid Eesti kaitseväge relvastus ja sõjalis-poliitiline mõtlemine jäänud raamatukaanel eksponeeritud husaarimundri

ajastusse – toretsevalt paraadlikuks ja kerge-meelseks.

Sellises seisus läks Eesti vastu suurele sõjale. Koguteose III peatükk käsitleb okupatsiooni ettevalmistamist. Kõigepealt vaatleb Tõnu Tannberg oma värskes käsitluses N. Liidu ettevalmistusi sõjaks. Punaarmee relvastumistempo suurenes erinevalt Eestist 1930. aastate teisel poolel järsult. Oma sõjaplaanides, vastandina Eestile, pigem ülehinnati vastaste lahinguvõimet. 1939. aasta septembri lõpus–oktoobri alguses koondati Eesti ja Läti vastu hiiglaslik väegruppeering: 440 tuhat meest, 3635 suurtükki, 3052 tanki jms. Sõja korral pidi Punaarmee Kingissepa grupp ründama Rakvere, Tapa ja Tallinna suunas, 8. armee tungima Tartu ning edasi Pärnu ja Tallinna peale. Kuid ainult sõja korral.

Edasi selgitab Tannberg Nõukogude luure tegevust Eestis. Tähelepanuväärne on, nagu Tannberg mainib, et “Nõukogude välisluure esindajad soovitasid keskusele tänapäevaselt öeldes asukohamaade “positiivset hõlvamist””. Nii, nagu ka toimus. Koguteoses on asjakohased ka järgmised Tannbergi kirjutatud osad, mis puudutavad Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene sovetiseerimist ning kallaletungi Soomele.

Ning edasi jätkab taas Magnus Ilmjärv baaside lepingu sõlmimise ja selle ellurakendamise käsitlemisega. Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimisest olid Balti riigid teada saanud üsna pea. Kuid välisesindajatele kinnitati, et Balti riigid pole mingil moel ohustatud. Briti esindaja informeeris 9. septembril Eesti sõjavägede ülemjuhatajat Laidoneri ja välisminister Karl Selterit nõudmistest, mis venelased neile kolmepoolsetel läbirääkimistel Balti riikide kohta olid esitanud. Seepeale teatas Laidoner, et ta ei usu ühtki Briti teadet, nagu kavatses N. Liit endale Baltikumis laevastikubaase okupeerida. 28. augustil oli Selter õnnitlenud Saksa Tallinna saadikut MRP sõlmimise puhul ja rõhutanud, et MRP on loonud aluse Eesti julgeolekule, mille üle Eestil tuleb südamepõhjani õnnelik olla. Ilmjärv rõhutab, et MRP-d peeti Tallinnas ja Riias küll moraalituks, kuid see tekitas siiski teatava kergendustunde. “Seda hinnati paremaks kui võimalikku Nõukogude Liidu-Briti-Prantsuse lepingut. Viimane oleks tähendanud sõda Saksamaale kahel rindel. Mõisteti, et Saksamaa sõjalise kokkuvarisemisega kaasneb Nõukogude Liidu ekspansioon Ida-Euroopas. Tallinnas oldi veendunud, et Baltikumi saatuse määrab lõppkokkuvõttes ära Saksa-Nõukogude sõda, mis toob kaasa Nõukogude Liidu kiire kokkuvarisemine.”

1. septembril 1939 algas Euroopa suur sõda.

Punaarmee hakkas koonduma Eesti ja Läti piiridele. Eesti kuulutas end neutraalseks. Eesti oli ainus Balti riik, kes jättis sõjalise abinõu oma neutraliteedi kaitseks tarvitusele võtmata ega kuulutanud välja osalist mobilisatsiooni, nagu Läti ja Leedu. Ilmjärv märgib: “Püüti teha nägu, nagu ei oleks midagi juhtunud.”

Ööl vastu 18. septembril põgenes Tallinna sadamast Poola allveelaev “Orzel”. Nii lõppes interneerimine, mida Magnus Ilmjärv hindab ülipüüdlikkusena Saksamaa ees. Nüüd aga teatas Molotov, et Nõukogude valitsuse korraldusel alustab Nõukogude laevastik Poola allveelaeva otsinguid Tallinna lähemas ümbruses. Nõukogude laevastik asuski Kroonlinnast teele. Saadik August Rei esitas märgukirja, kus teatas, et Eesti juhtkond võtab rahuldusega teadmiseks Nõukogude Liidu tegevuse oma laevastiku julgeoleku kaitsmisel.

19. septembrist alates olid Eesti ühenduste edel välismaailmaga Nõukogude laevastiku kontrolli all. Selter sõitis 22. septembril valitsuse ülesandele Moskvasse. Valitsus ise tegeles usinalt Eesti välissaadikute ning välis- ja oma ajakirjanike desinformeerimisega, teatades, et N. Liit on vedanud oma Eesti piiridele koondatud väed minema ning Selteri Moskva-visiidi eesmärgiks on kaubanduslepingu sõlmimine. 28. septembril sõlmiti nn. baaside leping. Seda püüti Eesti valitsuse poolt näidata kui Tartu rahulepingu ja 1932. aastal sõlmitud mittekallaletungilepingu jätku. Kontaktivõtu tulemusena Saksamaaga selgus, et Berliin soovib Balti riikide alistumist ilma sõjalise vastupanuta. Suusõnaliselt andis Saksamaa lubadusi, et hoitakse Nõukogude Liitu tagasi Balti riike sovetiseerimast. Erinevalt seni ajalookirjanduses korratud väidetest, nagu oleks Eesti otsinud abi Soomelt ja Lätilt, tõestab Ilmjärv, et vastupidi, soomlased olid imestunud, et Eesti ei teinud ühtegi soovivihjet, taotlemaks Soomelt abi. Lätiga oli sama lugu – Riias oldi hämmastunud, et Selter, sõites kahel korral läbi Riia, ei püüdnud Läti välisministriga kontakti võtta. Ka Briti valitsust ei informeeritud Moskva nõudmistest.

Mis edasi juhtus, on üldiselt teada. Eesti sai Nõukogude Soome-vastase sõja platsdarmiks. Raamatu viimastes osades käsitlevad Luule Rand ja Aivar Niglas baltisakslaste ümberasumist ning Nõukogude sõjaväebaasides paiknevate vägede ja Eesti elanike suhteid. Viimane, Aivar Niglase koostatud osa erineb oma laadilt koguteose muudest osadest, koosnedes valdavalt üksikujuhtumite kirjeldustest. Ent sellisena on ta raamatule täpne kontrapunkt. 24. veebruar-

ril peeti Eesti politsei poolt kinni restoranist “Gloria” arvet maksmata lahkuda püüdnud kaks Nõukogude mereväelast. Üks neist praalis – “varsti olete kõik kadunud” ja – politseinike kohta – “varsti pannakse need raisad seinä äärde”. Jah, oli sünge aeg, millele järgnes midagi veel hoopis süngemat.

Kokkuvõttes väärrib raamat kindlasti oma autoreid, tegemist on uue tasemega Eesti saatuse seisukohalt olulise murdeaja uurimisel. Julgeksin arvata, et teos on taasiseseisvusaja üks olulisemaid ajalooetaduslikke uurimusi. Oli ka aeg. Täna oleme nii akadeemiliselt kui ka moraalselt saanud piisavalt tugevaks. Tuginedes uutele materjalidele, võime olla hoopis objektiivsemad ning ka enda vastu halastamatult ausamad kui varem. Raamatus on ühendatud kõrge uurimustase ning loetavus – asjad, mida ei ole kerge ühendada. Rohke pildimaterjal lisab tekstile värvi, lisades ilmutatud dokumendid aga sisu. Käsitlus ei ole “koostatud”, vaid uuritud, tulemused on enamasti värsked. Eriti kiiduväärt on taustaosade orgaaniline liidandamine koguteosesse, mis raamib kogu käsitlust ja mille tavapärase puudumine Eesti ajalookirjanduses määratleb seda kohati kodu-uurimuslikuna.

Veel üheks raamatu ülimalt kiiduväärseks omaduseks on võrdlevanalüüsiva meetodi kasutamine. Võrdlevanalüüs on lihtne ja elegantne vaid lugeja silmades. Uuri ja peab selleks tegema aga higirohket tööd. Juba võrreldavate andmete leidmisega eri riikidest või nende võrreldavaks tegemisega on alati tükk tööd, enamasti tüütut. Kuid just võrdlevanalüüs võimaldab meil ennast hinnata kontekstis, näha, kus me oleme teistest edukamad, kus mitte. Koguteose eri autorite stiilid küll omavahel mõnevõrra erinevad, aga seda ei pruugi halvaks hinnata. Ilmjärv ja Salo on rohkem “faktiajaloolased”, Arumäe ja Tannberg pigem “lüpsavad” faktidest üldistusi.

Eesti avalikkus seostab Eesti 1930. aastate teise poole poliitilise joone ning selle eestvedajate kriitika valdavalt Magnus Ilmjärve ja ehk ka Martti Turtola nimega. Käesoleva raamatu autoritest annavad Pätsi-Laidoneri poliitika kriitikasse hoopis suurema kaalu Urmas Salo ja Toe Nõmme värsked ja tasakaalukad analüüsid. Salo ja Nõmm ei suru oma järeldusi peale, kuid hea harmooniatunnetusega kokku toimetatud monograafia muudab need kumulatiivseks nagu tankitõrjemürsu.

Jaak Valge

Dietrich André Loeber *in memoriam*

■ 2004. aasta 24. juunil lahkus baltisaksa õigusteadlane Dietrich André Loeber.

Dietrich André Loeber sündis Riias 4. jaanuaril 1923. aastal tuntud juristi John August Loeberi (1865–1948) perekonnas ja asus isa jälgedes õigusteadust õppima – seda küll juba pärast ümberasumist ja sõda Saksamaal. 1946–1948 õppis ta Marburgi Ülikoolis, kus üheks tema õppejõuks oli Nikolai Maim. Õigusteaduste doktori kraadi kaitses ta 1951. aastal ja jätkas aastatel 1952–1953 juriidilist enesetäiendamist New Yorgi Columbia Ülikoolis. Aastatel 1954–1966 töötas ta advokaadina ja 1958–1970 oli Hamburgis Max Plancki Instituudis rahvusvahelise eraõiguse referent. Aastatel 1955–1960 oli ta ajakirja “Osteuropa Recht” toimetaja. 1966. aastal valiti Dietrich A. Loeber Kieli Ülikooli professoriks, kellena ta oli ametis kuni emeriteerumiseni 1989. aastal. 1975. aastast võttis Dietrich A. Loeber juhtivalt osa Balti Ajaloo Komisjoni tööst. Ta oli *Association for the Advancement of Baltic Studies* (AABS) asepresident aastatel 1986–1992.

1990. aastal valiti dr. Loeber (lätipäraselt kirjutatuna Lēbers) Läti Teaduste Akadeemia välisliikmeks ja 1991. aastal Riia Ülikooli audoktoriks. 1995. aastal annetati talle Läti Kolme Tähe orden. Lätis sündinud ja muidugi vabalt läti keelt valdavale Dietrich A. Loeberile ei olnud võõras ka Vana-Liivimaa põhjaosa Eesti, kus ta on korduvalt esinenud konverentsidel ja tuntud eelkõige kui järjekindel Molotovi–Ribbentropi pakti

avalikustaja. Juristina oli Dietrich A. Loeber tegev Balti riikide iseseisvuse taastamisele üles kutsuva memorandumiga koostamisel, mis jagati 1975. aastal Helsingis toimunud Euroopa riikide koostööüpidamisel kõikide osavõtjamaade esindajatele. Eesti Vabariigi president annetas 2003. aasta veebruaris Dietrich A. Loeberile Maarjamaa Risti IV klassi teenetemärgi.

Nõukogude autoriõigussüsteemi kohta ilmus 1966. aastal dr. Loeberi uurimus “Urheberrecht der Sowjetunion”. 1972. aastal avaldas prof. Loeber mahuka dokumendikogumiku “Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941” Eesti ja Läti baltisakslaste ümberasumise kohta, mille eessõnas ta põhjendas, et ümberasumine ei olnud vabatahtlik, vaid Molotovi-Ribbentropi paktist ja selle salajasest protokollidest tulenev sundotsus. 1988. aasta oktoobris esines prof. Loeber ettekandega baltisakslaste ümberasumisest Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis ja see ilmus järgmisel aastal Jüri Kivimäe tõlgituna ajakirjas *Looming*, nr. 9. Kui 1989. a. juunis-juulis toimus Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi ning Teaduste Akadeemia Õigusteaduse Seltsi organiseeritud rahvusvaheline teaduskonverents “Saksamaa ja NSV Liidu 1939. a. 23. augusti ja 28. septembri lepingute õiguslik hinnang”, siis oli üheks põhiesinejaks Dietrich A. Loeber. Ettekandes “Nõukogude–Saksa salaproto-

kollid 1939.–1941. aastal ja nende tagajärjed rahvusvahelise õiguse kontekstis” leidis ta, et salaprotokolle tuleb käsitleda rahvusvahelise õiguse rikkumisena, mille eesmärgiks oli rahvusvahelise kuriteo toimepanek, ja et need on maksvusetud allakirjutamise hetkest alates. Ta leidis, et on vaja Nõukogude Liidu, Saksa DV ja Saksamaa LV selgesõnalist deklaratsiooni, mis oleks oluline rahvusvahelisel õigusel tugineva korra taastamiseks. Konverentsist osavõtjad eesotsas Dietrich A. Loeberiga koostasid resolutsiooni, mis saadeti ÜRO peasekretärile, Euroopa Parlamendile, Põhjamaade Nõukogule, Euroopa Julgeoleku ja Koostöö Konverentsile ning Soome Vabariigi, Poola Rahvavabariigi, Saksa DV, Saksamaa LV ja Rumeenia SV parlamentidele, NSV Liidu Ülemnõukogule, samuti Eesti NSV, Läti NSV, Leedu NSV, Moldaavia NSV, Ukraina NSV ja Valgevene NSV ülemnõukogudele. Selles öeldi, et lepingu sõlminud riigid või nende õigusjärglased peaksid tunnistama salaprotokollid õigusvastaseks kui kolmandate riikide vastu suunatud nende allakirjutamise hetkest alates. Balti riikide NSV Liidu koosseisu inkorporeerimise ja staatuse küsimus pole mitte ainult NSV Liidu siseprobleem, vaid eelkõige Euroopa julgeoleku küsimus, mis tuleb lahendada rahvusvahelisel foorumil. Konverentsile ja resolutsioonile järgnes terve rida kõrgel tasandil vastu võetud akte, millega pandi õiguslik alus Balti riikide taasiseseisvumisele. Vahepeal enne Balti riikide taasiseseisvumist, aastal 1990 ilmus dr. Loeberi uurimus “Regional Identity under Soviet Rule. The Case of the Baltic States”.

Ajakirjas Akadeemia ilmus 2002. aastal Dietrich A. Loeberi põhjalik käsitus “Molotovi–Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed Balti riikidele: “minevikust jäänud probleemidest ülesaamise” kohustuse kohta” (tõlkinud Küllike Maurer), kus ta leiab, et selle saatusliku pakti tagajärjed ulatuvad tänaseni. Seda on selgesti näha kahes probleemses valdkonnas: riiklik järjepidevus ühelt poolt ning restitutsioon ja kompensatsioon teiselt poolt.

Dr. Loeber oskas väga hästi vene keelt ja oli Nõukogude Liidu ajaloo ning poliitilise ja õigussüsteemi suur asjatundja. Oma Hamburgi kodus jälgis ta õhtuti satelliidi vahendusel Nõukogude uudisteprogrammi “Vremja”, hoidis silma peal venekeelsel ajakirjandusel ja muidugi erialastel väljaannetel. Esimest korda oli ta Nõukogude Liitu külastanud juba 1957. aastal ja viibis hiljemgi teaduslikku uurimistööd tehes seal korduvalt pikemat aega. Loomulikult sattus ta

kohe KGB huviorbiiti: tema tegevust jälgiti KGB poolt ligi kolmekümne aasta vältel. Teda kahtlustati Nõukogude-vastases luuretegevuses, püüti paljastada ja enda võrku saada nii meelituste kui ka ähvardustega. Kõik see kajastub kaheköitelises, kokku 800-leheküljelises jälgimistoimikus koodnimega “Ber”. Läti taasiseseisvuses sai dr. Loeber võimaluse õnnekombel endise KGB arhiivis säilinud toimikuga tutvuda. Esmasele šokile järgnes toimiku tõsiteaduslik analüüs, mis vormus värvikaks ettekandeks Tallinnas 1994. aasta oktoobris peetud rahvusvahelisel seminaril “KGB dokumendid Baltimaades”. Seminaril peetud ettekanded ilmusid kogumikuna “Dokumentõ KGB v Baltijskix stranax” (Tallinn, 1996).

Dietrich André Loeberi teaduspärand on mahukas ja mitmekesine, ulatudes perekonnaloolistest uurimustest õiguslaste analüüside ja hinnanguteni. Kolleegid jäävad teda mäletama kui tulihingelist Baltimaade iseseisvuse eest võitlejat, andekat teadlast, suurepärast lektorit, nauditavat vestluskaaslast ja abivalmis inimest.

Peep Pillak

Arhiivikongress Viinis

Käesoleva aasta augustis toimus Viinis arvelt 15. arhiivikongress. Rahvusvahelise Arhiivinõukogu (ICA) poolt iga nelja aasta tagant peetav arhivaaride kogukonna suurüritus kandis sedakorda pealkirja “Arhiivid, mälu ja teadmus”. Kongressi võib lugeda viimaste kordade kaalu-kaimaks ühelt poolt põhjalikult ettevalmistatud programmi ja teiselt poolt ICA reformi läbiviimiseks vajalike otsuste vastuvõtmise tõttu.

Märkimisväärne oli kongressi ettekandekoosolekute ja seminaride hulk – kokku tublisti üle 100 kutsealase ürituse. Eeskava mahukus annab tunnistust ICA püüdest vastata oma liikmete üha kasvavatele ja mitmekesisustavatele vajadustele. Programm jagunes kolme põhiteema vahel:

1. Arhiivid ja mälu (alateemad – “Mälu mõiste”; “Risk”; “Häving ja taastamine”; “Virtuaalmälu säilitamine”);
2. Arhiivid ja teadmus (alateemad – “Professionaalne enesetäiendamine”; “Standardid ja hea tava dokumendid”; “Uurimis- ja arendustöö”);
3. Arhiivid ja ühiskond (alateemad – “Ühiskonnale osutatavad teenused”; “Propageerimine, tutvustamine ja juurdepääsu võimaldamine”; “Õigusküsimused”).

Mööda ei saa minna ka seltskondlikust osast, mis koosnes kongressi avamisest, vastuvõttust, orelikontserdist Viini Stefani kirikus ning raekojas peetud lõpupeost.

Kongressist osavõtjate arv, ca 2000, oli tagasihoidlikum kui paaril eelmisel sellisel üritusel. Põhjuseks tuleb pidada eelkõige kõrget osavõtumaksu (400 eurot). Rahvusarhiivist oli kongressil kuueliikmeline delegatsioon (Tiit Arumäe, Toivo Jullinen, Indrek Kuuben, Priit Pirsko, Ruth Tiidor, Marge Tiidus); lisaks oli Eestist kohal ka Riigikantselei, Tartu Ülikooli, Äriarhiivi OÜ ja Arhiivikeskuse OÜ kolleegid. Märkimist vääriks edasimeenikuna on rõõm mainida, et esmakordselt oli Eesti esindajal kongressil ettekanne – Ruth Tiidor pidas ICA säilituskomitee korraldatud arhivaalide kahjustuste hindamise seminaril ettekande Rahvusarhiivi arhivaalide füüsilise seisundi uuringu läbiviimisest ja tulemustest.

Suure hulga ettekannete mahutamine kolmele päevale seadis nii korraldajad kui ka osalejad valiku ette – kuidas koostada kõige otstarbekamalt ajakava. Paratamatult tuli kohati langetada valik kahe või enama võrdvärselt huvipakkuva sessioo-

ni vahel. Kongressi programm on täies ulatuses kättesaadav veebis: <http://www.wien2004.ica.org/>.

Rahvusarhiivi esindajate huvi äratasid loomulikult ettekanded ja seminarid, mis sisaldasid uut teavet meie jaoks akuutsetes lõikudes. Arhiivilmas toimuvatest arengutest digitaalarhiivinduses, autoriõiguste ja isikuandmete kaitsel, arhiivindusalases seadusandluses, arhiivpedagoogikas, mikrofilmimisel ja digiteerimisel ning muudelgi teemadel on lähiaastate tööks kindlasti paljutki tallele panna. Napp artikliruum ei luba siinkohal kolleegide poolt kokkuvõtetust ülevaadet anda, vajadusel saab allkirjutanult täpsemat teavet.

Kongressi kõige tähtsam organisatsiooniline sündmus oli kahtlemata liikmete üldkoosolek (peaassamblee), millest väärivad esiletõstmist üleilmse arhiivinõukogu uue põhikirja vastuvõtmine ja arutelu strateegiliste eelisuundade üle.

ICA põhikirja uuendamise üle on vaieldud alates aastast 2000. Senine põhikiri oli ilmselgelt ajale jalgu jäämas, organisatsioon vajab uuenevas rahvusvahelises olukorras uut põhieesmärkide sõnastamist, uut juhtimisloogikat ja uut tööjaotust ICA sees. Kõige suuremaks probleemiks oli kujunemas arhiivinõukogu seemise ülesehituse kohmakus, mis omakorda tingib mitmete ülesannete ja tegevuste kattuvuse komiteede, sektsioonide ja osakondade kolmnurgas. Samuti prioriteetide ähmasus ning paljude üksuste eksisteerimine üksnes paberil, mitte tegelikus elus. Uue põhikirja suurimaks väljakutseks sai niisiis tulemus- ja projektipõhise, muutuvate eesmärkidega kohanemisvõimelise organisatsiooni visandamine.

Põhikirja arutelu on viimase kolme aasta vältel kulgenud raskelt. ICA Pariisi peakorterit poolt algul välja käidud projekt pälvis teravat kriitikat mitmelt poolt. Ungari riigiarhivaari asetäitja Lajos Körmeny on alates 2002. aastast vedanud konstruktiivset opositsiooni, kes on põhikirja projekti tauninud nii taganemise tõttu demokraatlikest põhiväärtustest kui ka lihtsalt ebaratsionaalsuse pärast. Teksti viimistlemiseks loodi seetõttu spetsiaalne põhikirja komitee, eesotsas Šoti riigiarhivaari George MacKenziega. Paljud ettepanekud on nüüdseks uues põhikirjas ka arvestamist leidnud, tõsi, mitte kõik.

Kongressil peatükkide kaupa läbihääletatud uue põhikirja peamised uuendused on järgmised:

1. ICA võtmepositsioonide täitmiseks hakatakse läbi viia salajasi hääletusi;
2. Sektsioonide esindajad saavad senisest suurema osalusvõimaluse ICA juhatuses;
3. Juhatuse, peasekretäri ja teiste võtmeisikute ülesannete jaotus on senisest selgem;
4. CITRA presidendi koht kaob ja CITRA kui iga-aastane arhiivide ümarlaud integreerub

nüüdsest tugevamini ICA programmiga;

- ICA liikmemaksudest eraldatakse 5% (2005. aastal pisut üle 410 000 krooni) Rahvusvahelise Arhiivinduse Arengufondi (FIDA), mille kasutamise üle hakkavad otsustama ICA juhatusest sõltumatud isikud;
- ICA programmi nelja-aastane tegevustsükkel lüheneb kaheaastaseks, tagamaks operatiivsust, efektiivsust ja tulemuspõhisust.

Üldiselt võib nentida, et vaatamata kuluaarides möllanud kirgedele kulges hääletamine üllatavalt rahulikult, paljude peatükkide heakskiitmist toetasid delegaadid üksmeelselt.

Vastuvõetud põhikirjast olulisemgi on ICA tegevusmudeli ümberkorraldamine. Nimelt läheb rahvusvaheline arhiivorganisatsioon hiljemalt 2006. aastaks üle projektipõhisele toimimisele, s. t. senist komiteede ja sektsioonide hajusast süsteemi hakkavad asendama strateegiliste eelissuundade raames elluviidavad projektid. Lähemate aastate prioriteetidena on ICA poolt välja valitud:

- Arhiivide rolli ülemaailmne tähtsustamine ja arhiivinduse edendamine;
- Digitaalarhiivaalid ja automatiseerimine;
- Arhiivaalide säilitamine ja kaitse;
- Kutsealane haridus ja täiendkoolitus.

Iga suuna juhtimiseks moodustatakse koordineerimiskomitee, mis vastutab prioriteedi raames läbi viidavate projektide kvaliteedi ja tulemuslikkuse eest. Kogu tegevuse n.-ö. ühe mütsi alla saamiseks aga moodustatakse veel programmikomisjon, mida juhib Islandi riigiarhiivaar Olafur Asgeirsson.

Maailmaorganisatsiooni tegevuse sedavõrd põhjalik ümberkorraldamine eeldab mõistagi teatud vaheperioodi. Sestap on kokku lepitud, et täna pooleli olevad komiteede ja sektsioonide projektid lõpetatakse hiljemalt aastaks 2006. Märtsiks 2005 tehakse aga kindlaks uute prioriteetide saavutamiseks elluviidavad sammud. Projektide esitamiseks on kõigil ICA liikmetel vabad käed, s. t. vabadus ideede esitamiseks, koostööpartnerite leidmiseks ja tegevuskava (projekti) esitamiseks. Projektitaotlusi ootas ICA peakorter hiljemalt 15. detsembriks 2004.

Kirjeldatud skeem eeldab tegelikult ICA eelarve restruktureerimist. Praegune kulupõhine eelarve on kavas hiljemalt 2006. aastaks muuta projektipõhiseks ja kindlasti ka läbipaistvamaks. ICA 2008. aasta kongress Kuala Lumpuris keskendub seega neljale uuele põhitemale ning vaeb kaasajastatud finantssüsteemi toel saavutatud tulemusi.

Lisaks Peaassambleele peeti kongressil traditsiooniliselt ka erinevate allüksuste töökoosolekuid. Riigiarhiivaar Prit Pirsko osales korralisel

EURBICA osakonna üldkoosolekul ja Ruth Tiidor ICA-CPTE, parasvõõtmee säilituskomitee töökoosolekul.

Eesti delegatsiooni tööreis Kesk-Euroopasse ei piirdunud üksnes arhiivikongressiga. Vastavalt oktoobris 2002 Helsingis toimunud Eesti, Soome ja Ungari arhiivijuhtide kohtumise otsusele toimus kongressi jätkuüritusena 30.–31. augustil Budapestis soome-ugri arhiivaaride ühisseminar. Üritusel osalesid kõik eesti delegaadid ning 28 soome kolleegi, põhiliselt Soome Rahvusarhiivist, samuti arvukalt ungari kolleege. Seminari teemaks oli korraldajate poolt pakutud arhiivi infosüsteem ja poliitika 21. sajandi algul. Avaettekandes käsitles ungari riigiarhiivaari asetäitja Lajos Körmeny arhiiviinfosüsteemide arengut filosoofilises teesi–antiteesi–sünteesi võtmes. Teesiks on arhiivinduslik süsteem tervikuna: arhiivaalid, arhiivaarid, kliendid ning nende seosed. Antiteesiks on digitaalne kaos, mis meid üha tihedamalt ümbritseb. Meie ainus võimalus on sünteesi käigus kasutada ära digitaalse reaalsuse võimalused, et sedakaudu tagada arhiivinduse järjepidevus, kuid juba uues kvaliteedis.

Kui kasutada sama skeemi kogu soomeugri arhiivaaride koostöö kohta, siis teesiks võiks olla kolme sugulasrahva arhiivaaride olemasolu ja koostöövalmidus. Antiteesiks on paratamatult meie erinev keeleline, ajalooline ja kultuuriline taust, eeskätt muidugi erinevused ungarlastega. Kas käesolev seminar andis impulsi sünteesiks, ja mis selleks võiks olla, näitab aeg. Kindlasti ei kujune kolmepoolselt huvipakkuvate teemade ja projektide leidmine kergeks, tulenevalt just distantsist ungarlastega. Ka võib seminari küllaltki üldise ja universaalse teemavaliku üheks põhjuseks pidada reaalsete kokkupuutepunktide vähesust. Mis aga ei tähenda, et vastastikuse kogemuse vahendamine oleks üleliigne. Eesti esinejatest vaatles Toivo Jullinen oma ettekandes Rahvusarhiivi tänapäeva ja valmisolekut arenguks pidevalt muutuvast ühiskonnas ning Indrek Kuuben tutvustas Rahvusarhiivi infosüsteemi veebirakendust ja dokumendihalduse veebipõhist koolituskeskkonda. Seminari ettekanded publitseeritakse Ungari Rahvusarhiivi kodulehel.

Seminari lõppedes kinnitasid kolme riigi riigiarhiivaarid valmisolekut kolmepoolse koostöö ja kontaktide jätkamiseks. Eeskätt on perspektiivne jätkata spetsialistide vahetamist erinevatelt arhiivitöö erialadelt. Lisaks tegi Soome riigiarhiivaar Jussi Nuorteva kahtlemata atraktiivse ettepaneku Eesti ja Ungari esindajate osalemiseks Põhjamaade arhiivisüsteemide auditeerimise protsessis. Järgmine ühisseminar toimub 2007. aastal Eestis.

Indrek Kuuben

Ajalookonverents "Balti Apelliga Europarlamenti" Tartu Linnamuuseumis

■ 23. augustil 2004. a. möödus 65 aastat Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) sõlmimisest Moskvas. Samal kuupäeval möödus ka 25 aastat 45 Eesti, Läti ja Leedu kodaniku märgukirjast maailma avalikkusele, milles nõuti MRP tühistamist ja Balti riikide iseseisvuse taastamist. Märgukiri sai rahvusvaheliselt tuntuks Balti Apelli nime all. Kuna Balti Apelli lõplik tekst valmis Tartus ja levis siit üle kogu maailma, toimus Tartu Linnamuuseumis 23. augustil k.a. ajalookonverents "Balti Apelliga Europarlamenti".

Balti Apellile alla kirjutanud neljast eestlasest astusid Linnamuuseumis sõnavõttutega üles Mart Niklus ja Enn Tarto. Leedust oli konverentsile saabunud üks märgukirja koostajatest Antanas Terleckas, Lätit esindava Ints Calitise ettekande luges konverentsil ette Kalju Mätik.

Leedu vabadusvõitleja **Antanas Terleckas**, kes esimest korda oli arreteeritud nõukogudevastase tegevuse pärast juba kooliõpilasena 1945. a., andis oma ettekandes ülevaate Balti Apelli eelloost ning kirjeldas üksikasjalikult märgukirja koostamist ja lõplikku vormistamist Tartus 1979. a. augustis.

Antanas Terleckas saabus koos teise leedulase, Julius Sasnauskasega Tartusse 12. augustil 1979. a. Mõlemad peatusid Mart Nikluse juures ning viimase kodus Vikerkaare tänavas valmiski märgukirja viimane redaktsioon. Antanas Terleckase sõnade järgi õnnestus neil just Tartu linna raamatupoodidest hankida kolm venekeelset ajaloolis-juriidilise sisuga raamatut, ilma mille toeta appell oleks jäänud vaid pealiskaudseks dokumendiks. Lisaks Mart Niklusele kirjutasid avalikule märgukirjale alla eestlastest veel Enn Tarto, Endel Ratas ja Erik Udam. 15. augustil lahkusid Antanas Terleckas ja Julius Sasnauskas Tartust ja toimetasid apelli teksti esmalt tutvumiseks Leedu Helsingi grupile.

Vaatamata reaalsele ohule, et erakordselt julge sisuga märgukirja avalikustamine vallandab järjekordse arreteerimis laine, leidis Leedus 35 inimest, kes ei kartnud oma nime dokumendile alla kirjutada. Veel 6 allkirja lisandus Läti poolt. 23. augustil, 45 Eesti, Läti ja Leedu kodaniku märgukirja avaldamise päeval toetasid seda avalikult ka 5 vene dissidenti eesotsas akadeemik Andrei Sahharoviga.

30. oktoobril 1979. a. Antanas Terleckas arreteeriti. Veidi hiljem, 11. detsembril tabas sama saatus ka Julius Sasnauskast. Mõlemad leedulased jäid Nõukogude Liidu meelsusvanguardiks kuni 1986. aastani

Lätlane **Ints Calitis** oli oma ettekandes sunnitud tõdema, et relvastamata vastupanuliikumine on Lätis seni ajaloolaste poolt kahetsusväärsest vähe uurimist leidnud. Põrandaaluste organisatsioonide hulka ei ole suudetud välja selgitada, samuti on teadmata üksikisikute poolt ellu viidud vastupanuaktsioonide arv. Ints Calitis arreteeriti esimest korda 1948. a. süüdistatuna kuulumises koolinoorte salaorganisatsiooni ning mõisteti 25 aastaks sunnitööle. Pärast vabaneemist 1954. a. jätkas Calitis aga vabadusvõitlust ning mõni aasta hiljem vangistati ta taas ja saadeti kuueks aastaks Mordva vangilaagrisse. Aastaid hiljem Balti Apellile allkirja andnud lätlastest oli Ints Calitis ainus, kellele kohus mõistis karistuseks vabaduskaotuse, sedapuhku siis juba kolmandat korda. Teiste märgukirjale allkirja andnud lätlaste puhul piirduti üksnes hoiatuse ja töölt vallandamisega. 14. septembril 1983. a. alanud kohtuprotsessil süüdistati Ints Calitist muu hulgas: "...Molotovi-Ribbentropi pakti kohta käiva laimu levitamises ning vales, nagu kuuluksid pakti juurde mingid salaproto-kollid."

Nõukogude Liidu reageering Balti Apellile ja seal esitatud nõudmistele ei jäänud siiski ainsaks. 13. jaanuaril 1983. a. võttis Euroopa Parlament vastu resolutsiooni olukorra kohta Eestis, Lätis ja Leedus, millega mõisteti hukka Nõukogude Liidu okupatsioon Balti riikides ning nõuti nende iseseisvuse taastamist.

Enn Tarto konverentsiettekanne keskenduski Balti Apelli sise- ja välispoliitilisele mõjule, rõhutades, et "Balti Apell oli üks osa meie lakkamatust vabadusvõitlusest, üks osa külmast sõjast. ... Külma sõja omapäraks okupeeritud ja annekteeritud Balti riikides oligi see, et vastupanuliikumine toimus erinevatel tasanditel. Teise maailmasõja aegsele ja järgsele relvastatud vastupanule järgnes vastupanu kultuurilisel, usulisel, majanduslikul ja poliitilisel tasandil."

Oma sõnavõtus kinnitas Enn Tarto, et Balti Apell on rahvusvahelises ulatuses mõju avaldanud isegi pärast külma sõja lõppu. 1997. a. tundis baltlaste ühise märgukirja vastu huvi Iisraeli suursaadik Riias, 1998. a. kasutas Ameerika Ühendriikide (USA) Kongress apelli teksti koos kaasaegsete selgitustega USA–Balti harta allakirjutamisega kaasnenud arutelu juures. 10. oktoobril 1998 võttis USA 105. Kongress vastu kaasresolutsiooni nr. 320, milles taaskord mõisteti hukka MRP ja kõik selle tagajärjed ning nõuti Venemaalt pakti ja selle salaprotokollide õigustühiseks kuulutamist.

Balti Apelli üks koostajatest ja allakirjutanutest, **Mart Niklus** oli oma ettekande pealkirjastanud “Balti vastupanuvõitlejate koostööst kommunistlikes koonduslaagrites”. Mart Niklus esitas kuulajatele saatusekaaslaste mälestusi aastatest 1950–1988, ajavahemikust, millesse mahub ka mitu Mart Nikluse enda vangipõlve. Ettekandest jäi selgelt kõlama kirjeldus toonastest vangilaagritest kui omalaadsetest poliitikaülikoolidest, kus õpiti tundma üks-teise kombeid, ajalugu ja keeli ning tähistati koos keelatud tähtpäevi. Kogu see õppimine, eneseharimine ja koostöö harjutamine toimus sihikindlalt – omariikluse taastamise nimel tulevikus. Just kommunistlikes vangilaagrites kujunesid baltlaste vahel tugevad sõprussidemed ja arenes välja “internatsionalism selle sõna kõige paremas tähenduses”, mis stagneerunud ühiskonnas viis välja mitmesuguste ühisavalduste ja pöördumisteni, mille krooniks kujunes 1979. a. Balti Apell. Lõpetuseks avaldas Mart Niklus lootust, et ehk koostatakse lähemal ajal Balti apell 2, mis aitaks lõplikult hukka mõista MRP mõlemad osapooled.

Balti Apellile alla kirjutanutel kõrval esinesid Tartu Linnamuuseumis ettekandega ka Enn Sarv, Jüri Estam, Mari-Ann Kelam, Tunne Kelam, Trivimi Velliste ja Pearu Kuusk.

Enn Sarv käsitles lähemalt Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR) sidemeid Läti ja Leedu vastupanuliikumistega Saksa okupatsiooni aastatel. Sarnaselt EVR-le oli riikliku iseseisvuse taastamine peamiseks eesmärgiks ka 1943. a. loodud Läti Kesknõukogule (LCP) ja Leedu Vabastamise Ülemkomiteele (VLIK). Veel 1944. a. kevadel vahetati Balti vastupanuvõitlejate vahel aktiivselt infot kolme maa majanduslikust ja poliitilisest olukorrast, üles kerkis koguni Balti ühise konföderatsiooni idee.

Ülejäänud konverentsil kõlanud sõnavõtud keskendusid taas Balti Apelliga seonduvale. Tartu Linnamuuseumi teadur **Pearu Kuusk** andis

ülevaate Eesti vabadusvõitlejate poolt koostatud avalikest märgukirjadest, mille kasutuselevõtt oli 1972. a. uudseks jooneks meie vastupanuliikumise ajaloos.

Jüri Estami ettekande teemaks oli Müncheni raadiote “Vaba Euroopa” ja “Vabadus” roll Balti Apelli tutvustamisel. Miks Balti Apell õnnestus, kuidas sai märgukirjast uudiskünnise ületaja? Sellele küsimusele vastates tõi Jüri Estam välja mõned olulised tegurid: õige ajastamine (MRP 40. aastapäev), tuginemine rahvusvahelisele õigusele, allakirjutanutel kriitiline mass, kaasa arvatud akadeemik Andrei Sahharovi toetus, ning apelli avalikustamine korrespondentide poolt Moskvast.

Mari-Ann Kelam vaatles Balti Apelli kui väliseestlaste protestiaktisioonide elavdatavat tegurit ning avaldas siirast tunnustust kõigile Eesti vastupanuliikumise osavõtjatele, kes vaatamata repressioonidele olid valmis iseseisvuse nimel võitlusesse astuma. **Trivimi Velliste** ettekande peateemaks oli Balti riikide koostöö Balti Assamblee raames. Ilmselt on raske leida ajaloost Balti Apellist paremat näidet, mis kinnitaks baltlaste ühise tegutsemise tulemuslikkust. Olukorras, kus rahva valdav enamus ei uskunud enam Nõukogude Liidu lagunemist, oli kitsal teisitõõtlejatest vabadusvõitlejate ringkonnal ühiskonnas eriti oluline positsioon – hoida elus ja aktuaalsena omariikluse ideed. Aeg näitas, et just sellel väiksemal osal oli õigus.

Eesti riikliku iseseisvuse küsimuse viimine rahvusvahelisele tasandile ja kommunistliku režiimi hukkamõistmine, mis olid ka 1979. a. sündinud Balti apelli tegelikuks sisuks, olid vaatluse all ka **Tunne Kelami** sõnavõtus. Ajal, mil paljud endised kommunistid proovivad end kujutada vabadusvõitlejatena, on avalik ja aus vastupanu ebainimlikule režiimile siiani üldlevinud käsitluses midagi ebanormaalselt, millega tavalised inimesed ei tegelenud. “Ei vastata ainult ühele küsimusele,” rääkis Tunne Kelam, “kui 20. augustil 1991. a. oleks otsus langetatud toleaegse enamuse seisukohtade järgi, siis kus me oleksime praegu?”

Pearu Kuusk

Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alwin Salm

Hiljuti ilmus ajakirjas Tuna Valdur Ohmanni järjekordne kirjatöö Karl Särest ja temale lähedastest inimestest.¹ K. Säre kohta liigub tänini palju kuulujutte ja müüte. Seepärast tuleb hinnata V. Ohmanni visa püüet täpsustada K. Säre elukäigu üksikasju ja inimeste ringi, kellega ta lähemalt suhtles. Kahjuks on aga nimetatud artiklisse sattunud üks eksitav versioon. See on seotud K. Säre kirjaga “Kallile Alwiinile”. See kuulub Säre õpinguaega Petrogradi (Leningradi) Ülikoolis (1922–1923). Kirjas palub ta leida endale sobivat töökohta. Ühtlasi selgub, et Alwiini kaudu on salaja saadetud kiri K. Säre vennale Artur Särele (Männile), kes töötas sel ajal NSV Liidu saatkonnas Tallinnas.

Eelpooltoodu alusel võib tolle Alwiini kohta teha järgmised järeldused: 1) Ta pidi olema K. Säre hea tuttav (sõber); 2) tal pidi olema Petrogradis lai tutvusringkond, seetõttu oli mõeldav, et ta suudab abistada Säret töö leidmisel; 3) tal pidi olema võimalus saata diplomaatilise posti kaudu kirju NSV Liidu saatkonda Tallinna.

V. Ohmann väidab, et Alwiini nime all peitus suure tõenäosusega Alviine Puusepp, kes olevat tol ajal õppinud samas kõrgkoolis – Leningradi (Petrogradi) Ülikoolis. A. Puusepp on üsna tuntud tegelane EKP ajaloos ning tema kohta on Riigiarhiivi filiaalis – parteiarhiivis – mitu toimikut.² Püüame nende alusel välja selgitada, kas ta võis olla K. Säre kirja adressaat.

Alviine Puusepp oli sündinud Eestis (märtsis 1905) ja siin omandanud ka alghariduse. 1917–1922 elas ta Siberis. 1921. a. astus ta Krasnojarskis komsomoli. 1922. a. suunati ta õppima Petrogradi Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikku Ülikooli.³ Selles koolis õppis ta tol korral ainult ühe aasta: alguses Petrogradis, seejärel Moskvast. 1924–1926 töötas A. Puusepp kangruna Moskva vabrikus “Privodnoi remen’”. 1925. a. astus ta kommunistlikku parteisse. 1926. a. saabus ta taas Leningradi – õppima Kommunistlikku Ülikooli, mille 1929. a. ka lõpetas. Samal aastal suunas EKP Keskkomitee ta illegaalsele parteitööle Eestisse, kus ta 1931. a. märtsis arreteeriti. Seoses V. Ohmanni artikliga ei ole vajadust peatuda A. Puusepa hilisemal elukäigul.

Eelpooltoodust näeme, et A. Puusepp ei sobi kuidagi “Kalli Alwiini” ossa. Esiteks ei õppinud ta K. Särega ühes kõrgkoolis. Samuti ei olnud äsja Siberist Petrogradi saabunud neiu võimeline abistama K. Säret töökoha leidmisel. Mis aga kõige olulisem – täiesti võimatu oli Kommunistliku Ülikooli esimese kursuse üliõpilasel korraldada salajaste kirjade saatmist diplomaatilise postiga Tallinna.

V. Ohmanni artiklis on veel paar ebatäpsust seoses A. Puusepa biograafiaga. Nimelt on seal toodud üks A. Puusepa foto allkirjaga: Alviine Puusepp üliõpilaspäevil Leningradis 1924/25. a. Nagu eespool nägime, ei olnud A. Puusepp sel ajal üliõpilane ega elanud ka Leningradis. Täpne ei ole ka väide, et 1931. aastast oli A. Puusepp saadetud illegaalsele tööle Eestisse. Tegelikult oli ta Eestis põrandaalune tegelane juba 1929. aasta sügisel.

Kes aga oli siis see salapärane Alwiin? Tegemist ei ole siin mingi salapärase varjunimega. Oli olemas reaalne isik Alwin Salm, kes sel ajal töötas EKP Keskkomitee Venemaa Büroo organisatsioonilise sekretärina. Venemaa Büroost (hiljem nimetati seda ka Välismaa Bürooks) olen omal ajal koos ajaloolase Vello Toomiga kirjutanud eraldi artikli.⁴ Olgu siin vaid nimetatud mõned tema tegevusvaldkonnad: sidemet

¹ Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik. – Tuna 2003, nr. 3, lk. 64–77.

² ERAF, f. 24, n. 2, s. 1813; f. 25, n. 2, s. 1293; f. 1, n. 6, s. 8233. Kuna toimikute materjalid on peaaegu eranditult venekeelsed, siis esineb Alviine Puusepa nime kirjepildis mitmesuguseid moonutusi. Õige peaks olema ikka Alviine Puusepp (vt. “Karastumine. Mälestusi eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest”. Tallinn, 1958, lk. 343).

³ Selle õppeasutuse osakonnad töötasid Moskvast ja Petrogradis (Leningradis). Seal püüti anda täiendavat poliitilist ettevalmistust kommunistlikule aktiivile. Kommunistlikku Ülikooli võis astuda ka algharidusega.

⁴ O. Kuuli, V. Toom. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919–1937). – Toid EKP ajaloo alalt IV. Tln, 1970, lk. 107–123.

pidamine Eestis põranda all töötavate kommunistidega, kaadri valik ja ettevalmistamine illegaalseks tööks, kommunistliku kirjanduse väljaandmine jne. Venemaa Büroosse kuulusid NSV Liidus elavad EKP Keskkomitee liikmed. A. Salm ei olnud Keskkomitee liige, tema oli Venemaa Büroo igapäevase praktilise töö mees. Venemaa Büroo n.-ö. täisliikmed töötasid reeglina mitmesugustes teistes ametites ning büroo asju käisid otsustamas ühiskondlikus korras. Sidepidamine Eesti põrandaalustega käis tavaliselt diplomaatilise posti ja NSV Liidu Tallinna saatkonna vahendusel. Kuna selle ühenduse korraldamine oli A. Salmi igapäevane ülesanne, siis oli tal muidugi lihtne toimetada K. Säre kiri tema venna kätte Tallinna.

Alwin Salmi nimi esineb paljudes EKP 1920. aastate dokumentides. Parteiarhiivis on olemas tema isiklik toimik.⁵ Paraku ei leia me andmeid tema kohta EKP ajalugu käsitlevas kirjanduses. Selle lünga täitmiseks lühiülevaade tema elukäigust.

Alwin Salm sündis Tallinnas 1901. a. jaanuaris. Tallinnas lõpetas ta ka gümnaasiumi. 1918. a. oli ta juba osaline kommunistide tegevuses (tema parteistaaži alguseks loeti 1918. a. detsembrit). Lühikest aega tuli tal viibida Eesti Vabariigi vanglas. 1920. a. vahetati ta välja Venemaale. Seal otsustas ta jätkata oma õpinguid, kuid aktiivne töö Venemaa Büroos raskendas seda. On säilinud tema avaldus 1922. aasta augustist astumiseks Petrogradi Ülikooli majandusteaduskonda (s.o. samasse kõrgkooli, kuhu sel ajal astus ka K. Säre). Puuduvad aga andmed tema edasiste õpingute kohta. 1920. aastate teisel poolel tekkis A. Salmil konflikt EKP juhtkonnaga NSV Liidus (Jaan Anvelt, Otto Rästas). Sel ajal käis äge võitlus NSV Liidus elavate eesti kommunistide kahe grupi vahel. Ühe eesotsas oli Jaan Anvelt, teist juhatas Jakob Palvadre. Selle võitluse lähem käsitlus ei mahu käesoleva kirjutise raamidesse. Igatahes leidis J. Anvelt 1926. aastal, et A. Salm on kaldunud J. Palvadre grupi poole. Peale selle liikusid jutud, et Zinovjevi opositsioon on otsinud kontakti A. Salmiga. Tulemus: A. Salm vabastati töölt Venemaa Büroos ning heideti välja kommunistlikust parteist. Varsti arretereerisid julgeolekuorganid A. Salmi. 1927. aastal poos ta end vanglas üles. Niisiis lõppes Alwin Salmi elutee 26-aastaselt.

1936.–1938. aasta repressioonide ajal NSV Liidus hukati suur osa nii J. Anvelti kui ka J. Palvadre rühma tegelasi. 1950. aastate teisel poolel enamik neist rehabiliteeriti postuumselt ning neist hakati taas kirjutama. A. Salmi aga ei rehabiliteeritud. Tema kohta ei olnud ju isegi kohtuotsust (ta tappis end eeluurimise ajal). Minu teada ei ole ka tema parteilist rehabiliteerimist üles tõstetud. Nii jäigi Alwin Salmi nimi väljapoole ametlikku EKP ajalugu.

Olaf Kuuli

⁵ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2187. Selle toimiku andmeid olen kasutanud ülevaate andmiseks A. Salmi eluloost.

ESSAY

Mart Kivimäe: A question of dialogue - from the aspect of political culture

The essay examines dialogue primarily as a problem of political culture in a post-communist transition society, proceeding from the various components of the tradition of dialogical thought as an historical baggage of ideas. The author interprets the problem of dialogue as a part of the study of political culture belonging with the goals of modern cultural history, and defends the position that dialogue, as a method of communication where the *other* is the subject of the approach, should also be viewed as a category of the 'political culture of interpretation', as distinct from the 'political socio-culture'. The fact that dialogue strategies are associated with political orientation also permits the claim that there is a speech strategy connection between the level of development of dialogue and political culture, i.e. democracy. These associations must be illuminated by the theory of political dialogue, which also includes the task of analyzing 'rule and submit', as extremist forms of political fighting associated with the historic universal, and especially the analysis of 'radical conflict' from the dialogical standpoint. Presuming that the entire social existence is dialogical, the political development of dialogism could become the theoretical foundation of participatory democracy, but this raises, as one of the most important problems, the reflection of dialogue and the boundaries of dialogical comprehension, in conditions of the asymmetry of *self* and *other*. The study of dialogue, in the opinion of the author, must be problem-historic, in order to avoid the use of the concept of 'dialogue' as slogan, on the one hand, and also to avoid the idealization of the practice of 'open dialogue' on the other hand. There is a tendency to do the latter in the so-called new democracies, where dialogue is a word with a reform-political background, which has by now already acquired a sociological concept expressing an aspiration for cohesion. This means that, proceeding from the specificity of the forms of person-to-person 'interconnection', there is a necessity to also determine more clearly the differences of the principle of dialogicality from cooperative activity, for which dialogue as the time-space of relationship formation provides its own perspective.

ARTICLES

Ivar Leimus, Mauri Kiudsoo: Beavers and silver

The article looks at the oldest Estonian coin hoard, the four Arabian dirhem coins that were hidden at

the start of the 9th century (the most recent coin was pressed in 808/809) and discovered on the Rõuge fortress hill. In total, a few dozen Viking-era silver coins have been unearthed from the same fortress hill and the neighbouring settlement, with most of them originally from the buildings of the time and dating from the start of the 9th century. This means that Rõuge is one of the most coin-rich ancient settlement complexes not only for us but also for the entire region during this period (Baltic area, south-west Russia), and it therefore probably was a trade centre at the time. In addition to commerce, there was also bronze casting and bone and stone carving undertaken in Rõuge. The small size of the fortress hill permits the assumption that the settlement at the foot of the hill was ruled by a local large landowner family. Based on the distribution of ancient finds, it was south-east Estonia in particular that was our most advanced region during this period, and the archaeological finds have much in common with the material culture of the Chudes in south-west Russia. In comparing archaeological data with information from Arabian geographers, the authors reach the conclusion that during the Viking era the main articles exported to the East by Estonia, as well as by other Balto-Finnic and some other Volga-Finnic tribes, could have been beaver skins. Apparently, already during the 10th century, with the introduction of the Daugava waterway the trading routes moved away from south-east Estonia. Consequently, this region, including Rõuge, lost its previous significance.

Väino Sirk: Go forwards, face backwards! Two aspects of the educational policy of the post-Stalin years

After the death of Stalin, the ruling class of the Soviet Union expected a new style of government from the inheritors of power, primarily an end to the mindless cruelty and a better management of the economy. There was no desire for fundamental change in politics, the existing benefits and privileges had to stay. The many-million-strong soviet intelligentsia longed for a better life and greater freedom, although this mostly did not mean the ideals of western political freedom. The almost ten year long reign of Nikita Khrushchev as leader of the empire was indeed characterized by moderation of the political regime. The governing partocracy understood that in order to quickly modernize the Soviet Union there needed to be a better utilization of the skills and knowledge of the educated class, and that in the loosening up of the regime of force, a new type of intelligentsia policy was needed.

Mass terror was also ended in Estonia, and a more civilized occupation started. Gradually the number of young people studying at university increased, particularly in correspondence and evening study.

One aspect of the thaw in educational policy was making concessions in intellectual pursuits, without which the development of soviet culture and the rise in prestige would have been completely impossible. Discussion and dialogue was permitted to a certain degree. It was conceded that the intelligentsia had specific needs and that they needed to be treated in a specific way. The leading Party members began to meet more frequently with the creative intelligentsia. Control over the cultural and ideological activities, however, had to remain firmly with the leadership of CPSU, led by the First Secretary. The extent to which disputing opinions were permitted was extended in the fields of society, science and arts. Certain key issues, however, remained in the ideology of power, and doubting these was forbidden – they had to be accepted as eternal truths. For instance, the principle of party leadership in science, literature and art could not be disputed. But educated people, particularly writers, attempted to break the barriers, occasionally demonstrating brave opposition. The intelligentsia condemned the current dogmatic literature and art policies. Although socialist realism remained the official method of creation, there was success in increasing its substance and loosening the rigidly levelling rules. Estonian literary and artistic creations became notably more human-centred and experimental, thereby continuing as much as possible the free development traditions of the 1920s and 1930s. The nature protection movement and local folklore studies were permitted under Party control, mother tongue festivals could again be organized, and ethnologists restored their nationwide network of correspondence. However, grassroots organization by the intelligentsia themselves was completely impossible.

In the Stalinist years the anti-intellectual repressions were mainly directed against the so-called old intelligentsia (i.e. the intelligentsia who had been educated during the independence or German era). During the thaw years, however, the authorities had to deal with the aspirations of the “new socialist” intelligentsia (particularly the younger creative people), which the Party leaders called revisionism, dropping one’s guard, the rampant growth of bourgeois way of thought, formalism, modernism, decadency. There were warnings that in Estonian conditions any kind of ideological uncertainty would inevitably lead to

the embrace of bourgeois nationalism. During Stalin’s lifetime any discord between authority and intellect was met with decisive repression. During the thaw, conflict between authority and intellect was not an officially recognized, but still an existent, phenomenon for both the Party elite and the educated class, but this was not answered by violence as had previously been the case. There was, however, much talk about re-educating those who had lost their way: “salvation from the edge of the precipice”. Although national reawakening was strongly hindered, the opening up of horizons and the rediscovery of courage was the ennobling and uplifting side of the life of the intelligentsia. In a situation where terror was pushed from the foreground to the shadows, a milder policy of force and style of leadership was developed for the intelligentsia. First of all, the presence of the Party amongst the intelligentsia and official and service personnel was strengthened. The number of communists in these groups was increased many times over (in 1953 – 11 819, in 1968 32 175). In order for the gaze of the Party to reach every intellectual worker, numerous Party cells were set up in schools, in culture and other ideological institutions. Their task was to check on and root out lack of interest in politics amongst the educated class, to also utilize more intensively non-party intellectuals in the service of the regime. The goal was to reduce as much as possible the intellectual difference between those intellectuals accepted into the Party and those who were not Party members. All had to have only one goal before them – to follow precisely the guidelines set by the Communist Party. In 1961, the proportion of communists amongst the Estonian educated class was already 23%. Amongst engineers-technical workers, there were 26%, amongst teachers 17%, but with scientists only 11%. Educated communists were increasingly instructed to take Party jobs, and more and more intellectuals were directed to work in society: to participate in the “political education” of the people, law and order, watching over the population. Educated people were utilized in large numbers in numerous committees, in control and management structures in society, with no actual right to make decisions. The intellectuals here were mainly only following the orders of the power elite, and acting as messenger boys. In this way, the authorities learned new ways of using the educated class in their own interests, and to more intensively exploit them without any appropriate substantial compensation. This was the other side of the new educational policy. Generally, prominent intellectuals were not brought into the leadership of the Party or the state machinery. The

intellectual elite was active mainly in the fields of science, higher education, literature and art. Despite the “thaw phenomenon” in the social climate, the intellectual atmosphere in Estonia remained discordant and tense, as one would expect in an occupied country.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Henning v. Wistinghausen: The conflict between Count Hermann Keyserling and his local compatriots 1917/1918, Part II

See Tuna 2004, No. 3 (24).

Valdur Ohmann: 55 years since the last action by the legendary Pargas

In November 2004, 55 years will have passed since the death of the legendary Viru county forest fighter Pargas during a raid organized by the security forces.

Hermann Lipp, nicknamed Pargas, was renowned amongst the local population, but his activities were also carefully noted by the Estonian SSR security forces. The article provides an overview of the activity of Pargas’s group based on the information compiled by the security forces, from its beginnings to the autumn of 1949. This document is stored in the archives of the Estonian Communist Party.

Jaak Pihlau: Estonian democratic underground and contacts with the West III

The third part of the article looks at the activities of the underground movement during 1975-76. With the help of a secret communication link, many new documents and a documentary film were sent to the West. These included new memoranda to the United Nations, the US Congress, and to all governments participating in the Helsinki Conference on Security and Cooperation. New repressions carried out by the Soviet authorities were also reported (such as the tragic death of poet and dissident Sven Kreek in a KGB prison), and a comprehensive overview was compiled of the trial against the Estonian Democratic Movement in October 1975. In the new underground journal “Eesti Teataja” many previously unknown materials were published, including selected chapters of a book on Russian colonialism (written by Artyom Yuskevich) and the memoirs of ex-prime minister Otto Tief (who died in March, 1976).

Estonian Film Archives. Items from the lives of Estonians

The photographic material provides an overview of the exhibitions of manufactured goods held in Estonia in 1920-1930.

HISTORY THEORY

Peter Burke: Unity and variety in cultural history

This article by one of the most prominent English historians examines the recent developments in cultural history. Burke starts his article with a survey on classical cultural history, presenting and discussing the heritage of Jacob Burckhardt, Johan Huizinga and some other cultural historians. Then he turns toward the “new cultural history” and explains the nature and achievements of historical anthropology. According to Burke one of the most perspective fields in cultural history is the study of cultural encounters which includes the study of religious interactions, linguistic exchanges, regional encounters and interactions between different subcultures. Burke ends his article with an apology for a ‘polyphonic’ (Bakhtin) cultural history which has to contain within itself a variety of tongues and points of view, including those of victors and vanquished, men and women, insiders and outsiders, contemporaries and historians.

Marek Tamm: Peter Burke and the new cultural history

This article is intended as an addendum to Peter Burke’s article, discussing his basic ideas on the background of changes during the recent decades in the field of cultural studies and cultural history. The article starts with a short survey of the history and nature of “new cultural history” (NCH). The phrase NCH came into use at the end of the 1980s. A well-known book edited under this title by the American historian Lynn Hunt was published in 1989. According to the NCH culture is a symbolic, linguistic and representational system; NCH asks not only “How it really was” but rather “How was it for him, or her, or them?”. In the second part, Burke’s contribution to the NCH is presented. Burke, professor of cultural history at the University of Cambridge, has published since the early 1970s numerous books on early modern culture and society, especially on Italian renaissance. He is also author or editor of many books on the theoretical issues of history writing,

including one recent volume on cultural history. Burke has done in recent decades more than many others to extend the “territory of the historian” (E. Le Roy Ladurie).

CULTURAL HISTORY ARCHIVE

Martin Vares: Excerpts from my memoirs II

The second part of M. Vares’s memoirs takes us to Võru county, to the parish of Kanepi where there was an active national awakening movement. M. Vares works as the schoolmaster in Tamme village. Relations between the Estonians and the ruling Baltic Germans are strained, due to the desire by Estonians to have a say in the vital issues affecting their lives (sale of farms, distribution of taxes, selection of pastors, etc). The Baltic Germans felt obliged to suppress the national movement because they feared losing their existing position in society. No means of reigning in the Estonians’ national movement was considered too base. M. Vares was again dismissed. In December 1881 a pistol was fired at the Kanepi pastor G.v.Holst. The event received considerable press. Many of the active members of the national movement living in Kanepi were persecuted. M. Vares was also jailed, suspected of firing at the pastor. Due to lack of evidence, however, he was released. These are the events described by the author of the memoirs.

Vello Paatsi: Afterword

MEMOIRS

Vello Helk. From student-in-exile to Danish archivist X

In the next part of the memoirs, the author continues describing everyday life in the Danish State Archives, and there are also descriptions of his being awarded the Order of the Danneborg, of ESTO, and other events.

REVIEWS

Kalervo Hovi examines the English-language version of the doctoral work by Magnus Ilmjärv on Estonian foreign policy in 1920-1940, which caused much controversy in Estonia, and he analyzes its weak and strong points.

The same era is also looked at from an Estonian security policy standpoint by **Jaak Valge** who reviews the collection *Between War and Peace* published in Estonia by S-keskus.

Enn Küng looks at the Master’s thesis by Aivar Pöldvee on the complaint made by the Pakri Swedes to Karl XI.

Indrek Jürjo introduces the collection on the culture lore of the Baltic countries in the early modern era which was published in Germany. The work itself concentrates mainly on the history of books.

V A R I A

Peep Pillak has written an obituary on the noteworthy Baltic German historian Dietrich Loebber who had services regarding the re-establishment of independence for the Baltic states.

Indrek Kuuben writes about the archivists’ international conference which took place recently in Vienna.

Olaf Kuuli believes that Valdur Ohmann had incorrectly identified one participant in his article on the Säre brothers.

Pearu Kuusk introduces in Tartu historical conference about Baltic Appeal to the United Nations.